

928/2135

(183)
1476

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

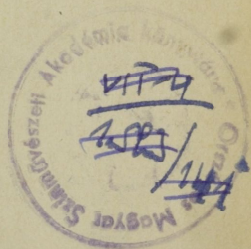
SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HETVENEDIK KÖTET

(184. 185. 186. SZÁM.)

dys

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1892.

BUDAPESTI KÖNYVTÁR

ADATRENDSZER

ADATRENDSZER

ADATRENDSZER

ADATRENDSZER

~~Leltársapít 4779
tetele alatt benételezve.
Bp. 195 3 10 22~~

26. -

Dr. L. Kovács K. György
1895. 6. 1. n. sz.

TARTALOM.

CLXXXIV. SZÁM.

COMENIUS A. JÁNOS. — Dezső Lajostól	1
REGÉNYES LAPOK AZ ÉLETBŐL. (II.) — Haraszi Gyulától	31
BOLGÁR NÉPKÖLTÉSZET. — Ásbóth Oszkártól	53
KLEMENTINA LEÁNYA. Regény. (III.) — France Anatol után, francziából — mn.	83
KÖLTEMÉNYEK. <i>Téli virágok.</i> — Kozma Andortól. — <i>Henrik.</i> — Heine után, németből — Vargha Gyulától	117
A BOSNYÁK MOHAMMEDÁNOK KIVÁNDORLÁSA. — Kresmárik Jánostól	121
KALOTASZEG MAGYAR NÉPE. — Herman Ottótól	131
A TELEKI-PÁLYÁZAT «SZÉGYEN-PARAGRAPHUSA.» — Sz. K.	149
EGY UJ SZLÁV SZEMLE. — K. E.	155
ÉRTESITŐ. Burns R.: <i>Költeményei</i> , fordította <i>Lévai J.</i> — 1—a. — Jancsó B.: <i>Középiskolánk reformja.</i> — sz. — Froude J. A.: <i>Short studies on great subjects.</i> — d. — Goszthony M.: <i>Horrát-, Szlaron- és Dalmátországok autonom alkotmányai.</i> — J. B. — <i>Schliemann ásatásai</i> 163	

CLXXXV. SZÁM.

A VASÚTI SZEMÉLYDÍJSZABÁS REFORMJA. (I.) — Heltai Ferencztől	177
AZ IGAZI DON CARLOS. — Károlyi Árpádtól	223
HARMADIK LAPPFÖLDI ÚTAM. — Halász Ignácztól	253
HYPNOTISMUS. — Ernest Hart után, angoltól — Brassai Sámuelről	285
A TÁBLABIRÓ INTENDÁNS. — Szigeti Józseftől	306
KETTECSKÉN. — Aho János után, finnől — Vikár Bélától	316
KÖLTEMÉNYEK. <i>Születés-napra.</i> — Szász Bélától. — <i>A dombon állt . . .</i> Tót népdal után, id. Görgei Istvántól	322
AZ EGYSÉGES KÖZÉPISKOLÁRÓL. — Medveczky Frigyesről	325
A FÖLDBIRTOKOS OSZTÁLY HITELSZÜKSÉGLETE ÉS ANNAK KIELÉGÍTÉSE. — Pólya Jakabtól	339
ÉRTESITŐ. Ribbeck O.: <i>A római költészet kézikönyve.</i> — s. n. — Király P.: <i>Ulpia Traiana Augusta Colonia Dacica Sarmizegetusa metropolis.</i> — r. 347	

AZ ISZLÁM VILÁGI FEJLŐDÉSÉNEK KORSZAKAI. — Goldziher Ignácztól	353
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁNHOZ INTÉZETT LEVELEKRŐL. — Zichy Antaltól	383
A GYÜLEKEZÉSI ÉS EGYESÜLETI JOGRÓL. (I.) — Vadnai Andortól	408
A HÁROMSZÖGŰ KALAP. Beszély. (I.) — Alarcon Péter után, spanyol eredetiből, — Haraszi Gyulától	426
KÖLTEMÉNYEK. <i>Egy író emlékkönyvébe.</i> — Lévay Józseftől. — <i>A wal- kürök.</i> — Heine után, németből, — Varga Gyulától	459
A VASÚTI SZEMÉLYDÍJSZABÁS REFORMJA. (II.) — Heltai Ferencztől	461
STATISZTIKA ÉS LOGIKA. — Pisztóry Mórtól	489
ÉRTESITŐ. Heller Á.: <i>A physika története.</i> — Czögler Alajostól. — Makai E.: <i>Zsidó költők.</i> — D—d. — Walras L.: <i>Éléments d'économie politique pure.</i> — y. — Schrader O.: <i>Victór Hehn.</i> — hg. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> — Ráth Zoltántól. — <i>Hibajavítás.</i>	495

COMENIUS A. JÁNOS.

1. Ez évi márczius 28-án épen háromszáz éve, hogy Comenius a Morvaországban fekvő Nivnitz nevű városkában először pillantotta meg a napvilágot. Az egész világ pædagogusai szokatlan szorgalommal azon voltak, hogy e rendkívüli embernek (az apostoli tanító méltóságával fölruházott férfiúnak — miként Herder nevezi) emlékét minél szélesebb körben, minél hasznosabban megünnepeljék. Németország mindazon városai-ban, melyekben Comenius egykor működött, melyeket jó tanács-csal, iskolaügyi tervszelletel segített, ünnepélyeket rendeztek. Berlinben Comenius-társaság alakult az ő eszméinek fölelevenítésére, törekvéseinek fölújítására. Naardenben (Amsterdam mellett), azon templomban, melyben Comenius hamvai 1670-ben örök nyugalmat találtak, orgona-hangversenyt rendeztek. Még Amerikában is visszhangot keltett a német pædagogusok fölhívása. Nálunk a Magyarországi tanítók országos szövetsége, a Magyar pædagogiai társaság, a Sárospataki főiskola, számos tanító-egyesület igyekezett Comenius születésének háromszázados évfordulóját kegyeletes és tanulságos ünnepély alkalmául fölhasználni.

2. E szokatlan mozgalom a múlt iránti egyszerű kegyeletből nem magyarázható ki. Ha egy férfiú nevéhez társulat alapítását kapcsolják, az többet jelent: életelvet, szellemi áramlatot, melynek az ünnepelt férfiú zászlóvivője volt, s melynek tovább fejlesztésére az epigonok társasága a zászló alá szegődik. Comenius pædagogiai eszméinek jó része már átment a gyakorlatba. Sok tetele a neveléstannak, melyről ma alig tudjuk elgondolni, hogy valaha másként is lehetett, Comeniustól veszi eredetét. De az önálló népiskola, egységes iskolai szervezet, a réal- és humán-irány egyesítése iránti eszméi maig is

gyümölcsözetlenül hevernek a könyvtárak porlepte foliánsaiban. A mostani mozgalomnak célja ép az, hogy ez eszméket hosszú szendergésükből felköltsék, hogy azokkal megtermékenyítsék az iskolai organisatio elgyomosodott talaját. Nem egyes emberek szereplési vágya, nem felekezeti vagy nemzeti föltolakodás kelté föl ez alvó, de meg nem halt eszméket, hanem az emberi társaság szükségérzete. A felekezet, melyhez Comenius tartozott, a cseh-morva testvér-egyesület, már csak emlékezetben létezik. A nemzet, melyhez Comenius tartozott, szerényen visszalép, hogy a mai napság első pädagogus nemzetnek, a németnek adja át a szláv eredetű pädagogus eszméinek föltámasztását, melyek nemzeti és felekezeti különbség nélkül az emberiség közkincséül voltak szánva, az igazi humanismus e nagy apostola által.

3. A II. Vilmos, német császár által 1890-ben Berlinbe egybehívott iskolaügyi szakértekezlet elé tűzött kérdések egyike így hangzott: Meg van-e állapítva az új módszer legalább főbb pontjaiban? A tanácskozás eredménytelensége világos felelet a kérdésre. Hány szakszerű és műkedvelő, hivatott és hivatalos pädagogus foglalkozik az egységes középiskola kérdésével? S vajon mondhatjuk-e, hogy derül? Talán! Hol hát a hiba? Avagy nem eléggé tanulmányoztatják-e a tanügyi kormányok más nemzetek tanügyi organisatióját. Ebben alig van hiány. A tervezetések alapja olykor igen is terjedelmes, de nem elég mély: hiányzik a történeti alap. A baj ép az egyoldalúságban rejlik; az iskola-reform talaja csak statisztikai módszerrel van megmunkálva; a történeti módszer csaknem mindig mellözve van. Ép e módszertelenség az oka az eredménytelenségnek. Comenius pädagogiai eszméi a történeti alap egyik hatalmas sarkkövét teszik. Íme! innen a nagy érdeklődés Comenius emlékünnepe iránt mindazon nemzeteknél, melyeknél a tanügyi reform komoly problémául tekintetik. Nem csak a múltnak szólott az, hanem a jövőnek is, mert a márczius 28-diki ünnep az iskola-reformok épületének alapkö-letétele.

4. A tanügyi reform nálunk is napirenden van; komoly alkalom, hogy a reform módszerének ez, eddig figyelmen kívül hagyott oldalával megismerkedjünk.

Aztán Comenius a miénk is volt; legnépszerűbb munkáját, az *Orbis Pictus*t nálunk írta Sárospatakon. Kettős ok, hogy eszméivel foglalkozzunk.

I.

5. Comenius mint theologus kezdette életpályáját; theologiai álláspontja határozta meg pædagogiai munkássága első felének irányát is. A cseh-morva testvérek felekezetének (melyhez Comenius szülei tartoztak), az egyes gyülekezetek kebelében levő alsóbb iskolákon s a népesebb gyülekezetektől föntartott latin iskolákon kívül, magasabb tudományos intézetei nem voltak; a papjelöltek a németországi ref. főiskolákon képezték ki magokat, mivel a testvérek felekezetének theologiai álláspontja legközelebb állott a református egyházéhoz. A korán árván maradt Comenius a papi pályára szánván magát, 1611. és 1612-ben a hernborni theologiai akadémián tanult, mely akkor a ref. theol. tudományosság főhelye volt. 1613—14-ben a heidelbergi egyetemen végezte be az akadémiái trienniumot. Hazájába visszatérvén, Prerauban tanító, majd 1618-ban Fulneken lelkész lön.

A harminczéves háború viharai azonban már 1622-ben elsodorták áldásos működésének színhelyéről, s több paptársával együtt Zerotin Károlynál, egy főrangú hitsorsosánál, talált menedéket, hol nemsokára első nejét s gyermekét veszté el. 1628-ban császári parancs következtében el kelle hagyniok az országot a protestánsoknak. Comenius nagyszámú hitsorsosaival együtt a Lengyelországban fekvő Lisszában keresett menedéket, hol a már régebben kivándorolt testvéreknek népes gyülekezetük s virágzó iskolájok volt. Comenius ez iskolánál nyert tanítói alkalmazást.

6. Itt jelent meg nyomtatásban 1631-ben a *Világ Labyrinthusa* című munkája, cseh nyelven. (Rimány István, lisszai ref. lelkész által, magyar nyelvre fordítva; megjelent Pozsonyban, 1805-ben.) Képzeletben beúttazza a szerző a világot, az emberi társaság legkülönbözőbb köreit: a családi életet, a tudósok szobáját és gyülekezeteit; meglátogatja a fejedelmeket, a katonákat, a kéjenczeket. Látja a tudósok hiúságát, a theologusok erkölcstelenségét, a bírák főnhéjazását, mindenütt csak ferdeséget, tudatlanságot, labyrinthust talál. A világi bölcsesség istennője hallva az ő panaszait, elég kegyes megbocsátani neki, hogy a helyett, hogy a világtól tanulna, azt oktatni akarja.

A zarándok útazásának eredménye, hogy a maga valóságában ismeri föl a világ hiábavaló voltát s kételkedve annak javíthatásán, forrón óhajtja, hogy bár ne született volna; kéri Istent, hogy ha lehetséges az embernek, hogy másforma legyen, könnyörüljön ő rajta. Majd elhagyva a világ labirintusát, saját szive paradicsomába tér vissza a zarándok; elmékedései közben a Krisztus tér be hozzá vendégül, ki szelíd biztatással szólítja föl, hogy legyen az ő tulajdona, mert csak Krisztus, nem a világ adhatja meg a zarándok belső békéjét. A zarándok megtér, egy elrejtett helyet keres, melynek neve munkás keresztyénség, melynek lakosai békés, szorgalmas, egyszerű emberek, kiket két talizmán óv a világ hiábavalósága ellen: a világ megvetése és a Krisztus szeretete; e két erény alapja azon erkölcsi törvény: Szeresd Istent mindenek fölött, s felebarátodat, mint magadat. Nem sokra becsülik itt a nyelvek ismeretét; nem az a tudós, a ki sokat tud, hanem a ki hasznos dolgokat tud. Hasznos dolog pedig Isten műveinek ismerete, melyben a tudomány segítségül lehet ugyan, de a tulajdonképeni forrás Istennek ígéje s minden ismeret, minden bölcsesség célpontja Krisztus; a mi tőle elvezet, az nem igazi tudomány. Védangyalok őrzik azért az Istennek szentelt gyülekezet híveit, s álomban, titkos sejtelmekben közlik azokkal, a mit tudni hasznos és cselekedni szükséges. Ily jelenésben nyeri a zarándok Krisztustól az intést: Emeld föl szívedet hozzám, s alázd meg felebarátaid iránt. A világi dolgokkal élj tested szükségéi szerint, lelked gyönyörüségét pedig keresd az örök javakban. Légy gyöngye felebarátod szükségében s erős a magadéban. És most eredj! fogj hivatásodhoz, míglen elhívandottalak.

7. Comenius 1623-ban, 31 éves korában írta e művét, s Zerotin Károlynak, száműzetése első pártfogójának nyújtotta azt át kéziratban. Mi indíthatta e mű megírására? Első sorban bizonyára benső szükségérvet. Az iskolából magával hozott theologiai készlete elfogyott. A korán megpróbáltatások közé jutott ifjú lelkész fölismerte, hogy sokat tanult ott, a mire szüksége nem volt, és sokat nem tanult, a mire szüksége lett volna. Élettapasztalatai skeptikussá tették, nem az Isten, hanem az emberek és azok tudománya iránt. Nemes kedélye azonban nem esett kétségbe az emberi dolgok javíthatása felől; csak megbízhatóbb eszközöket keresett annak eszközölhetésére, s az iskolai theologia szörszálhasogatásai helyett a kegyes élet gya-

korlásában vélte azokat föltalálhatni. Vallásos kedélye azon jótékony fejlődési folyamaton ment át, mely a gyermekded hit édes mustjából a férfiúi komoly vallásos meggyőződés tüzes borát hozza létre. E nemes erjedés képét tárja előnkbe a *Világ Labyrinthusa*. A látható egyházból való belépés ténye volt az a láthatatlan egyházba.

S mi szükség volt ezt Zerotinnal közölni? Zerotin Károly azon kevés főurak egyike volt, kik hívek maradtak az igénytelen testvéregyesülethez, a nélkül, hogy az uralkodó politikai áramlattal ellentétbe helyezkedtek volna. Comenius előtt intő-jel gyanánt állott hitfelekezete régibb történetének tanúlsága (huszíták), s az eszélyességtől parancsolt követelmény gyanánt tekinté a merev felekezetiség nyílt küzdelme helyett a kegyes keresztyénség elrejtett zugában keresni menekülést, a vallásos vívódások viharai ellen. Zerotin bizonyára örömmel látta ez iránynak hitsorsosai között való megfogamzását: a nádszál meghajlását a vihar előtt. Fájdalom, a vihar erősebb volt, gyökerestül tépte ki a nádszálat. De a *Világ Labyrinthusában* kifejtett munkás keresztyénség (praxis christianismi) maradt továbbra is Comeniusnak s hitfeleinek vallásos álláspontja.

8. Nem lehet czélom ez alkalommal Comenius theologiai álláspontjával tüzetesen foglalkozni. Mivel azonban maga mondja: «A mit az ifjúság számára írtam, azt nem mint pädagogus, hanem mint theologus írtam; (Opera Did. IV. 28.) szükségesnek tartom, némely pontokat, melyek a pädagogus törekvéseinek alapjául szolgáltak, Comenius vallásos álláspontjából kiemelni.

9. Religio est interna illa veneratio, qua homo se supremo Numini religat et adstringit. (Did. M. IV. 6.) A vallás alapja tehát Comeniusnál a benső érzelem, nem a külső szertartás. Ez azonban csak az alap. A kegyesség (pietas) nevezete alatt azt értjük, hogy tudjuk szívünkkel mindenütt Istent keresni; ha föltaláltuk, őt követni; s ha elértük, benne örvendezni. Az első az értelem, a második az akarat, a harmadik a lelkiismeret szüleménye. (D. M. XXIV. 2.) Istent oly módon keressük, hogy istenségének nyomait minden teremtményben megjegyezzük. Istent követjük, ha magunkat abban, a mit tennünk és tűrnünk kell, az ő akaratának és tetszésének alávetjük. Istenben örvendezünk, ha az iránta való szeretetben annyira megnyugszunk, hogy semmi se legyen kívánatosabb az égen és föl-

dön Istennél, semmi kellemesebb a felőle való gondolkozásnál, semmi édesebb az ő dicsőítésénél, hogy az ő iránta való szeretetben olvadjon föl szívünk. (Did. M. XXIV. 3.)

Istennel való benső mysticus egyesülés tehát, Comenius szerint, az alapja a vallásosságnak, mely egy részről Isten megismerésére (hit), másrészről az ő akarata szerint való cselekvésre (erkölcsiség) vezetvén, az ember egész szellemi életét felöleli.

10. A vallásos megismerés forrásai: a szentírás, a világ és mi magunk. (D. M. XXIV. 5.) Az első Istennek a múltban tett kijelentéseit foglalja magában; a világnak, mint Isten művének szemlélése: a jelenben való isteni kijelentés; a bennünk történő kijelentés (álmunkban, lelkiismeretünkben), a jövőre vonatkozik. E három forrás közül a szentírás tekintélye az első; a bennünk végbe menő kijelentések (álomlátások) első elbírálója a világi (természeti) dolgok ismeretében jártas értelem, felső fokon az írás. A természetben végbemenő kijelentések (csodák) ítélszéke a szentírás; a szentírás kriteriuma maga az Isten ígéje. Az Isten szava az Isten-szavával magyarázandó, hogy az ő értelmének ugyan az legyen legjobb magyarázója, ki a maga értelmét legjobban ismeri. Mert «a szentírás Isten szava, s eredeti szövegében még a szavak berendezése tekintetében is Istentől ihletetett». (O. D. II. 233.) Krisztus maga is a szentírásra (az ó-testamentomra) hivatkozott tanítványai előtt, hogy föltámadásának szükséges voltát bizonyítsa. Az értelemnek annyi jogosultsága van az írás-magyarázatban, hogy kimutassa, miszerint a szentírás az észszel nem ellenkezik. Erre Isten az embernek elegendő képességet adott. Deposuit in nobis, imagine sua, Veritatum illarum, quas, rebus a se creatis verbisque a se prolatis impressit, sigilla, notiones communes, omni homini sic innatas, ut quidquid verum est, libenter credatur intellectum. (O. D. II. 243.) Hajlandók vagyunk ezek szerint azt állítani, hogy Comenius a biblia tekintélyére nézve a korabeli ref. orthodoxyával egy alapon állott. Más felől azonban minden műveiben széltiben idézi az úgynevezett apokryph könyveket.

11. Comenius az egyházat az emberi boldogság eszközének tekinti: üdvintézményül úgy a jelen, mint a jövő életre. A *Világ Labyrinthus*ában félre nem érthető célzattal jelöli saját igénytelen egyházát a szív paradicsomául. Kész volt azért a száműzetés keserű kenyerét enni élte végéig. Mondhatni,

hogy patriarchalis gondolkodással fődözte hitfeleinek a számí-
tározásból eredt szükölködését. De a hitfelekezetét jellemző
mysticus kegyesség, melyről a *Világ Labyrinthusában* vallást
tön, soha se vezette őt hitvitára. Irataiban mindenütt a positiv
(bibliai) keresztyénség alapján áll, de sohase hivatkozik fele-
kezte vallástételére, hanem csak a bibliára. Az *Orbis Pictus*-
ban (a *Januában*) a pogányságról és a Mózes vallásáról, mint
a keresztyénséget megelőző vallásokról szól; a Mohamed vallá-
sáról, mint a keresztyénségtől való visszaesésről emlékezik; de
a keresztyénségen belül felekezeti különbséget nem tanít.

Midőn a harmincz éves háború viharának lezajlása után
a testvérek egyesülete föloszlásnak indult, Comenius a haldokló
felekezet végrendeletében az Isten és az ő dicsősége iránti forró
szeretetet, a világnak és annak hiábavalóságainak megvetését, a
lelkipásztorok egyszerű, jámbor életét, az Isten igéjének, a
kegyelmi eszközöknek tiszta használatát, s az egyházban ural-
kodó szép rendet tekinti a haldokló egyház hagyományául,
melyet a testvér protestáns felekezetek közt föloszt. De hogy
Comenius az egyházat tanító egyháznak tekinté, kitűnik több
nyilatkozataiból. Quæramus, ut lux mundi, Christus, fiat lux
gentium usque ad fines terræ. Huc vero peculiariter linguarum
scientiam esse dirigendam, ostendit Christus, dum apostolos
exire et inter gentes evangelium prædicare jubens linguarum
eos dono spiritus sancti virtute miraculosa in illis excitato
instruxit. (O. D. II. 269).

Tanúlják (a gyermekek) Istent mindenütt látni, minde-
nütt dicsérni, mindenütt átölelni, s ilyenképen e bajjal telt
világot kellemesebben átélni s az örök életet nagyobb vágyako-
zással és reménységgel várni. Avagy nem valósíthatná-e meg
az egyház ilyen állása a paradicsomot, a mennyire tudniillik
az itt e földön megvalósítható? (D. M. IX. 8.) A lelkipásztoro-
kat, theologusokat pedig ekként buzdítja Comenius az iskola
ügyének fölkarolására: Az Úr nem csak az ő juhainak, hanem
báránykáinak legeltetését is rábízta Péterre, és pedig ezekét
első sorban. (János XXI. 15.) A pásztorok ugyanis könnyebben
hajtják legelőre a juhokat olyan bárányokkal, melyek az élet me-
zején a nyáj rendjéhez és a fegyelem pásztorbotjához már hozzá-
szoktak. A ki inkább szeret műveletlen hallgatókat, avagy nem
járatlanságát árulja-e el? Legyünk hát a világosság fiai, eszesek
a magunk dolgaiban, s legyünk rajta, hogy az iskolák minél

műveltebb hallgatókat szolgáltatassanak az egyháznak. (D. M. XXXIII:16.) Az egyházjavításnak szükségképen az ifjúság gondos nevelésével kell kezdetét vennie. (D. M. Bev. 19.) Comenius előtt tehát miként az egyház tanító-egyház, úgy az iskola egyházi intézmény.

12. Comeniusnak, mint theologusnak az emberi természetéről szóló tana igen közlelről érinti az ő pædagogiai álláspontját.

Az ember rendeltetése, hogy Istennel, minden tökéleteség, dicsőség és boldogság teljességével egyesülvén, véle a legnagyobb dicsőségben és boldogságban örökké éljen. (D. M. II. 1.) Hármias életünk vagyon: az anya méhében, e földön és az égben. Az elsőből születés által lépünk a másodikba; a másodikból a halál és föltámadás által a harmadikba, mindkét alkalommal leteszszük az előbbi élet hüvelyét, mint a hogy az összetört tojáshejéből kikél a csirke. (D. M. II. 11.) Az örökkévalóságra való előkészületnek három foka (eszköze) vagyon: önmagunknak (és a dolgoknak) ismerete, önmaga (és a dolgok) fölötti uralom és Istenhez, mint a dolgok forrásához való törekvés; más szavakkal: tudomány (ismeret), jó erkölcs és vallásos érzelem.

A mennyi fáradságot fordítunk ez életben ezek elsajátítására, annyival közelítjük meg végezelunkat. (D. M. V:9.) Az ismeret, jó erkölcs és vallásos érzelem magvai természetből meg vannak bennünk. A természet szó alatt nem az eset után mindnyájunkra eláradt romlottságot értjük, hanem első eredeti állapotunkat, melyhez, mint eredeti természetünkhöz kell visszatérnünk vagy *Vives* után: a keresztyén az ő természetének visszaadott s azon eredeti állapotába visszahelyezett ember, melyből őt a sátán kiszorította. (D. M. V:1.) Az eset által ugyan az ember eredeti természete megromlott, tévútra jutott, és saját erejéből soha sem képes az igaz útra térni; mindazáltal újra ébred az azokban, kiket Isten az ő igéje és lelke által újból megvilágosít. (D. M. V. 21.) Miként Nabukodonozornak midőn emberi értelme elvétetett s állati érzelem adatott belé, mégis megmaradt a kilátása, hogy emberi, sőt királyi méltóságát is visszanyerendi, ha megisméri, hogy az Úrei az egek (Dán. IV:23.); úgy az embereknek, a paradicsom kivágott fáinak megmaradtak gyökereik, melyek, ha az isteni kegyelem harmatja és napvilága rájuk esék, újfent kihajtanak. (D. M.

V: 22.) Comenius szerint tehát az eset csak meggyöngítette, de nem rontotta el végképen az emberi természetet, s bár az isteni kegyelem szükséges az eredeti természet helyreállításához, de Isten ezt is az ember által munkálja. «A vallásos érzelem Isten ajándéka, mely onnan felülről a Szentlélek munkája által jó; mindazáltal, mivel a Szentlélek rendszerint közönséges eszközökkel munkálkodik s a szülőket, tanítókat, egyházi szolgákat választja munkatársaiúl, hogy a paradicsom csemetéit hűséges gonddal ápolják; azért is szükséges, hogy ezek tisztök értelmét ismerjék». (D. M. XXIV: 1.)

13. Még egyet kell kiemelnünk Comenius theologiai fölfogásából. Comenius Hernbornban megismerkedett Alstedius-sal (a gyulafehérvári Bethlen-főiskola későbbi tanárával), ki ismeretes volt az ő chiliasticus theológiájáról. 1694-re várta az ő számítása szerint a világ megújhodását, melyben a tiszta evangéliumi egyház is helyreállítatik. Comenius nemcsak elfogadta mesterének a *Jelenések könyvén* nyugvó eme tanítását, sőt híven azon álláspontjához, hogy a vallásos megismerésnek saját lelkiismeretünk is lehet forrása (ha azt a szentírás tekintélye ellenőrzi), más oldalról nyert erősségekkel igyekezett azt támogatni. Poniatowska, Drabik, Kotter visióit már száműzése kezdetén figyelemre méltatta s ezekre alapítá az emberi dolgokban uralkodó bábeli zavaroknak végökhöz való közeledésében vetett reményét, Babel helyett Sionnak, az új Jeruzsálemnek fölépítését. Önként folyt ebből, hogy a dolgok új állapotához méltóképen kell készülni.

«Semmi más út nincs a nap alatt, az emberi dolgokban uralkodó zavarok megszüntetésére, mint az ifjúság helyes nevelése». (D. M. Bev. 15.) «Ha azt akarjuk, hogy jól rendezett, virágzó egyházaink, államaink legyenek, akkor mindenek előtt az iskolákat kell helyesen rendezni s virágzókká tenni; mert csak úgy lehet Babylon helyett Siont építeni, ha Isten épületének élő köveit, az ifjúságot korán előkészítjük amaz égi épülethez». (D. M. Bev. 33.)

II.

14. Comenius 1627-ben olvasta E. Bodinusnak *Didacticá-ját* s elhatározá anyanyelvén egy oktatástant írni, hogy a szo-

ronggattatás és üldözés után (melynek hite szerint nem lehetett soká tartania), segítve legyen az ifjúságon; hogy minél előbb iskolák állíttatván a tudományok tanulása, az erkölcsiség és vallásosság gyakorlása mihamarább jobb lábra állíttassék. (Op. Did. O. I. 3.) Munkáját 1628-ban Lisszában végezte be. Mivel azonban a hazába való visszatérhetés reménye mind inkább tűnni kezdett, munkáját nem nyomathatta ki. A könyv megírásakor saját nemzete és hitfelekezete érdekei lebegtek szemei előtt. Azonban egy másik munkájával Svédország kancellárja, Oxenstierna figyelmét magára vonván, ettől meghívást nyert a sved iskolaügy újra szervezésére. Comenius a meghívást nem fogadhatta el, hanem lefordította a cseh nyelven kéziratban meglevő *Oktatástanát* latinra s *Didactica Magna* cím alatt azt küldte el Svédországba. A munka azonban itt sem nyomtatott ki, csak a Comenius saját fölügyelete alatt nyomtatott *Opera Didactica Omnia* 1657. I. kötetében látott először napvilágot. A *Didactica* e története érthetővé teszi, hogy miért tért el Comenius későbbi (pansophisticus) törekvéseiben a *Didacticában* lerakott nézeteitől. Az eredeti szöveg írásakor ugyanis Comenius teljesen theologiai állásponton állott; szűkebb körre, saját nemzete, illetőleg hitfelekezete számára volt az számítva. Időközben philosophiai tanulmányai bővítették látókörét. Már az 1638-diki latin fordítás is sokban eltér az eredeti cseh nyelvű szövegtől. A nemzetének szánt hazafias exhortatiókat, melyek a cseh nyelven írt *Didacticában* foglaltatnak, általánosabb természetű javaslatok váltják föl. «Die Spuren der eigentlichen Veranlassung zur Abfassung dieses Werkes und ihr directer, patriotischer Zweck, sind in der lateinischen Uebersetzung und Bearbeitung, welche für alle Völker bestimmt war, erblasst oder verschwunden. (Zoubek: *Q. A. Comenius* XXXV.)

A latin *Didactica* XXXIII. fejezet 8., 9. pontjaiban említett panmethodicus könyvek s az ezek megírására szükséges tudósok társasága, valamint a XXXI. fejezet 15. §-ában említett Collegium didacticum már inkább a későbbi pansophia, mint az eredeti *Didactica* körébe illenek. Comenius tudományos fejlődése magyarázza meg a latin *Didacticához* fűzött utóirat értelmét is. «Jóllehet, igen belátom, hogy sok dolgot helyesebben lehetne írni (mert egyik nap a másikat tanítja), mégis nyilvánosságra bocsátom, a mint van, mivel remélem,

hogy így is hasznos lehet.» Német nyelven e munka újabb időben három különféle fordításban jelent meg; horvát nyelven is megjelent a cseh Didactica fordítása 1871-ben. (Zoubek: i. mű. CII.)

15. Comenius *Didacticának* nevezi ez alapvető s minden esetre legjelentékenyebb művét. A munka azonban felöleli mind azt, a mit ma neveléstudomány nevezet alatt értünk: neveléstant, oktatástant, módszertant, tanoda-ismét. Alig van oly neveléstani kérdés, melyre feleletet nem találunk; alig van oly pædagogiai író (persze Comenius korszakáig), kit vagy a bevezetésben ne említene, vagy a munkában ne idézne. Pædagogiai intellectualismusa hozza magával, hogy a nevelést főképp az oktatásra, az iskolára alapítja s neveléstánát — mert a potiore fit denominatio — oktatástannak, s nem minden jelentőség nélkül *nagy* oktatástannak nevezi. A munka érdeme nem eredetiségében áll. Criegern (*Comenius als Theolog.* 361.), Alsted és Andreä műveiből több részletet közöl, melyek gondolatmenetét Comenius átvette. De bizonyos, hogy oly általánosan nem ölelte föl, oly összefüggően nem dolgozta föl előtte a nevelés-oktatás egész körét senki. Ez egyetemesség kiterjed a nevelés alanyára; nem csak a szülőknek, nevelőknek, tanítóknak, hanem az egyházi és polgári hatóságoknak, az előljáróknak tisztét is kifejtí. A nevelés tárgyát is egyetemesen öleli föl; fiúk és leányok, gyermekek és ifjak, szegények, gazdagok neveléséről egyaránt tanácsokat ad. Kiterjed a nevelés ágaira, testi, értelmi, erkölcsi, vallásos nevelésre (a mai, úgy nevezett kedélyképzés az ő mysticus vallásos álláspontjához képest a vallásos nevelésben olvad föl). Egyetemes e módszer a tanítási anyag tekintetében, egyetemes az iskolaszervezetre vonatkozólag.

Részletekbe menő jellemzés helyett meg kell elégedni e helyen a mű sajátos oldalainak rövid vázlatával.

16. Comenius fő nevelési elve a természetszerűség. Már maga a jelszó, mely sok pædagogiai munkájának jelszavául van alkalmazva: «Omnia sponte fluant, absit violentia rebus», a természetszerűségre utal. Az erőket nem elnyomni, hanem gyámolítani kell, s a nevelő — miként az orvos — nem ura a természetnek, hanem szolgálja.

Comenius a természet szót először *objectiv* értelemben veszi, mind azt érti alatta, a mi Istentől teremtett s az em-

beráltal megismerhető. E természetben minden törvényszerűséggel történik; e törvényszerűség az ember fejlődésére is áll; e törvények ujmutatása tehát a nevelésre is — per analogiam — érvényes. Az általános tanítási művészetnek alapúl szolgáló rend eszméjét a természet tanításából lehet és kell meríteni. Ha ezt pontosan megállapítjuk, akkor mintegy magától áll elő a (tanítási) művészet természetszerűsége. «Ha megfigyeljük — úgy mond — azon fejlődési folyamatot, melyet a természet munkája közben itt is ott is követ, alaposan javallhatom, hogy hasonló utat kövessünk». (D. M. XIV. 7.) Comenius aztán a madár kifejlődését és a növény növekedését veszi hasonlatai alapjául s ezekkel párhuzamban fejt ki a tanítás sikeres, könnyű és tartós voltának szabályait. E természetszerűséget *objectiv* természetszerűségnek nevezhetnők. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy Comenius a természet törvényszerűségét tenné a nevelés alaki elvévé; hanem, hogy amazzal, mint ismertebbel világítja meg emezt; a fölállított szabályok mind a tanítvány alanyi természetének figyelembe vételét tanítják. Ez *objectiv* természetszerűség tehát tulajdonkép nem is nevelési elv, hanem dialectikai megfejtés per analogiam. Comenius *synkriticus* módszernek nevezi a természet szerint való ez eljárást.

17. A természet szónak második értelme Comenius előtt *alanyi* természetű. Minden létezőnek célja van; ennek elérésére bizonyos szervekkel és tehetségekkel van ellátva, melyek alapján vágyik céljához, s ha e törekvésében megakadályoztatik, az fájdalmat, sőt halált okoz. E benső természetnek törvényeit nem szabad figyelmen kívül hagyni a nevelésben. Az akaratot a dolgok megértése előtt, az értelmet az emlékezet előtt s az emlékezetet az érzékek előtt képezni, haszontalan fáradság; annyi ez, mintha valaki tánczra akarna vinni egy kétéves gyermeket, ki remegő lábaival még csak a járást próbálgatja. A természet a tehetséget egymás után fejt ki, figyelni kell annak elősegítésében. (D. M. XXXVII. 7.) Ez a *subjectiv* természetszerűség, ennek alapja pszichologiai ismeret, mely azonban Comenius idejében még fejletlenebb volt, mint ma.

18. Comenius előtt a természet szónak még egy harmadik jelentése is van, tudniillik az eset előtti állapot, melyhez, mint eredeti természetünkhöz vissza kell térni (D. M. V. 1.), mint a hajlított fa visszatér eredeti alakjába, ha a nyomás megszűnik. Comeniusnak, a theologusnak az eset előtti állapot a *prima*

natura s a velünk született a secunda natura. Herbartnak, a philosophusnak, a velünk született állapot a prima natura s a cultura lépcsőjére állított a secunda natura. Mindkettő *transcendentalis* (a velünk született természetén fölül álló), természetszerűségnek volna nevezhető.

19. A subjectiv természetszerűségén épül föl Comenius iskola-rendszere. Az első életkorban főképen a külső érzékek fejlődnek, azok munkája (ma azt mondanók: a figyelem) gyakoroltatik; ez a föladata a *schola maternának*. A második életkorban (6—12 éves korig) fejlődnek a belső érzékek: a képzelet (érzéki elképzelés = Vorstellung) és az emlékezet, ezek végrehajtó szerveivel: a nyelv- és kézzel. Ezek kiképzése, a föladata a népiskolának, *schola vernaculának*. A harmadik korszakban (12—18 éves korban), az értelem és ítélet fejlődik: ezeknek alkalmas tudományok és művészetek által való gyakorlása teszi a *latin iskola* föladatát. A negyedik korszak (18—24 év) az akarat kiképzésének (ma azt mondanók: a szakpályákra való előkészület) ideje, azon tehetségeket érleli meg, melyek a (társadalmi) összhangzat föntartását, a szétválasztottak összhangzatba hozatalát tanítják. Ez akaratnak (eszes akarat) kiképzése a föladata az *egyetemnek*, melynek orvosi fakultása a test gondozására, a theologia a kedély, a philosophia az ész, a jogtudomány a külső javak (erkölcsi- és jogrend) ápolására vonatkozik. Íme ez ama pszichológiai természetszerűség, melyet Comenius az emberi természet alapos ismeretére építve, iskola-rendszerének alapjául fölhasznált.

Comenius Alstedet követi a gymnasium és népiskola szervezetében, de nem azok fogalmazásában. Alsted csak a közéletre szánt gyermekeket kívánja a népiskolába küldeni; a kik tudományos pályára készülnek, azokat egyenesen a gymnasiumba küldi. Comenius mindkét nem levő összes ifjúságot a népiskolába kívánja küldeni 6—12 éves koráig. «Együtt kell vezetni valamennyi gyermeket, míg együtt vezethetők, hogy egymást kölcsönösen lelkesítsék, sarkalják; nem kell némelyeknek alkalmat adni arra, hogy magukat a többieknel többre becsüljék, a többieket lenézzék; pedig ez következik be, ha a tudományos pályára készülöket azon ismeretek megszerzésére is külön vezetjük, melyeket a leendő közemberekkel együtt elsajátíthatnak». Végül a tudományos pályára készülöket is anyanyelvükben kell először szilárdakká tenni. Comenius szerint

tehát a 6—12 éves gyermek iskolája a tudományok terjedelmére nézve a legszűkebb körü (elemi), a tanítványok tekintetében egyetemes (népiskola), a tannyelv tekintetében nemzeti. Oly *conceptio* ez, mely a culturhistoriai természetszerűség elve előtt is megállja helyét.

20. Comenius nem csak az iskola szervezete tekintetében állott az újítás alapján, hanem az iskolai oktatás anyaga tekintetében is. Az akkori gymnasiumok latin iskolák voltak. A *Didactica Magna* XXV. fejezetében a *classicus* auctorok munkáit a tanítandó gyermekek szempontjából veszi bírálat alá s azon eredményre jut, hogy a *classicus*okat ki kell küszöbölni az iskolából, legfőlebb szemelvényeket kell a gyermekek kezébe adni, melyek a keresztyénséggel nem ellenkeznek. A *dialectica* ügyesség, melylyel Comenius idevonatkozó nézeteit kifejti, ma is figyelmet érdemel, jóllehet e rész Andreától van kölcsönözve.

Comenius a nyelveket nem mint a műveltségnek vagy a tudománynak kiegészítő részét, hanem mint az ismeretek szerzésének s másokkal való közlésének eszközt kívánja tanítani. (D. M. XXII: 1.) Az erjedési *processus*, mely a középkorban Európa népeiből új nemzeteket alkotott, nem lehetett alkalmas a tudomány művelésére; a középkor tudósai az ókor *classicus*ait használták tudományuk forrásaiúl; az így nyert tudományos képzettségnek a *humanitas* nevet adták. A mily mértékben távolabb haladtak azon kútforrások keletkezési idejétől; a mily mértékben távolodott az új, fiatal nemzetek eszmeköre a *classicus*ok eszmekörétől: oly mértékben hagytak alább az antik tudományosság tartalmának a tudomány alapjául való igénybevételével; e helyett azok alakjára: a nyelvtanulásra adták magokat, de megtartották, a használat jogán, a *humanismus* elnevezést, mely tehát ekkor tulajdonképen *philológiát* jelentett. A tartalom helyét a forma foglalta el. Kedvezően hatott e *processus* irányára a római katolikus egyháznak a latin nyelvhez való viszonya, mely a latin nyelvben a *catholicitas* külső kifejezésének egyik alkalmas eszközt látta. A reformációval ez érdek megszűnt (legalább a reformált tanok híveire nézve); az úgynevezett *pædagogiai* újítók nem tekinték a *classicus* nyelveket a tudományos képzettség kiegészítő részének (tartalmának), hanem csak eszköznek, a tudósok nyelvének.

21. A *philológiának*, mint a *humanismus* tartalmának

(mint pseudohumanizmusnak) uralma megingatva lévén, új tartalommal kelle azt megtölteni. Ehhez a fölfedezések, föltalálások, az újjá alakult nemzetek új eszmeköre bőséges adalékkal szolgáltak. Új földrészek, új dolgok, új eszmék képezték a tartalmát e modern humanizmusnak; olyan dolgok, melyekről a classicus írók nem is álmodtak, melyekre az ő nyelvökben alkalmas kifejezések sem voltak. Az új ismeretkört a philosophusok dolgozták föl tudományosan: azoknak az iskolába való bevitele a pädagogiai reformatorokra várt. Ezek közzé tartozott Comenius. Az új humanizmus a pädagogia történelmében realismus nevet nyert, a mi annyiban sajnálandó, hogy a humanizmus az igazi emberies műveltség bifurcatiojára, s a formális humanizmus mai napig tartó uralmára szolgáltatót alkalmat.

22. Új czél a nyelvtanulásban, új tartalom az emberies műveltségben: ez a kettős alap, melyen Comeniusnak nemcsak a *Didactica Magna*ban lerakott oktatási elvei, hanem nyelvkönyvei is nyugosznak.

1631-ben jelent meg Lisszában *Janua Linguarum Reversata* című nyelvkönyve. Míg a régi nyelvkönyvek nyelvtani szabályokkal kezdték a nyelvtanítást, addig a *Janua* apró mondatokat tanít s ezekből kívánja a nyelvtani szabályok levezetését. Míg amazok példáikat a régi auctorokból veszik, melyek a gyermek gondolkörétől távollevő, vagy egyáltalán ismeretlen (s így külön magyarázatra szorúlt) dolgokról szólnak; addig a *Janua* az újkor és a gyermeki lélek gondolköréből veszi a tárgyakat. Száz fejezetben, 1000 rövid mondatban minden ismeretre méltó dolgot a latin nyelv elemeivel együtt kíván tanítani Comenius e nyelvkönyvének rendiben.

Innen magyarázható ki hallatlan sikere. Az antik humanisták a nyelvtanulás grammaticai nyügetől szabadultak meg általa; az új humanisták a realismeretek modern értelem szerint való conceptioját látták benne. Hogy az ócska köntös az új tulajdonos testen nem jól állott, azon nem igen ütődött meg senki.

Comenius később belátta, hogy a *Janua* kezdetnek egy kissé nehéz, azért egy kis compendiumot írt *Vestibulum Januae Latinitatis* cím alatt (Lissza, 1633), mely az első gymnasiumi osztály tankönyve lön; míg a *Janua* a második osztály számára maradt. A harmadik osztály számára írott *Atrium rerum et linguarum* csak Sárospatakon lön befejezve, s már nem a *Didactica*, hanem a *pansophia* alapján áll.

23. Még egy sajátosságát kell kiemelnem Comenius *Didacticájának*: a szemléltetést.

Az ismeret igazsága és bizonyossága az érzékek tanúbizonyosságától függ; a dolgok először közvetlenül az érzékekre hatnak s csak az érzékek közvetítésével az értelemre. Ha tehát való és biztos ismeretet akarunk a gyermek elméjébe plántálni, azon kell lennünk, hogy mindent saját szemlélődésük s érzéklésük alapján tanuljanak. (D. M. XX : 8.) Ha a dolgok hiányzanak, azok helyettesei alkalmazandók: tudniillik oktatási célokra készült utánzások vagy képek; miként a tudósok a növény-, állat-, mértanban, földrajzban szokásba vették, hogy leírásaikhoz ábrákat adnak. (D. M. XX : 10). Ez elv gyakorlati kiviteléül tekinthető a híres *Orbis Pictus*, melyet Comenius Sárospatakon írt, de alkalmas fametszetek hiányában csak 1658-ban Nürnbergben adott sajtó alá. E könyv tulajdonkép nem egyéb, mint 152 képpel illusztrált *Janua*. A képekkel ismerteti a dolgokat, a képek fölíratában a dolgok megnevezését. Ez *encyclopaedia viva* annyira a reformirány talaján nőtt, hogy általa szerzője a kunyhókba is bemenetelt talált. Comeniusnak sok szép gondolata szunnyadt el, de a szemléltetés elve az ő idejétől kezdve soha ki nem alvó szikra volt, mely utánna csakis tökéletesítőkre talált. Mily hosszú életű volt e könyv, mutatja az, hogy még e században változatlan alakban nyomatták. Sőt a czégért is oly becsesnek találták, hogy ma már *Orbis Pictus* cím alatt egészen új, a modern culturélet alapján álló képeskönyvek jelennek meg. (Hottinger : *Orbis Pictus*.)

III.

24. Comenius a lisszai gymnasiumnál dícséretes buzgalmat fejtett ki nemcsak a tanításban, hanem az önképzésben is. Jóllehet már a *Labyrinthusban* és a *Didacticában* kellő tájékozottságot tanúsít a régebbi philosophia ismeretében, de ez ismeret csak compendiosus lehetett. A lisszai gymnasiumban nagyobb tanulóknak a külföldi főiskolákra való előkészítésével is megbízatván, azoknak természetphilosophiát tanított, mely 1633-ban *Physicae ad lumen divinum reformatae synopsis* cím alatt Lipcsében nyomtatásban megjelent. Az angol főiskolákon tanuló tanítványai által Comenius e műve ismeretessé

lön Angolországban is, hol a *Janua* már nevét ismertté tévé. Angol tudósok buzdíták most Comeniust, hogy a philosophia összes körét dolgozza föl. E külső alkalom mellett benső szükségzet is ösztönzé, hogy a nyelvtanításban sikerrel megkezdett reformmunkáját a dolgok ismeretének tanítására is átvigye. Figyelmessé tették Comeniust Laurenberg P. (rostocki tanár) *Pansophia* című munkájára. Comenius nem találta a munkát kielégítőnek, de ez épp arra szolgált neki ösztönzésül, hogy jobbat csináljon. Így fogott hozzá *A Dolgok Ajtaja vagyis Keresztyén Philosophia* című dolgozatához. Hartlieb S. oxfordi tudós kívánatára egy kivonatot, vagyis inkább előszót küldött Angliába, melyet 1637-hen *Conatuum Comenianorum Praeludia* cím alatt kinyomattak, a végből, hogy a tudósok véleményét kifürkészszzék, s az abban tervezett pansophiához Comeniusnak munkatársakat szerezzenek, s ekként nagy honfitársuknak, Baconak, a tudósok collégiuma iránti tervét megvalósítsák. A kedvező bírálatok mellett aggályoskodók is voltak, melyek nem helyeselték a theológiának a philosophiával, a keresztyén tudománynak a pogány classicusok tudományával való összevegyítését. Comenius fölvilágosítást írt *Conatuum Pansophicorum Dilucidatio* cím alatt, mely 1639-ben megjelent Londonban, hol ugyanakkor a *Praeludium is Pansophiae Prodromus* cím alatt újra nyomattatott. E két munka következtében oly kedvező irányt vett Comenius iránt a tudós világ hangulata Angliában, hogy jónak látták őt tudományos törekvései megvalósítása végett Angliába hívni. Hitfelei egyházpolitikai indokokból szívesen bocsáták Comeniust e vállalkozásra. 1641 őszétől 1642 nyaráig időzött Comenius Londonban, folytonosan szorgalmasan munkálkodva. Befejezte *Janua Rerum sive Metaphysica Pansophica* című munkáját, mely azonban valószínű, hogy Lisszában 1656-ban elégett s új kidolgozásban *Janua Rerum Reserata* cím alatt 1681-ben Leydenben jelent meg. (Zoubek: *J. A. Comenius* CIV). Azonban a politikai viszonyok nem mutatkoztak alkalmasaknak a nagy tervek kivitelére s Comenius elfogadta Geer Lajosnak, egy Hollandiából Svédországba letelepedett gazdag kereskedőnek, ajánlatát, hogy Svédország iskolái számára nyelvkönyveket írjon. Hitfeleinek egyházpolitikai érdeke bírta rá, hogy a pansophia megszakításával a nyelvkönyvekhez térjen. Elbingben telepedett meg s hat évi itt időzése alatt három nyelvkönyvét pansophiájához

alkalmazva átdolgozta. Ugyancsak itt írta *Norissima Linguarum Methodus* című könyvét, egy nyelvtörténeti szempontból ma is érdekes művet.

1648-ban Magyar- és Lengyelországban élő hitfelei püspökké választották Comeniust, azért is visszatért Lisszába.

25. Comenius pansophiája a *Prodromusból* és *Dilucidatióból* ismeretes előttünk.

«Midőn — így ír Comenius a *Prodromus Pansophiae* 98. §-ában — *Janua Linguarum Reserata* című munkámat a nyelvek tanítására kiadtam s annak módszere a tudósok helyeslésével találkozott, ez arra indított engem, hogy a dolgok ajtaját (*Janua Rerum*) is megpróbáljam fölnyitni, vagyis elkészítsem az emberi értelem kulcsát, melylyel az érzékek minden dolgok előtt fölnyithatók. E dolog sikerültének annyival több hasznát reméltem, a mennyivel többet ér bölcsnek lenni, mint néhány tuczat latin szót beszélni.»

Általános panasz — mondja a *Prodr.* 32. §-ban, hogy az iskola nem tanít eléggé az élet számára. A hiba oka abban rejlik, hogy az ifjúság elméjét grammaticai, retorikai, logikai nyűgökkel fárasztják. A dolgok ismeretét (a realiakat), melyek az értelmet fölvilágosítják s a gyakorlati életre alkalmassá teszik, az akadémiára tartják fenn, hogy a tanuló érettebb elmével sikeresebb előmenetelt tegyen. Könnyen megtörténik azonban, hogy az ifjúkor első heve kialszik s az ifjú a szaktanulmányhoz sietvén, a tudományos előkészületre többé nem gondol. A leendő theologusok, juristák, orvosok, majdnem mind hátat fordítanak a metaphysikának, a természet- és mennyiség-tudományoknak, mintha az rájuk nézve fölösleges volna; pedig jó részben e tudományoktól függ, hogy helyesen tudjanak ítélni a gyakorlati életben. E bajnak az lesz az orvosszere, hogy az ifjúság kellő időben megismerkedik mindazzal, a mire a gyakorlati életben szüksége lesz s komoly gyakorlatokkal, komolyabb dolgokra előkészítettetik.

A dolgokkal való foglalkozás növeli a tapasztalatot, a tapasztalat növeli a bölcseséget. (*Prodr.* 4.) Korunk (t. i. Comenius kora) oly gazdag a tapasztalat segédeszközeiben, mint egy sem az előtt. A mit a régiek bölcsen kigondoltak, azt a könnyonyomatás ma közkinccsé teszi. De a kortársak is új meg új dolgokra irányozzák figyelmöket s a tudomány sokféle kísérlet s új módszer által napról-napra csodálatosan növekszik. Csak

módszert a tanulásba, hogy gyorsabban s alaposabban lehessen tanítani és tanulni s a régi óhajtott aranykor ideje elérkezik. (*Prodr.* 5.) Hogy e czélt minél könnyebben megközelítsük, e végből szükséges, miként a nyelvek könnyebb tanítására a nyelvek ajtaját föltártuk, úgy a dolgok ajtaját (*Janua rerum*)-is elkészítsük, melyen át az emberi lélek könnyebben hatolhasson a tudományok és művészetek lényegébe. (*Prodr.* 6.) A tudomány segélyével a dolgok egyetemes ismeretéhez (pansophiához, t. i. teljes bölcsességhez, mely minden körébe esőt fölel s egybekapcsol) kell jutnunk, hogy semmi se legyen az emberi szellem előtt titkos, elrejtett. (*Prodr.* 7.)

Világos ezekből: *a*) hogy a pansophia fogalmazásakor a középiskola lebegett Comenius szemei előtt; *b*) hogy a philosophiát az akadémia köréből a gymnasiumba kívánta helyezni s azt a szaktudományok közös alapjává tenni; *c*) hogy a pansophia (a mint az a *Prodromus*ban és a *Dilucidatioban* fogalmazva van) nem akart önálló philosophiai rendszer lenni, hanem philosophiai encyclopædia a gymnasium számára; *d*) hogy a dolgok ismeretének (a reál tantárgyaknak) eme reformja kiegészítője a nyelvek tanításában (a gymnasium körében) véghez vitt reformnak. Annyira együvé tartoznak azok, mint a jobb kéz a balkézhez. Az *Oktatástan* nyelvreformja leszállította piedestáljáról a philológiában formálissá vált antik humanitást, a nélkül, hogy annak helyére valami újat, tartalmat helyezett volna; a pansophia a tudományok (az új világnézet eszmekörét fölelő realismeretek) reformjában tartalommal töltötte meg a régi bálvány helyére állított időszerű humanismust. Comenius pansophistikus iratait a realismus vajudási fájdalmai gyanánt tekinthetjük.

26. Comenius panaszkodik (*Prodr.* 9.), hogy az ő idejében szokásos tudományos képzésmód szerint kiki csak szakképzettség után futkos, a nélkül, hogy egyéb tudománynak a küszöbére is lépne, hogy tudomást szerezne a valamennyinek alapjául szolgáló ismeretekről. Ez azon hamis föltevésből ered, hogy lehetetlen egy embernek minden ismeretkört tanulmányozni. Comenius sem állítja, hogy egy közepes tehetségű ember mindenben kitűnő lehet; de azt lehetőnek, sőt szükségesnek tartja, hogy a közélet használatára szükséges ismeretekben jártas, a maga szakjában pedig kiváló legyen. E közös, általános képzettség hiánya a tudósok között, vitára, ellenmon-

dásra, vizsgálóra vezet, mely discreditálja a tudományos képzést, magát a metaphysikát is. Így Gusztáv Adolf országos törvény-nyel tiltotta ki országából a metaphysikát, mivel nem akarta, hogy a közügyek vezetésére alkalmas emberek helyett üres disputatorai legyenek (*Prodr.* 13). Ez a baj onnan van, hogy senki se kísérle meg az ismereteket közös principiumokból levezetni s a dolgokban rejlő igazság megismerésére a legutolsó részletekig következetesen alkalmazni. Az egyes tudományokban külön principiumokat állítanak föl, nem törődve azzal, hogy mások micsoda következtetésekhez jutnak a magok principiumaiból. Lehet-e helyes, ha mindenki csak a maga képzelme után indul, ha egy énekkarban mindenki a magáét fújja, tekintet nélkül arra, hogy összhangzik-e a többivel; ha egy államban kiki a maga önkénye, nem pedig általános érvényű törvények szerint él? Az emberek megundorodnak a végnélküli vita és czivódástól, mely, magokban véve elég világos dolgok fölött, a tudósok között foly (*Prodr.* 26). E bajon az által lehet segíteni, ha az igazságnak minden dologra szétáradó sugarai egy sugárba gyűjtetnek; ha a dolgok végoka fölfedeztetett, akkor minden tévedés és véleménykülönbség napvilágra kerül s az igazság napja előtt a tévely köde szétfoszlik (*Prodr.* 27). A dolgok összesége Istenre, a természetre és a művészetre terjed. (Művészet alatt mindazt érti Comenius, a mi emberi ténykedés eredménye: gondolat, beszéd, műtárgy). Minden dolog a maga eszméjének megvalósítása gyanánt állott elő. A művészet a maga műveihez a természettől kölcsönzi az eszmét, a természet Istentől, Isten magából meríti a maga műveihez az eszmét. (Csak az anyagot veszi semmiből: ez által különbözik a teremtmény a teremtőtől.)

A pecsét alakja először annak lelkében keletkezik, a ki azt csinálja (vagy csináltatja); aztán megvalósul, mint ércbe vésett alak, végre a pecsétviaszon. Három, még is egy. Így az eszmék: először Istenben, aztán a természetben, végül a teremtmények által létesített dolgokban léteznek. Íme a *lét-principiumai* s azok megegyezése. Íme a pansophia tárgya.

27. A lét principiumai legjobb principiumai az ismeretnek. Az isteni dolgok magokban megismerhetetlenek, ezeket csak annyiban ismerjük meg, amennyiben az Írásban és a természetben kijelentvék. A természeti és művészeti dolgok az érzékek előtt jelennek meg, de az ész kutatja föl azok közös viszonyait.

Az ismeret principiumai tehát: az érzékek, az ész és a kijelentés. E három forrás képezi a pansophia alapját. Hol az érzékek hibáznak, az ész szabályai óvnak a tévedéstől; s a hol az ész által való megismerés hízagos lenne, az isteni kijelentésnek kell segélyül jönie. Viszont azonban, a kik pusztán az érzékekre támaszkodnak, nem emelkednek fölül a köznép fölfogásán; a kik csak az észre támaszkodnak, fantastikus világot teremtenek magoknak; s a kik csak az Írásból merítenek: vagy mellőzik a dolgok világát, vagy meg nem értvén, ferde nézettel bírnak a dolgokról, vagy az Írást követvén, babonás hittel vannak azokról. (*Phys. Syn. Praef.* 9—12.) Innen következik, hogy Comenius a theologia és philosophia különválasztását nem helyesli. A theologus — úgymond — semmire sem becsüli a philosophiát, s viszont a philosophus figyelemre sem méltatja a theológiát. Innen van, hogy némely philosophus Istent es vallást elhagyva, atheista leszen; némely theologus viszont elítél minden philosophust és philosophiát. Amazok istentelenek, ezek igaztalanok. Mert Isten azt akarja, hogy őt mindenütt fölismerjük és tiszteljük. S noha a jövő életre hív el bennünket, de az út odáig e földi életen át vezet. Már itt kell hallanunk az ő igéjét, de egyszersmind szemlélni az ő műveit. Hogy ez helyesen történjek, a philosophiát és theológiát egymással kapcsolatban kell tanítani, a kettő egyesítése a pansophia (*Dilucidatio* 14.).

Ime ezek a pansophia ismeret-principiumai.

28. A pansophia épületének az igazság alapján kell nyugodni s minden részének összhangzatosan egybekötvé lenni, hogy megingathatlan legyen. Az eddigi encyklopædiák gondosan összerakott öl- (tűzi) fához hasonlítanak, a pansophia élőfához hasonlítson. Előmunkálatokban nincs hiány: *encyklopaedia, poly-mathia, panepistome, instauratio magna, pankosmia* címek alatt eddig is írtak hasonló munkákat, de az eredmény nem kielégítő. Az egyik könyvtárból egy új könyvet csinált, a másik a szemelvényekben nem vette tekintetbe az életben való alkalmazhatóságot, stb. (*Dil.* 2.) A pansophiához: *a*) az universum dolgainak s azok leltárainak új, gondos átvizsgálása szükséges; *b*) a leltárakat (a könyveket) össze kell hasonlítani a dolgokkal, hogy ezek helyesen vannak-e leltározva; *c*) új, általános használatra új, egyetemes rendezés szükséges. Az egész világ az ember öröksége. Hogy jószágainkat birtokba vegyük, be kell azokat

járnunk, átvizsgálunk, hogy tudjuk, mi a mi tulajdonunk. Azután az eddigi írókat is át kell vizsgálni, nem ugyan azért, hogy a különböző íróknak valamely tárgy fölött nyilvánított véleményeit összegyűjtsük, hanem hogy a mi jó, azt bárkitől ered (keresztyén, mahomedán, zsidó, pogány, Pythagoras vagy Plató követője, peripateticus vagy stoikus, görög vagy római, az ó- vagy az újkorból való, keresztyén tudós vagy zsidó rabbinus, felekezet vagy egyetemes zsinat) fölhasználhassuk. (*Prodr.* 53—58). Ime! Miután Comenius a *Didacticában* szétbontotta az antik humanitás bálványát, a pansophiában fölszedi a cserépdarabokat s beolvasztja az új humanismusba; mint a hogy Rákóczy György az ellenségtől elfoglalt ágyúkból harangot öntetett. A régi szerzőket azonban nem mint tekintélyeket, hanem mint az Isten könyveiből fölismert igazság tanúbizonyosságait kell használni. (*Prodr.* 116.) Az összehasonlítás azért is szükséges, hogy lássuk, vajon minden bent foglaltatik-e a könyvekben, a mi a dolgokban megvan, s hogy minden úgy áll-e a valóságban, a mint a könyvekben írva van. Az összehasonlítás által ki fog tűnni, hogy sok van a könyvekben, a mi a dolgokban nincsen; és sok van az Isten kincses házában, a mi a könyvekben nincsen. És sok másképen van a valóságban, mint a könyvekben. Még a szentírás hittételei is beosztandók e pansophiába, azon részletek kivételével, melyek felekezetiségre adnának alkalmat, válútakra vezetnének; mert jobb valamit épen nem tudni, mint tévesen tudni. (*Prodr.* 103.) Ez a pansophia módszere.

29. A pansophia módszerével nyert ismeret-anyag beosztása, a rendszer, abban áll, hogy a dolgokat akként rendezzük, akként állítsuk a szem elé, a mint azok előállottak. A metaphysikai (általános) fogalmakkal kell kezdeni s úgy haladni a dolgok különös viszonyaira a legalsóbb, legrészletesebb fogalmakig (*Prodr.* 104.) De ez a metaphysika nem subtilitásokból áll, hanem a közönséges józan ész által is megérthető axiomákból, melyek bizonyításra nem szorúlnak, legfőlebb példák által világosíthatók. Ezeket Isten plántálta lelkünkbe s mint a megismerés fáklyái, csak meggyújtásra várnak, hogy minden részletet, különöset megvilágítsanak. Mindezen különleges és részletes ismeret egyébként semmi újat nem ad, csak az előre bocsátott általánost világítja meg (*Prodr.* 88). A mai methodika az ily beosztást concentrikus módszernek mondja. Comenius a

pansophia összes anyagát hét ily koncentrikus körre osztja, melyeket — hogy pansophiája egyházas jellegét ezzel is kiemelje — Ezékiel templomának részéről nevez el. (Ezékiel XX—XXII).

Comenius dicsérettel emlékszik *Verulami Baco* inductiv módszeréről; azonban a pansophiához nem tartja elegendőnek, mert csak a természet vizsgálatára szorítkozik. (*Prodr.* 63). Comenius a *Baco* módszerével szemben a magáét újnak tekinté. Ez új berendezése a dolgoknak oda vezetett, a hová mások még nem jutottak. (*Prodr.* 101). A tananyag egyes részleteinek kezelésére már nem nyerünk kellő fölvilágosítást a *Prodromus*ban. Úgy látszik Comenius eljárása az, hogy az universum föltagolása által a dolgok oly csoportosítását kell megállapítani, melyben, minden dolog a maga helyén van, összezavarás nélkül. Ezek ismertetésénél aztán első a pontos megnevezés, erre következik a tantétel, végül a bizonyítás. E bizonyítás nem tekintélyi, hanem a dolgok természetéből veendő; miként például az a mértani tétel, hogy a háromszögek összege két derékszöggel egyenlő, nem azért igaz, mert Euclides tanítá, hanem mert más, már ismert tantételekkel igazolható. Példák csak analógia gyanánt szolgálnak.

30. Századokon át szokásban volt a bölcsesség mysteriumait nem a népek nyelvén írni, hanem idegen nyelven, a tudósok nyelvén. Comenius az emberiség közkincsévé akarja tenni a pansophiát, azért is anyanyelven kívánja azt tanítani. Ezáltal a tudományok és művészetek mellett a nemzeti nyelv is föllendülést nyerne. (*Prodr.* 123.)

Főképp azonban az ifjúságra irányúl Comenius figyelme. A társadalmi állapotok javításának az ifjúság nevelésével kell kezdődnie; az ifjak elméje nincs megtöltve előítéletekkel, alkalmasabb az alapos bölcsészet befogadására; aztán új bort új tömlőbe kell tölteni. Így ered a schola pansophica eszméje.

IV.

31. A westfáli béke semmivé tette Comeniusnak és hitfeleinek a száműzetésből való kiszabadulás iránt táplált reményeit. Az emigratio föloszló félen volt. Comenius 1650-ben

megírta a cseh-morva testvérek felekezetének végrendeletét, aztán hitsorsosai javaslatára elfogadta a Rákóczy fejedelmi család meghívását, hogy a sárospataki református iskolát a maga pansophistikus eszméi szerint reformálja. Saját hajlamát is követte hát Comenius, midőn kilátása nyílt azon emberiségboldogító eszméinek megvalósítására, melyekhez eddig alkalmas talajt nem talált. Aztán a Rákóczy-családban utolsó reményének horgonyát vetette az emigratio. 1650 november 20-án érkezett Comenius Sárospatakra, családjával együtt. Nemsokára megérkezése után *Scholae Pansophicae Delineatio* címen egy tervezetet nyújtott be az özvegy fejedelemnőnek: Lorántfy Zsuzsánnának s ifjabbik fiának: Zsigmondnak, melyben kifejti, hogy mikép lehet a hét osztályú *schola pansophica*-t megvalósítani. A három alsó gymnasium-osztály átalakítása nem ütközött nagyobb nehézségekbe, azok csakhamar megnyíltak.

Comenius mindegyiknek megnyitásakor egy-egy magvas beszédet tartott, melyek *Primitae Laborum Scholasticorum* (I—II.) cím alatt egyéb didacticus tartalmú beszédeivel, iskola-törvényekkel együtt, nyomtatásban is megjelentek. A három nyelvkönyv (*Vestibulum, Janua* és *Atrium*) is elkészült; de a felső négy osztály pansophicus könyvei munkatársak hiánya miatt el nem készülhettek. Annál többet tett Comenius a nyelvtani osztályok sikeres tanítása érdekében. Megírta az *Orbis Pictus*, az első iskolai képes könyvet; aztán *Schola Ludus* cím alatt nyolcz színdarabban földolgoztá a *Janua* tartalmát.

De a pansophia Patakon is meddő maradt; meddő maradt Comeniusnak politikai küldetése is. Hiába írta II. Rákóczy György fejedelemhez a *Gentis Felicitas* című emlékiratát: hiába hivatkozott abban a jóslatokra: a fejedelem nem támadt a császár ellen. Comenius 1654-ben visszatért híveihez Lisszába. 1656-ban Lissza leégett, Comenius háza, könyvtára (a pansophiához annyi éven gyűjtött jegyzetekkel együtt) a lángok martaléka lett.

Geer Lörincznek (korábbi pártfogója fiának) patronatusa alatt élte le hátralevő napjait Amsterdamban, haláláig (1670 november 22.) nem szünve meg a munkától.

32. A *schola pansophica*nak az újkor közép iskolájává kelle lennie: a *Didactica* latin iskolájának a dolgok logikai

rendje szerint való tovább fejlődése az. Miben egyezik a schola pansophica a schola latinával? Először is abban, hogy mindkettő középiskola; a schola pansophica is föltételezi a hat osztályú népiskola (schola vernacula) bevégezését, másrésről a szaktanulmányokra készít elő. (*Deliberatio* 3.) Azután a schola pansophica is az igazi humanitas műhelye akar lenni: általános, nem szakképzettséget nyújt.

A különbség abban áll, hogy *a*) a latin iskola tannyelve a latin, a schola pansophicaé az anyanyelv; *b*) hogy a latin iskola csak azokat tanítja, a kik egyetemi tanulmányokra kívánnak menni; a schola pansophica végzett növendékei vagy a közelet foglalkozásaihoz térnek, vagy nevelőkül alkalmaztatnak, vagy az egyetemi tanulmányokra készülnek.

Comenius megszüntette az iskoláknak társadalmi osztályok szerint való beosztását. Alsted szerint például a népiskola a köznép gyermekeit tanítja; a kik tudományos pályához készülnek, azok Alsted szerint nem a népiskolába, hanem egyenesen a gymnasiumba lépnek. Comenius a *Didacticában* a schola vernaculát általános primar-iskolává tette, melyből a képebb tanulók a tudományos képzéshez, a tudományos pályához nem valók a gyakorlathoz térnek; ezáltal a tudományos képzésnek azon szolgálatot tette, hogy nem zárta ki az alsóbb néposztály tehetséges gyermekeit a tudományos pályáról. Alsted szerint már hat éves korában el kelle döntenie a gyermeknek, hogy a közemberek között akar-e maradni, vagy a tudósok közzé, a társadalom vezetésére hivatott osztályba akar lépni; Comenius szerint a schola vernacula bevégezése után (a gyermek 12-ik évében) kell döntenie e kérdés fölött. Ez már maga igen nagy nyereség.

A mely viszony áll fenn e tekintetben Alsted és Comenius elemi iskolája között, ugyanazon viszony van Comenius latin iskolája és a schola pansophica között. A schola latina már 12 éves korában hívja el a gyermeket a tudományos pályára; a schola pansophica a 18. évre teszi a választást, hogy a gyakorlati életben kíván-e maradni a növendék vagy a legmagasabb (tudományos) pályára megy át. A schola pansophica e szerint secundar-iskola, mely egyaránt előkészít a gyakorlati élet közép foglalkozásaira és a legfőbb kiképzésre. Oly conceptio ez, melybe a társadalom egész közép osztályának a gyakorlati életre való kiképzése beleillik (még a nők is. *Did. M. IX. 5.*);

beleillik a mai polgári iskola (*Delib.* 3. a.), a tanítóképezde (*Delib.* 3. b.); de beleillik a felső tudományokra való előképzés is; beleillik a humanisticus középiskola (gymnasium), mert hisz meghagyja a classicus nyelveket; beleillik a reáliskola is, mert hisz a pansophia nem egyéb, mint a reálismeretek rendszerezése.

Ha Comenius eszméi közül valamelyikre, úgy bizonyára iskola-ügyi rendszerére illik O. Browning (*A nevelés elméletének története.* 87.) azon mondása: «Minél tovább elmélkedünk Comenius módszerén, annál jobban fogjuk látni, hogy telve van üdvös figyelmeztetésekkel; és meglepetéssel tapasztaljuk, hogy ennyi bölcsesség feküdt 250 év óta a pædagogusok útjában, a nélkül, hogy érette lehajlottak és kincsesházukba fölvették volna».

Mily összetartó kapocs lenne a társadalom széthúzó elemei között, ha az elemi ismereteket együtt tanulná az alsó neposztály (a primar-népiskolában) a felsőbbekkel; s mily alkalmas lenne a társadalom épületének szilárd voltát növelni, ha a tudós pályára készülők együtt nyernék általános kiképzetéseket (a secundar-iskolában) a középrendű emberekkel. Ily eszme lebegett Comenius szemei előtt, mikor a schola vernaculat és a schola pansophicat egyrésről mint általános képzést nyújtó, másrésről a felsőbb tanfolyamokra előkészítő iskolákat fogalmazta.

33. Mert Comenius mindenütt gyakorlati, erkölcsi célokat követ. Ilyen célzattal írta a *Gentis Felicitas* című művét is, melyet 1654-ben II. Rákóczy György erdélyi fejedelemnek nyújtott át, s mely 1659-ben lön kinyomatva.

18 pontban állítja össze Comenius a nemzet boldogságának ismérveit; aztán a magyar nemzet állapotát méri ezekhez s megállapítván, hogy megüti-e a mértéket vagy nem, egyszersmind javaslatot ad a bajok elhárítására.

Hajdan számottevő nemzet volt a magyar, de a kedvezőtlen külpolitikai viszonyok között felbarbár állapotba sülyedt. (18. pont.) A nemzeti erő, mely a Hunyadyak alatt képes volt a törököt föltartóztatni, lassankint kimerült; a német pedig, melytől a magyar nemzet segílyt várt, elnyomójává lön. Így a nemzet csupa ellenségek közé jutott. E bajtól egyrésről a törökök keresztyénné tétele, másrésről a tudomány és vallás emelése által lehet megmenekülni. (4. 5. pont.) Az uralkodó ide-

gen származása is oly baj, mely megbénítja a nemzet törekvését; meg kell figyelni, nem jött-e el az alkalom e baj megszüntetésére. (9. pont.) A mű végén (18. pont) II. Rákóczy Györgyöt, mint Isten választottját hívja föl a nemzet fölszabadítására.

A belpolitikai állapotok sem kedvezők a nemzet fejlődésére. A közös szabadság hiánya, az alsó néposztály törvényen kívüli állapota megsibbasztja a nemzet életerejét, szaporaságát. Könnyíteni kell tehát a jobbágyság terhein, be kell azt venni az alkotmány sánczai közé, ekkép elősegíteni a házas életet. A nemzet csekély száma, a közbiztonság és jó közigazgatás hiánya, a községi és családi élet bajai, mind orvoslásra találnak ily módon.

A bajok gyökeres orvossága azonban a nevelésben, az iskolák rendezésében vagyon; ez szünteti meg a tunyaságot, dologtalanságot, a földművelés okszerűtlen kezelését, az ipar hiányát stb. Eddig a köznevelésre kevés gondot fordítottak. A magyarság által lakott vidékeken sehol sincs anyanyelvű iskola (hallatlan dolog más nemzeteknél); a latin iskolákban sem tanítanak helyesen; a felsőbb iskolákban philosophiának, orvostudománynak, híre-hamva sincs. Iskolák föllállítása tehát a fundamentalis szer; mert:

«Didicisse fideliter artes, emollit mores, nec sinit esse ferus!»

A prophetisticus színezet (17 pt.) gyöngítette-e az emlékirat hatását, vagy a fejedelem külföldi politikájának más iránya volt-e az ok, hogy semmit sem lendített se Magyarország, se az emigránsok sorsán? Valószínű, hogy mindkettő.

34. Azonban a benső hivatásához, melyet a *Labyrinthus* isteni revelatioja tűzött ki eleibe (És most eredj! fogj hivatásodhoz, míglen elhívandottalak), ezután sem lett hűtlen Comenius. Összes pädagogiai műveinek 1657-ben Amsterdamban megjelent kiadása mellett azután is számos asketicus és philanthrop irányú dolgozata látott napvilágot. Munkássága ismertetésenek zárköveül alig választhatnék ezek közül alkalmasabbat, mint hattyú-dalát, az *Unum Necessariumot*, mely 1668-ban Amsterdamban jelent meg.

A *Labyrinthusban* a kegyes keresztyénséget találta az ifjú zarándok azon Ariadne-fonál gyanánt, melyet élte folyamán követni kíván; nem csalatkozott, sokat hányatott életében híven vezérelte e fonál. A 77 éves aggastyán számot ad magának,

hogy híven követte-e e fonalat, hogy betöltötte-e hivatását e földön. Visszatekint életpályájára, s nyugodt lelkiismerettel mond «igent». Eddig Márthával foglalatostkodott az Úr ügyeiben (Luk. X. 42.), most pedig Máriával az Úr lábaihoz ül, hogy énekelhesse Dáviddal: Fölötte igen jó nekem, az Istenhez közelgetnem. (Zsolt. LXXIII: 28.)

Hármat emel ki életének tartalmából. Első volt a tanügyi munkásság (didacticum studium). Ha nem hajthatta is végre törekvéseit, hálát ad Istennek, hogy annyira segítette. Hittel várja és reméli, hogy Isten ezeket kellő sikerre vezetendi, ha majd elmúlik az egyház tele, elérkezendett a fakadás ideje, s Isten az ő nyájának szíve szerinti lelkipásztorokat ad, kik nem magokat, hanem az Úr nyáját legeltetik. (X: 3.)

A második labyrinthus volt a különböző keresztyén hitfelekezetek kibékítése iránti vágyakozása s erre vonatkozó munkássága (irenicum studium); ezek közül ugyan alig látott eddig napvilágot valami, mert barátai nem tanácsláknak, hogy magát az engesztelhetetlenek gyűlöletének kitegye; de talán majd ez is napfényre jő; mert végre is inkább kell engedelmeskedni az Istennek, mint az embereknek; inkább kell félni Isten haragjától, mint az embereketől.

Mikor az egyházak közötti békét megvalósíthatónak nem látta, az egész emberi nemzet egyesítésére gondolt. Ez volt a pansophia célja. Comenius ugyan már a sír szélén nem valósíthatja meg az eszmét, de nem esik kétségbe annak jövőjén, meg van győződve, hogy a bábeli zavar vége el fog következni. (X: 6.)

Végül a prophetismus labyrinthusáról is beszámol Comenius, melybe némely hitfelei visióinak közzététele által bonyolódott, mi sok kellemetlenséget, rettegést hozott reá. Mit tegyen? Istenre bizza az ügyet. Talán azt akarta Isten előbb megmutatni, azon jóslatok megghiúsításával, hogy az emberek Isten nélkül mit se tehetnek; hogy majd aztán megmutassa, mit tehet ő az emberek nélkül, vagy ép azok által, ha az ő akaratára térnek.

Miután ekként életének tartalmával beszámolt, Mártha foglalatosságától a Máriához tér: «Éltem utolsó foglalatossága leend, hogy megtanúljak a jelen életnek meghalni, s a jövő életre születni». Theológiája: a biblia; hitvallása: az apostoli hitforma; imádsága: az úri ima; életszabálya: a tíz parancsolat.

A kegyes keresztyénség Ariadne-fonala vezette Comeniust e világ labirintusán át, hogy tudott boldogul élni és boldogul meghalni. Ezt az *egy szükségest* hagyja örökségül övéinek: Az Istent féljed és az ő parancsolatát megtartsad. (Pred. XII:15.)

Ez Ariadne-fonalat embertestvéreire is örökségül kívánja hagyni. Az embervilág zavarokkal teljes. Ennek oka, hogy az emberek nem tudják megválasztani a szükségest a szükségtelentől; ezáltal boldogtalansággal árasztják el a világot (az iskolát, az egyházat, az államot). A zavarok labirintusából kivezető Ariadne-fonál, hogy mindenben a szükségeseket kell keresni, a szükségteleneket mellőzni; nem azt kell keresni, a mi az embereket (tudományban, egyházban, politikában) elválasztja, hanem a mi egyesíti. A keresztyén hitfelekezetek egyesülésének reményét élte végéig megtartotta Comenius. «Hármas törvénye vagyon a keresztyének egyetértésének: minden szükséges dologban megtartani az egységet, a kevésbbé szükségeseekben (adiaforák) a szabadságot; valamennyiben mindenek iránt való szeretetet». (VIII:6.) Ekkép Comenius az egész emberiséget keblére öleli. «Testvéreimül nevezem mindazokat, kik Krisztus nevéről neveztetnek; testvéreimnek nevezem ugyanazon vérből eredt embertársaimat, Ádám egész nemzetségét».

Van valami megragadó, valami magasztosan szép e hit-, remény- és szeretetben, mely a 30 éves háború viharai által hányatott aggastyán élte alkonyát bearanyozta. Az *Unum Necessarium* méltó betetőzése egy architectonicus szépségű életnek; Plato *Phüdon*jára emlékeztet az.

35. Nálunk Comenius jobbára csak pædagogiai munkássága után ismeretes. A külföldi irodalmakban Comeniust univerzális talentumnak ismerik.

M. Robert (*Notice sur Jean A. Comenius*. Paris, 1882.) párhuzamot von Comenius és A. Comte, a pansophia és a positivismus között.

Criegern (*J. A. Comenius als Theolog*. Leipzig, 1881.) Comeniust, mint theologust meltajtja.

A prágai cseh Nemzeti Múzeum folyóiratában több közlemény kutatja Comenius eszméinek Rousseauval, Leibnitzsal, a deismussal, a szabad kömvességgel, a világbéke-congressus eszméjével való rokonságát, s igyekszik Comenius helyét a philosophia történetében kijelölni.

Mind oly jelek, melyek arra mutatnak, hogy Comenius-

nak az ellenreformatio által eltemetett eszméi nem haltak meg, s a berlini Comenius-társaság a kezes, hogy azok föltámadnak. Meg is érdemlik, mert azok a legszebb világpolgárságot a legtisztább hazafisággal (utolsó művének előszavát is úgy írja alá: J. A. Comenius, *Moravus*), a legtisztább keresztyénséget a legnemesebb felekezeti fölfogással (a munkás keresztyénség Ariadne-fonalát a herrnhuti Brüdergemeinde örökölte), egyesítik. S egy országnak sincs ezekben több tanulni valója, mint Magyarországnak, melynek consolidálása főkép azon fordul meg, hogy a felekezeti és nemzetiségi dissonantiák a közös műveltség, a közös szabadság összhangjában oldódjanak föl.

DEZSŐ LAJOS.

REGÉNYES LAPOK AZ ÉLETBŐL.

Második és utolsó közlemény.*)

V.

Az új évben Staëlné ismét megnyithatta párisi salonját, hova időközben Coppetba rándult férjével tért vissza, kit a convent, mint a köztársaságot elismerő külföld képviselőjét, nagy ünnepélyességgel fogadott. Staël a béke érdekében fáradozott: ugyane szellem lengi át neje legelső két politikai művét, melyek megjelenési ideje közé esett Párisba visszajötte.

Egy új Párist talált maga előtt. Az 1795-iki Páris palotái lerombolva, kifosztva, a dőzsölés tanyáivá átváltozva álltak: még a Notre-Dameban is boros hordókat tartottak. A Palais-Royal kertjeit és a boulevardokat a hírhedt muscadinek s incroyable-ek árasztották el. Velök telt meg a város harminczkét színháza. A guillotinetől még nedves téreken, üres kolostorokban s börtönökben, sőt a temetőkben is tánczolva mulatoztak rózsával szürke, kurta frakkjok gomblyukában, fejökre mélyen benyomott kalappal, e gyöngyház-gombos mellényű, hajporos s hosszú fürtű dandyk görög s római costume-ú hölgyeik társaságában, kik egyenrangúaknak tartották magokat a courtisane-okkal s mint ezek, csak a forradalom öt éve alatt elveszett kéjes órák kárpótlásán igyekeztek.

Ily körülmények közt kísértette meg Staëlné salont alkotni a régi társadalom romjaival s az újnak még alakulatlan elemeivel. Bizarr látványt nyújtottak estélyei. Egyfelől a rémuralomból megtartott egyszerű ruha alá rejtőző, elegáns

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 183. számában.

modorú aristocrata, másfelől a versenyezni akaró jacobinusok, kik ezúttal először lépnek finomabb, nagyvilági körbe, kiket a úrhölgyek legellenállhatatlanabb hízelgéseikkel árasztanak el üldözött rokonaik érdekében, s kikben immár érik a vágy, hogy egy új udvart teremtsenek saját előnyökre, a régi udvar visszaéléseivel. A pártokat azonban Staëlnének ezúttal még kevésbé sikerült összeegyeztetni mint valaha; s így alig teljesült hő vágya, alig érte el azt, mi reá nézve életszükség volt, a Párisban élést, azonnal megkezdődött a régi baj, mi lehetetlenné tette ott maradását. A royalistákkal republikánus, a republikánusokkal aristocrata volt. Egész lelkéből hitte, hogy a III. év alkotmánya okszerűbb, mint az 1791-iki s megjelent férjével azon ünnepélyen, melyet az új æra tiszteletére Toscanának, Marie Antoinette unokaöccsének követe rendezett. A royalistákat maga ellen bösztötte e tetteivel; sohasem bocsátották meg neki, (sem sansculotte férjének), hogy részt tudott venni ez orgiákon, melyeken a képviselők ágyasai, kikről még le sem száradt XVI. Lajos vére, fogatukkal s ékszereikkel pompáztak, Tallienné pedig, a «szabadság istennőjének» hírhedt személyesítője, valósággal királynői hódolatban részesült. A köztársaságot viszont szintoly kevéssé nyerte meg: a sok titkos és nyílt denunciálásnak az lett vége, hogy Staëlt hivatalosan főlészólitották, távolítsa el nejét a fővárosból. Igaz ugyan, hogy e határozatot a másik pillanatban visszavonták, de ennyi is elég volt, hogy Staëlnet eltávolítsa egyelőre a politikai élettől s a fővárostól.

Előbb azonban meg volt az a, különben szomorú elégtétele, hogy Barras kormányának megvédőjében, Bonaparteban, föltűnt a láthatáron a katonai despotismusnak szelleme, melyet ő ép úgy megjósolt, mint még régebben meg Katalin czárnő is. Egyszermind ismét gyakorolhatta lelke legszebb sajtáságát, a jótékonyságot: ismét rejtegette és szóktette elvbarátait, a mérsékelt alkotmánypártiakat, kik újabb üldözésnek voltak kitéve.

Coppeti önkéntes száműzetésében, egy hosszú évig tartott nyomasztó magányában az irodalomnak adta át magát. Befejezte, kiegészítette régibb műveit s közzé tette. Tulajdonkép két művet. Az egyik ifjúkori beszélyeinek gyűjteménye, melyhez a képzelem alkotásairól írt egy értekezés-függelék. Ez értekezés, első vázlatá az *Irodalomról* írandó könyvnek, Staëlné regényköltészetének legelső programját nyújtja. A társadalmi regénynek jósol hegemoniát, mely a képzelet csapon-

gását mellözve, az élet hű rajzával, a szenvedélyek meleg festésével, a lélek finom elemzésével legtöbb vigaszt, szórakozást nyújthat a szívnek. E műfajtól várja s e műfajban kísérti meg majd maga is megteremteni «azon szenvedélyes és melancholicus alkotások» egyikét, melyek «az élet pusztájában szózatként hallszanak föl s egy napon majd elszóródtatják a fájdalmat». Másik, nagyobbik műve *A szenvedélyek befolyásáról az egyének és nemzetek boldogságára*, szerkezetében szaggatott, stíljében divatból kiment rhetorikával teli; azon bevallott czélnak sem igen felel meg, hogy a szerzőnő lelket föltárva a nagy közönség előtt, megezáfolja a jelleme ellen emelt vádakát s elnémítsa rágalmazóit. De máskülönben rendkívül érdekes: egy csalódásoktól gyöttrődő női szív nyilatkozik benne, mely földúlt lelke egyensúlyát helyre állítani iparkodik; szemébe nez az őt üldöző rémnek, hogy így aztán elűzhesse köréből. Az egyéni visszaemlékezések, aperçuk történetírói magaslatig emelkednek benne; mint életrajzi önelemzés megkapó finom helyenkint, s ott, hol a szerelemtől van szó, Phèdre és Hermione fájdalomának ad megrázó hangot; a kielégítetlenség, félreismertetés, megcsalás kínjainak skáláját művészien játszsza végig. Bár távol áll tőle a Constant *Adolphe*jának blazirtsága, mégis melancholiával tölti el a szerelmi boldogság is, még pedig nem a gyönyör hiúsága vagy csömöre, hanem a lét mulandósága miatt. E melancholián erzik már, hogy Chateaubriand nincs messzi s hogy Lamartine megszületett.

Utóbbi művének hatása nem volt csekély s ő azt várta tőle, hogy ismét megnyílik számára az út Párisba. Svájcban ugyanis titkos felügyelet alatt állott, mert a francia köztársaság azzal gyanúsította, hogy összeesküvőkkel áll összeköttetésben: tudta, hogy ha francia földre lép, azonnal letartóztatják. Pedig napról-napra forróbbá vált ebbeli óhaja; egész kétségbeeséssel sürgette barátjait s rideg bírát, oldják föl számüzetését, mi vagyonilag s testileg-lelkileg tönkre teszi. Minden áron, még tetteit és íratait is megezáfolva, bizonyíttatta, mily híve volt ő mindig a directoriumnak s nem átallotta még a Constant újabb röpíratára is hivatkozni, melyben a jelen kormány védelme foglaltatott, s melyről a teljesen tájékozott Talleyrand ez álnok sorokat intézte hozzá: «Kicsoda-micsoda az a Benjamin Constant, kinek most olvastam egy igen figyelemreméltó művét? Nem áll-e bensőbb összeköttetésben Narbonne-nal? Sok oly dolgot

találtam nála, miket mintha együtt gondoltak s írtak volna. Narbonne jelentéseinek s memorandumainak még formáját is megtaláltam néhol».

Mikor végre 1797 ápriljében ott lehetett párisi hételjében, azt hitte, békén fog élni. Barátjai voltak a kormányon, így Talleyrand, kinek egykor kieszközölte volt a hazájába visszatérhetést, anyagi segílyt is nyújtott, s ki most Constant-államtitkárnak szándékozott maga mellé venni a külügyminiszteriumba. Estélyeinek rendes vendégei voltak Bonaparte József és Lucien. De a fructidori államcsíny ellentétbe hozta őt a viszonyokkal. A royalisták elnyomását óhajtotta, helyeselte, de nem az erre következett terrorismust, melynek áldozatai ismét régi szerepéhez térítették vissza, az üldözöttek védangyala lett megint ő, kit annyira gyűlöltek a royalisták, s rendesen szerencsés mentő munkálatainak egy érdekes episodját ez időből megtalálhatni a *Delphine*ben is.

Ez időtájt esik első találkozása Napoléonnal, ki diadalmasan tért vissza Olaszországból. Staëlné képzeletét megragadta e cæsari profilú, rideg egyszerűséget negélyző alak, melyet a siker dicsősége, a titokzatosság bűbája övezett s mely egy nagy jövő zálogát látszott magában hordani. Staëlné mind azon fenkölt és nemes tulajdonsággal fölruházta őt lelkében, melyeket aztán később oly uzsoráskamattalvett vissza. Merész, nagy gondolat cikázott át agyán, melyről csak nehezen s keserű megadással mondott le. Ő, ki ismerte szellemének ellenállhatatlan varázsát, föltette magában, hogy új Cleópatra lesz az új Cæsar oldalán, ihlető szelleme, dicsőségének osztályosa. De Bonaparte nem találta ki, mi a szándéka, s szellemének fölénnyével, aczéltekintetével önönmaga előtt megszégyenülni kényszeríté Staëlnét, ki az ő jelenlétében, mint valami kártékony varázs hatása alatt, teljesen elveszté szellemének bűvös erejét, félénk és zavart lett, lélekzeni is alig bírt. Bonaparte különben sem szerette az exaltált s politizáló nőket, ridegen bánt vele. Staëlné mind föltünőbbben kezdett tolakodni, már a közbeszédnek is tárgya lett, mi Bonaparttet mind jobban sértette s mind visszautasítóbbá tette. Így aztán kölcsönös ellenszenv fejlődött ki köztök, első jele a három év lefolyása alatt oly erőssé érendő gyűlöletnek.

Egyelőre azonban nem mondott le Staëlné a reményről. Egyébiránt meglehetősen elvonta őt darabig a politikától har-

madik gyermekének, leányának születése, kiben végre aztán oly boldogságot találhatott, melyben nem kelle csalódnia. Napjait életének nagy ambíciója, a párisi salon s nagy szeretete, atyja közt osztotta meg. Necker nem távozott Coppetből, nejének sírja mellől, még akkor sem, midőn oda bevonultak a francziák s neki mint emigránsnak élete forgott koczkan. Necker ez alkalomra megsemmisítette papírjainak kényesebb részét, így a leányával váltott leveleket is; dobogó szívvel várta be a kastély erkélyén a bevonuló katonaságot, mely elé, mint «szabadítók» elé, a kastély egész cselédsége ujjongva vonult ki. Az elléptető csapatból egyszerre egy tiszt vált ki s Neckernek tartott: *salvus conductust* hozott számára, melyet Staëlné eszközölt ki, ki aztán az emigránsok névsorából is kitoröltette atyját a directoriummal.

Az 1799 novemberi államcsíny, melylyel Bonaparte consullá lett, elvben nem találkozott Staëlné rosszalásával. Ő, ki úgy rajongott újabban az amerikai kormányformáért, kész volt hazája élen egy oly katonát látni, minő például Washington. A Bonaparte személyét azonban nem vélte szerencsés választásnak. Tisztán római köztársaságot állítani a tisztán római királyság helyébe, ez ép oly gyűlöletes volt előtte, mint maga az ancien régime. Mit sem hitt veszedelmesebbnek a szabadságra nézve, mint Cæsart igtatni XIV. Lajos monarchiájának örökébe. Az első hetekben megpróbálta ugyan még egyszer a kaczerkodást az új államfővel, ki a maga részéről ezúttal szelidebbnek mutatkozott, annyira, hogy Constant-t a törvényhozó testület tagjává tette. De emez már 1800 elején a «zsarnokság hajnala» ellen tartott philippikát a gyűlésben: az nap este a meghívott vendégek közül, kikkel előtte való nap még telve volt Staëlné salonja, tizen mentették ki magokat az ebéd alól, köztök Talleyrand is, kinek levelkéje, mely örökre szétépte a köteleket maga s jóltevőnöje közt, *Delphine*ben megtalálható. Salonja a leggyanúsabb hírbe keveredett, melyre az első consul mint személyes ellenségére kezdett boszús lenni, elannyira, hogy midőn Staëlné nyárára Coppetbe utazott, megint nagyon kétségessé vált visszatérhetése télre.

Nem kevéssé megnehezítette ezt ugyanekkor megjelent, de már évek óta készülő könyve *Az irodalomról, a társadalmi intézményekkel való kapcsolatban*. E nagyobb szabású mű Európa szellemi fejlődésének történetében a folytonos töké-

letesbülést akarja bizonyítani s a köztársasági intézményeknek az irodalomra gyakorlott hatását kimutatni. Oly feladat, melyhez kétségkívül nem volt Staëlnének elég ereje. Thesisét már a priori bebizonyítottanak veszi s nem ismeri elégge sem a görög irodalmat, melyet a római alá helyez, sem a déli népeket, sőt saját hazáját sem, mert a Bossuet és Pascal korában csak színiköltészetéről tud beszélni. Ő, ki a józanság és retorika híve a képzelem s hangulat ellenében, s ki Chateaubriandék «harang-költészetét, neo-keresztyén rhetoricusát» sohasem tudta magáévá tenni, bármennyire csudálta is különben *Atalát*, egyáltalán oly kevés érzékkel bírt az igazi költészet iránt, hogy Voltaire-t is mint nagy költőt magasztalta, s az írásművészet iránt, hogy a XVIII. századot mint a mely a tartalomnak, az eszméknek adott előnyt a forma fölött, a nagy század fölé helyezte. De ezt nem tekintve, roppant fontosságú kísérlet az irodalomtörténet-írás történetében, mert Montesquieu történet-philosophiai módszerének első alkalmazása, az irodalmat először kísérti meg faj-psychologia szempontjából és mint az egyetemes műveltségtörténet egyik szerves részét tekinteni.

De van e könyvnek egy másik oldala is. Mint Staëlnének egész akkori viselkedése, különös vegyüléke a Bonaparte személyével kaczerkodásnak, a kormányára vonatkozó gúnyos allusióknak s a hatalma ellen intézett ármányoknak. A consularatus irodalmi eszközei, kikkel a vezérszerepét feltűző Chateaubriand is egyet értett e pontban, árulkodtak e könyvre, mint a mely a tökeletesbülés, fejlődés örve alatt a jelen kormány ellen izgat. A támadások hosszú sora kezdődött Staëlne ellen társadalmi téren is, még az aristocraták közt is, kikről oly jellemzőn mondta volt Napoléon, hogy csak a főnemesség ért igazán a szolgaszerephez. A tüzúrásoknak nem volt se szeri se száma; legsebezhetőbb gyöngéit támadták meg: életének szomorú oldalait, tapintatlanságát, dicsvágyát, tánczát, turbánszerű fejkét, s női kegyének pazarlásáról beszéltek. Így kívántak hízelegni Napoleonnak, kit tehetetlen düh emésztett s ki ügyetlen s lealázó ajánlatokkal próbálta megnyerni Staëlnét. Ez salonjának legutolsó zavartalan s talán legfényesebb időszakában, 1802-ben, mindazt maga köré gyűjtötte, a mi ekkortájt független elem merészkedett lenni; szelleme, ekesszólása s hasam ragyogott annyira mint most, midőn barátjával versemezve szórta vérig maró gúnyját s gyakorolta metszőn éles

kritikáját. «Ha királyné volnék, mondá Mme de Tessé, azt parancsolnám Staëlnének, hogy mindig beszéljen nekem». Bonaparte azt akarta, hogy hallgasson. Az oroszán dühtől tajtékzott, míg a gúnyos rigó ágról-ágra szökkent. A hadsergek, államok leverője elvesztette katonai higgadságát s idegességében egyre-másra tisztelte meg decretumaival, rendőreivel, kémeivel, kitéréseivel azt a csevegő salont, melyet így történelmi nevezetességre emelt, akarata ellen is.

VI.

Staël 1802-ben meghalt. Kalandos, hol föl-, hol alámerülő diplomata szerepét játszta már évek óta, mi ismételten sok pénzébe került apósának, s mi őt viszont arra a kevéssé lovagias elhatározásra bírta, hogy megtagadott politikailag compromittált nejjével minden közösséget. Formailag elválva éltek. Végnapjaiban még egyszer látni óhajtotta gyermekeit s neje kész volt őt Coppetba elkísérni; de Staël már útközben elhunyt. Staëlné tehát immár szabad volt. Mindenki azt hitte, most már nőül megy Constanthoz. De emez beléunt abba, hogy tovább is női iga alatt görnyedjen; nyárspolgári családélet után vágyott, szellemileg korlátolt nő oldalán, kit ő vezessen. Megkérte Staëlné kezét abban a reményben, hogy visszautasíttatik s így meg lesz a rég óhajtott alkalom a szakításra. A visszautasítás valóban megtörtént, mert Staëlné, bár lázas feltékenységgel szerette őt, egyfelől hiúbb volt bárónői rangjára s egyáltalán arra a névre, melyen eddig a művelt világ őt ismerte, másfelől jobban ismerte Constant természetét, hogy sem örökre hozzá lánczolta volna életét, mely így is annyira meg volt keserítve általa. De a visszautasításnak semmi komolyabb következménye nem lett. Constant lanyhábban végezte, nem erőltette a dolgot, Staëlné meg nem vette fölöttébb komolyan. Így aztán, bár titkon mindenik bántva érezte magát s neheztelt, megmaradt az eddigi visszás helyzet s ők tovább csörgethették, téphetették lánczukat.

Staëlné ez új állapotában, mely az összes múlt emlékeit fölkavarta, újra élesztette lelkében, megint az irodalomban keresett vigaszt. Megírta legsubjectivebb alkotását, a *Delphine* című regényt, melynek itt csak tartalmára tekintünk, mint-

hogy Staëlné regényköltészetét lentebb lesz alkalmunk pár szóval jellemezni. Alapgondolata abban összegeződik, hogy a nő nem vállalkozhatik a férfi szerepére, hanem alá kell, hogy rendelje magát a közvéleménynek. E thesissel vádolni látszik tehát önmagát Staëlné, de oly bámulatos vallomásban, mely fényes apológiának is beillik. Kortörténeti kerete alig van a regénynek, mindössze a befejezés emlékeztet arra, hogy a forradalom napjaiban vagyunk; de valamint a mellékalakok Staëlné ismerősei (így az egyik Talleyrand után, kit nővé alakít át) vannak rajzolva, s valamint a hős, ez a nagyvilági salonhős, ki fényes külsője alatt rejtőző jellemgyöngöseségével a nőnek csak boldogtalanságát okozza, Staëlné ifjabbkori eszményeinek, a Narbonne-oknak arczképe: szintűgy a hősnő sem más, mint maga az író, noha úgy szellemileg mint különösen physicaailag eszményítve s minden írói és politikai szerepléstől megfosztva. Meséje természetesen oly bonyolult, mint egy melodráma; még a Richardson korára vall. Delphine bájos, ifjú özvegy, szenvedélyes és mégis szelid, erélyes s mégis védelemre szoruló; hevülékeny, nemes, tiszta lény, de ki ép ezért nem törődik a világgal. Nagylelkűen lehetségessé teszi vagyonilag egy rokonának házasságát s az utolsó perczben beleszeret a vőlegénybe. Léonce szintén lángra lobban, az első gyanúra azonban hűtlenné válik s megnöszül. Mikorra neje meghal s cselszövő anyósától ennek halálos ágyán megtudja Delphine ártatlanságát, emez már apáczza. Végre a vendéi harcz idején egymáséi lesznek, Léonce elszökteti; de Léoncot aztán mint a haza ellenséget agyon lövik 's Delphine mérget vesz.

Staëlné kedvencz jelzőjével élve, az «érzékeny» lelkekre, a korabeli nőkre rendkívül hatott e regény. De a legtekintélyesebb bíráló ez időtájt, Napoléon, azt találta, hogy, szerzőjének úgy elméjét mint képzeletét illetőleg, nagy zürzavarról tanúskodik a mű. A hívek siettek hozzá tenni, hogy «Delphine úgy beszél a szerelemről mint egy bacchanszó, az Istenről mint egy quaker, a halálról mint egy granátos s a szerelemről mint egy sophista». E kritikákból megérthette Staëlné, hogy nem lesz tanácsos visszatérnie Párisba: s ő mégis visszatért. 1803-öszen megjelent palotájában, megkezdődtek estélyei, melyek zaja lármás visszhangot keltett a csendhez szoktatott Páris falai közt. Már október közepén parancsot kapott, hogy távozzék s negyven mérföldnél ne merjen közelebb jönni a fővároshoz.

Így kezdődött meg Staëlné száműzetési élete, melynek nyomasztó gyötrelmeit eleinte még nem érezte, mert a külföldet barangolta be; mindenekelőtt Németországba látogatva el, hogy színről-színre láthassa a kor lángelméit, a virágzásuk tetőpontján álló Goethét és Schillert és hogy itteni fogadtatásával annál feltünőbbé váljek az ellentét Európa szeme előtt «a régi dynastiák részéről való szíves fogadtatás s azon dynastia imperinentiája közt, mely most Franciaországot leigázni készül».

Weimarban, hova 1804 januárban, tehát egy hónap múlva, Constant is követte őt, jól ismerték Staëlnét úgy művei után, melyeknek Goethe egy időben fordítgatásával és Schiller commentálásával foglalkozott, valamint híreből. Bizonyos félelemmel vegyes érdeklődéssel várták jöttét s előérzeteket épen nem czáfolták meg az események. Bár Staëlné ereiben — apai részről — német vércseppek is folytak, áthidalhatatlan ür választotta el őt a weimariaktól. Goetheék Napoléont mint annak megtestesítőjét tekintették, a mi jogos és kivihető elem a forradalomban; máskülönbem nem politizáltak s nem törődtek az államhatalommal, mely őket nem zavarta abban, hogy önmagokba mélyedjenek s e gondolatvilágban tetszésökre éljenek. Életmódjuk pedánsúl rendszeres volt, gondolkozásmódjuk lassú és nem kevésbé rendszeres. Így tehát Staëlné egészen ellentétes környezetbe jutott, melyet aztán fenekestől felfogatott. Még a fejedelmi kastély francia műveltségű úrhölgyei leginkább élvezték, de Schillert és társait majdnem kétségbeejtette. A nélkül is nehezen állt fülök a francia szóra s Staëlné szapora beszélje, mely egyszerre százfelé kalandozott, minden perczen más themára ugrott át s a kérdések egész özönét zúditott rájuk, a nélkül, hogy időt engedne a feleletre, elkábította őket. Jellemző, hogy mikor meghallotta egyik udvari estélyen, hogy az az egyenruhás úr, kit ő tábornoknak nézett, nem más mint Schiller: azonnal hatalmába ejtette ezt, hosszú vitát kezdett vele a francia tragédiáról s ez aránytalan, mert francziául folytatott és briliáns szónoki képességének teljes kifejtésével vívott vitában művészi szavaló tehetségének tündököltetésével is iparkodott hatni. Viszont Goethéről tudva van, hogy a hány-szor társalgás közben elmélyedt valami miatt, merengővé lett, azonnal szemrehányásokkal halmozta el Staëlné, hogy már megint mogorva, megint elzárkózik előle, a mi aztán olykor elég keserű viszonzulásra ragadta a nagy költőfejedelmet. Szó-

val nem csoda, ha minden tiszteletük és csudálatuk mellett is úgy érezték magokat a folytonos feszültségben tartott Schillerék Staëlné távozásakor, mint a ki nagy betegségből lábbad föl.

Márcziusban Berlinbe utazott Staëlné, hol a királyi udvar nagy kitüntetéssel fogadta. A svéd követ estélyt rendezett tiszteletére, melyre mindazon kitünőségek meghivattak, kik őt érdekelhették: s ő egyik vendéggel, kivel már azelőtt Párisban is elégszer találkozott, egy zugba vonúlt s másfél óráig kizárólag vele társalgott, mint a kit most fedezett föl. Hires továbbá az találkozás is, melyben Fichtével megmagyaráztatta magának, miben áll philosophia rendszerének alapja, az *Én*. Ez *Én* megfejtésével egy egész életen át gyöttrődött a nagy német philosophus, a nélkül, hogy végére jutott volna s most egy negyed óra alatt kellett megmagyaráznia oly nyelven, melynek törése közben vért izzadott. Alig beszélt azonban a tudós tíz perczig, Staëlné félbeszakította. Már teljesen érti, úgymond: ez a Münchhausen egyik historiája; az, mikor egy folyón semmi módon sem tudván átkelni, végre úgy segített magán, hogy megfogta magát s átlódította a túlpartra. Oly kegyetlen, de minden gonosz indulat nélkül tett megjegyzés, melynek hatása ellenállhatatlan volt a jelenlevőkre s Fichtével egy perczre sorsának tragikumát előre izletteté. A város maga telve volt Nagy Frigyes emlékének nyomaival, Staëlné rajongott e dicső hadvezérért s annál bántóbban érezte Poroszországnak mostani politikai tespedését, melyet egy év múlva aztán a régi dicsőségnek hirtelen ismét lobbot vető szelleme váltott föl. Az irodalom terén azonban már érezhette a romantika üdvös reformmozgalmaival, melyek fő képviselői, a Schlegel-testvérek, az ő szempontját, mint ezt az *Irodalomról* szóló művében kifejtette s a germán irodalmakra alkalmazta, a román irodalmakra alkalmazták. Katholikus orthodoxiájoktól természetesen vajmi távol állt Staëlné, a protestáns nő, kire szintoly különösen hatott az ekkori német íróknak «galambházbeli» életmódja, melynek következtében oly könnyed chassé-croisé-val cserelgettek feleséget egymás közt. Az idősebbik Schlegelt, Vilmost, kinek tehetségeit, ismereteit mind jobban becsülte Staëlné, házi nevelőnek szerződtette évi 12,000 frankért. Összeköttetésök, melynek oly sokat köszönhet a *Németországról* szóló könyv szerzője, egészen Staëlné haláláig tartott, keves megszakítással.

Egyelőre azonban más természetű események tartották távol az irodalmi munkásságtól. Ez események főbbjei közül az egyik, Enghien herczeg kivégeztetése, Bonaparte életében, a másik, Necker halála, a Staëlnéében jelez fordulópontot. Bár az előbbi is megrázta s mikor egy reggel a braunschweigi herczeg ablaka alá lovagolva fölkelte ágyából, hogy tudtára adja, eleinte tréfának vette; de atyjának halála oly erővel hatott rá, hogy e fájdalom előtt minden más benyomás elhalványult. Alig vette Berlinben atyja levelét, melyben ez Bonaparte tettét elítélte, közvetlen s váratlanul arról értesült, hogy atyja nehéz beteg. E hír roppant izgatottságba ejtette s midőn egyik nap nem érkezett meg a posta, elájult. Elhatározta, hogy azonnal Coppetba utazik: ekkor már a világi hiúságokról végleg s rég letett 72 éves agg, miután végperceiben minden jó emberétől búcsút vett, távollévő leányát megáldotta s azon reményének adott kifejezést, hogy elvégre egyesülni fog megint nejevel, ki ott nyugodott a coppeti sírboltban. Mily hatása volt Staëlnéra annak, midőn a valót megtudta hazaérkezésekor, leírni nem lehet. Elég vérmérsékletének szenvedélyességére s azon vallomására gondolnunk, hogy atyja halála előtt nem szenvedett igazi fájdalmat.

Fájdalmának szerencsére megtalálta aztán enyhítő szereit. Így nagy lelki erővel sietett biztosítani gyermekeinek nagyatyjok vagyónát s egyszersmind szeretete egész hevével örökítette meg emlékét egy ily czímű éloge-ban: *Necker jelleme s magánélete*. Megható vonás Staëlnénál, hogy ugyancsak atyja emlékének hatása alatt, főleg elaggott szegényeket gyámolított előszeretettel. Ősz végén pedig elútaozott Olaszországba, egyedül. Constant, ki fájdalmában osztozott volt, nem követte, sőt örvendett, hogy végre hosszabb időre megint szabadon lélekelhetik távollétében.

Staëlné nem sokáig maradt egyedül Olaszországban, melyet, hogy valaha megérthetne, Gøthe kétségbe vonta. De épen Gøthével folytatott beszélgetései kitünően előkészítették s aztán oly férfiak szegődtek kalauzokúl melléje, mint Humboldt Vilmos, Sismondi, Bonstetten. Bejárta Olaszország nagyobb városait Milanótól le Nápolyig s mindenütt széleskörű ismeretségre tett szert, nagy ünnepélyességgel fogadták. Nápolyban a királynő, Marie Antoinette testvére, fejedelmi személyként tüntette ki; Rómában, kirándulásainak központjában, hol a

német művészi körben weimari s berlini ismeretségeit is felújíthatta, az *Arcadia* nevű akadémia, melynek Goethe is tagja volt, díszülést rendezett számára, ott tagnak választották, versben és prózában dicsőítették; különösen annyi magasztaló sonettet zúdítottak rá, oly vetélkedve siettek elmeríteni őt az olasz beszéd zenéjének dallamos árában, hogy Staëlné maga ep úgy elkábult tőlök, mint egy év előtt a weimariak ő tőle. Élmenyeinek részletezése helyett itt csak annak kiemelésére szorítkozunk, hogy szenvedélyes hevülékenysége ezúttal sem tagadta meg magát: így az akkortájt nagyban ünnevelt milanói költőt, Montit, majdnem szerelmi áradozásig menő barátsággal bálványozta, mit ez a gyöngé jelleme s kis tehetségű ember ép oly kevésbé érdemelt meg, mint a mekkorát tévedt Staëlnének eszményíteni hajlandó lelke akkor, midőn a kor egyik híres salonkirálynéjáról, Albany grófnőről, azt hitte, hogy az Alfieri utáni bánat őszítette meg, holott e német hölgy elég hamar kárpótolta magát kedvesének elvesztése után. De a mi fő, Staëlné mindenütt mély bepillantást nyert Olaszországnak úgy politikai, mint egész szellemi életébe, a nép s a műveltebb osztályok, a férfiak s nők jellemébe; mi több, a nápolyi öböl láttára megnyilatkozott benne a természet szépségei iránt addig oly fogytékos érzeke, bár azt negélyezte leveleiben, hogy csak ildomból nem tartja csukva ablakait s hogy szívesen adná oda az egész látványt egy szellemes ember társaságáért. Igaz egyéb iránt, hogy tényleg nem is annyira a jelen, nem a nagy természet festőisége ragadta meg képzeletét színpompájával, mintsem a múlt emlékei, a romok, melyek közt Rómában mély melancholia lepte meg.

1805 június végén haza tért. Az utazási izgalmakra, bár sűrűn látogatták francziák s külföldiek, a magány, a magába szállás napjai következtek. Negyvenedik évének állt küszöbén, ifjúsága immár végleg elszállóban s Páris még mindig zárva. Az élet oly fordulópontján állt, midőn a nőnek nem marad egyebe, mint «a szívfacsaró bánkódás azon napok után, midőn még szeretve volt». Ismét egy regényben öntötte ki lelkét, *Corinne*ban. E regény Angliában, hol azelőtt tizenkét évvel járt a szerző, s Olaszországban, hol most fordult meg, játszik; tárgya ismét a kiváló nők sorsának, a szerelem s dicsőség ellenkezésének s balvégzetének problémája; hősnője ismét maga Staëlné, kinek költői tehetsége e műben tetőzik. Meséje ép

úgy mint a thema s a főalakok, szintén erősen emlékeztet *Delpinere*. A huszonöt éves Nelvil lord, ki gyöngye egészsége miatt s hogy egyszermind iment elvesztett atyjáért érzett fájdalmát elszóródtassa, Olaszországban időzik, tanúja Rómában azon fényes ünnepélynek, melyen Corinne-t, egy bájos, nagy tehetségű, gazdag, ifjú költőnőt a Capitoliumon megkoszorúznak. Személyes ismeretség, mély rokonszenv és szerelem egymást követik. Corinne Nelvil kalauzává szegődik a hajdankor fenséges emlékei közt Rómában, szintúgy együtt élvezik a természet szépségeit Nápolyban. Végre Nelvil kérő gyanánt lép föl: Corinne, ki eddig mindenki előtt titkolta kilétét, most bevallja, hogy ő mostoha testvére annak a leánynak, kit Nelvil atya akarata következtében nőül venni tartozik. A háborús mozgalmak azonban hazaszólítják a férfit, ki ott aztán a Corinnenál jóval fiatalabb s egészen ellentétes lényű praedestinált mátkába beleszeret. Corinne nyomon követi őket s szerelmök kölcsönöségéről meggyőződve, nagylelkűen visszaküldi a jegygyűrűt s visszavonul kinjaival anyja hazájába, Olaszországba. Nelvil megnősül, apa lesz, de lelkiismerete folyton gyötri s mikor megtudja a tényeket, mindenütt keresi Corinnet, kit aztán haldokolva talál. Általános kibékülés a végperczekben, a férfi sötét kétségbeesése, majd visszatérése családjá körébe: ezek a regény végének főbb mozzanatai.

Művészi szerkezetet ne keressünk e műben, mely telve Goethere és Schlegelre emlékeztető mütörténeti s irodalmi fejtegetésekkel, genialis észrevételekkel a történelem, ethnographia, psychologia stb. köréből, azonfölül az angol társadalmi életnek is részletes, bár a szerzőnő rancunejeitől sugalmazott képét nyújtja. Stilje ennek is csak oly avúlt rhetorisumus ma, mint a *Delpineé*, és szintúgy nélkülözi Chateaubriand tropicus coloritját, elringató dallamosságát. Azonban a szenvedélyek festésének ereje, elemzésöknek finomsága s az a közvetlenség, mi oly ellenállhatatlanul ragadja el az olvasót s mire csak egyéni élmények képesíthetik az író, ma is kiváló aesthetikai értékkel ruházzák föl e regényt s még érthetőbbé teszik azt a roppant hatást, mit elért, ellenére annak, hogy állítólag maga Napoléon írt ellene kritikát. *Corinne* egy egész fenkölt lelkű, regényes és szenvedélytől hevülő nemzedék számára lett a szerelem s az eszmény könyve; a francziák legtöbbjének ez a regény fedezte föl Olaszországot s tette egész Európa előtt

sokáig a szerelmesek hazájává, szerelmes párok Mekkájává. Egyszersmind e műben nyilvánul legszabatosabban Staëlné regényköltészetének sajátos rendszere, mely új mozzanatot jelez a francia regény történetében, bár Rousseau hatása alatt áll, miként áll majd még a Sandé is. A nők társadalmi helyzetével foglalkozik, mint radicalis szellemű tanítványa is fog, s megteremti a társadalmi regényt, illetve ennek válfaját, az irányregényt, egészen subjectiv lyraisággal telítve, mint majd Sandnál is látható, kivél abban szintén rokon, hogy mindketten megvetik, rágalmazzák férfi hőseiket, hogy annál eszményibbnek tűnjék föl hősnőjük. Szerkezete, mint minden nőírőé, többé-kevésbé szétfolyó, meséje valószínűségével nem törődik s melodramai hatásokat keres, alakjai élettelenek, a főalak kivételével. De főalakját, a nőt, aztán úgy írja le, mint senki előtte. Mme de Lafayettetől Mme de Tencinig a regényírónők nőalakjai olyanok, milyeneknek a férfiak óhajtották a nőt s nem pedig a valóságban tényleg milyenek voltak: innen Staëlné rendkívüli jelentősége a regény történetében.

VII.

Corinne Franciaországban fejeztetett be. Napoleon ugyanis német alföldön háborúskodott s rendőrminisztere Fouché, nem vette Staëlnét oly komolyan, mint ura; eltúrte, hogy mint a lepke a gyertya körül, a főváros körül röpkedjen, sőt álöltözetben, incognito Párisba be is merészkedjék. Napoleonnak azonban fülébe ment a hír s tudott időt találni, hogy Staëlnével, mint ő mondá: ezzel az immár hullát sejtő hollóval foglalkozzék s visszaüzetesse a Svájcba. Mire Staëlné Coppetba visszaérkezett, már megjelent *Corinne* s Coppet ép oly zarándokhelye lett a külföld minden rangú és rendű celebritásainak s részben a francziáknak is, mint hajdanában Ferney. Fényes, zajos társaságnak volt ismét központja Staëlné, ki újból gyakorolható azt a nehéz művészetet, mint régebben párisi salonjában, tudniillik a széthúzó, ellenséges elemek kiegyeztetését, összetartását. Legtöbb baja, mint gondolhatni, azzal volt, ki a szeszélyes tenorista szerepét vitte a szellem művészeinek e ritka csapatában. Constant szakítani vágyott, inkább mint valaha, míg Staëlné az öregség szelét érezve, mind

jobban magához akarta volna lánczolni; hideg gúnynyal republikázott, valahányszor Staëlné a mulandóság miatt jajgatni kezdett, vagy épen azért panaszkodott, hogy Constant már nem szereti őt. De a szakítás nem ment oly könnyen. Constant azzal kárpótolta magát, hogy megírta *Adolphe* című regényét, mely csak tíz év múlva jelent meg, s melyben saját sívár és kínos dissonantiákkal telt szívéletét kétségbeejtő pessimismussal elemzi; továbbá azzal, hogy útszéli kalandoknak élt, meg minden nőben házastársat keresett magának. Végre egy apathicus, második férjétől elvált német nővel találkozik, kivel régebben viszonyt köthetett volna; az apathia ellentét, újság ingerével hat rá. Elvonná, de nem meri s így csak elcsábítja. Staëlné mindent sejt, mindent megtud; rémitő jelenetek folynak le köztök; Staëlné megesküszik, hogy sohasem engedi ki karjai közül Constant-t, inkább a világ vegeig is utána megy, inkább férjül veszi, s ha minden hiába, úgy öngyilkossá lesz. Az nap este a coppeti kastély színpadján együtt játszák Racine *Andromaque*jában Hermione s Pyrrhus szerepét, óriási hatással s a lehető legtermészetesebb művészettel. Szerepökhöz nappal, saját életökből tartottak próbagyakorlatokat, s előadás után, a színpalak mögött, otthon tovább folytatják azt.

1808 júliusában mégis, mikor Staëlné visszajött második nemetországi útjából, melylyel Párisért újabban kárpótolni óhajtottta magát, Constant azzal a meglepetéssel fogadta, hogy nőül vette választottját. Staëlné fölindulása s kétségbeesése oly mérvű volt, hogy Benjamin megígérte, miszerint titokban tartja egyelőre házasságát s egyszersmind úgy tapasztalta, hogy az általa annyit óhajtott phlegmaticus házasság épen nem tette őt érzéketlenné azon inger iránt, mely Staëlné haragjában rejlett, s melyet még a házasságtörés ingere is fokozván, kész volt követni Staëlnét, ki azután Coppetba vitte zsákmányát. De már csak hiúságból vitte: mert maga is belátta, hogy Constant hűtlensége távolról sem törte össze szívéét. Sőt inkább csak egy üdvös fordulat beálltát sietteté. Lemondott arról, hogy szerelemben keresse a boldogságot, a jótékonyságnak élt; lelke megnyílt a vallás mély és csalhatatlan vigaszának. Ezután már nem csak mellékesen él az irodalomnak s irodalmi munkásságával már nem a világ hiúságait, egyéni érdekeit fogja szolgálni. Ekkor írja meg két nagy műve közül azt, melyik Németországot tárta föl hazája s kora előtt.

E nagy műhöz képest *Corinne*, mely Olaszországot fődözte föl, frivolnak mondható a maga regényformájával, az *Irodalomról* szóló könyv pedig legfőlebb gyöngé, vázlatos kísérlet. Oly munka, mely előd nélkül áll, s mely egy nagy országnak hatalmas szellemi életét részletesen s oly behatóan ismerteti, hogy fejtegetéseinek nagy része ma sem avult el s a francziák túlnyomó többsége ma is belőle meríti ismereteit. Az emberiség szellemi előbbrehaladásának elvét ezúttal Németország példájával igazolja Staëlné s ezúttal bizonyítja be, hogy az irodalmi művek megítélésénél nem a priori fölvett elméletek, önkényesen föllállított műfaji szabályok, metaphysikai okoskodások szerint kell ítélni, hanem azon művelődési viszonyokkal kapcsolatukban kell tekinteni őket, melyeknek szülöttjei. A romantika műkifejezést nem ő találja ugyan ki, de kétségkívül ő ad e szónak igazi életet, ő fejt ki a benne rejlő értelmet legvilágosabban; s midőn így egy addig nem sejtett új világot nyit meg hazájának, új forrást is nyit, melynél a franczia költészet megújíthatassék: előlegezi elvben mindazon merész újításokat, melyekre a romantikus költészet aztán képes lett Hugóékkal, kik nem egy lényeges pontban értették különben félre mesternőjüket. Van azonban e műnek politikai jelentősége is. Nemzeti öntudatot s önbizalmat volt hivatva önteni a németekbe, minthogy általában a nemzetek eredetisége, függetlensége érdekében emelt szót, a béke érdekében, melyet a jövő a népek jogainak kölcsönös tiszteletére alapítson.

Ily könyv nem hathatott engesztelően Napoleonra; perczre sem szűnt meg gyűlölni Staëlnét, ki hasztalan kérelmezte magas kérelmeztette Metternich által megkegyelmeztetését. Napoleon úgy vélte, hogy az ily lármás, mindent fölforgató rajongó nők sehol sem oly veszedelmesek, mint Franciaországban, és hajthatatlan maradt. Mi több, mikor a *De l'Allemagne* a censorok rövidítéseivel s változtatásaival megjelenni készült, egyszerre rendőrség szállta meg a nyomdát, az íveket tértárába gyúrta, a betűket összetörte. A kiadó vagyonilag tönkre volt téve s Staëlné parancsot kapott, hogy Coppetba vonúljon, onnan ne merjen távozni: a kik pedig ott meglátogatták, szintén kegyvesztettek lettek, valósággal interdictum alá volt vetve. Ősz vége volt s az új csapások okozta lelki betegséghez mellbaj jelei járultak. Lelke olyan volt, mint a tenger, mely a kiállott vihar után elsöndesülni készül, s melyre szürkület borúl,

hogy aztán beálljon az est s az éj, melynek nincs több reggele. Most már igazán elhagyottnak hitte magát, szívét örökre bezárultnak; szívszorúlva remegett, mikor üt a megsemmisülés perceze. . . S ekkor érte a legigazibb, legteljesebb holdogság.

1810 végén Genfben egy fiatal svájci nemes jött haza, a 23 éves Rocca Albert, ki a spanyolországi hadjáratban mint tiszt sebet kapott s szabadságoltatni volt kénytelen magát. Esményi szép ember volt: magas, karcsú, elegáns, rendkívül szelíd, de férfias, nyílt s megnyerő vonásokkal; hevüλέkeny természet, szenvedélyes szív, eredeti s geniális szellem, ép oly hősies mint könyörületes. Staëlné megsebesülten látta őt s «egyszerre ragadta meg lelkét számalom és szerelem» az ifjú iránt, kiben egy addig csak ábrándjaiban létezett eszményt talált föl, a férfúi bátorság és a szerénység, tisztaság egyesülését. Azonban nem akart engedni az új érzelemnek, hisz kétszer annyi idős volt, mint Rocca: de emez annyira el volt bűvölve általa, hogy kijelentette, semmikép nem fog engedni s Staëlnének nevévé kell lennie. Ezúttal nem az történt tehát, mi Delphinenél és Corinnenél: ezúttal nem a nő volt az, ki az előítéletekkel harcra kelt, hanem a férfi. Staëlné ellenállása végre is megtört; 1811 elején megtörtént az esküvő; csak épen azt kötötte ki Staëlné, hogy az egész titokban maradjon, mert félt barátai s a nagy világ gúnyjától, s nevet sem akarta előttök ismeretlenért fölcserélni. E házasságban aztán újra föltalálta Staëlné, a mit örökre elveszetteknek hitt, az ifjúság illúzióját s az igazi, mély szerelem boldogságát: Coppet ismét zajos vígságok tanyája lett, immár nem vágyott többé Párisba. Barátjai nem tudtak mit gondolni róla.

Különösen Constant-t kezdte bántani a dolog, ki koronként el-el látogatott s meglepetve tapasztalta, hogy Staëlné ismét a régi, csupa szellem és tűz, elragadó. Ismét megindultak köztök a szócsaták, társalgásuk tűzijátékát ismét versenyezve tündököltették; de Constant csakhamar belátta, hogy e bámulatos szellemi megújulásnak oka kettőjökön kívül egy harmadikban, egy szerencsés vetélytársban keresendő. Elfogta a féltékenység, régi lángja lobbot vetett s ismételten kihívta Roccat. Aztán belátta azt is, hogy neki már nincs többé ott mit keresnie, szégyenszemre távozott örökre. De azért volt Staëlné boldogságának egy sokkal félelmesebb gátlója, kitől nem lehetett oly könnyen megszabadulni. A császár síri csen-

det akart Coppetban is, s a kik még is most oda merészkedtek menni, száműzetéssel sújtotta azokat, valamint száműzte Schlegel Vilmost is. Staëlné kettőért retteggett; először Roccaért, ki végre is a hadsereg kötelekébe tartozott s máról holnapra más-hová lehetőleg parancsolva, másodsor önönmagáért; hisz Napoleon emberei azzal rémítették, hogy ha Coppetban marad, még úgy jár mint Stuart Mária: 19 évi szenvedés s végül vérpad lesz osztályrésze. Staëlnét mind jobban kezdték gyötörni a rémképek; immár csak opium segítségével bírt aludni, nappal meg képtelen volt dolgozni. Elhatározta, hogy menekül. De áldott állapotban volt; megvárta tehát, míg gyermekének életet adhatott, aztán egy megbízható svájci jó barát gondjaira bízta. A legnagyobb csendben indult útnak Svédország felé, hol gyermekeinek birtokai, rokonai voltak, s hol régi barátját, Bernadotte-ot, mint presumpatív uralkodót találhatta. Fajdalmas búcsút vett Coppettól 1812 május végén, megátkozva a zsarnok korzikait, ki — úgymond — nem érezheti a száműzetés fájdalmát, mit ő érez, nem lévén neki szülőföldre Franciaország. Staëlné nem sejtette ekkor, hogy már alig két év múlva nagyon is fogja érezhetni e fájdalmakat «a korzikai».

Staëlné gyermekeivel utazott: Rocca csak messziről követte. Bécsnek vette útját, hol a Metternich politikai machiavellismusa s kémrendszere, sbirrei vajmi kiábrándítólag hatottak rá. Lengyelországban az ország színe-java hosannával fogadta, mint üldözött testvért, kinek egész természete annyira egynek látszott az ő faji vérmérsékletökkel. De mindent fölfülmúlt az a dicsőség, melyben Oroszországban részesítették, s minek hatása erthetővé teszi, ha *Száműzetési évek* című posthumus művében oly nagy, majdnem történelmi fontosságot tulajdonít Napoleonnal való viszonyának. A császár ukázt bocsátott ki tiszteletére s minden körben, az aristocratiától le a népig, úgy megbecsülték, mint valami száműzött trónkövetelőt, mint Napoleonnak méltó politikai ellenfelét. A pusztá, a szabadságnak s örökkévalóságnak e mintaképe ép úgy elragadta, mint el a Néván az angol lobogó megpillantása; boldog volt, hogy Napoleon legnagyobb száműzöttjének, Stein bárónak, fölolvashatott Németországot ismertető könyvéből; s midőn a császár nem csak fogadta, de meg is látogatta és bizalmas politikai beszélgetésre méltatta, enthusiasmus nem ismert határt. Finom ethnographiai érzeke itt, az oroszok megítélésénél sem tagadta meg

magát; éles látása, sőt divináló tehetsége ezúttal is meglepőnek bizonyul; de a politikai viszonyokat rendkívül rózsaszínből látta, a diplomatiái álnokság szavaiban is szentül hitt s lassanként egészen az emigránsok módjára kezdett érezni; hazája leveretése, honfitársainak vére árán is óhajtotta a bitorló bukását, mint oly nagy rosszat, melyet megsemmisíteni, semmi ár sem túlságos.

Diadalmi útjának Stockholm volt végpontja, hol az udvar és a társadalom nem kevésbé kitüntetéssel halmozta el. Itt végre aztán megpihent s *Száműzetési ércin* is tovább dolgozhatott. Rocca, a «monsieur l'amant», mint Byron nevezé, csatlakozott hozzá s kényes és kétes helyét finom tapintattal és ép oly eleganciával mint a mennyi férfiassággal állta meg. 1813 júniusban innen Angliába keltek át, hol Staëlné végre *Németországról* írt művét kiadhatta, s hol a nagyvilági körök s az egész angol társadalom csodálatának, rokonszenvenek vagy legalább is élénk érdeklődésének lett központja. Politikai ábrándozásai itt még nagyobb mérvet öltöttek, melyeknek annál inkább átadta magát, mert az angol államférfiak elég udvariasak voltak meghallgatni őt, a nélkül azonban, hogy komolyan vennék szóáradatát. Az események aztán rettentően hatottak rá: sohasem hitte, hogy a külföldi uralkodóknak más terveik is lehetnek, mint Franciaország szabadságának s épségének s egyáltalán az egész emberiség legnemesebb érdekeinek fenkölt védelme. «Inkább örökös száműzetést, kiált föl egyik, ez időtájt írt leveleiben, semmint idegeneknek kelljen köszönnöm hazámba visszatérhetésem!» S mégis midőn 1814 májusban visszajött a rég nem látott Párisba, azt kellett szemlelnie, hogy a Tuileriákat, a Louvret ázsiai hordák tartják megszállva, kiknek a civilizatióról sejtelmök sincs, maga Sándor czár is, ki kevéssel előbb oly magas piedestálon állt előtte, átváltozottnak tetszett . . . Nem bírta magát tájékozni ez egyetemes fölfordulás és átalakulás közepett s Coppetba vonúlt el nyárára.

Őszkor visszatért Párisba. Ő lett a nap hősnője, a legdivatosabb salonkirálynő. Termei inkább megteltek tisztelőivel, barátjaival mint valaha. De most a restauratio alatt nem kevesebb dolog bánthatta, mint régebben a köztársaság III. évében. A politikai és magánéletben, a társadalmi élet minden rangjában s körében oly jellemgyöngeségeknek, sőt jelleme-

lenségnek, semmivel sem törődő opportunizmusnak és haszonlesésnek volt tanúja lépten-nyomon, hogy egyenes lelke fölháborodását nem fojthatta el. Aztán következett Napoleon visszatérte Elbáról, a mi nem lepte meg, de a legkínosabb dilemmába ejtette mint mindenkit, ki híven szerette hazáját. «Vége a szabadságnak, mondá, ha Bonaparte győz, s ha nem, vége nemzeti önállóságunknak.» A waterlooi csatát már csak a távolban érthette meg, mert férjének gyöngye egészsége miatt Olaszországba kellett utaznia. A politikai viszonyok itt most már szintén kétségbeejtők voltak, de Staëlnének ott volt oldalán a boldogság, ott férje, kit imádozott s ki viszont imádota őt, ott lánya, kiben megvalósíthatta ifjúkora eszményét, midőn 1816 februárban Pisában nőül adta Broglie herceghez, oly férjhez, ki nemes tulajdonságainál fogva képes volt azt élveztetni, mit Staëlné mindig a legnagyobb földi jónak tartott, s mi neki magának csak végéveiben jutott rövid ideig tartó osztályrészül: a szerelmet a családi élet körében.

A nyarat megint Coppetban s a telet ismét Párisban töltötte, az utolsó telet! A viszonyok, az új nemzedék közt teljesen idegennek érezte magát, — ez már nem az ő világa volt többé. Elkéseredéstől hevülve fejezte be szintén posthumus művét, *Elmélkedéseit a francia forradalomról*, mely a *Németországról* szóló mellett legnagyobb szerű s bizonyára legmélyebb, legférfiasabb szellemű alkotása, úgy adatok, mint a történetphilosophiai álláspont tekintetében. Bár a nő s Napoleon személyes ellensége e könyvben sem tagadja még magát, de az kétségtelen, hogy a hosszú évek tapasztalatai oly bámulatos történetírói érzéket fejlesztettek ki Staëlnében, hogy nem egy korszakra vonatkozó ítéletét ma is véglegesnek tekintik a francia forradalom oly első rangú történetírói is, minő például Sorel. De még leggyöngébb részeiben is rendkívül sok a genialitás, a tanúságos; a legfontosabb dolgokra vonatkozólag új meg új szempontokat nyújt s kinyilatkozásszerűen hat. Thiers ugyan megvetőleg így minősítette e művet: «a közepszerűség tökélye», de magának Thiersnek is éreznie kellett idővel, mennyire nem közepszerű s mennyire geniális, örökéletűnek ígérkező szellem ihlette e művet, mely a modern francia történetírásnak egyik legkimagaslóbb terméke.

Az írás azonban nagyon kifárasztotta a mind jobban gyöngülő Staëlnét s művének befejezése után már nem talált

többé pihenést a nyugalomban. Nappal a társaságban lázas élénkséggel iparkodott szórakozni, de éjjel, a magányban annál rettentőbb órák vártak rá. Az opium már végleg megrongálta idegzetét s már keveset használt az álmatlanság ellen: órákig sétált föl s alá szobájában, hogy a fáradságtól végre elnyomva elszenderedhessen. A halál sejtelve ismét erősebben kezdte üldözni. S a mitől legjobban félt, tudniillik hogy ép lelke holt testbe legyen börtönözve, bekövetkezett. Decazes herczeg bálján 1817 februárban szélhűdés érte s többé nem kelt föl. E megpróbáltatást resignatióval tűrte s barátjai előtt, kik sűrűen s mély részvétellel látogatták, bizonyos melancholicus kaczerködést tanúsított a halállal szemben, a mint ágyában ott ült föltámogatva. Férje, bár maga is nehéz beteg volt, önfeláldozón ápolta s a haldokló folyton vele foglalkozott; rimánkodott, ébreszszék föl, ha az opium elszenderíti, mert félt, hátha alvás közben hal meg, mielőtt bucsút vehetett volna férjétől. Július 13-dikán este aztán végleg elszenderült.

A coppeti sírboltba temették el, szülői mellé, szép nyári reggelen. Az egész falu künn volt a mezőn aratni, csak a gyermekek s az aggok kísérték a gyászmenetet oldalt két felől, egészen a kastély parkjáig, hol vidám madarak dala fogadta s kísérte a sötét gyászalakokat, a mint ezek a koporsóval a fasor végén a kriptaajtó mögött eltűntek. . .

Staëlné gyermekeinek az volt első kegyeleti tényök, hogy nyilvánosságra hozták házasságát Roccával s törvényesen elismerték kis féltestvéröket rokonuknak. Ez esemény egy pillanatra anyagot nyújtott a *chronique scandaleus*enek s alkalmat adott arra, hogy még egyszer megemlékezzenek Párisban arról a nőről, kit oly hamar siettek elfelejteni az új emberek. *Sic transit gloria mundi!*

De még sem. Személyét elfeledhették, az ember elporladhatott: szelleme azonban tovább élt, sőt új életre kelt; tanai, elvei, melyek hatását immár nem bénították egyéniségének, életének s jellemének gyarlóságai, rendkívül gyümölcsözőkké lettek a szellemi élet minden ágában. Politikai hatása eltart az 1832-diki cabinetig, s hogy csak a legnagyobbat, Franciaország egyik legnagyobb szellemét említsük, ő inspirálja Guizot-t, a restauratio szabadelvű ellenzékének fejet, ki minden társánál hívebben képviseli Staëlné politikai szellemét. Ugyancsak az ő tanítványa Guizot, a történetírás terén is; mellette állnak Rémusat,

Tocqueville, Lanfrey, mint mind Staëlné tanítványai. A szépirodalomban, tudjuk, mily új világot nyitott legkivált Németország fölfedezésével, mely művének aztán Heine ellen-párdarabját írja meg később, a változott politikai viszonyok közt; az angol s német költészetet az ő föllépte után kezdik a francziák rendszeresen hozzáférhetővé tenni honfitársaik számára, fordításaik által. Vele kezdődik meg a német szellem egyetemes hatása költőkre, festőkre, zeneszerzőkre; e hatás alatt állnak Quinet és Michelet csak úgy, mint Nodier, Hugo, Musset, Delacroix, Johannot, Scheffer, Gounod, Berlioz, az útirajzok s a kritika oly képviselői, mint J. J. Ampère, Gérard de Nerval, Saint-René Taillandier; a kritikában határozottan korszakot alkot; a mai módszernek ő a tulajdonképi megteremtője. A regényirodalomban az ő szellemére vallanak nem csak egy Sand, de Balzac is, s Stendhal tulajdonkép ő ellene jelez reactiót. A lyrikusok közt Lamartine, kivel a Napoleon-gyűlöletben is egyezik, korlátlanul rajong Staëlneért s bizonyára senki sincs, ki közelebb állana hozzá szellemére.

HARASZTI GYULA.

BOLGÁR NÉPKÖLTÉSZET.

Nem régen két vaskos kötet hagyta el a sajtót, mely már külső megjelenésével is föltűnik: van rajta valami szokatlan, idegenszerű. Ha a laikus olvasó kezébe veszi az első kötetet, mindjárt az első lapon valami ismeretlen írás ötlük szemébe, ha pedig véletlenül a második kötetten kezdi, még rosszabb, ott nem csak tíz lapon találja ezt az ákom-bákomot, hanem kezdve az első lapon egészen a hatvanharmadik lapig. Némelyik meg is ijed talán tőle, pedig kár volna, mert ha ezeket az eredeti bolgár nyelven közölt szövegeket átlapozza, egy egészen új világ nyílik meg előtte, a mely ugyancsak megérdemli, hogy egy-egy szabad óráját szentelje neki. Strausz Adolf bolgár népköltési gyűjteményét értem, mely a bolgár kormány támogatásával jelent meg.*)

A címből ítélve, csak költeményeket keresnénk e műben, találunk benne azonban egy 151 lapra terjedő kis monographiát is, mely szól a bolgár népköltészetéről, mindenféle népszokásról és néphitről, a bogomil vallásról és a bolgár zenéről. Minthogy sok dal csak úgy érthető, ha ismerjük a népszokást, mely teremtette és a melylyel a legszorosabb kapcsolatban van, vagy ha ismerjük az egész hagyományt, a néphitet, a melyből fakadt, ezt a bevezető tanulmányt jó lesz mindenkinek előbb elolvasnia, csak úgy értheti és élvezheti magokat a dalokat. Én is ezen kezdem, még pedig félretéve minden tudákossgot — én is élvezni akarom e sajtáságos világ minden bűbáját.

Gyorsan átrepülünk a bevezetés két első fejezetén, a melyben a szerző az eddigi gyűjteményekről szól és azután azt fejtegeti, hogy a bolgár népnek is van epikai költészete, mely még a legújabb idő eseményeit is ajkára vette (lásd a *Plevnai ütközet* című költeményt), említi, hogy számos három-négy-

---

*) Strausz Adolf: *Bolgár népköltési gyűjtemény*. Buda-Pest, 1892.

száz, sőt nyolcz-kilencszáz soros hősköltemény hallható Bolgáriában, és hogy ezeket «egyes bolgár fiatal emberek, öregek, leányok, vagy öreg asszonyok játszi könnyűséggel hűségesen előadják.» A dalokhoz írt jegyzetekben meg is nevez egy pár ilyen személyt, így a II. kötet 376-dik lapján a híres Dimitrov Mária asszonyt, «a ki arról nevezetes széles Bolgáriában, hogy ő tudja a leghosszabb és legtöbb népdalt fejből elmondani. Állítólag harmincezer verssornál többet tud akárhányszor hűségesen elmondani újból.»

Rendkívül érdekes a III. fejezet, a melyben a koleda leírásában mindenféle vele járó babonás hit is föl van említve. A koledálás december 24-dikén éjfélkor kezdődik és december 25., 26. és 27-dikén folytatódik. A falu ifjúsága egy előre meghatározott helyen gyűl össze és hangos kiabálással («koleda, kolacska, koleda, a, a!») vonul háztól házhoz, mindenféle énekeket énekel és azért ajándékokat kap. A hol evéssel-ivással is megkínálják az énekeseket, ott tovább időznek. «Már napközben készülnek a házakban a koledálók fogadtatására. Minden ház akkor a koledálók számára kalácsot süt, a hol leány van, ez süti a kalácsot. Az éneklők az udvarban maradnak és énekeknek akkor van vége, mikor átvették a kalácsot. Erre bemennek a házba, ha abban még valami kapni való van, és az asztalnál ülő családtagok mindegyikéről, vagy minden egyikének énekelnek egy koleda-nótát, elkezdve a legidősebbiknél és bevégezve a legfiatalabbnál, sőt ha a háziasszony áldott állapotban van, még a leendő ifjú családtagot is belevonják költészetők körebe. A költemények eléneklése vagy szavalása után a koledálók babot, sőt és más affélet kapnak», mire aztán áldást mondván a házra, távoznak. E koledálás, mely más-más vidéken más-más alakot ölt, mozgásba hozza az egész fiatalságot. Nagyobb városok környékén a legénység külön szervezkedik, előre kiválasztja az énekeket és egy két vagy négy tagból álló karra bizza a vezetést, a melynek élén megint elő-énekes áll, a ki valamennyi dalt tud. A helység gazdagabbjai itt is a vezetők «és — mondja Strausz — alig hiszem, hogy van egy nevezetesebb férfiú Bolgáriában, ki ily énekkar tagja nem lett volna valaha és ne járt volna koledálni házról-házra. Itt kezdődik a fiatalság szereplése, itt tűnik ki első sorban a fiatalság szellemi képessége, a szerelmes szívek viszonyai itt szövődnek s nyernek első tápot.»

Az említett alkalmi dalokon kívül a koledások sok régi dalt is énekelnek. Ezek közül első sorban érdemelnek említést azok, a melyek a napról szólnak. A napnak e dalokban anyja, nővére van, szép leányoknak házassági ajánlatokat tesz, sőt meg is szökteti, ha nem vigyáznak. Nem is csoda, hogy a napnak ilyen nagy szerep jutott a koleda-dalokban, hiszen ekkor születik az új nap és a mai keresztyén ünnep bizonyosan, csak fölváltott egy régi pogány ünnepet, mely a napisten ez újjászületését dicsőítette.

Gyakran találkozunk a koledás énekekben különféle tündéri alakokkal, a szamovilák vagy szamodivákkal, a judákkal s hozzájuk hasonlókkal. A szamovilák rendkívül szép szárnyas alakok, hajok lángvörös, mesés gyorsasággal repülnek, elárasztják a földet esővel, azután ismét fölszárítják a vizes földet. Olykor-olykor segítenek a bajba kevert emberen, de nem ritkán veszedelmet hoznak rája és sokszor épenséggel vad kegyetlenség nyilvánul tetteikben: darabokra tépik az ellenségekét. «A samovilek (Strausz a szláv sz hangot gyakran s-sel adja vissza, a mi sok zavart okoz, a szóban levő tündéreket pedig, hol samoviláknak, hol samoviloknak, hol meg szamovileknek hívja) szereplése nagyon megélenkíti a bolgár népköltészetet. Azon költemények száma, melyben előfordúlnak, légio, mert alig is van vidék Bolgáriában, hol a nép nem hinne létezésökben, sőt alig van vidék, hol a nép ne tudna helyet, berket, hegyet, hegyszakadást, dombtetőt, sűrű erdőt, erdőtisztást, a hol szerintök a samovilek ne tánczolnának és egész éjszakákat énekelve, dalolva ne töltenének».

«A judidik vagy judák szintén a tündérek közé tartoznak. Bár a nép hasonló külsővel ruhazza föl őket, mégis meg kell őket különböztetni a samoviláktól. Inkább lehetne őket azonosítani a stirkekkel. Ezek is vörös, hosszú hajú nők, kik folyóiban laknak és az embereket a vízben hosszú hajokkal fogják meg. A hajok olyan hosszú, hogy a nép hite szerint a hegy legmagasabb tetejére kell menniök, hogy fésülködhessenek.» A judák közt is vannak olyanok, a kik különös örömeiket lelik a tánczban. A ritkábban előforduló tündérek neveit nem emlitem, ide igtatom a helyett azokat a szavakat, melyekkel Strausz ezt a fejezetet végzi: «alig képzelhető családi ünnep vagy társas multság, melybe tündérek, vagy szellemek bele ne játszanának. Az ezekről szóló dalokat különösen a nők hallgatják

teljes odaadással, valamint hogy a nőknek köszönhetjük egyáltalán, hogy a tündérvérsék ily nagy számát bírjuk ma. A legtöbb gyűjtő e verseket nők előadása után jegyzi föl.»

Mielőtt azonban ez érdekes fejezettől végkép elválnánk, hadd említsem még a szerb Dodolával rokon Peperugát. «Nagy szárazság alkalmával a helység leányai összegyűlnek, kiválasztanak tíz-tizenkét éves árva leányt, kit egészen befödnek galyakkal, füvekkel, rákötöznek ismeretlen sírból szerzett emberi csontokat s ezt a különös öltözetet még kiegészítik négy élő békával. Ezt az árva leányt peperugának (pillangónak) nevezik, kit éneklő leánysereg kísér házról házra. Mindenütt vízzel öntik le a peperugát s megvannak győződve, hogy e menetet eső követi majd.»

A IV. fejezet szól a bolgár hőskölteményekről (junaeski peszni) és a legnagyobb hősről, Márk királyfiról (kralyevics Marko). A szerbek magokénak vallják ezt a hősi alakot és Strausz állításai bizonyosan nagy ellenmondásra fognak találni szerb részről. Ide járúl — hogy itt mindjárt még egy vitás kérdést említsek — még az is, hogy a Macedoniából származó dalokat a szerbek tisztán nyelvi szempontból is szerbeknek állítják. Én ez élesen egymással szemben álló állítások vitatásába nem bocsátkozom, annyi bizonyos, hogy Strausz könyve által a Kralyevics Marko-mondakör nem egy gyöngye hozzáférhető lett a magyar olvasó számára és ezért föltétlenül elismerés illeti. Kövessük tehát megint egészen nyugodtan szerzőnket, hiszen mi a könyvét azért vettük a kezünkbe, hogy gyönyörködjünk egy idegen világ szépségeiben, ha mindjárt át is találjuk itt-ott a bolgár határt lépni és rátévedünk egy kicsikét a szomszédos szerb területre, az nem nagy baj.

Mielőtt azonban áttérnénk Márk királyfira, meg kell még a sajátságos gyerek-hősökről emlékezmem. «Ezek a hős gyermekekről szóló énekek, bár különféle időszakok szerint idomítvák, még a régi hitrege korának emlékei, és különösen jellemzi őket, hogy tele vannak anachronismusokkal, földrajzi, történeti helytelenségekkel, melyekkel egyébként a junaeski pesznik általánosságban dicsekedhetnek. De e mellett is, e külső hibák, szép költői művek, és ezzel is egy sajátságos megkülönböztető vonást szolgáltatnak a bolgár népköltészetnek, mert csak itt fordul elő ilyen czéltudatosan, hogy gyermekeket a legnagyobb hősiességgel, a legnagyobb erővel és képességgel ruháznak föl.

Felnőtt vitézek velök nem is versenyezhetnek. Egy egész korszak eseményeit gyermekek döntik el párviadalokban vagy nyílt ütközetben . . . De megemlítendő roppant erejükön kívül az is, hogy ezek a gyermekek oly környezettel vannak mindig körülvéve, és oly lakással bírnak, minőket a többi mythologiai alakoknak tulajdonított a nép. E körülmény is arra enged következtetnünk, hogy e gyermek-hősök a természeti elemek személyesítői, a mint ezt a görög titánoknál látják. «Ezekkel a kis fenegyerekekkel még Marko sem bír, a mint ezt a II. kötet 261-dik lapján kezdődő költemény is mutatja. Temesvári (Strausz Timisvári-tír) Gyuro nem talál vőfélyt, apja tanácsára fölnyergeli a lovát és elindul az országúton azzal, hogy azt fogadja vőfélynek, a ki véletlenül elébe jön, de az úton nem találkozik senkivel.

Fehér tenger mellett jára aztán,
Ott a tenger mellett a homokban,
Ott feküdt a gyermek Golomese,
A homokban fekszik meztelenül.

Ezt kéri föl vőfélynek és hogy derék legényre talált, ki-tűnik nem sokára, mikor a kis gyermek lovat szemel ki magának Gyuro istállójában :

Rendre járja a lovakat, sorra.
Egy kis lovat a farkánál megfog,
Kidobja így a lovat az ajtón.
A sor került a Gyuro lovára,
Megfogja a farkánál a lovat.
És húzza azt, hogy hátra forduljon.
A ló hátra nem akar fordulni,
Térdéig a földbe sülyedt a ló,
De a ló még hátra most se fordul,
Kiválasztja így a Gyuro lovát.

Ez a gyermek azután megví egy rettenetes arabbal, a ki el akarja a menyasszonyt rabolni és miután szerencsésen legyőzte ellenségét, egyszerre csak betoppan a lakodalmas házba, a hol már a lelke üdvösségeért készülnek inni és sorra fejökhöz vágja a vitézeknek, még Markónak is, «könnyű buzogányát» meg hát — gyávaságukat.

De ilyen kivételes esetet nem tekintve, Marko a vitézségnek mintaképe és a szerb-bolgár nép kifogyhatatlan dicsőíté-

seben, ámbár korántsem festi mindig valami eszményien. Meg nem állhatom, hogy ide ne igtassam Strausznak egy eredeti állítását Markóról: «A bolgár Markó egy kalandor hős, kit a természet nagy testi erővel, külső előnyökkel és észbeli tehetséggel látott el, de azonfölül épen így bővelkedik jellembéli gyöngeségekkel. A bolgár nép e nemzeti alakját teljesen a maga képére teremté. A mi előnyös, jó benne, a mi hátrányos, rossz benne, az megvan mind a bolgár népben is. A mit érez, a mit tesz, azt nem annyira ő, mint inkább a bolgár nép teszi. A ki az epikai Markót jellemzi, az egyúttal a bolgár nép jellemét ismerteti».

Nem ismerem a bolgár népet annyira, hogy ez összehasonlítás helyességéről ítélnék, én csak azt látom, hogy az a Marko, a kit Strausz dalaiban találunk, bizony bizony nem valami eszményi, tökéletes lény, de azért mégis szóval meghaladja az emberi mértéket, hisz annyi fényt és dicsőséget aggatott a nép e kedves hőisére, ha a nép le nem tudta a török igát rázni, a szomorú valóságból oda menekült a költészet szabad honába és énekelt Kraljevics Markóról, a mint veri a törököket és még a szultánnal is csak amúgy lóhátról beszél. Azért igaz, a mit Strausz más helyen mond, «hogy a népnek századokon át folytatott erős küzdelmei Marko Kraljevics személyében vannak megörökítve», benne meg van testesítve a nép megvetése, gyűlölete a törökök ellen. Azért érthető is, hogy annyi meg annyi helyhez tapadt az emléke. . . .«Viddin és Stambul kapujában még ma is látható aczél fogainak nyoma. A Sipka-szorosban még ma is mutatják Kraljevics Marko kastélyát, Filippopolban Marko sírját. A halhatatlan hős nevével, emlékeivel tehát a Balkán félszigeten lepton-nyomon találkozunk, legtöbbször pedig, Macedonia nyugati részében.»

Marko hatalma olyan nagy, hogy még túlvilági erővel is megküzd, így akárhányszor a szamovilákkal, de azért nem egyszer pórul is jár és fogságba kerül, mivel ellenségei csellel törbe ejtik. Jellemző rá nézve, hogy nagyokat iszik — a szultán egyszer, mikor látogatását várja, két hordó bort hozat az erkélyére — ezt tudják ellenségei és néha meg is csalják bor mellett. Roppant indulatos és olyankor nem nézi, ki áll előtte, gyöngö asszony-e vagy fegyverbíró férfiú. «Egyáltalán», mondja Strausz, «ha a Marko költeményeket a bolgár nép költészetében olvassuk, lehetetlen észre nem venni, hogy a bolgár Markót

távolról sem környezi oly nagy idealismus, mint a szerbekét.» Egy-egy érdekes vonásról szó lesz még, ha rátérünk magokra a dalokra, itt még csak egy helyi mondát akarok fölemlíteni, mely Marko nevéhez fűződik. «Demir kapu (a vas kapu) a Vardar mentén fekszik: Ott az utas igen széles kőfalak alatt megy el, melyek egészen szabályosan húzódnak el a fensík alatt. Ezt a sziklák alatti utat, úgymond a nép, Kralyevics Marko vájta ki pusztá karddal. De hozzá teszszük, hogy a kő akkortájt egészen puha volt és így lehetséges volt pusztá karddal az utat kivágni; azonban oly puha mégsem volt, hogy azt az erőpróbát Markón kívül akárki is megkísérelhette volna. Egyáltalán azt mondják több helyen, hogy a kövek azelőtt sokkal puhábbak voltak, mint ma.»

Az V. fejezet a házasságról és a lakodalmi szokásokról szól. Strausz mindjárt azzal kezdi, hogy «maga a házasság inkább adás-vevés, mint a mi fogalmunk szerinti szívbeli hajlam vagy kölcsönösségi tény. Igen csekély kivétellel Bolgária legtöbb vidékén a leányt megvásárolja a lezény» és hozzá fűzi azt a megjegyzést, hogy «szerelmi házasságot falu helyen még találhatni, de városban igen ritkán fordul elő». Nem tudom, nem ejtette-e Strauszt tévedésbe az a tisztán külső körülmény, hogy a vőlegény tényleg tartozik valamit fizetni menyasszonyáért, vagy nem általánosított-e egyes eseteket, mert nem csak a dalokból vélek mást kiolvashatni, hanem maga a szerzőnek is itt-ott szétszórt megjegyzései azt engedik következtetni, hogy a dolog még sem áll egészen úgy, sőt egyenes ellentétben áll ezzel az állítással, a mit Rupcsosz vidékéről a 98. lap említ: «Ha a leányt olyanhoz erőszakolják, a kit nem szeret, megszojteti magát a szülei háztól, vagy az eljegyzés után kijelenti, hogy vőlegényét nem szereti. A szülék rendesen megnyugszanak a leány választásában, csak nagy ritkán akad olyan szülő, ki útban álljon a szerelmes pár akarátának. Történt már ilyes dolog miatt gyilkosság is.» Az is, a mit fönt a koledálásról hallottunk, hogy tudniillik «a szerelmes szívek viszonyai itt szövődnek s nyerne első tapot» rosszúl illik e rideg állításhoz. De ha nem tudok belenyugodni abba a sívár képbe, melyet a szerző mindjárt e fejezet élén a házasságkötésről fest, fájdalom, nem kételkedhetünk abban, hogy az apa gyerek-fiának idősebb feleséget keres azzal a szándékkal, hogy maga helyettesítse majd még éretlen fiát; nem kételkedhetünk

benne, hiszen ez a borzasztó szokás a magyarországi bolgároknál sem ismeretlen.

Érdekes, hogy a leányt a szülői háztól gyakran csak azért szökteti meg a legény, hogy mind a két fél elkerülje a rengeteg sok ajándék kiosztását. Ez a takarekosságból véghez vitt szöktetés természetesen az érdekelt felek egyetértésével történik, különös azonban, hogy Strausz ezzel szemben igazi leányszöktetésnek csak azt nevezi, mikor a leány nem akar a legénnyel menni. Hogy ilyen szöktetés a legritkább esetek közé tartozik, azon nincs mit csodálkoznunk. De hát nem igazi leányszöktetés az, ha a leány ugyan beleegyezik, de szülei nem tudnak, vagy nem akarnak tudni a dologról? Pedig hát ilyen is előfordul és ezt már az általános részben meg kellett volna említeni. Hallottuk már, hogy Rupcsosz vidékén bizony megszökteti a legény a kedvesét, ha ezt máshoz akarják kényszeríteni, nézzük csak, mit szól erről szerzőnk tovább. «A leányrablás, így folytatja a fönt idézett helyen, következőleg szokott történni: A legény megtudakolja szerelmesétől, hogy szülei mikor nem lesznek otthon, s ebben az időben 15—20 egykoru társával, valamennyien fölfegyverkezve megrohanják a házat és a leányt elviszik a legény házába. Ha a szomszédok meg akarnák akadályozni a rablást, fegyvereiket is használják. Megtörtént már, hogy a leányt nyilvános helyről, társnői közül vitték el.»

A lakodalom igen sokáig tart és egy egész sor szokás kíséri, a szokást meg lépten-nyomon kíséri a lakodalmi dal. A lakodalmi dalok kivetkőztetve eredeti ruhájokból, megfosztva az éltető dallamtól és elkülönítve a különböző szokásoktól, gyakran teljesen érthetetlenek előttünk: az apró negyvennyolcz lakodalmi dal közül, melyek a második kötetben egymásra következnek, alig lehet egyet is kiszemelni, mely magában állva kerek szép egészet képezne. De van ez apró, a lakodalom minden kis részletét híven kísérő dalokon kívül hosszabb, csinosabb dal is, melyet bátran ki is szakíthatunk abból a körből, a melybe tartozik, a költői szépségét azért el nem veszti. Ilyen dal például az *Idegen legény* című, melyet a lakodalmi asztal fölött énekelnek:

Idegen legény jött tegnap konakunkba,
A kis lány meglátta s megszerette nyomba.

Korom sötét éjben, hold rejté világát,
 Lova mellé állott, úgy fogta kantárját,
 Lova mellé állott és suttogva mondta:
 «Hej ifjú legény te, én is mennék veled
 Bár volnék, lehetnék ifjú feleséged».
 «Maradj ifjú lányka, ne jöjj te el velem,
 Nagyon mély a Tundzsa, elvesznél vizében.»

«Hej ifjú legény te, még is veled megyek,
 Általnszom rajta, ürge hallá leszek.»
 És az ifjú legény suttogva válaszolt:
 «Jöjj hát velem, jöjj hát ifjú szép leányka,
 Rabnőim között te mégy majd első számba,
 Hisz ifjú menyecském s kicsiny fiam is van».
 Válaszolt a lányka, súgva mondta halkán:
 «Atkozott légy, mért is nem szóltál legottan,
 Hogy ifjú menyecskéd s kicsiny fiad is van?
 Itt hagysz állni, fogva paripád kantárját,
 Sötét éj van, rejti a hold is világát».

Lehetetlen a sok mindenféle, vidék szerint is más-más szokást itt fölemlítenem, csak egyet-kettőt nevezek meg, hogy az olvasó halvány fogalmat kapjon arról a tarka, élénk képről, melyet a bolgár nép szvadba-(lakodalom)nak nevez. Hadzsi-leszkóban «meghívó gyanánt a leány rokonai galyakat küldenek szét. A galyak csak nyár idején zöldek, s vörös fonalakkal kötik össze őket. A fonalakon egy pár apró pénzdarab is van. Télviz idején száraz bazsalikom-ágakat küldenek szét. Ha a leány és legény egy faluból valók, úgy e meghívókat nem a dever (vőfély), hanem a leány rokonai viszik. A meghívó galyakat a leányok fejdísznek használják, és úgy hordják a nyilvános cseszmáról (kútról) a vizet». A már két ízben említett Rupesosz vidékén az esküvőt megelőző «szombaton a deverek (vőfélyek) a násznagyot hívják meg, ha az illető falubeli. Ha azonban máshol lakik, már négy-öt nappal előbb végzik el a meghívást. Meghívják egyszersmind a férfi-rokonokat, hogy estére a godis-sal a menyasszonyhoz menjenek. Godis-nak mondják azokat a juhokat, melyeket a vőlegény ad a menyasszonynak. Rendesen tarka juhot választanak ki, fölpántlikázák és csengőt kötnek a nyakára. A vendégek megérkezve a vőlegény házába, egy tál hússal kedveskednek neki; ő pedig kendőket osztogat ajándéknak. Mikor valamennyien együtt vannak, ének és zeneszó mellett elindúlnak a menyasszonyhoz.

Elöl a deverek, kik a godist hajtják, leghátul a lóháton a vőlegény, piros ruhával letakarva, melyet a lakodalomig hord. Ezt a menetet hívják godisnicá-nak. Megérkezvén a vőlegény a nőrokonok és anyja kíséretében bemegy a leányhoz, kinek egy dever átadja a juhót. A leány leoldja a csengőt és eldugja, a devernek pedig kezét csókol. A juhót a leány szülei átveszik és leölik a lakodalomra. A deverek egy nagy kendőt és tarisznyát kapnak a menyasszonytól ajándékba. A kendőt a jobb vállukon átvetve, a baloldalon hordják s ez különbözteti meg őket a többi vendégektől.»

Említésre méltó az is, hogy a menyasszony mindig lóháton megy a templomba. Mikor esküvő előtt lóra száll, némely vidéken pénzt szór a vőlegény apja a menyasszonyra, Enikő és Gabrovo vidékén pedig a templomból visszatérő menyét az anyós azzal fogadja, hogy búzát szór rá, mikor lováról leszállván, a lépcsőhöz ér. Más helyen megint az após vezeti be a házba, miután leemelte a lováról, legeslegelőször pedig a gyűrődesszkához vezeti, «sodrófát kap kezébe, hogy azzal ott rögtön háromszor nyújtsa ki a tésztát — miközben háromszor érinti homlokával a földet». A leányok e közben éneklnek:

Tanúl a menyasszony pogácsát dagasztani,
 Tanúl a menyasszony kalácsot sodorni,
 Tanúl a menyasszony apósra ügyelni,
 Tanúl a menyasszony anyósra hallgatni,
 Tanúl a menyasszony deverre ügyelni.

(A dever nem csak vőfélyt, hanem sógort is jelent.)

Már ebből a rövid kivonatból is sejtheti az olvasó, mennyi érdekes anyagot hordott össze a szerző ebben a hosszú fejezetben — a fejezet 47 lapra terjed — csak kár, hogy e fejezet olvasását nagyon megnehezíti a sok idegen szó, a melytől némely lap csak úgy tarkállik. Rendesen, az igaz, e szók első fölemlítésöknél meg vannak magyarázva, de hát, melyik olvasó, a ki nem tud bolgárul, tarthatja meg mind e szók jelentését a fejében. Így például igen valószínűnek tartom, hogy nem egy olvasó nagyot fog nézni, mikor azt olvassa a 118. lapon, «ezen az ebéden eszik meg a kamarát» (!) ámbár tíz lappal előbb meg volt mondva, hogy a kamara egy kalácsféle, mely közepén lyukas. De épenséggel nem fogja tudni, hogy mit csináljon a 110. lapon álló következő adattal: «A leány hozománya

a következőkből áll: tíz ing, négy zabunja, tíz skutak, öt-hat pár kalezi, két aladsi», mert hogy ezek kicsodák, azt a szerző sehol meg nem mondja.

A hosszú V. fejezetre egy egészen rövidke kis fejezet következik, a melyben mindazonáltal sok az érdekes. Hogy a sajtóságos fölfogás, mely végig vonúl a bolgár siratókon, melyekről e fejezet szól, jobban kidomborodjék, mindjárt a II. kötetben található idevágó dalokból is idézek egyet-mást. A fájdalom hangja e dalokban egyszerűségében is megható, így például mikor az anya holt leányát vissza akarja hívni e földi életbe:

Rázdalina, szépen kérlek,
Csak még egyszer gyere vissza,
Szánj meg engem, gyere vissza,
Ne menj még a más világra!
Hejh ki oda egyszer elmégy,
Soha többé vissza nem tér.
Vagy annyira beteg lennél,
Hogy már nem tudsz visszatérni?

De e siratók legjellemzőbb vonása, az az erős meggyőződés, hogy a halott üzenetet vihet a régebben elhunytakhoz. Így a siratók teljesen realis, praktikus alapon nyugosznak és bizonyos józanságot nyernek, mely azonban költői voltukat nem csak, hogy le nem rontja, hanem még emeli. Milyen megkapó az, mikor a nagynéni elbúcsúzik kiterített hűgától és vele üzenetet küld édes leányának, a ki már előbb halt meg:

Rázdalina, jó unokám,
Hallgass reám, szépen kérlek,
Csak még egyszer tekints reám.
Valamit hadd mondjak néked.
Vigyél tőlem üdvözetet
Az én kedves leányomnak,
Az unokatestvérednek,
Valamennyink Dzvezdájának.
A ki már az égben rád vár.

És azután az a gyönyörű fordulat e dal végén:

Mindezeket mondd meg néki,
Aztán szépen ülj melléje,
Egyedül ne menj sehová,
Hogy valahogy el ne tévedj!
Édes kicsi ártatlanom,
Én becézett jó unokám!

Nem egy apró realis vonás élénkíti ezeket a siratókat; így mikor az épen említett nagynéni boldogult leányának azt üzeni, hogy miatta még egyre búsul és még most is fekete ruhát visel, vagy mikor egy asszony hosszasabban elbúcsúzik édes bátyjától és a végén egyszerre még valami fontos dolog eszébe jut:

Beszéljed el jó anyáknak,
Hogy leányom még hajadon.

Szép példa arra a körülményességre, a melylyel gyakran az üzenet mindenre kiterjeszkedik, a mi az előbb elhúnyt személy előtt érdekes lehetne a II. kötet 286. és a következő lapon olvasható dal, mely így végződik:

Kérlek kedves jó hugom te,
Ne felejts el semmit ebből,
Mindent elmondj jó anyáknak.
Oh én nagyon szegény vagyok!

A gyászjelentést nyomban el szokás égetni:

Fájdalmas hír jutott hozzánk,
Fehér levél, tűzre való . . .

vagy, a mint az anya mondja kiterített leányának, a ki ferje távolléte alatt halt meg:

Holnap veszi a levelet,
Elégeti, a mint kapja,
És elsirat keservesen.

«Az egész falu a halottas házba jő, ott gyertyát gyújtanak és a halott mellé almát vagy más gyümölcsöt tesznek. Ez a halottnak szánt ajándék, vagy azoknak, kik előtte meghaltak, hogy azoknak vigye és adja át a túlvilágon. E gyümölcsöket a temetés alkalmával a gyermekek közt szétosztják és itt viszik a fehér lobogót, ugyanazt, melyet lakodalmánál vittek.» Temetkezés után mindenki még kint a temetőn kezét mos és így mennek vissza a halottas házba, hogy ott az asztalhoz üljenek és valamit egyenek. «A negyvenedik napon nagy lakomát rendeznek a halott tiszteletére, azután valakit a halott új ruhájába öltöztetnek és imádkoznak a halott lelki üdvéért. A fölöltöztetett nemre nézve ugyanaz, mint a halott, férfinél férfi, nőnél nő.

Ha a fölöltöztetett a halotthoz nem állott is rokonságban, az által, hogy a halott ruháiba öltöztették, ezentúl a család tagjai közé számítják. A halott szobájában három napon keresztül az asztalon bort és vajat tartanak és ha valaki a bort véletlenül megiszsa, az annyit jelent, hogy a halott lelke még mindig a házban van, mert ezt a bort és vajat tisztán a halott lelkének élelmezésére tették ki és ha más itta is meg, azért mégis a halott elvezte azt. De ezt a borral, vajjal és kávéval való traktálást nemcsak a házban, hanem a temetőben is folytatják. Számptalan esetben, folytatja Strausz, láttam magam is, hogy a temetőben egy tál káposzta, fekete kávé és törülköző kendő feküdt a sírdomb közvetlen közelében és ezeket a tárgyakat mind kivittek a halott részére. Vannak asszonyok, kik meghalt férjöknek nap-nap után fekete kávé vizsnek ki a temetőbe, mert életében nagyon szerette és nem akarják, hogy holta után egy napig is nélkülözze.»

«A kis gyermekek halálát Bolgáriában nem gyászolják, legalább a szülők sem a templomba el nem mennek a beszentelésre, sem a temetőbe nem mennek ki. A gyermek szülői, mint egy közmondásuk is jelenti «da ide dar za boga», a gyermeket ajándékba küldik az Úristenhez. Azt hiszik, hogy a még ártatlan gyermek rögtön angyallá lesz és így az Úristen mellett lesz a szüléknek szószólója. Számos vidéken a kis gyermek halála, a helyett, hogy gyászt idézne elő az illető családnál, ellenkező hatással van. Nagy vígasság követi a temetést annak öröme, hogy most már jól vannak képviselve az Úristennél, mert ártatlan gyermekek az Úristen angyalai között foglal helyett.»

Következik a VII. fejezet, mely a tárgy fontosságához rosszúl illő könnyelműséggel készült. A szerző e fejezet élén azt mondja: «Szükségesnek találom, tekintettel azon nagy fontosságra, melyet e költeményeknek tulajdonítunk, ezúttal a bogomil tanról, vagyis a bolgár nemzeti vallásról, mely oly nagy szerepet játszott a bolgár nemzet történetében, rövid ismertetést adni». Ha a szerző olyan nagy fontosságot tulajdonít a bogomil tanoknak, az ember méltán elvárja, hogy legalább egy kis jelét adja annak, hogy ő e fontos kérdéssel egy kicsikét foglalkozott is. Ennek nyomát sem találjuk e fejezetben, nincs abban egyetlen egy szó, egyetlen egy idézet sem, a mely nem Pypin ismert irodalomtörténetéből *(Isztorija szlavjanszkih lite-*

ratur) származnek. Eleinte Strausz csak kivonatban ismétli, a mit Pypin mond, de hova-tovább bátrabb lesz és szóról-szóra léfordít mindent, csak itt-ott hagyva ki egy-egy sorocskát, a melyet meg nem értett. De minthogy e cikk nem akar a könyv bírálata lenni, szakfolyóiratban fogom majd e fejezet olvasásánál talált furcsaságokat közölni *) es áttérek a VIII. és egyszersmind utolsó fejezetre, mely a bolgár zenéről szól. Arra szorítkozom, hogy e fejezetből egy pár érdekesebb helyet kiírjak.

«Részben énekelve», mondja Strausz, «részben hangszerkísérettel szokták e dalokat előadni. És a bolgár mindig dalol, dalol a házban, dalol az útczán, dalol a mezőn, dalol az úton, dalol ha dolgozik, dalol ha pihen, dalol ha búsul, dalol ha örül. Az élet minden helyzetében hűséges kísérője a dal.»

«. . . Már ős időktől kezdve Bolgáriában a gadularik-é volt az első föladat, hogy a népköltészetet népszerűsítsék, ezek énekelték a népdalokat. Ez úgynevezett koldus-énekeseket a gadulka vagy cigulka hangszer után neveztek, melylyel a költeményeket kísérik. Már ősidőktől fogva ismeretesek; így 1555-ben Dernschwan lovag átútaztában Filippopol közeleiben szintén látott és hallott ily gadularikat, kik az országút mentén fölállottak és az arra járó-kelőknek rövidebb-hosszabb éneket adtak elő. . . . Meg kell azonban jegyezni, hogy Bolgáriában nem annyira a férfiak, mint inkább a nők azok, kik a legszebb költeményeket ismerik és előadni tudják. Azt már más helyen említém, hogy egyes nők óriási emlékező tehetséggel bírnak Bolgáriában; vannak, kik száz versnél többet is tudnak elmondani fejből, szószerint. És akárhányszor mondják el ugyanazon verseket, alig történik egy-egy szónyi változtatás azokon. . . . Valamely nagyobb költemény előadásánál nyilvános esti mulató helyeken, hol nemzeti zenekarok működnek, s ilyen minden nagyobb bolgár városban több van, a zene csak bevezetést és refraineiket játszik. Egy ilyen nemzeti zenekar három—tíz személyből szokott állni. Ezek között 1—6 nő is játszik meg énekel. Miután a zenekar pár taktusban az alapmotivumot jelezte, a főember, mint a magyar cigánybandában a primás, kiáll komoly arczczal s énekel egy részt, ha befejezte, a zenekar összes tagjai ismétlik ezt hangszerekkel meg énekel is. Ez annyiszor ismétlődik, a hány folytatásban a primás a

*) Lásd a *Philologiai Közöny* áprilisi füzetét.

költeményt előadni tudja. Néha fél, háromnegyed órába kerül egy hosszabb epikai költemény előadása. Közönsége mindig van ezeknek a muzsikusoknak. A közönség azonban nem annyira zenei, mint inkább költői szépséget vár ezektől a muzsikusoktól. Legalább nekem eddig nem volt alkalmam szép hangú énekest fölfedezni az összes eddig hallott zenekaroknál. A szép költeményekért a közönség igen hálás.»

Végre Strausz még Káldy Gyula ítéletét közli a bolgár zenéről, melynek utolsó mondata ekkép szól: «A bolgár dallamok mindig búsak, komolyak — bizonyos fájdalom vonul rajtuk végig — és vígabb fajtájú dalokra csak elvétve akadunk; még a népies hóró tánczok is inkább a görög «chorea»-hoz hasonlók, mint sem az egyhangú — folytonosan mozgó és ugráló — szláv tánczokhoz.»

Áttérek most már magokra a dalokra, a melyekből már eddig is itt-ott közbeszóttam egy kis mutatóványt, a hol az elmondottak helyesebb megértésére szükségesnek találtam. Az összes dalokról nem akarok ítéletet mondani, hiszen amúgy sincs dolgunk valami kerek egészszel, meg aztán nem is az itt közölt dalokról, hanem inkább az egész bolgár népköltészetéről kellene, ha lehetséges, összefoglaló jellemzést adnom, arra pedig nem vagyok képes. De egy körülményre mégis figyelmetnetnem kell az olvasót, mielőtt egyes költeményeknek egészben vagy töredékben való közlésébe fogok. Nem szabad soha sem elfelejtenie, hogy a dalok, úgy a mint itt szeme előtt állanak, az eredetinek csak halvány képét adhatják nekünk. Már maga az, hogy nem éneklik, természetellenes dolog, de aztán a más nyelvre való átültetés okvetetlenül megmásítja a hangot, a színezetet. Ehhez járúl, hogy a fordítás, a mennyire a kevés eredetiben is közölt szöveg mutatja — a többinek forrását meg nem nevezi a szerző — néha valóságos ferdtítés; a szerző vagy nem tud eleget bolgárul, hogy a bolgár szöveget mindig teljesen megértse, vagy hallatlan könnyelműséggel járt el. De mind ezt más helyen fogom kimutatni, itt csak egy kisebb hibára akarok rámutatni. A szerző ugyan a bevezetésében (I. k. 150. l.) azt mondja a dalokról: «nem adhatok nekik fényes gúnyát . . . a mi korunkban különben így kívánják a népdalokat, s ezeket az árvákat friss, üde arczokkal, sok szép tulajdonságaikkal hamar meg fogják szeretni egyszerű gúnyájokban» — de mintha hiányzanék benne az érzék az iránt a szépségért, mely gyakran

épen az egyszerűségben rejlik, sok helyt ok nélkül czifrázza a verset. Strausz például a II. kötet 94. lapján ezt mondja :

Pénzosztáshoz fogtak aztán
Minden vitéz egy fezt kapott,
Egy fezt kapott teli pénzzel,
Todorkának két fezt jutott
Két fezt jutott teli pénzzel . . .

pedig az eredetiben nyoma sincs az ismétléseknek: «Oda ültek fölosztani a pénzt, minden vitézre egy fezt jutott, Todorkára két fezt.» Természetesen még bántóbb ez a czifra sújtás, ha a szöveg teljes félreértésével párosul, a mint ez, hogy az épen idézett költeménynél maradjunk a 93-dik lapon észlelhető. Strausz azt az egyszerű mondatot, hogy «a fekete tengerből fehér hajók jöttek», emígy fordítja :

A tengerben fehér gémelek
Fehér gémelek jártak, keltek!!

Bár mennyire rosszalandó az eredeti hangulatnak ilyes meghamisítása, mégis csak némileg érthető a versben, ámbár a rímnélküli vers elég szabad mozgást enged, de nagy ízléstelenség kell ahhoz, hogy valaki prózában is ilyen czifra hímet varrjon az egyszerű mondatra, melyet más nyelvből fordít. Pedig akad szerzőnknel ilyen is. A bogomilekről írt fejezetben, a melyet Strausz, a mint már említettem, egészen Pypinből vett át, egyebek közt egy régi szláv kéziratból idéz egy helyet, melynek eredetije Pypinnél az I. kötet 80-dik lapján található. E helynek egy mondata hű fordításban ekkép hangzik: És látta Szatanail, hogy mit teremtett az Úr és kezdte azt a kavicsot ütni, melyet neki az Úr bal kezéből adott. Strausz ezt emígy fordítja (l. l. k. 136. l.): «Midőn a sátán ezt látta, vette ő is azt a kavicsot, melyet az Úr baljából kapott, ő is ütötte, verte, kopogtatta»!!

Ha az ember efféléket talál ott, a hol módjában van Strauszt ellenőriznie, természetesen gyanakszik, hát ha még sok más helyen is, melyet Strausz hibájából össze nem vehetünk az eredetivel, lappang kisebb-nagyobb hiba, így aztán megszállja az embert a bizalmatlanság érzete, mely zavarja a dalok nyugodt élvezetében. Látván, hogy Strausz milyen hibákra képes, az ember kételkedve fogad olyasmit is, a mi talán valóban az eredetinek csak hű tükre, így például hogy Kralyevics Marko

a magyar királynénak hetven fogat ver be, vagy hogy a hamis kis leány a szabóktól azt kívánja, szabjanak neki szoknyát kés nélkül (bolgár nozs kés és nozsici olló összetévesztése Strausz könyvében a kisebb hibák közé tartoznék) stb. Szerencsénkre marad még így is annyi szép a bolgár népdalokban, hogy lehetetlen észre nem venni a költői erőt, mely bennök lüktet.

Első sorban érdemelnek említést, úgy terjedelmöknél, mint tartalmoknál fogva, azok a dalok, melyek Kraljevics Markóról szólnak. Arra, fájdalom, nincs itt elég hely, hogy egy hosszabb Marko-dalt teljesen ide írjak — a rövidebbek kevésbé szépek, gyakran csak ügyetlen énekes után följegyzett töredékek — arra kell tehát szorítkoznom, hogy egy pár érdekes részletet mutassak be. Mindenek előtt hadd említsem meg édes anyját, a kinek annyi öröme telik vitéz fiában. A nyers hanghoz, melyen gyakran Marko szól, szép ellentétet képez a gyöngéd szeretet, mely anyjának minden szavából kicseng. Milyen szépen indul egy dal, a melyben Marko az anyját durva szóval sérti:

Marko és az édes anyja
 Vacsoráznak, vacsorájok
 Száraz kenyér és vörös bor.
 Marko eszik, de anyja nem,
 Csak a fiát nézi folyton.
 Mondja néki Marko halkan:
 «Egyél, egyél öreg anyám.»

Válaszolja édes anyja:
 «Vacsorálj csak, Marko fiam,
 Nagy öröme van anyádnak,
 Örömtől nem vacsorálhat,
 Hogy a fiát fölnevelte,
 Hogy ily vitézt, ilyen hőst szült.»

vagy, mikor Marko hazatér, anyja a kapuban várja:

«Édes fiam, vitéz Marko,
 Jösz-e, jösz-e, kedves fiam,
 Megjöttél hát vitéz fiam?»

Soha sem is olyan visszataszító Marko durvasága, mint mikor szerető öreg anyjával szemben sem tudja megfékezni indulatos természetét.

El nem képzelhető Marko hű Sarac lova nélkül. Hogy ehhez mikép jutott, el van mondva egy gyönyörű költeményben, melynek címe *Marko elrabolja Angelinát*. Anyja elmondta

Markónak, hogy édes atya mindig csak a Vitéz lovon járt, de nem tudja, él-e ez még vagy sem, úgy bocsátották szabadjára a tengerpartján, mikor ura meghalt. Marko keresésre indul :

Elment aztán a tenger partjára,
Ott kereste vitéz hű kanczáját,
Megtalálta Vitézt tenger partján,
Mellette volt a kis Sárác csikó.
És a vitéz kezdi őket üzni,
Úzi a hős, a kancza menekül,
A mikor meg Marko eléér már —
Beleveté magát a tengerbe.
Eztán Marko a csikót üldözi,
El is fogta Marko, a királyfi,
Elfogta és rá is ült a vitéz,
A mezőre száguld a kis csikó,
Kapál, rugdal, áll a két lábára,
Hogy ledobja Markót a hátáról,
De nem tudta a csikó levetni,
A tengerbe ugrott a kis csikó,
Így elveszti valamikép Markót.
Bizony Marko meg is ijedt erre,
Nem akart a tengerbe fuladni.
Fogja Marko a csikó sörényét,
És a csikó úszik a tengerben,
De a csikó csakhamar kifárad,
Ki is úszott a tenger partjára.
Marko előtt meghajolt a csikó,
És oh csoda! megszólalt a Sárác,
Szóval mondja Marko Kralyevicsnek:
«Hej te vitéz, ismeretlen deli,
Kinek vagy te a hősi magzatja?
Legyek neked hű szolgád örökre,
Bátor vagyok, de te még bátrabb vagy!»

És «hű szolgája» lett Markónak, segíti urát, hallatlan gyorsaságával, bámulatos erejével, de nem egyszer eszével is, mert ha Marko már nem tudja, mi tevő legyen, a lova megmondja neki, hogy mit kell tennie. Szereti is Marko kedves kis lovát és ha a veszedelemből kimentette, ugyancsak hálálkodik neki :

Marko leszáll lováról a földre,
Elöveszi fehér pokróczait,
Megtörüli peliván (vitéz) Sárácát,
Megcsókolja homlokán Sárácát
Megcsókolja a két szeme között,
A miért véle a folyót átúsztá.

És megis, mikor Marko egyszer jól beborozott, milyen féktelen dühvel fenyegeti kedves lovát:

«Hej, ha egyszer ezüst fokosommal
Halántékon talállak süjtani,
Két nagy szemed, tudom, hogy kicsurog!»

Érdekes vonás, mely újra meg újra fölötlik a Marko-dalokban az, hogy Markót el-elnyomja az álmosság és kísérorójét, kéri, dalolna valamit, hogy el ne aludjék. Kisérorje fél attól, hogy egy régi ellensége meg találja ismerni hangját és rájok tör, de a rettenhetetlen Marko biztatására mégis csak elkezd énekét — hatalmas, bűvös énekét, a melytől megindul az egész természet. Hadd álljon itt egy hosszabb idézet, melyből a gyakran szebbnél-szebb változatokban ismétlődő helyzet világosan kitűnik:

Elhagyták a zöld erdőket,
Egyszerre csak gyöngül Marko,
Álom jött a két szemére,
A lovát sem bírja ülni.
Így szól ekkor bajtársának:
«Hallgas reám, Milos bajtárs,
Dalolj nekem hangos danát,
Hogy az álom tova szálljon.»

Halkan mondja Milos vitéz:
«Hallgass reám Marko vitéz.
A zöld erdő tündérével,
A mikor még ifjak voltunk,
Ketten együtt énekeltünk,
Reám ismer a hangomról
És elveszít fiatalon.
Ne kívánd hát, hogy hangosan,
Hogy hangosan énekeljek.»

Így szól erre Marko vitéz:
«Kiálts, kiálts, Milos vitéz,
A tündér a zöld erdőben
Pajtásom volt, nem kell félned,
Én miattam nem bánt téged.»

Hangos danát kezd el Milos,
S a mint dalol, fordúl a hegy,
S hogy folytatja, változtatja,
Változtatná a danát,

Leborúl a zöld erdő,
Leborúl a hegyoromról.

Más helyen Marko társának a dala így van leírva :

Fölkialtott csengő, tiszta hangján,
Tiszta hangon rendületlen szívvel.
S zöld erdőben, hogy énekre kezdé,
A levelek lehulltak a fákról,
S a hangjára dördültek a völgyek,
És elfonnyadt, el az egész erdő.

Más dalban ilyen hatalmas, mindent magával ragadó ének Marko feleségének az ajkáról hangzik el :

Hallgat reá Angelina,
Dalol néki szép éneket,
Nagy hangosan, kellemesen,
Erdő dalát visszahangozza,
Hegyen lépcsők összeesnek,
Erdőn ágak meghajolnak,
Három kapu összeomlik.

Ez éneknek rendes következménye a rettenetes ellenség megjelenése, kit azonban Marko kemény harcban legyőz.

A mint már egyszer említettem, Marko néha bajba is, fogságba kerül, a melyből csak nagy nehezen szabadul. Megkapó a drámai erő, mely a *Marko és az arab leány* című költeményben nyilatkozik. Markót az arab király fogságba ejtette, a király leánya titkon szereti Markót és kilencz álló évig küld neki enni-inni valót meg tiszta ruhát. Végre valahára a börtön kulcsaihoz jut a leány, kivezeti Markót

És elébe hozza paripáját.
Mind a ketten a nyeregbe ültek,
A szélnél is gyorsabban repültek,
Éjjel-nappal egyfolytán haladtak,
Várad vizén végre elakadtak.

Vihar támadt és a lány arczáról
A nagy szélben föllebbent a fátyol,
Megpillantja Marko, megcsodálja.
S hogy mit tegyen, tünődik magában.
El nem viszi, mit szólnának otthon,
Kigúnyolnák, kicsúfolnák folyton,
Nem sokáig tünődött fölötte,
Éles karját szívébe ütötte.

Lehanyatlott a leány a lóról —
 Marko ugrat a folyó vizébe
 S általuszva, hamar haza ére.
 Édes anyja megörüle néki,
 Dédelgő szóval szépen kérdi:
 «Fiam, Markó, hejh ennyi ideig,
 Hol maradtál kilencz esztendeig?
 Hej hol jártál, magaddal mit hoztál?»
 Hős Markónak elborúlt kedélye,
 És elmondja, hogy mi történt véle.

Milyen fölséges kép! Marko hirtelen fölindulásában megöli azt a leányt, a ki annyi jót tett vele, kinek szabadulását köszönheti nehéz fogságából, de nem sokára bánat száll lelkére.

Hős Markónak elborúlt kedélye.

Mennyivel szebb ez a költemény a rákövetkezőnél *Marko junúk és az arab szüz*, a hol Marko társainak gúnyolódása következtében — «miért viszed azt a sötét bivalykát?» — öli meg az arab leányt, pillanatnyi fölhevülésében, és mégis mennyi szépség rejlik ebben a variánsban is, milyen ellentálatatlan erővel tör ki az arab leányból a háládatlan Markóhoz táplált szerelem! Mikor már levágta Marko a fejét, még a feje is utána fut Markónak, hogy emlékeztesse mind a jóra, a mit vele tett, úgy hogy Marko még egyszer kénytelen visszafordulni, hogy még a fejét is ketté vágja!

Egyáltalában nagyon érdekes eredményre vezet gyakran két-ketegyes ugyanazt a tárgyat megéneklő dal összehasonlítása. Ha például a II. kötet 209-dik lapján kezdődő hosszú költeménnyel összevetjük a 239. és 240 dik lapon álló rövid dalt, első pillantásra nyilván való, hogy ez az utóbbi csonka töredék — az enekes a költeménynek csak kis részét, elejét tudta, és a mi amabban epikus terjedelmességgel (140 verssorban) van elmondva, az itt szárazon egy-két szóval el van ütve:

El is indúlt ki-ki az újtúra
 Marko elment Fülöp Madzsarinhez,
 Le is vágta Fülöp a Madzsarint.

És mégis milyen becessé teszi ezt a rövid kis töredéket bájos kezdete, mely teljesen elüt a hosszabb költemény bevezetésétől:

Vacsorázott Marko az anyjával,
 Az anyjával, első szerelmével,
 Sót, kenyeret, hevítő piros bort.
 Mosolyogva vacsorázott Marko.
 Szóval mondja Marko édes anyja
 «Mit mosolyogsz, édes fiam Marko,
 Talán bizony a jó vacsorának,
 Vagy neveted gyöngye vendégemet,
 A legelső szerelmed szépségét?»

Felel erre Marko a királyfi:
 «Édes anyám, drága öreg szülém,
 Nem nevetek a jó vacsorának,
 Nem nevetem gyöngye vendégedet,
 A legelső szerelmem szépségét,
 Nevetek én Fülöp Madzsarinak . . .»

No de lehetetlen mind felsorolni, a mi szépet e dalokban találni, csak egy apró vonást akarok még fölemlíteni, mert annyira jellemző. Marko roppant elbizakodott, annyira hogy egy ízben még maga az Úristen is jónak látja, hogy kicsikét megleckéztesse és duzzadó erejét megnyírbálja. Marko elkiáltotta volt magát:

«Ha tengelye volna a nagy földnek,
 Istenemre, megforgatnám azt is.»

Isten fejesóválva hallja Marko e dicsekvését, és a mint Marko haza felé indul lován,

Az Úristen ült ott a nagy úton,
 Markót várta jönni a városból,
 Hogy elvegye fele vitézségét;
 Mert ha ő a földet megforgatná,
 Azzal bizony Marko bajt okozna.

Az Úristen tarisznyájába rejti az egész földet és a mikor Marko arra jön, megkéri, segítené vállára a tarisznyát. Bezzeg hiába erőlködik Marko és így veszíti el vitézségének felét —

De Istentől kapott egy nagy áldást,
 Okosabb lett ezután hős Marko.

A Marko-dalokon kívül van még sok más érdekes epikai költemény is Strausz könyvében, a melyre egyszerűen rámutatok; csak kettőnél akarok még egy perczig időzni. A vitéz

Csávdár vajda, nem hallgatva Lalus öcscsének intésére elmegy Szófiába, a hova Szófia pasája sok drága ajándékkal csalogtatja. A pasa leitatja Csávdárt és mire Csávdár mámorából föl-
ébred, keze lába meg van kötözve :

«Homályos, zavaros minden itt előttem,
Rémlik csak, hogy tegnap vendégségbe jöttem,
Dús ebédet ettem, csodás italt ittam,
A csodás italtól végkép elkábultam,
Elkábult az agyam, elfásult a szívem,
Hályog van, hályog van mindkét szemeimen.
Szófia pasája, hallgasd meg a szómat.
A sípomat fujnám, valami úgy nógat,
Engedd meg, teljesítsd ezt a kívánságom,
Föléled a lelkem, szétfoszlik az álom.»

Adatja a pasa Csávdár vajda sípját,
Selyem köteléket lazítják, megoldják.
Szegény Csávdár vajda belefű sípjába,
Annak síró füttye öcscsét megtalálja.

És Lalcsó öcscsének a síp ezt beszélte:
«Lalcsó öcsém, Lalcsó, merre vagy te, mondd csak,
Hogy minden bánatot most elédbe ontsak,
Ha te most itt lennél, ha te most láthatnál,
Az egész világgal értem szembe szállnál.
Kötél a kezemen, láncz van a lábamon,
Vékony selyem zsinór pedig a nyakamon.
Jőjj el édes öcsém, válts ki innen engem.»

Öcsese ugyancsak síp füttyével felel és el is jön, megszabadítja bátyját, a pasának pedig fejét veszi.

Egy a most említett síphoz hasonló motívum miatt megemlítem itt még a *Mehemed szubasa* (Strausz szupasát ír, a mi hiba) és *Pelivanszki pasa* című dalt. Magában véve érdekes, hogy a nép a kegyetlen Mehemed szubasát (szubasa anyyi, mint rendőrkapitány) ajkára vette, hogy dicsőítse, mert hát :

Mely falunak százra fölment,
Százra fölment háza száma,
Alig, hogy maradt abból
Három ház is a száz közül.
A míg Mehemed szubasa volt,
Leány nem hált anyja mellett,
Asszony nem hált férje mellett.

Elvégre panaszra mennek a vidini pasához. Ez el is fogatja Mehemedet és azt az ítéletet mondja ki rá, hogy kilencz évi börtön után ki kell végezni.

Így szólt ekkor Mehmed aga:
 «Uram pasa, halljad szómat,
 Mielőtt még becsuknátok,
 Tamburámat elvennétek,
 Oldjátok meg jobb kezemet,
 Pengethessem tamburámat,
 Aztán, aztán becsukhattok.»

És a pasa meghallgatta
 A jobb kezét megoldotta,
 Hadd pengesse tamburáját.

Alig, hogy a húr megpendült,
 A sok bíró tánczra perdült,
 Karjaikat összefogták,
 És a hóró tánczot ropták.

A pasa is tánczba ugrott,
 Három óra hosszat járták,
 Es a mikor kifáradtak,
 Azért a szép muzsikáért
 Elengedték Mehemednek
 Az ő egész büntetését.

Érdekes alakok a bolgár dalokban itt-ott felötlő jövődö-
 mondó asszonyok az urisznicák (Strausz következetesen s-sel
 írja a szót), meg a narusnicák (a szót ilyen alakban nem
 találtam más forrásokban). Rendesen hármásával jelennek
 meg az újonnan született gyermeknél és jövődöt mondanak
 neki. Nevezetes, hogy mindegyik mást mond, mint az előtte
 való, teljesedik pedig az, a mit a harmadik mond:

Szól az első: «Hejh, vigyük el!»
 Szól a másik: «Ne vigyük el,
 Úgy sem nő meg ez a gyermek,
 Nem éri meg a hét évet.»
 A harmadik szól: «Hadd nőjjön,
 Nagy vitézzé nevelődjön,
 Szép menyasszonyt eljegyezzen,
 Esküvőre is elmenjen,
 S mikor lépdél a templomba,
 Majd csak akkor vigyük őt el.»

Hogy e tündéreket ki is lehet játszani, azt épen az a dal mutatja, a melyben e sorokat találjuk. Todora, a kis csecsemő testvérnénje megleste a narusnicákat, az esküvő napján ő öltözködik vőlegénynek és elmegy így a menyasszonynyal a templomba.

Ekkor erős szélvész támad,
Sűrű pára, sűrű köd száll,
Szállnak véle ülnek rajta
Mint lovon erős vinlicák*)
És megfogják, elragadják
Szép Todorát, a vőlegényt,
Fölragadják a felhőkig.

És a násznép, virágosan
Nem tudja, hogy mi történik,
Hogy a nővér föláldozza
Önmagát a kis öcscséért,
Mert csak ezt az egyetlen egy
Fiút szülte édes anyja.

És a kicsi szép Todora.,
Szép Todora elveszett,
De megmaradt a vőlegény,
És öleli, dédelgeti
Szép aráját boldogságban.

Rendesen, az igaz, ki nem kerüli az ember sorsát, megtörténik, a mit a jövendőmondó asszonyok előre hirdettek. Így látjuk ezt egy dalban, melyben egy bolgár tudós az Ödipusmonda hatását véli fölismerhetni. Egy királynak fia születik, megjelennek az urisznicák, az egyik megint elveti azt, a mit a másik mondott, a harmadik pedig azt a végzetes kijelentést teszi.

«Jövendölök néked:
Légy huszonöt éves,
Anyád legyen a nőd.»

A király nem szól senkinek, ládába zárja fiát, levelet tesz melléje és a tengerbe dobja. Így kerül a fiú egy püspök házába, a ki gondosan fölneveli. Mikor a fiú eléri a végzetes kort, Konstantinápolyba indul, hogy az özvegy királyasszonyt, kinek

*) A vinlicák Strausz szerint (l. I. köt. 57. l.) «rossz tulajdonsággal fölruházott lelkek, melyek az embert látatlanul elrabolják».

szépségéről annyit hallott, lássa. Visszajön nevelő atyjához azzal a hírrel, hogy elfogja a királynét venni. A püspök előveszi a levelet, melyet annak idejében a gyermek mellett talált, és a következő szavakkal adja oda Udancsónak — így híjják a legényt:

Nesze neked, Udancso, ez a levél!
Ha az esküvőre mégy,
Olvasd el ezt a levelet
És aztán adjanak össze.

De a fiú bizony megfélekedzik a levélről, már csak az esküvő után jut eszébe, kiveszi, elolvassa, kést ránt és szívébe döfi. Strausz különben ezt a dalt is, mint sok mást, csunyán elrontotta, mikor, hogy más botlásról ne szóljak, a püspök szájába a következő szavakat adja (a fönt idézett sorokat én fordítottam a bolgár eredetiből):

Vegyed ezt a fermánt,
S ha tied az asszony,
Olvasd mi van benne!!

De valamennyi földöntúli lény között a számovilák játszanak legnagyobb szerepet a bolgár népköltészetben. Hogy az olvasó legalább némi fogalmat szerezzen magának e lenge, bűbájos alakokról, melyektől csak úgy csillog-ragyog nem csak a bolgár, hanem egyáltalában a dél-szláv népköltészet, hadd álljon itt egy dal egészen:

Számovil társnő.

Ott, a hol a szélvész támad,
Messze tájon napnyugtába,
Az átkozott rémes helyen,
Aludt el az ifjú lányka.

S hogy fölébredt, három tündér
Állt fölötte, számovilek.
Csöndben voltak, úgy suttogtak
Az erdei csodás szüzek.

Egyik mondja: Vigyük el hát
Ezt az ifjú szép leánykát!
Játszótársunk, testvérünk lesz,
Hejh milyen szép, vigyük el hát.

Másik mondja: Ne vigyük el,
Édes anyja egy leánya.

Bolgár népköltészet.

Lánya nélkül, ez egy nélkül,
Tovább élni nem kívánna.

Harmadik szól: Hej annál jobb,
Hadd sírassa édes anyja,
Könnyhullását, zokogását
Az én szívem megkívánja.

És nem tudtak megegyezni
Az erdei csodás szüzek.
Kelj Cvetána, menj anyádhoz!
Kiáltják a számovilek.

Mondd anyádnak, hogy mi téged
Elviszünk egy más országba.
Erdős hegyen, zöld berekben
Járunk véled, szép leányka.

Új életed lesz, Cvetána,
Meg nem szállunk, meg nem hálunk,
Harmat hull ránk ének közben,
Hűvös estén táncot járunk.

Menj Cvetána mondd anyádnak,
Tán örömmel ad majd nekünk,
És jöttödet ünnepelve,
Táncot járunk, vígan élünk.

Megy Cvetána és elmondja
Jó anyjának, a mit látott,
S míg az anyja szólni készült,
Cveta lelke messze szállott.

Kiterítik szép Cvetánát,
És behintik friss virággal;
Rokonai, barátnei
Együtt sírnak jó anyjával.

Ki is zöldült sírja szépen,
Öntözték a bú könnyével,
Nappal anyja látogatja,
Számovilek pedig éjjel.

Szólítgatják szép Cvetánát,
Hallja a szót szép Cvetána,
Jön is már szép koszorúsan,
Fehér selyem a ruhája.

Rohannak föl az ég felé,
A hajzatuk szétkuszálva,
Száguldanak hegyen, völgyön,
Rohannak a nagy síkságra.

Pusztá romok közé érnek,
Dalolnak a csöndes világ,
Őrült hóró tánczot járnak,
Forog velök egész világ.

Éj viharban szélvész dühöng
Számovilek hórójára,
Szegény anya reszket, reszket,
Ki is aludt mécs világja.

Hallja a szél muzsikáját,
Egész környék hallja, hallja,
Jézus Krisztus légy most velünk —
Ez a Cveta, Cveta hangja.

Említettem már egy ízben, hogy a szamovilákkal való találkozás gyakrabban bajt hoz az emberre. De olykor a szamovila segít is a bajban, így a most idézett dalra nyomban következő *Dojcsó vitéz és a szamovil* című költeményben az anya kérésére oda repül a haldokló vitézhez, de mire oda ér, Dojcsó már nem él — a szamovila

Egyet lebbent a szárnyával,
Elrepül a zöld erdőbe,
Zöld erdőbe, a forráshoz,
Halhatatlanság vizére,
Megitatja Dojcsót véle . . .

és a vitéz megint talpra áll.

Még csak egy, a székely *Kőműves Annához* emlékeztető balladára akarom az olvasó figyelmét fölhívni. Három testvér várat akar építeni, de a mit nappal építettek, az éjjel megint összedől. Tanakodik a három testvér és elhatározza, hogy a kinek felesége másnap legkorábban eljön az étellel, azt temetik a vár aljába. A két idősebb testvér szavát szegi és figyelmezteti feleségét, de a legkisebbiknek felesége nem sejt semmit, oda jön, bele is temetik. Utolsó kérése, melyet férjéhez intéz, szabadítanak ki bal emlőjét, hadd szoptathassa csecsemő fiát. Kerését meghallgatják és

Ott, a hol ez a bal emlője,
Ott fakadt ki tiszta, hűvös forrás
Hűvös forrás a legtisztább tejjel.

Strausz ehhez a dalhoz hosszabb megjegyzést írt, a melyből különösen érdekesek a következő sorok: «Van számos költemény és monda, mely emberáldozatról tesz említést, de egy sem oly borzasztó s egyszerűségében annyira megrázó, mint az az eset, melynél az anya pénzért adta el e cselra kis gyermekét. A kőművesek édes anyja jelenlétében megragadták az ártatlan gyermeket, kezébe nyomtak süteményt s kezdtek falazni. A gyermek, midőn már jó magasra falaztak, oda kiáltott anyjához:

— Édes anyám, még látlak ám!

Tovább falaztak, s a gyermek ismét kiáltá:

— Édes anyám, még látlak ám egy kicsit!

Midőn a kőművesek feje fölé helyezték az utolsó követ a gyermek kiáltá:

— Édes anyám, most már nem látlak!»

Leteszem a tollat — azt hiszem, eleget szóltam Strausz könyvéről, hogy abban az olvasóban, ki különösen a népben szereti észlelni, bámolni a költői erőt, fölkeltsem a kíváncsiságot. Mindenki vegye maga kezébe ezt a könyvet, sok, sok szépet fog benne találni. Különben is nagyon egyéni dolog az izlés, másnak más tetszik. Tapasztaltam ezt akárhányszor, mikor Strausz egy-egy költeményt különösen szépnek talált és en rám nem igen tett hatást. Meglehet, hogy ilyenkor én voltam a hibás, néha talán nem hatoltam elég mélyen a költemény igazi értelmébe. Mondok erre példát is, hát ha legalább ebben az egy esetben valaki, a ki járatosabb ilyen dolgokban és jobban látja a száz meg száz finom szált, mely összefüzi a hagyomány apró részeit, arra tanitana, hogy mikép kell a dolgot fölfogni. *A Sztoján és a Nedelja* című költeményben (lásd II. kötet 176. lap.) Sztoján azt meséli anyjának, hogy mikor a hegyek közt járt, egyszer egy kolostorba jutott, annak celláit sorba meg is tekintette, csak egybe nem lépett, de igen is beletekintett.

«Abban láttam egy apácát,
Egy apácát, kalugriczát.
Kuszálva volt hosszú haja,
Porral tele a ruhája» —

megkérdezte az apáczát, haja miért olyan kuszált, ruhája miért olyan poros. Erre megtudja, hogy ez nem is apácza, hanem Szent Nedelja (nedelja nőnemű szó és vasárnapot jelent) :

«Szent Nedelja az én nevem!
 Ha vasárnap fésülködtek,
 Az én hajam kuszáljátok,
 Ha szobátok kisöpritek,
 Az én ruhám poros attól.
 Sztoján, Sztoján deli legény,
 Könyörülj meg, Sztoján rajtam,
 Szent vasárnap, ha majd léssen,
 Hajatok ne fésüljétek,
 Mert enyémet kuszáljátok,
 Szobátok ne söpörjétek,
 Mert a ruhám poros léssen.»

Én őszintén megvallom, hogy nem találtam valami különös szépet e dalban, de hát ez az én hibám lesz; nem ismerem e dalnak mélyebb jelentését vagy nem tudok kellőleg fölülemelkedni a realis alapon, mely mögött nyilván egy mélyebb, mystikus eszme rejtőzik. Mennyire nagyobb élvezetet nyújtott ez a kis dal Strausznak! «Ez egyike, mondja a jegyzetekben, a legszebb szent tárgyú énekeknek. Nedelja annyit jelent, mint vasárnap, és itt a vasárnapi nap fogalma személyesítve, még pedig igen ügyesen személyesítve fordul elő. A lehető leggyöngédebb formában adja tudtúl Sztojánnak, hogy tartsák meg a vasárnapot és ne végezzenek közönséges munkát. Vannak gyűjteményemben más versek is, melyekben ugyanez alapeszme fordul elő, de nem ilyen kedves, szép fordulattal.»

De hozzá kell mindjárt azt is tennem, hogy soha ilyen vélemény-eltérés engem meg nem zavart a dalok élvezetében; találtam azért sok szépet és gyönyörködtem benne, csak örülnék, ha más is hasonló élvezetet találna e könyv olvasásánál. Hisz engem ebben az élvezetben még a sok, gyakran hallatlan hiba sem zavart meg, melynek nyomába jöttem, és ez csak a legeslegékebben szóló bizonyosság, hogy Strausz könyvében valóban sok érdekes dolog található.

ÁSBÓTH OSZKÁR.

KLEMENTINA LEÁNYA.

Regény.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

Deczember 20-dikán.

Nyolcz napig nem hallottam semmit Préfère kisasszony nevelő-intézetéről. Nem maradhattam tovább hírek nélkül Klementina leányáról; s mivel különben sem akartam föladni ügyemet, újra az intézet tájának vettem útamat.

A fogadó-terem a szokottnál jóval hidegebb, nedvesebb, barátságtalanabb, gyanúsabb, a szolgáló leány pedig zavartabb, szótlanabb volt. Jeanne után kérdezősködtem s a ki megjelent, az Préfère kisasszony volt; komolyan, halványan, összeszorított ajakkal, szigorú, kemény tekintettel.

— Uram — mondá köpenygallérja alatt keresztbe fonva karjait — rendkívül sajnálom, de nem engedhetem meg, hogy ma Alexandre kisasszonyt láthassa. Egyszerűen lehetetlen.

— Miért volna lehetetlen? — kérdém megütődve.

— Uram — felelt — mentsen föl azon kellemetlenségtől, hogy elmondjam azon fölötte kényes okokat, melyek sűrű látogatásai korlátozására kényszerítenek.

— Asszonyom — mondám — Jeanne gyámja megengedte, hogy akár minden nap láthassam gyámleányát. Miért veti hát magát Mouche úr akarata ellen?

— Alexandre kisasszony gyámja (s a gyám szóra ránehézkedett, mint valami biztos támasztékra) — Alexandre kisasszony gyámja ép oly élénken kívánja, mint én, hogy ön véget vessen látogatásainak.

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 182. és 183. füzetében.

— Ha így van, az ő s az ön okait kérem.

A tetőről függő papiros-csavarra nézett, azután szigorú nyugalommal felelt:

— Akarja tudni? Nekem, mint nőnek kínos ugyan a magyarázat, de engedek követeléseinek. Ez a ház, az én házam, uram, tisztességes ház. Felelős vagyok érte: s tanítványaimra az anya szemével kell örködnöm. Ön pedig annyit forgolódik Alexandre kisasszony körül, hogy árt e fiatal leány hírének. Kötelességem véget vetni a dolognak.

— Nem értem önt — felelék — s valóban nem értettem. A kisasszony erre lassan, vontatva így szólt:

— Látogatásait e házban a legtisztéletreméltóbb s a leggyanútalanabb személyek oly módon magyarázzák, hogy intézetem s Alexandre kisasszony érdekében is, azokat minél gyorsabban meg kell szüntetnem.

— Asszonyom — felelém — már sok bolondságot hallottam életemben, de olyant, minőt ön mondott az imént, még soha!

A kisasszony nyugodtan válaszolt:

— Gorombaságai nem érintenek. Erős vagyok, ha kötelességet kell teljesítenem.

És szívéhez szorítá köpenygallérját, nem hogy visszafojtsa, hanem ezúttal, hogy megsímogassa nemes szívét.

— Asszonyom — mondtam — ujjammal feléje intve, egy öreg ember méltatlankodását gerjesztette föl. Viselje úgy magát, hogy az az öreg elfelejthesse önt s ne tetézze újakkal gonoszságait, melyeknek nyomára jöttem. Figyelmeztetem, örködni fogok Alexandre Jeanne kisasszony fölött, s jaj önnek, ha Jeanne nak csak hajaszála is meggörbül.

Préfère kisasszony annál nyugodtabb lett, minél inkább neki hevültem. Végül fönséges hideg vérrel felelt:

— Uram, nagyon tisztán látom, milyen érdeklődéssel van ön e fiatal leány iránt, s ezért majd találok módot rá, hogy elvonjam azon felügyelet alól, melylyel őt fenyegeti. Mikor azt a már nem is kétértelmű benső viszonyt láttam, melyben gazdasszonyával él: már ekkor meg kellett volna kímélnem az ártatlan leányt az ön érintéseitől. De megteszem jövőre. S eddigi bizalmamat sem ön, hanem csak Alexandre kisasszony vetheti szememre. Azonban — hála nevelésemnek — sokkal naivabb, sokkal tisztább, sem hogy gyanítani is tudná a neki vetett

kelepczét. Reményem, nem kényszerít rá, hogy öt erről fölvilágosítsam.

— Szegény Bonnard — mondám magamban — ily nagy korra kellett fölvinne, hogy tisztán megtudd, mi az, egy gonosz asszony. Most már teljes a tudományod.

Távoztam minden felelet nélkül s nagy örömökre a nevelőné arczába szökött hirtelen pír megtanított, hogy hallgatásom jobban bántotta, mint szavaim.

Az udvaron áthaladva, minden oldalra kitekintettem, nem látom-e Jeanne-t. Lesett már s hozzám futott:

— Ha csak hajszálát is görbítik meg, írjon nekem Jeanne. Isten önnel. Búcsúznak.

— Nem! nem búcsúznak.

— Ön mellett leszek, Jeanne. Csak írjon!

Egyenest Gabryné asszonyhoz siettem.

— A nagyságos asszony Rómában van férjével együtt. Nem értesítették?

— De igen — felelém — a nagyságos asszony megírta.

Csakugyan megírta s valóban gondolataim egy kissé összezilálódhattak, hogy ezt elfelejthettem. Az inas is ily véleményen lehetett, mert oly arcczal nézett rám, mintha mondaná: «Bonnard úr egészen gyermekké lett». S utánam hajolt a lépcső korlátain kifelé, hátha valami bolondságot követek el. Azonban egész higgadtan haladtam le a lépcső fokain s az inas csalódva visszahúzódott.

A mint haza értem, Gélis urat a salonban találtam. É fiatal ember szorgalmasan el-ellátogat hozzám. Ítélete még nem biztos, de szelleme épen nem köznapi. Ez úttal zavarba ejtett látogatása. Íme! fiatal barátomnak is valami badarságot fogok mondani s majd ő is azt találja, hogy hanyatlottam. Pedig csak el nem magyarázhatom neki, hogy férjnek akartak, azután erkölcstelen ember módjára bántak velem, Terézt is gyanúsították s hogy Jeanne a föld leggonoszabb teremtésének hatalmában maradt. Ugyancsak a kellő hangulatban vagyok arra, hogy egy fiatal, csúfondáros tudóssal a cistercita apátságokról beszélgethessek. De hát mégis, előre, előre, be a salonba!

Azonban Teréz útamat állotta:

— Milyen piros, uram! — mondá szemrehányó hangon.

— Ez a tavasz hatása — felelém.

Fölkiáltott:

— Tavasz, most deczemberben!

Csakugyan deczember havában vagyunk. Oh, fejem, fejem! Milyen támaszra is talál bennem Jeanne kisasszony!

— Teréz, itt a botom, s tegye, ha lehet, oly helyre, hol megtaláljam.

— Hozta Isten, Gélis úr. Hogy érzi magát?

Kelet nélkül.

Másnap az öreg úr föl akart kelni, de az öreg úrnak nem volt ereje. Vas marokkal szoritá le ágyába egy láthatatlan kéz. Az öreg úr mintegy oda volt szögezve; nem mozdult hát, hanem helyette gondolatai izegtek, mozogtak.

Erős láza lehetett, mert Préfère kisasszony, a Saint-Germain-des-Prési apátok, Gabryné asszony inasa phantastikus alakokban jelentek meg előtte. Különösen az inas mindig hosszabbra nyújtotta nyakát, s ajkai rút mosolyra nyíltak, mint gót templomokon a vízfogók torzalakjaié. Úgy éreztem mindig, mintha sokan, nagyon is sokan volnának szobámban.

Ez a szoba régi módra van bútorozva. Zöld csikú papirtapétával fődött falán ott függ atyám képe díszes egyenruhában s anyámé cachemire-öltözetében. Ezt tudom; s tudom azt is, mennyire ósdi mindez. De egy öreg ember szobájához nem illik semmi pipere; csak tiszta legyen s Teréznek erre gondja van. De azért van benne elég kép s csecsebecse, hogy tessék az én kissé gyermekiesnek maradt s báméskodni szerető képzelmemnek. A falon, bútorokon találni itt is, ott is valamit, a mi másszor meg-megállítja tekintetemet s mulattat. De mi lelte ma e tárgyakat? Bántják szememet, eltorzúlnak, fenyegetnek. Ez a kis szobrocška, mely a broui Mária-egyház egyik theologiai erénye mintájára készült, a mily ártatlan és bájos másszor, most elcsavarja tagjait s nyelvét ölti rám. S ki vette ki keretéből azt a szép miniature-rajzot, melyben Jehan Fouquet egy szelíd lelkű tanítványa festette le magát, Szent Ferencz kötélével övén, a mint térden állva nyújtja át könyvét a jó Angoulême herczegnek? Helyette most macska szegzi rám villogó szemeit. Mindenütt torzképeket látok! Bárcsak ne látnám!

Itt jobb oldalomon, a francziskanus csinos miniatürerajza újra tisztán élém tűnik, de úgy látszik, minden erőmet meg kell feszítenem, mert ha elfáradok, az a hitvány macskafej újra

visszatér. Pedig nem vagyok magamon kívül; ott látom Teréz ágyam aljánál; hallom, a mint szól hozzám, s teljes világossággal tudnék neki felelni, ha nem volnék azzal elfoglalva, hogy arczára nézve, látományaimtól szabadúljak.

Ím, jön az orvos is. Nem hívtam; de örülök, hogy láthatom. Öreg szomszédom; nem nagy hasznomra volt, de szeretem. Ha nem is mondhatok neki sokat, ismerem állapotomat, sőt oly furfangos vagyok, hogy minden mozdulatát, tekintetét, arcza minden redőjét kémlelem. Hanem ravasz az orvosom is s valóban nem tudom, hogyan gondolkozik állapotomról. Eszembe jut Goethe mély mondása s megszólalok:

— Orvos úr! az öreg beleegyezett betegségébe; ez úttal azonban többet nem enged a természetnek.

Se az orvos, se Teréz nem nevetett tréfámon. Úgy látszik, nem értették.

Az orvos eltávozik; esteledni kezd s függönyeim redőiben jönnek-mennek az árnyak, mint mikor felhő támad és enyészik. Mindig sűrűbbé válnak s mögöttük ott látom hű gazdaszszonyom mozdulatlan arcját. Erre hirtelen sikoltás, éles sikoltás, a szerencsétlenség sikoltása metsz fülembé. Te hívsz, Jeanne?

Este lett; az árnyak körülállják vánkosom az egész hosszú éjjelen.

Hajnaltalban nyugalom, valami végtelen nyugalom szállja meg lényemet.

Kebledet nyitod meg előttem, én uram, Istenem?

186 . . február.

Orvosom csupa jó kedv. Úgy látszik nagy becsületet szerzem neki azzal, hogy talpon maradtam. Állítása szerint bajok egész raja támadta meg elvénhedt testemet.

E betegségeknek, melyek az embert rémitik, azután oly neveik vannak, hogy a philologus rémül meg tőlök. Zagyvalék, félig görög, félig latin nevek; az *itis* végűek a gyuladás állapotát, az *algiában* végződők pedig a fájdalmat jelentik. S orvosom csak úgy egymás után sorolja föl előttem, *is* végű jelzők gazdag kíséretében, melyek újra a bajok utálatos tulajdonságait jelölik meg. Egy orvosi műszótár felét önti ki rám, mint valami Pandora-szelenczéből.

— Orvos barátom, milyen okos egy történet a Pandoráé. Ha költő volnék, francia versekbe foglalnám. Próbálja meg.

Megmenté életemet; megbocsátom önnek. Visszaadott barátainak: köszönöm önnek. Azt mondja: jó a szervezetem. Kétségkívül, kétségkívül: csakhogy már soká működik. Vén bútor vagyok már; hasonló szegény atyám karosszékeéhez. A derek ember örökségbe kapta s reggeltől estig benne ült. Mint kis ficzko, húszszor napjában hintáztam a régi szek karjain. A míg kiállotta, nem igen ügyeltek reá. Mikor azonban egyik lábára megsántult a szék, kezdték mondogatni: milyen jó egy bútor. Aztán három lábára sántult meg, a negyedikkel nyikorgott s két karjára megbénult. Mindenki hajtogatta: «Mily erős egy bútor». Megbámulták, hogy ép kar nélkül, töretlen láb nélkül még mindig megtartotta a szék alakját, megállott s némileg használni lehetett. Végre a szőr is kihullott testéből s kiadta lelkét. S mikor szolgálunk, Cyprián szétfűrészelte tagjait, hogy hasábokra szelje, a bámulat kifejezése még erősebb lett: «A jeles, a bámulatos szék! Már Pierre Sylvestre Bonnard használta, a posztókereskedő, aztán fia, Bonnard Epimenides, aztán Jean-Baptist Bonnard, a tengerészeti osztály egyik főnöke s pyrrhoi philosophus. Mily tiszteletre méltó, erős egy szék!» Igazában pedig ez a szék már csak — volt. Na, orvosom, ez a szék vagyok én is. Erősnek ítélek, mert olyan támadásoknak állottam ellen, melyek sok mást megöltek volna; engem nem öltek meg egészen, csak háromnegyed részben. Köszönöm. Biz azért csak menthetetlenül avúlt portéka vagyok én.

A doktor mennykő nagy görög, meg latin szóval bizonyította, hogy bizony elég jó állapotban vagyok. A franczia nyelv sokkal szabatosabb; szavaival nem igen lehetett volna ilyest bebizonyítani. De hát elfogadtam az orvos rábeszéléseit s kikísértem őt ajtóig.

— Ez már helyes! — mondá Teréz — így kell az orvost a küszöbre kitenni. Csak még kétszer, háromszor tegyen így, s nem fog többé visszatérni. Aztán minden jó lesz.

— Nos Teréz, mivel újra ily hőssé lettem, adja már egyszer ide leveleimet is. Már jókora csomó lesz, s gonoszság volna olvasásuktól eltiltani.

Teréz, kevés huzás-halasztás után ide adta leveleimet. De mire? Megnéztem sorba a borítékot, s egyikben sem pillantottam meg azon kis kéz írását, melyet itt szeretnék látni, a mint Vercelli lapjait forgatja. Visszadobtam a csomót; épen nem érdekelt.

Április—június.

Nem kis dolog volt biz' az.

— Várjon csak, uram, hadd csinosítom ki magam — mondja Teréz — ez úttal is elkísérem; magammal viszem kis összehajtható székét, mint a minap s kiülünk a napba.

Teréz csakugyan még mindig gyöngéledőnek tart. Beteg voltam, kétségtelen, de hát mindennek van vége. Betegség ő Nagysága már jó ideje eltávozott, s halvány s kedves arcú kísérője, Reconvalescentia kisasszony is már három hónapja gyöngéden elbúcsuzott tőlem. Ha gazdasszonyomra hallgatnék, egyszerűen Molière Argant-jává kellene lennem s hátra levő napjaimra szalagos hálósipkát hordanom . . . De nem addig van az. Egyedül akarok kimenni. Teréz azonban nem hallja. Karjára vette már a székét s kísérni akar.

— Teréz, holnap majd kiülünk a sétán egy szép nap-sugaras fal mellé, a meddig csak akarja. Ma azonban sürgős dolgom van.

Sürgős dolog! Azt hiszi pénzről van szó s biztosít, hogy van még elég.

— Annál jobb! De más dolog is van a világon, nem csak ez.

Könyörgök, dűnnyögök, kiszököm.

Elég szép az idő. Bérkocsi segélyével majd csak végére járok kalandomnak, ha Isten el nem hagy.

Látom a falat s rajta kék betűkben: «Préfère Virginie leánynevelő-intézete». Íme a rácsozat, mely szélesen nyílnék a nagy udvarra, ha ugyan valaha fölnyitnák. Zárja azonban rozsdás, s a rácsozat nyílásaiban rézlemezek védelmezik meg a fürkésző tekintetek elől a fiatal lelkecskéket, kiket Préfère kisasszony kétségtelenül szerénységre, őszinteségre, igazságságra s önzetlenségre oktat. Csak egy rácsos, piszkos üvegű ablak tekint ki a cselédszobából komoran a külső világra.

Ott találok, hasonlóképp rácsozott nyílásával a kis mellékajtót is. Sokszor léptem be rajta, most el van zárva előttem. Az ajtócskához vezető kölépcső már le van taposva, s bár szemem már gyöngén lát a pápaszem mögött, észre veszem a kövön a vékony fehér csikokat, melyeket az iskolás leánykák szöges cipőtalpa vont meg rajta. Hátha bemehetnék? Úgy érzem, Jeanne szenved e barátságtalan házban s titokban hívogat. Nem tudok eltávozni. El fog a nyugtalanlás: csöngetek.

A megíjedt szolgáló ajtót nyit s még jobban megíjed. Ki van adva a parancs, nem láthatom Jeanne kisasszonyt. Legalább megkérdem, mi újság. A cseléd jobbra, balra tekint; elmondja, hogy Jeanne-nak semmi baja s orrom előtt rám csukja az ajtót. Újra az útczán vagyok.

S hányszor nem barangoltam így e falak előtt, hányszor nem léptem el ez ajtócska előtt, szegyenkezve, kétségbe esve, hogy gyöngébb vagyok, mint az a gyermek, kinek rajtam kívül nincs a földön más támasza.

Június 10-dikén.

Legyőztem ellenszenvemet és meglátogattam maître Mouche-t. Első pillantásra észrevettem, hogy irodája még porosabb, penészesebb, mint a múlt évben. S megjelent előttem maga az ügyvéd is: szögletes mozdulataival s ide-oda futósó szemeivel... Azt mondta nekem... De minék örökítem meg emlékét egy hitvány gazembernek e lapokon, habár nem sokára tűzbe kerülnek is. Tökéletesen igazat adott Préfère kisasszonynak, kinek szellemét, jellemességét már régóta tiszteli. Nem akar a dolog lényegébe bocsátkozni, de kénytelen kijelenteni, hogy a látszat rám nézve nem igen kedvező. Ez nem igen érintett. Annál jobban érintett, a mit hozzá tett. A csekély összeget, mely gyámleánya neveltetésére kezei közt volt, a költség fölemésztette s annál élénkebben bámulja Préfère kisasszony önzetlenségét, ki kész Jeanne kisasszonyt magánál tartani.

Főnséges világosság, egy szép nap fénye árasztja el s világosítja meg ez ember piszkos tanyáját. Kívül pedig egy népes városrész minden nyomorát megaranyozza.

Mily édes fény! Régen iszszak szemeim, de nem soká örülhetek neki! Tovább megyek, álmodozva, hátra fűzött karokkal, az erődítések hosszában s hogy-hogy nem, sovány kertcskékkal megrakott távoli külvárosba érkezem. Egy poros út szélén egyszerre csak meglátok egy növényt, melynek fényes s egyszersmind sötét virága a legnemesebb s legtisztább gyász jelvénye lehetne. Harangvirág volt. Atyáink Boldog Asszony gyűszűjének nevezték. Csak piczinyke Mária vonhatná ujjacskáira e gyűszűt, ha szorgalmas kis gyermekeknek akarna megjelenni.

Íme egy nagy darázs. Donogva neki ront a virágnak;

szája azonban nem tud a nektárig eljutni s az ingyencz hiába erőlködik. Végre meghátrál s hímporral fődötten tova repül. Csakhogy a virág ritka a gyárak kormától fődött külvárosban. Visszatér a virágra s most átfúrja szirmát s a nyíláson szívja az édes mézet. Sohasem hittem volna, hogy annyi esze van egy darázsnek. Valóban csodálatos. A rovar s virág annál inkább bámulóba ejt, minél figyelmesebben vizsgálom. Olyan vagyok, mint a jó Rollin, kit baraczkfái virága elbájolt. Szeretném, ha szép kertem volna, s erdő szélén lakhatnám.

Augusztus—szeptember.

Az a gondolatom támadt, hogy egy vasárnap reggel meglesem azt a pillanatot, mikor Préfère kisasszony növendékei páros sorokban templomba mennek misére. Láttam őket elvonulni, komoly arczokkal, a sor elején a kicsinyek. Volt köztök három, egyenlőn öltözött, tömzsi, kicsiny magára tartó. Azonnal fölismertem a Mouton testvéreket. A legöregebbik volt a művésznő, a ki Tatiusnak, a Sabinok királyának rettenetes fejét megrajzolta. A páros soroktól oldalt, imakönyvvel kezében egy tanítónő fontoskodott s vonta össze szemöldökeit. A középsők, majd a nagyok susogva haladtak tova. De Jeanne-t nem láttam.

Utána jártam a miniszteriumban, hátha valami iratcsomag alján találok jelentéseket a Rue Demours-i nevelőintézetéről. Kiszközöltem, hogy felügyelőnöket küldöttek ki. Mindannyi a legjobb jelentéssel tért meg. A Préfère-intézet nézetök szerint minta-iskola. Ha még tovább is bizgatom a dolgot, Préfère kisasszony bizonyosan megnyeri az akadémiai pálmát is.

Október 3-dikán.

Csütörtök. A leányoknak kimenő napjok van s csakugyan a Demours-útca körül találkoztam a három Mouton kisasszonnyal. Köszöntem anyjoknak, azután megkérdeztem az öregebbet — körülbelöl tíz éves lehetett — mit csinál intézetbeli pajtása, Alexandre Jeanne kisasszony?

A kis Mouton leány rögtön visszafelelt: Alexandre Jeanne nem az én pajtásom. Könyörületből van az intézetben, ezért söpörnie kell az osztályokat. Ezt a kisasszony mondotta. Különbén Alexandre Jeanne rossz, csunya; ezért bezárják a

fekete szobába. S ez nagyon helyesen van. Én azonban jól viselem magam; engem nem zárnak a fekete szobába.

A három kis kisasszony erre útnak indult; Moutonné asszony utánok s széles vállán át gyanús pillantást vetett reám.

Istenem! már egy hasznos lépést sem tehetek. Gabryné asszony legfőlebb három hónap múlva tér meg. Nélküle nincs se tapintatom, se szellemem. Nehéz, alkalmatlan, káros gép vagyok.

De ez még sem maradhat így. Jeanne nem maradhat szolgáló!

December 28-dikán.

Tűrhetlenné vált előttem a képzet, hogy Jeanne söpri az osztályokat.

Az idő sötét, hideg volt. Már későre járt. Egy elhatározott ember nyugalmával csöngettem a kis ajtón. A mint a félénk szolgáló ajtót nyitott, egy aranyat csúsztattam kezébe s egy másodikat ígertem, ha beszélhetek Alexandre kisasszonnyal. Azt felelte:

— Egy óra múlva a rácsos ablaknál.

S oly keményen csapta be orrom előtt az ajtót, hogy kalapom szelétől legurult a földre.

Egy hosszú órát váraкоztam a hófúvásban, azután az ablakhoz közeledtem. A szél dühöngött, a hó sűrű pelyhekben hullott. A mellettem elhaladó munkások, szerszámukkal hátukon, havas vállal, lehorgasztott fővel, nem egyszer keményen félre löktek az útból. Nem tesz semmit. Csak attól tartottam, nehogy észre vegyenek. Tudtam, hogy rosszul cselekedtem, mikor így egy szolgálót megvásároltam, de épenséggel nem furdalt lelkiismeretem. Jaj annak, a ki szükség esetén nem véthet a társadalom rendje ellen! Egy negyed óra múlt már. Még senkit sem látok. Végre nyílik az ablak.

— Ön az, Bonnard úr?

— Ön az, Jeanne? Oh, hogy van?

— Köszönöm, jól, nagyon jól.

— De mégis?

— Letettek a konyhába s a termeket kell söpörnöm.

— A konyhába! Söpörnő! Jóságos Istenem!

— Úgy, mert gyámom nem fizet már érettem.

— Jóságos Istenem! Gyámja egy hitvány . . .

— Hát tudja már?

— Mit?

— Oh! hadd hallgassam el. De inkább meghalnék, mint hogy egyedül legyek vele.

— S miért nem írt?

— Vigyáztak rám.

E pillanatban megérett határozatom s semmi sem tántoríthatott volna el. Megfordult ugyan elmémben, hátha nem cselekszem jogosan, de hát bántam is én. S mert határozott voltam, okos is voltam. Bámulatos nyugalommal jártam el.

— Jeanne — kérdezém — az udvarra nyílik-e a szobája?

— Arra.

— Ki tudja-e zárni a kapuajtót?

— Ki, ha nincs senki a kapus fülkéjében.

— Nézze meg, de vigyázzon, meg ne lássák.

Várákoltam s őriztem az ajtót s ablakot.

Öt, hat másodperc után Jeanne újra megjelent a rácsnál. Végre!

— A szobalyány van a kapualjban.

— Jól van — mondám. — Van tolla, tintája?

— Nincs.

— Irónja?

— Van.

— Adja ide!

Zsebemből egy régi újságlapot vontam elő. A szél fűtt, hogy majdnem eloltá az útcza lámpásait, a sűrű hó meg majdnem megvakított. Valami boríték-felebe tettem a lapot s ráírtam Préfère kisasszony címét.

Írás közben kérdezém Jeanne-t:

— Mikor a postás erre jő, a leveleket s újságokat a szekrénykébe dobja, aztán csönget s tovább megy. Nemde? A szobaleány aztán kinyitja a szekrénykét s tartalmát rögtön Préfère kisasszonynak viszi? Nemde így történik ez rendszeren?

Jeanne is azt gondolta.

— No, majd meglátjuk. Jeanne, most vigyázzon újra, s mihelyt a szobaleány elhagyja a kapualját, nyissa ki a kaput s jöjjön ki.

A mint ezt mondtam, a szekrénybe dobtam az újságot, meghúztam keményen a csengetyűt s egy szomszéd kapu mélyedésébe húzódtam.

Így álltam néhány perczig, mikor a kis kapu megreszkedett, aztán kinyílt s egy fiatal fő bukkant ki rajta. Megfogtam s magamhoz húzám.

— Jöjjön Jeanne, jöjjön.

Nyugtalan szemeket vetett rám. Bizonyynyal azt hitte, megbolondúltam. Pedig csupa józanság voltam.

— Jöjjön, jöjjön gyermekem.

— Hová?

— Gabryné asszonyhoz.

Erre karon fogott. Egy ideig rohantunk, mint a tolvajok. A futás azonban nem az én testes voltomhoz való s mikor fuldokolva megállottam, az első kezem ügyébe eső tárgyhoz kelle támaszkodnom. Egy gesztenyesütő üstje volt egy bormérés sarkán, hol ép kocsisok iddogáltak. Az egyik kérdezte, nem kell-e kocsí. Hogyne kellett volna! S ostoros emberünk, poharát letéve, föltült a bakra s megindította lovát. Megmenekültünk.

— Vegre! — kiálték föl, homlokomat törölve. — Mert a hideg ellenére is csak úgy gyöngyözött homlokom.

Különös, hogy Jeanne sokkal jobban tudatában volt a szörnyűségnek, melyet elkövettünk, mint én. Nagyon komoly-nak s erősen izgatottnak látszott.

— Hát a konyhában! — kiálték föl haraggal.

Rázta fejét, mintha mondaná: «Ott vagy másutt, egyre megy!» S a lámpák fényénél fájdalommal láttam, hogy arca soványabb lett s vonásai megnyúltak. Nem találtam benne többé azt az elevenséget, azon hirtelen kitöréseket, azt a gyors kifejezést, a mi azelőtt annyira tetszett nekem. Tekintete lassú volt, mozdulatai kényszerűek, tartása komor. Kézen fogtam: keménynek, érdesnek, hidegnek találtam. A szegény leány sokat szenvedett. Kikérdeztem: nyugodtan elbeszélte, hogy Préfere kisasszony egy napon magához hívatta, s minden ok nélkül szörnyetegnek, kis viperának nevezte.

Azután hozzá tévé: Többé nem fogja meglátni Bonnard urat, ki önnek rossz tanácsokat adott s irányomban is nagyon hitványúl viselte magát. Azt feleltem: «Ezt már kisasszony, nem hiszem el soha.» A kisasszony erre arczúl csapott s visszaküldött az iskolába. Az a hír, hogy nem láthatom több önt, úgyhatott rám, mintha sötétség szállana rám. Tudja, mint mikor elfogja az embert a hosszú sötét estéken a szomorúság! S képzelje az ily pillanatokat hetekre, hónapokra elnyújtva! Emléke-

zik az én kis Szent Györgyömré? Addig csak dolgoztam rajta, a hogy ép tudtam, vidáman, bátran. De mikor nem volt többé reményem, hogy láthatom, egész más módon fogtam viasz bábumhoz. Nem gyufavégekkel mintáztam, mint előbb, hanem hajtűvel. Szóval oly akadémikus lettem, hogy nem is képzelheti. Szent György sisakjára egy sárkányt csináltam s hosszú órákon bajlódtam a sárkány fejével, szemével, farkával. Oh! különösen sok bajom volt a szemekkel! Nem nyugodtam, míg vörös szemgolyói, fehér szemhéja s szemöldökei nem voltak! Oh balga vagyok; azt hittem, meg kell halnom, ha kis Szent Györgyömmel elkészülök. A szünidők alatt dolgoztam rajta s Préfère kisasszony nyugton hagyott. Egy napon meghallottam, hogy ön a fogadó-teremben beszél a kisasszonynyal. Meglestem s akkor mondtuk egymásnak: «A vizontlátásra». Egy kissé nyugodtabb lettem. De ezután rövid időre gyámom egy csütörtökön sétára akart vinni. Nem akartam elmenni hozzá: ne kérdje uram, miért. Szeliden azt felelte: nyakas fejcském van s nyugodtan hagyott. De két napra rá Préfère kisasszony oly vészes arcczal jött felém, hogy megijedtem. Egy levelet tartott kezében. «Kisasszony, mondá, gyámja tudósít, hogy neveltetése minden vagyonát fölemésztette. Ne féljen; nem hagyom el; de be fogja látni, hogy ezentúl élelmét meg kell keresnie.»

S a házat söpörtette velem s ha valami hibát tettem, napok hosszat a csűrbe zárt. Íme ez történt az ön távollétében, uram! Ha írhattam volna is önnek, nem tudom, megteszem-e; nem hittem, hogy kivonhatna ez intézetből s mivel Mouche úr nem tért vissza többé, nem is volt a dolog sürgős. Várakozhatam továbbra is a konyhában s a csűrben.

— Jeanne — kiálték — s ha Oceániába kellene futnunk, az utálatos Préfère nem keríti többé kezei közé. Megesküdtem. S miért ne mennénk Oceániába? Az éghajlat egészséges s minap olvastam, van ott zongora is. Addig azonban menjünk Gabryné asszonyhoz, ki szerencsére, három — négy nap óta Párisban van. Mindketten gyámoltalanok vagyunk s támaszra van szükségünk.

A míg beszéltem, Jeanne elhalványodott, vonásaiból mintegy elszállt az élet. Tekintetére fátyol borúlt s ajakára fájdalmas redő vésődött. Feje vállára hanyatlott s elalélt.

Karjaimba fogtam Jeanne-t s Gabryné asszony lépcsőjéig vittem, mint valami elszunnyadt gyermeket. Magam is már-

már eldőltém fáradságtól s fölindulástól elnyomva, mikor Jeanne magához tért.

— Ah ön az! — mondá. — Annál jobb!

Ily állapotban csöngettünk barátnónk küszöbén!

Ugyanaz nap.

Nyolcz óra volt. Képzzelhetni, mennyire elbámult Gabryné asszony megjelenésünkön. Azonban az aggastyánt s a gyermeket annyi jóssággal fogadta, hogy az még szép mozdulatain is elömlött. Az áhitat nyelvén szólva, melyet annyira szeret, úgy látszott, mintha kegyelem áradna kezeiből, ha azokat kitarja s még a ruháiról szálló illat is a jótékonyosság s könyörület nyugalmas s édes varázsát érezteté. Elbámult, kétségkívül elbámult, de nem tett kérdéseket s e hallgatást csodálatra méltónak találtam.

— Asszonyom — mondám — mindketten védelme alá helyezzük magunkat. S mindenek előtt vacsorát kérünk. Legalább Jeanne, ki a kocsiban, gyöngeségből eszméletét veszté. Én magam ily késő órában egy falatot sem vehetnék fogaim közé. Különben szörnyű éjjelem volna. Reménylem, Gabry úr jó egészségben van.

— Itthon van ő is — mondá Gabryné asszony.

S azután rögtön előhívta:

— Jöjjön Pál! Itt van Bonnard úr s Alexandre kisasszony.

Bejött. Örömmel láttam nyílt arczát s örömmel szoritám meg széles kezeit. Mind a négyen az ebédlőbe mentünk s mialatt Jeanne elé hideg húst tálaltak, melyhez különben nem nyúlt hozzá, elmondottam a történetet. Gabry Pál engedelmemet kérte, hogy pipáját szívhassa, azután csendesen hallgatott. Mikor végeztem, kurta s sörtés szakállát vakarta s egy kemény «teringetté»-ben tört ki. Mikor azonban észrevette Jeanne-t, ki megijedt tekintetét Pálról felém fordítá, hozzá tevő:

— Erről majd holnap reggel beszélünk. Most pedig jöjjön szobámba. Egy régi könyvet akarok mutatni, majd mondjon róla újságot.

Szobájába mentem, a hol a lámpák fényében a sötét színnel bevont falakon pisztolyok s vadászkések csillogtak. Egy bőr pamlagra maga mellé vont s mondá:

— Mit csinált, az Isten szerelméért, mit csinált? Egy kis-

korút elrablott, megszojtetett! No, szép multságba ártotta magát. Ötől tíz évig terjedő fogság a legkisebb!

— Isten irgalmaz — kiálték — tíz évi fogság, mert megmentettem egy ártatlan gyermeket!

— A törvény beszél, uram! — felelt Gabry úr. — Jól ismerem a törvénykönyvet, kedves Bonnard uram, látja, nem azért, mert jogot végeztem, de mert Lusance-nak maire-je voltam s tanulnom kellett, hogy alárendeltjeimet taníthassam. Mouche gazember, Préfere egy furfangos banya, ön pedig . . . nincs rá szavam, hogy megmondjam, micsoda.

Erre kinyitotta könyvszekrényét. Kutya-nyakravaló, korbács, kengyel, sarkantyú, szivarskatulya s néhány könyv is volt benne. Egy törvénykönyvet rántott onnan elé s lapozgatni kezdett.

— «Bűnök s vétségek» . . . «személyek elzárása» . . . ez nem az ön esete . . . «Kiskorúak elszójtetése» . . . helyen vagyunk . . . 354-dik cikk. Ha valaki alattomban vagy erőszakkal egy kiskorút elszójtet maga, vagy pedig mások segítségével; vagy magával elragadja, vagy mások által elragadtatja s más hová viszi vagy viteti azon helyről, hová a kiskorút azok helyezték, kiket a gyámság vagy vezetés megillet: fogsággal büntetetik. Lásd büntetőtörvény 21 és 28 . . . 21. Az elzárás tartama legcsekélyebbre szabva öt év. 28. A fogsággal a polgári jogok elvesztése jár.

Ez ugyan elég világos. Nemde Bonnard uram?

— Tökéletesen.

— Folytassuk. 356. cikk. Ha a szójtető még nincs huszonegy éves, büntetése csak . . . Ezt a cikket nem hívhatjuk segítségünkre. 357. cikk. Azon esetben, ha a szójtető nőül vette a leányt, kit elszójtetett, akkor csak oly személyek vádjára állítható törvény elé, kiknek joguk van a házasság megsemmisítését kérni; csak akkor ítéltető el, ha a házasság semmissége már ki van mondva. Nem tudom szándéka-e nőül venni Alexandre kisasszonyt. A törvény könyörületes s egy kis rést nyit önnek. De nem illik tréfálkoznom, mert csakugyan rossz helyzetben van. Hogy is gondolhatta egy oly ember, mint ön, hogy Párisban, a XIX. században, büntetlenül szójtetethünk el fiatal leányokat? Nem vagyunk a középkorban s a nőrablás nincs megengedve.

— Ne higye — feleltem — hogy a nőrablást a régi jog

megengedte. Baluze-ban is találhat egy erre vonatkozó törvényt. Childebert király adta ki Kölnben 593-ban, vagy 594-ben. Ki ne tudná különben, hogy az 1579 májusában kelt híres Blois-i rendelet is forma szerint rendelkezik, hogy halált szenvedjenek mindazok, kik házasság vagy egyéb hitegetés örve alatt 25 évnél fiatalabb fiút vagy leányt az atya, anya, vagy gyám kénye, akarata s világos beleegyezése nélkül elcsábítanak? És — teszi hozzá a rendelet — hasonló szigorúsággal bűnhődnek azok is, kik a mondott bűnben részt vettek s azt tanácsuk, oltalmuk s segítségök által bármily módon elősegítették. Ezek körülbelől a rendeletnek saját szavai. A mi Code Napoleon azon cikkelyét illeti, melyet most velem megismertett, s mely szerint a nőrablót, ha az elszöktetett kisasszonyt nőül veszi, hivatalból nem üldözik: az eszembe juttatja, hogy a bretagnei szokás-jog szerint sem büntették a nőrablást, ha házasság követte. E szokást azonban, mert sok visszaélés járt nyomában, 1720-ban megszüntették.

Körülbelől ez a pontos időpont. Legfőlebb tíz évet hibázhatok. Emlékezetem többé nem egészen biztos s már elmúlt az az idő, mikor Girart de Roussillonból ezeröttszáz verset egy lélekzetre el tudtam mondani könyv nélkül.

Nagy Károly capitulare-járól, mely a nőrablás bírságát szabályozza, csak azért nem beszélek, mert kétségkívül ön is emlékezik reá. Láthatja tehát, kedves barátom, hogy a nőrablást nagyon is büntetendő cselekménynek tekintették a régi Franciaország három dynastiája alatt. Nagyon hibásan gondolják zürzavar idejének a középkort. Sőt képzelje ép az ellenkezőt.

Gabry úr félbeszakított.

— Ön ismeri — kiáltott föl — a Blois-i rendeletet, Baluze-t, Childebertet és a capitularékat, de nem ismeri a Code Napoleont?

Azt feleltem neki, hogy valóban soha sem olvastam. Nagyon meglepettnek látszott.

— Érti most, milyen súlyos dolgot követett el?

Valóban még most sem értettem. De lassankint Pál úr józan fejtegetései fonalán érezni kezdettem, hogy nem ártatlan szándékaim szerint fognak megítélni, hanem kárhozatos tettemért. Kétségbeestem, soppánkodtam.

— Mit tegyek? — kiálték — mit tegyek? Menthetetlen-

nül veszve vagyok tehát s elveszett velem együtt az a szegény gyermek is, kit meg akartam menteni?

Gabry úr csendesesen megtömté pipáját s oly lassúsággal gyújtott rá, hogy jó, széles képe három-négy perczen át oly vörös maradt, mint egy kovácsé műhelye tüzeiben. Azután folytatá:

— Azt kérdi, mit tegyen? Ne tegyen semmit, édes-kedves Bonnard uram. Az Isten szerelmére s a saját érdekében: ne tegyen semmit. Úgy is rosszúl áll a dolga; ha tovább is beártja magát, még nagyobb bajt zúdít a nyakába. Én majd magamra vállalom mindenért a felelősséget. Holnap mindjárt reggel elmegyek Mouche uramhoz s ha csakugyan az a hitvány féreg, a melynek ketten gondoljuk, majd találok módot, hogy ártalmatlanná tegyem, ha kell, az ördög segítségével is. Mert tőle függ minden. S mivel ma este már késő van, Jeanne kisasszonyt a nevelő-intézetbe visszakisérni, nöm ez éjjel magánál tartja a fiatal leányt. Ez ugyan a bűnrészesség vétségét hozza ránk, de legalább elhárít Jeanne helyzetéről minden kétértelműséget. Ön pedig, uram, térjen gyorsan vissza lakására, s könnyen bebizonyíthatja, hogy Jeanne nincs önnél.

Míg mi így beszélgettünk, Gabryné asszony megtette a szükséges intézkedéseket, hogy Jeanne-nak ágyat vessenek. Mikor jó éjt kívánt, karján finom ágyi ruha volt; csak úgy illatozott a levendulától.

— Mily tisztos s kedves illat.

— Hja uram — felelt Gabryné asszony. — Falusi emberek vagyunk.

— Oh — felelém — bárcsak én is falusivá lehetnék! Bár csak én is szívhatnám egy napon, mint ön Lusance-ban a mezők illatát, lombfödött tornác alatt. Vagy ha e vágyam egy élte végét járó öregnek már nagyon merész, legalább a szemfödő takarjon, melyből úgy árad a levendula illat, mint abból az ágyneműből, melyet asszonyom, most karján visel.

Megegyeztünk, hogy holnap eljövök reggelire. De világosan megtiltották, hogy délelőtt ne mutatkozzam. Jeanne megölelt s könyörgött, hogy ne vigyem többé vissza a nevelő-intézetbe. Elérzékenyülve s zavartan váltunk el egymástól.

Terézt a lépcsőmön találtam oly nyugtalanságban, hogy szinte haragudott. Arról beszélt, hogy jövőre rám zárja az ajtót.

Mily éjjel! Egy pillanatra sem húnyhattam le szemeimet.

Majd, mint valami vásott gyermek, nevettem kalandomon; majd kimondhatatlan aggodalomban láttam magam a vádlot-tak padján, a mint védekeztem a bűnben, melynek elkövetése oly természetes volt. Egy kissé meg voltam ijedve; de se lelki furdalást, se bánatot nem éreztem. Lassankint bekukucskált szobámba a nap, ott játszott ágyam lábánál, én pedig így imádkoztam:

«Istenem, ki teremtéd az eget s a harmatot, mint *Tris-tánban* mondják, ítélj meg a te igazságosságodban, nem tetteim után, hanem tiszta és egyenes szándékaim szerint. S mondani fogom: Dicsőség a mennyekben, békesség a földön a jóakarátú emberek között. Kezeidbe teszem le a gyermeket, kit elcsentem. Tedd vele, a mit én nem tudtam megtenni: óvjad meg minden ellenségétől, a te neved pedig áldott legyen.»

Deczember 29.

Mikor Gabryné asszonyhoz beléptem, Jeanne-t egészen megváltozottnak találtam.

Mint én, talán ő is segítségül hívta a nap első sugarainál azt, «ki a földet s harmatot teremté»? Édes nyugalommal mosolygott.

Gabryné asszony visszahívta Jeanne-t, mert saját kezével akarta megfésülni a rábízott gyermek haját. Mert a kitűzött időnél valamivel előbb érkeztem, ép e kecses munkánál leptem meg őket. Büntetésül egyedül kellett várnom a salonban. Csakhamar Gabry úr is mellém szegődött. Nyilván kívülről érkezett, mert homlokán még ott volt kalapja nyoma. Nyílt arczán vidám élénkség ömlött el. Resteltem kérdezni s mindannyian a reggelihez ültünk. Mikor a cselédség végezett, megszólalt végre Pál úr is, ki csemegének tartotta mondani valóját.

— Ott voltam Levalloisban.

— S látta Mouche urat? — kérdé élénken Gabryné asszony.

— Nem! — felelt — megfigyelve csalódástól elnyúló vonásainkat.

— Mouche úr nincs már Levalloisban. Mouche úr elhagyta Franciaországot. Holnapután lesz nyolcz napja, hogy kapuja fölé akasztotta a kulcsát, miután ügyfelei pénzét — elég szép összeget — zsebre vágott. Irodáját zárva találtam. Egyik szomszédnöje mondotta el nekem a dolgot, szitkok s

átkok között. Különben a közjegyző nem maga szállott a hét óra ötvenöt perczkor induló vonatra; a levalloisbeli egyik fodrász leányát is magával vitte. A leány a környéken szépsége s tehetségei miatt híres volt, mint mondják, jobban tudott beretválni az atyjánál. Szóval, Mouche uram vele együtt utazott el; a rendőrtisztviselő is bizonyította a dolgot. Valóban maitre Mouche alkalmasabb időben nem állhatott volna odább. Ha csak egy héttel odázza is el jeles műveletét, mint a sértett társadalom képviselője, a legsötétebb tömlöczbe hurezolta volna önt, kedves Bonnard úr! Most már nincs mitől tartanunk. Mouche uram egészségére! — s fehér bort öntött a poharakba.

Soká szeretnék élni, hogy mindig emlékezetembe idézhessem e délelőttöt. Mind a négyen a nagy fehér ebédlőben voltunk együtt egy fényes tölgyfa-asztal körül. Pál úrnak öröme heves, majdnem zajos volt s nagy kortyokban itta a bort, a derék ember! Gabryné asszony pedig rám mosolygott, azzal az édes, tiszta, nemes mosolylyal, melylyel egy ily nőnek csak a hozzá hasonlóakat kellene boldogítania jó tettek jutalmául, hogy mindenki jót tegyen körülé. Jeanne pedig, fáradságaink jutalmára, visszanyerve eleven természetét, annyi kérdést tett, hogy megoldásuk zavarba hozta volna az embert s a természetet, a physikát s metaphysikát, a macrocosmost s a microcosmost, ha a kimondhatatlant s fölismerhetetlent nem is említtem. Zsebéből kivette kis Szent Györgyét, mely menekülésünk alatt szörnyen szenvedett. Nem volt már karja, czombjai; de sisakja a zöld sárkánnyal megmaradt. Jeanne ünnepélyes fogadást tett, hogy Gabryné asszony tiszteletére restaurálja.

Az én kedves, jó barátaim! Búcsúztam tőlök; a fáradság s öröm egészen elnyomott.

Lakásomba visszatérve, Teréz igen keményen kiszidott; nem értette új életmódomat. Azt morogta, hogy ura elvesztette az esztét.

— Igaza van, Teréz, vén bohó vagyok s maga sem különb. Az bizonyos. Az Isten segítsen bennünket, Teréz s adjon új erőt, mert új kötelességeink vannak. De hadd nyujtózzam ki egy kissé e pamlagon; nem bírok tovább talpamon állani.

186 . . . január 15.

— Jó reggelt, uram — mondá Jeanne — kinyitva ajtónkat, míg Teréz, a gyermektől háttérbe szorítva, a folyosó árnyékában dűnnyögött.

— Kisasszony, kérem, nevezzen ünnepélyesen czímemen s így mondja : Jó reggelt, gyámom !

— Hát megtörtént már? Mily boldogság; s összecsapta kezecskéit.

— Megtörtént, kisasszony, a városház termében, a békebíró előtt s mátol fogva az én főnhatóságom alatt áll . . . Nevetni méltóztatik, kisasszony? Szemből látom : valami bohóság röppent át fején. Új tréfa megint?

— Nem, uram . . . gyámom. Csak fehér haját néztem. Kalapja szélén oly szépen gyűrűznek, mint a futóka egy balcon körül. Szép fehér haj s nagyon szeretem.

— Űljön le gyámleányom s ha lehet, ne beszéljen többé esztelenségeket. Mert komoly mondani valóim vannak. Hallgasson meg : azt hiszem, Préfère kisasszonyhoz nem kíván minden áron visszatérni? . . . Nem. Mit szólna hozzá, ha itt tartanám nevelése bevégeztéig, mindaddig a míg . . . de tudom is én. Örökké, a mint mondani szokás.

— Oh uram ! — kiáltott föl Jeanne — pirosan az örömtől.

Én folytatám :

— Itt, túl van egy szobácska, melyet gazdasszonyom az ön számára kitisztított s berendezett. A régi könyveket fogja benne helyettesíteni, mint a hogy a nap követi az éjet. Menjen Terézzel s nézze meg, lehet-e lakni benne. Gabryné asszonynyal már megegyeztünk, hogy ma este itt hál.

Már futott a szoba felé; visszahívtam :

— Jeanne, egy szóra még! Eddig gazdasszonyom önt szívesen látja, pedig mint minden vén ember, egy kissé mogorva természetű. Bánjon vele jól. Magam is csak szórmentiben szólok vele s türöm különczkodéseit. Jeanne, legyen tisztelettel iránta. S ha így beszelek, azért nem feledem, hogy szolgálóm s az öné is; s ő sem fogja azt feledni. De hát tisztelni kell benne nagy korát s nagy szívét. Szerény teremtés, ki hosszú ideig kitartott a jóban; egy kissé belé keményedett. Szenvedje el egyenes lelke merevségét. Értse, hogyan kell neki parancsolni s ő engedelmeskedni fog. Most menjen, gyermekem, s igazítsa szobáját, a hogy munkájára s kényelmére legjobbnak látja.

Miután így Jeanne-t a jó háziasszonykodáshoz való útravalóval elláttam, egy szemlét kezdettem olvasni, melyet, bár fiatal emberek szerkesztenek, kitünőnek tartok. A hang kemény, hanem a lélek benne csupa hév. A cikk szabatosságra s határozottságra fölülmúl mindent, a mit mi fiatal korunkban csináltunk. A cikk szerzője, Méyer Pál úr, ugyancsak fölről minden hibát élesen, világosan.

Mi nem voltunk ily kérlelhetetlenül igazságszeretők. Engedékenységünk messze terjedt. Ugyanazon dícséretbe foglaltuk a tudóst s a tudatlant. Pedig ócsárolni is kell tudni; ez is szigorú kötelesség. Visszaemlékezem a kis Raymondra (így hívtuk mindig). Nem tudott semmit, elméje nem fogadott be semmit, de nagyon szerette anyját. Világért sem akartuk elárulni egy ily jó fiú tudatlanságát, s a kis Raymond, elnézésünk útján, elérte célját. Anyja már meghalt, hanem azért csak úgy hullott rá a kitüntetés. Mindenhatóvá lett és pedig tudós társai rovására. De íme fiatal barátom a luxembourg-i kertből.

— Jó estét, Gélis. Milyen vidám az arcza! Mi jó érte, kedves, gyermekem?

Az érte, hogy illően védelmezte tételét s a vizsgálaton jól megállotta helyét. Ezt hírül adva, egyszersmind elmondotta azt is, hogy írataim, melyek az ülés folyamán szóba kerültek, a tanárok részéről föltétlen dícséret tárgyai voltak.

— Ez derék — felelém — s boldog vagyok, Gélis, hogy az én régi jó hírem így párosúl az ön fiatal dicsőségével. Tudja, mennyire érdeklődtem tétele iránt; azonban házi dolgaim egészen elfeledtették velem, hogy ma van vizsgálata napja.

Jeanne kisasszony ép kapóra jött, hogy a házi dolgokról fölvilágosíthassa őt. A bohó, mint valami könnyű szellő lebegett be a könyvek városába, s azt kiáltotta, hogy igazi kis csoda az ő szobája. Egészen piros lett, mikor Gélis urat meglátta. Senki sem kerülheti ki sorsát.

Gélis kérdezte, hogy van; s pedig oly hangon, mintha a korábbi találkozásuk már régi ismerősökké avatta volna őket. S ne tartsanak tőle! A kisasszony sem feledte el. Azonnal meglátzott ez, mikor orrom előtt ott vették föl a beszéd fonálát, a hol tavál abban maradt: a velencei szöke színénél. Élénken jártak titka után. Kérdezni kezdém magamtól, mit is csinálók én itten. Csak köhécselhettem, hogy én is hallassam

hangom. Arra azonban nem adtak alkalmat, hogy csak egy szót is szűrhattam volna közbe. Gélis lelkesedéssel beszélt nem csak a velencei koloritról, hanem a többi emberi s természeti dolgokról is. Jeanne pedig felelt: «Úgy van, uram, igaza van . . . Ezt gondoltam én is, uram . . . uram, igen jól kifejezi, a mit gondolok . . . Gondolkozom majd arról, uram, a mit most mondott.»

Ha én beszélek, a kisasszony nekem nem így felel. Csak ajka végével ízleli szavaim s a felét visszaveti. De Gélis úr minden dologban tekintély. Fecsegéseire mindegyre járta: «Ah igen! Természetesen!» S Jeanne szemei! Nem láttam még ily nagyoknak, ily figyelmeseknek; de tekintete, mint mindig, nyílt, naiv s derék maradt. Gélis tettszett neki; csudálta Gélist; szemei elárulták érzését s a mindenséggel szereték volna tudatni. — De csak lassan, maître Bonnard! Gyámleányodat figyelve, elfelejtet, hogy gyámja is vagy. Pedig az vagy ma reggeltől, s ez új hivatás azonnal kényes kötelességeket ró reád. Ezt a fiatal embert, Bonnard barátom, ügyesen el kell távolítanod, meg kell . . . Eh! tudom is én, mit kell tennem?

Egy könyv után nyúltam, mely véletlenül ott feküdt a legközelebbi asztalkán. Fölnyitottam s tisztelettel Sophokles egy drámájára esett tekintetem. Aggságomra újra elfog a két régiség szeretete s ezentúl Görögország s Italia költői a könyvek városában oly helyen vannak, hol kezem elérheti.

Gélis úr s a kisasszony végre engem is figyelemre méltatnak, miután látszatra, nem törődöm velök. Sőt úgy gondolom, Jeanne kisasszony azt is megkérdezte, mit olvasok? Úgy ám; de nem fogom megmondani. Azt az édes, költészettől fényes kart olvasom, melynek dallama egy erőszakos cselekvény közepett hangzék föl, a thebai öregek karát: «ἔρω; ἀνίστασθε . . . Győzhetetlen Eros, ki a gazdag házakba behatsz a fiatal lány gyöngéd orcáin pihensz, a tengereket átszeled s a pajtát is meglátogatod: nem futhat előtted halhatatlan senki, s a rövid napú ember sem. A kit megszállsz, örjög.» S a mikor újra elolvastam e gyönyörű dalt, föltűnt előttem Antigone alakja a maga változhatatlan tisztaságában. Mily alakok, mily istenek, istennők lebegtetek a legtisztább ég alatt! A vak öreg, a kolduskirály, ki Antigone-re támaszkodva barangolt ide s tova, végre meglelte szent sírját. S leánya, a legszebb alakok egyike, milyen

az emberi lélekben csak megfogamzhat, ellenáll a zsarnoknak s jámborúl sírral födi elesett testvérét. S szereti a zsarnok fiát s ez is szereti őt. S midőn halálra viszik Antigonét, mert a kegyelet szavára hallgatott, éneklük a thebai öregek:

„Győzhetetlen Eros, ki a gazdag házakba behatsz, a fiatal leány gyöngéd orczáin pihensz . . .”

Jeanne kisasszony igazán akarja tudni, mit olvasok? Azt olvasom, édes kisasszonyom, azt olvasom, hogy Antigone, miután a szemevilágát vesztett aggastyánt eltemette, szép szőnyeget hímzett, tele mosolygó, vidám alakokkal.

— Ah! — mondá Gélis nevetve — ez nincs a szövegben.

— Nincs; csak scholion — felelém.

— Az is kiadatlan — tevé hozzá Gélis s fölállott.

* * *

Nem vagyok önző. De higgadt, megfontolt vagyok. Még nevelnem kell e gyermeket; még nagyon fiatal arra, hogy férjhez adjam. Nem, nem vagyok önző. De néhány évig magamnál tartom, egyedül magamnál. Nem várhatja meg halálomat? Légy nyugodt, Antigone, az öreg Oedipus a kellő időben megtalálja sírja szent helyét.

Addig Antigone gazdasszonyunknak répát hámozni segít. Azt mondja, őt illeti meg ez a dolog, mert némileg a szobrászathoz tartozik.

Május.

Ki ismerué föl a könyvek városát? Minden bútoron virág nyílik. Jeaune-nak igaza van: nagyon szépek ezek a rózsák a kék fayence-edényben. Jeanne Terézt mindennap a vásárra kíséri azon ürügy alatt, hogy segíteni akar az öreg cselédnek a bevásárlásokban, de csak virágokat hoz haza mindig. S csakugyan nincs szebb a virágnál. Végre már meg kell valósítani szándékomat; tanulmányozni fogom a föld e szép teremtményeit hazájokban, a szabadban, s oly rendszeresen, a mennyire csak tőlem telik.

Mit is tegyek itten? Miért rontsam szemeim régi pergamenteken, mikor már semmi érdekest nem mondanak nekem? Hajdanában lobogó szívvel betűztem a régi szövegeket. S mit reméltem bennök találni? Egy kegyes alapítvány időpontját,

valami festő vagy másoló szerzetes nevét, kenyér, ökör, vagy föld árát, valami bírói vagy közigazgatási intézkedést; ezt s még mást; valami titokzatos, határozatlan, fönséges is hevíté képzelmemet. De hatvan évig kutattam s ez utóbbit nem tudtam föllelni. S a kik annyit találtak, a nálam többet érok, a mesterek a nagyok, a Faurielek s Thierryk, azok sem lelték föl ezt a titokzatos valamit, ezt a testtelen s azért névtelen dolgot, mely nélkül azonban szellemi munkába nem fogna e földön senki sem. Most hogy csak azt keresem, a mit minden valószínűség szerint meg is találhatok, nem találok többé semmit sem s lehet, a Saint-Germain-des-Prés-i apátok történetét soha sem fogom befejezni.

— Találja ki, kedves gyámom, mit hozok itt a zsebkendőmben.

— Virágot, Jeanne-om.

— Nem virág az. Nézze csak.

Nézek, nézek, hát egy kis szürke fejecske bukkan ki a zsebkendőből. Egy kis szürke czicza feje. A zsebkendő szétnyílik: az állatka leugrik a szőnyegre, megrázza testét, hegyezi az egyik fülét, aztán a másikat s okosan vizsgálgatja a helyet s az embereket.

Kosarával kezén Teréz, zihálva, ép jókor érkezik a vizsgálathoz. Nem igen kedvező reá nézve, mert a macska lassan eltávozik mellőle, de azért se az én lábaim közé nem akad, se Jeanne hoz nem közelít, ámbár ez csak úgy szórja rá az edes szót. Teréznek egy nagy hibája, hogy nem tud színlelni. Most is élénken szemere hánnya a kisasszonynak, miért hoz a házba oly macskát, melyet nem ismer. Jeanne, a maga igazolására elmondja kalandját. Mikor Terézzel egy gyógyszerész boltja előtt elhaladt, egy inas egyik lábával épen az útczára rúgta ki a macskát. Ez meglepetve s szorongva azon elmélkedik, ott maradjon-e az útczán, hol a járó-kelők ide-oda lökik s hessegetik, vagy visszatérjen a boltba s kitegye magát egy új kirugás veszélyének. Jeanne helyzetét nagyon kritikuskak találja s megérti tétovázását. Az állat olyan bamba arcot vág; Jeanne úgy hiszi, hogy határozatlansága teszi ennyire ostobává a cziczát. Fölveszi karjára, s mert ez, se benn, se künn nem érezte jól magát, szívesen ott marad a levegőben. S mialatt czirógatva csittitgatja, Jeanne bátran oda szól a gyógyszerész-inasnak:

— Ha nem tetszik az állat, azért nem kell ám ütni: nekem kell adni.

— Hát vigye el! — felelt az inas.

— Eddig van — teszi hozzá Jeanne — végezve előadását s flóta hangján szép szóval beczégeti a cicát.

— Sovány dögöcske — mondtam, vizsgálva a szánalmas állatot; aztán csunya is.

Jeanne nem találja csunyának, ámbár elismeri, hogy szörnyű ostoba arcot vág. Ezúttal nem ugyan határozatlanságból, hanem csodálkozásból, a mi nem igen kedves kifejezést ad arcának. Jeanne azt kívánja, hogy csak helyezkedjünk a czirmos állapotába s be fogjuk látni, hogy lehetetlen fölfognia, hányadán van sorsával. Erre nevetni kezdünk, az állat azonban megmarad komikus komolyságában. Jeanne meg akarja fogni, azonban az asztal alá búvik s még egy tejjel tele csésze sem tudja onnan előre csalni.

Erre hátat fordítunk neki s a csésze kiürül.

— Jeanne — mondtam — pártfogoltjának nagyon szomorú tulajdonságai vannak; alattomos természetű. Kívánom, hogy a könyvek városában ne vetemedjék oly gonosz tettekre, melyek miatt vissza kellene küldenünk a gyógyszerárba. Különben addig is meg kell keresztelnünk. Ajánlom, nevezze gróf Czirmos Boldizsárnak; csak hogy kissé hosszú nev lesz. Pilula, Ricinus rövidebb s meg van az az előnye, hogy minduntalan emlékezetébe hozza előbbi helyzetét. Mit gondol?

— Pilula jó név, szép név — felelt Jeanne — de nem tartom nemeslelkűnek, oly nevet adni neki, mely folyton eszébe juttatná bajait, honnan kimentettük. Annyi volna, mint megfizettetni vele vendégszeretetünket. Legyünk kegyesebbek s jövő érdemei reményében adjunk neki valami csinos nevet. Nézze csak, hogyan pislongat felénk; erzi, hogy vele foglalkozunk. Már most sem oly ostoba többé, mióta nem oly szerencsétlen. Nem tréfálok; a szerencsétlenség butít; tudom magamról.

— Jól van hát, Jeanne; ha úgy akarja, nevezzük pártfogoltját Hannibálnak. Talán nem fogja azonnal megérteni, miért. Azonban volt itt, a könyvek városában egy előde, a kinek minden titkomat elmondottam, mert okos és hallgató személyiség volt. Ezt az angora-macskát Hamilkarnak hívták. Természetes dolog, hogy név nevet ad s Hamilkart kövesse Hannibal.

Megegyeztünk e kérdésben.

— Hannibal! — kiáltott föl Jeanne — jer ide!

Hannibalt annyira megíjeszté saját nevének idegenszerű érczes hangzása, hogy egy könyv állvány alá bújt s oly kis téren húzta meg magát, hogy egy patkány is alig férhetett volna meg helyén.

Valóban méltón visel egy nagy nevet!

E napon dolgos kedvemben voltam s ép a tintába mártam tollam hegyét, mikor csöngetést hallok. Ha valaha henye ember olvasni fogja e sorokat, melyeket egy képzelme fosztott öreg ember firkált össze, ugyancsak nevetni fog a sok csengetésen, mely elbeszélésem folyamán oly gyakran fölhangzik a nélkül, hogy új embert vezetne be, vagy váratlan jelenetet készítené elő. Bezzeg másként van a színpadon. Ha Scribe úr ajtót nyittat, mindig asszonyok, kisasszonykák öröme teszi. Ez művészet. Én azonban inkább fölakasztottam volna magam, mintsem vaudeville-t írjak; nem életuntságból, de mert semmi mulatságot nem tudnék föltalálni. Föltalálni! Ehhez érezni kell a titkos befolyást. Rám csak gyászt hozna e képesség. Például ha a *Saint-Germain-des-Prési apátság történetében* csak a legkisebb szerzetecskét is szerepeltetné képzelmem! Mit mondanának a fiatal tudósok? Mily botrány volna az iskolán belül! Az Institut persze nem szólna semmit s nem is gondolna fölöle semmit. Társaim, ha írnak is néha egy keveset, már nem olvasnak semmit. Parry véleményén vannak:

Bölcs életet kívánsz?
Nyugodt közönyben élj.

Csak lehetőleg keveset élni, hogy lehetőleg jól élhessünk: íme, mire törekszenek e tudtukon kívül buddhisták. Van-e ennél bölcsőbb bölcsesség, ki tudná megmondani? Mindezt Gélis úr csengetése hozta tollamra.

Ez a fiatal ember teljesen megváltoztatta modorát Jeanne-nal. Ép oly komoly, a milyen játszi volt s ép oly hallgatag, a milyen fecsegő volt. Jeanne követi példáját. A visszafojtott szenvedély állapotában vagyunk. Mert ha öreg is vagyok, nem csalódom: a két gyermek szereti egymást, mélyen, tartósan. Jeanne most kerüli; szobájába bujik, ha a fiatal ember a könyvtáramba lép. De azért megtalálja, ha egyedül van! Egyedül.

minden este beszél vele zongoráján. Zenéje hangján, élénk, rezgő kifejezésén érezni, hogy a leányba új lélek szállt.

Miért ne mondjam meg? Miért ne valljam be gyöngeségemet? Menthetőbb lesz önzésem, ha magam előtt rejtegetem? Kimondom hát: Valóban, mást reméltem; magamnak akartam tartani, mint gyermekemet, mint leányomat, nem mindig, nem is sokáig, csak néhány évre még. Oly öreg vagyok. Nem várhatott volna? Ki tudja, csúszom segélyével nem is éltem volna soká vissza türelmével. Ez volt vágyam, reményem. De nélküle csináltam számításomat s e fiatal szeleburdi nélkül. Sha csalódtam számításomban, a csalódás nem kevésbé keserű. S a mint látom, nagyon könnyelműn ítéled el magadat, Bonnard Sylvester barátom. Ha magadnál akartad tartani még néhány évre e fiatal leányt, ezt ép úgy kívántad az ő érdekében, mint a magadéban. Még sokat kell tanulnia, te pedig nem vagy megvetni való mester. Mikor az a zugüggyvéd, Mouche, ki ép idejében követte el gazemberségét, látogatásával megtisztelt: a föladatával eltelt lélek melegségével fejtetted ki előtte nevelési rendszeredet. Egész buzgalommal alkalmazni akartad e rendszert. Jeanne hálátlan, Gélis csábító.

De végre is, ha nem akarok ajtót mutatni neki — megvetendő érzés és ízléstelenség! — fogadnom kell már Gélis. Úgy is már jó ideje várakozik reám a kis szalonban a sèvres-i vázákkal szemben, melyeket még Lajos Fülöp kegyessége ajándékozott nekem. Leopold Róbert *Aratói* s *Halászaí* díszítik e porcellánt. Gélis nagyon rútnak mondja, s Jeanne, kit megbabonázott, ugyanazon véleményen van.

— Kedves gyermekem bocsánatot kérek, hogy nem fogadhattam mindjárt. De valami munkát kellett végeznem.

Igazat beszélek: az elmélkedés munka, bár Gélis nem így értette; azt hiszi, hogy a régiségtannal bajlódtam. Jeanne kisasszony egészségéről kérdezősködik. Miután gyámi tekintélyemet éreztetve, igen szárazon feleltem a kérdésre, csakhamar a történeti tudományokról kezdünk beszélgetni. Általánosságok körül maradunk. Az ily általánosságok nagyon jó segítők a bajban. Gélisben egy kissé tiszteletet akarok ébreszteni a történetírók azon nemzedéke iránt, melyhez én is tartozom. Így szólok hozzá:

— A történetírás, mely művészet volt s a képzelem minden játékát megtúrta: korunkban tudomány lett s szigorú módszerrel dolgozik.

Gélis bocsánatot kér, de más véleményen van. Kijelenti, hogy nem hiszi, hogy a történetírás tudomány, vagy valaha is azzá lesz.

— Mert — mondja — mi is a történetírás? Múlt események írásbeli előadása. De mi az esemény? Vajon a múlt minden ténye? Nem; fogja ön mondani, esemény csak a fontos tény. De hogyan ítéli meg a történetíró, fontos-e, vagy nem, valamely tény? Önkényesen ítél, ízlése, szeszélye, eszménye szerint! Szóval, mint művész. Mert a tények, magoktól, természetök szerint nem oszlanak föl történetileg fontos és jelentéktelen tényekre. Egy tény pedig rendkívül összetett dolog. S vajon e sokrétűségében fogja-e előadni a történetíró aényt? Épen nem, lehetetlenség. Legtöbb sajátos vonásaitól meg fogja fosztani; tehát megcsonkítja, elnyesi, megváltoztatja. A tények kapcsolatáról pedig ne is beszéljünk. Már az úgynevezett történeti ténynek is egy vagy több nem történeti, s így ismeretlen tény lehet az oka; hogyan rajzolhatná meg tehát a történetíró kapcsolatukat? S mindebben még fölteszem, Bonnard úr, hogy a történetíró előtt biztos tanúságok vannak; pedig a valóságban, pusztán érzelmére támaszkodva, hisz jobban az egyik tanúnak, mint az ellenkezőjének. A történet nem tudomány, hanem művészet s csak képzelemmel boldogulunk benne.

Gélis uram e pillanatban egy hóbortos fiatal embert juttat eszembe, kit egyszer a luxembourgi kertben, Navarrai Margit szobra alatt hallottam derűre-borúra fecsegni. Beszélgetésünk egy fordulatánál egyszerre csak szembe kerülünk Scott Walterrel, kiben az én finnyás fiatal barátom valami rococo- s troubadourszerűt, régi inga-órak diszítésére valót talál. Ezek saját kifejezései.

— De — mondám — Lucy és a perthi szép leány szülője védelmében fölmelegedve, az egész múlt föléled e csodálatos regenyekben; igazi történet, valódi epopea!

— Az, zsibvásárra való — felelé Gélis.

S elhiszik-e nekem, ez az esztelen fiú azt bizonyítgatja előttem, hogy bármily tudós is legyen valaki, szabatosan el sem képzelheti, mint éltek öt-hatszáz éve az emberek, mert csak hozzávetőleg s nagy nehezen képzelhetjük már azt is el, milyen volt tíz-tizenöt év előtt az élet? Szerinte a történeti költemény, a történeti regény, a történeti festészet megvetni való, hamis műfaj!

— Minden művészetben — tevő hozzá — a művész csak saját lelkét rajzolja. Műve, bármily régi ruhába bujtatja is, mindig csak szellemének kortársa marad. Mit csodálunk a *Divina commediában*, hacsak Dante nagy lelkét nem? S Michel Angelo márványa ugyan mi különöst ábrázol, hacsak magát Michel Angelót nem? A művész vagy saját életével táplálja teremtéseit, vagy pedig csak bábúkat farag s öltöztet.

Mennyi paradoxon, mennyi tiszteletlenség! De becsülöm a bátorságot a fiatal emberben. Gélis föláll, megint leül. Tudom jól, valami foglalkoztatja s várakozik. S beszélni kezd, hogy már ezerötszáz franc jövedelme van; egy öröksége után pedig azonfölül évenként kétezer franc-ja jár. Nem csal lépve bizalmaskodásaival. Tudom jól, miért számítgat itt előttem. Akarja, hogy lássam, milyen rendezett, életjáradékos, szóval nősülni való ember ő már. Quod erat demonstrandum — mint a szám-tudósok mondják.

Már vagy huszadszor áll föl s ül le újra. Végre huszonegyedszer ia fölemelkedik s mivel nem láthatta Jeanne-t, két-segbeesve távozik.

Alig ment el, Jeanne lép be azon ürügy alatt, hogy keresi Hannibalt. Egész elkomorúl s a fájdalom hangján hívja védenczét s adja neki a tejes csészét. Nézd e szomorú arcot, Bonnard! Zsarnok, gyönyörködjél művedben. Sztévválasztottad őket, de azért arcuk ugyanegy s egyenlő kifejezésökön láthatod, hogy minden ellenkezésed mellett is egyesültek gondolatban. Cassandra, légy boldog! Bartolo, örülj! Hát ilyen a gyám! Nézd csak, nézd; Jeanne két térdén a szőnyegen, s Hannibal fejét tartja kezei között.

Jól van! czirógasd csak azt a buta állatot! Sajnálkozzál rajta! Sóhajtozzál csak! Kis hűtelen, tudom jól, hová száll sóhajod s mi bántja szívecskéd!

Egyébként csinos képet nyújt a jelenet s soká nézegetem. Aztán egy tekintetet vetek könyvtáramra.

— Jeanne — szólok — ez a sok könyv untat. El fogjuk adni.

Szeptember 23-dikán.

Megtörtént: jegyesek. Gélis, ki árva, mint Jeanne, egyik tanára útján kérte meg gyámleányom kezét. Ez a tanár kollégám s tudománya és jelleme egyaránt nagy tiszteletben áll. De

milyen vőfél, szerelmes Istenem! Igazi medve, nem a Pyrenæi hegyekből, hanem szobatudós-medve s az ilyen vadabb, mint amaz.

— Helyesen, vagy helytelenül (szerintem helytelenül) Gelis nem kíván hozományt. Elveszi gyámleányát egy ingben. Mondjon «igent» s a dolog rendben van. Végezzen gyorsan, mertszeretnék önnek vagy három lotharingiai tantusz-t mutatni. Elég érdekesek s fogadók, még nem ismeri.

Szóról-szóra, így beszélt. Azt feleltem neki: majd megkérdezem Jeanne-t s nem kis öröömre szolgált kijelentésem, hogy gyámleányomnak van hozománya is.

Ez a hozomány ím itt van: könyvtáram. Jeanne s Henrik a világért sem gyanítanak a dolgot. S tény, hogy mindenki gazdagabbnak hisz, mint a milyen valóban vagyok. Vén zsugori arczom van. Biz ez meglehetősen hazug arcz, hanem nagy tekintélyre segített. A világon senkit sem becsülnek annyira, mint a vén fősvényt.

Megkérdeztem Jeanne-t; de kellett-e hallgatnom feleletét, hogy megértsem? Megtörtént: jegyesek!

Jellemem ellen van s alakomnak sem felelne meg, ha kikémelelném a két fiataalt, hogy szavaikat, mozdulataikat följegyezzem. *Noli me tangere*. Ez a szép szerelmek jelszava. Tudom kötelességemet: tisztelnem kell ez öröködésemre bízott ártatlan lélek titkát. Szeressék egymást, e gyermekek! Hosszú ömlengéseikről, ártatlan ügyetlenkedéseikről egy betűt sem ír föl jegyzeteibe öreg gyámjok, kinek tekintélye s főnhatósága oly gyöngéd s oly rövid volt.

Egyébiránt én sem állok összefont karral. Ha nekik megvan a magok dolga, nekem is megvan az enyém. Magam készíttem el könyvtáram jegyzékét az árverés számára. Ez a föladat egy kissé szomorít, de mulattat is mellette. Egy kissé elhúzom, talán tovább, mint kellene s a szükségesen s hasznoson túl is lapozgatok a könyvekben, melyeket gondolatom, kezem, szemem már annyira megszokott. De hát búcsúzom s az emberi természettel már kezdettől együtt járt, hogy szereti hosszúra nyújtani a búcsút.

Mennyiszor nem szolgált nekem harmincz év alatt ez a nagy kötet! Szolgálatai jutalmául csak nem dobhatom félre érzéketlenül! S ezt a másikat, melynek böles tana annyiszor megvígasztalt, még egyszer utoljára, mint mesteremet kell

köszöntenem. Valahányszor pedig egy oly kötet akadt kezembe, mely hinárba vitt, hamis adataival, hézagaival, hazugságaival és a régiségbúvár egyéb átkaival boszantott: — El tőlem — mondám keserű örömmel — távozzál! Csaló, áruló, hamis tanú, fuss előlem, *vade retro*. Bár csak valami könyvgyűjtő tőzsér kirakatába kerülnél jogtalanul felöltött aranyos külsőd, bitorlott híred, szép maroquin-ruhád miatt! Azt el nem csábíthatnád, mint engemet elcsábítottál, mert nem fog olvasni soha.

Az emlékül adott könyveket külön tettem, mert szándékom volt megtartani. Mikor az *Arany legenda* kéziratát is közéjük állítottam, megakartam csókolni Trepof asszony emlékére, ki háladatos maradt emelkedése s gazdagsága mellett is s jótevőm lett, mikor lekötelezettemnek mutatta magát. Volt hát egy kis tartalékom. Ekkor ismertem meg a bűnt. Kísértések szállottak meg éjjel; hajnalban ellenállhatatlanok lettek. Még mindenki aludt a házban, fölkeltem s csendesen kilopózkodtam szobámból.

Oh árnyék hatalmai, az éjjel káprázatai, mikor még a kakasszó után is nálam késlekedve, észrevettétek, a mint lábújjhegyen sompolygok a könyvek városába, ti nem kiáltotatok föl, mint hajdan Trepofné asszony Nápolyban: «Jó kerek hátú az öreg!» Beléptem. Hannibal farkát egyenesre feszíté s dorombolva dörgölődött lábamhoz. Én pedig kikaptam sorából egy kötetet, valami tiszteletre méltó gót írást vagy a renaissance egy nemes költőjét; azt a drágakövet, kincset, melyről az éjjel álmodám, magammal vittem s legaljára rejtettem szekrényemnek, pedig a számomra visszamaradt könyv ezt már majdnem szétvetette. Szörnyű kimondani: megloptam Jeanne hozományát. S mikor a bűn végre volt hajtva, keményen neki feküdtem a lajstromozásnak, míg Jeanne be nem jött, hogy öltözete valami részletéről vagy valami fehérneműjéről kérdezősködjék. Soha sem értettem meg jól, mert a varrás és vászonneműek mai szótárában járatlan vagyok. Oh! ha a XIV. század egy menyasszonya beszélhetne velem ilyes dolgairól, az más volna; értenők egymást! Jeanne azonban nem az én időmből való, ezért Gabryné asszonyhoz utasítom; ki e pillanatban anyja helyén van.

Leszáll az éj, már el is érkezett! Az ablakon könyökölve nézzük a végtelenre terjedő sötétet, a mint sűrű fénypontok gyűlnak föl benne. Jeanne a rácsra támaszkodva, homlokát kezére

támasztja s szomorúnak látszik. Megfigyelem s gondolom magamban: minden változásnak, a legóhajtottabbnak is megvan bánata, mert a mit elhagyunk, énünknek egy része. Csak ha az egyik életnek meghalunk, lépünk egy másikba.

Mintha gondolatomra akarna felelni, így szól a fiatal leány:

— Gyámom, nagyon boldog vagyok s mégis sírni szeretnék.

UTOLSÓ LAP.

1869, augusztus 21.

Nyolczvanhetedik lap . . . Néhány sor még s bevégeztem művemet a növényekről s rovarokról. S a nyolczvanhetedik s utolsó lap így hangzik: «A mint láttuk, a rovarok látogatása nagy fontosságú a növényekre. Ők szállítják a termőre a hímport. S a virág mintegy várja a menyekzői látogatást s készül rá. Azt hiszem, kimutattam, hogy a virág méztartója czukros folyadékot választ ki, mely magához vonja a rovar s ezt önkénytelen is a növény megtermékenyítésére kényszeríti. Világossá tettem, hogy a növények színében, illatában van valami, a mi magához vonzza a rovar; s belső alkatuk e látogatóknak út nyit a szirmon belől a termőig, hová a magokkal hozott hímport lerakhatják. Sprengel, nagyra becsült mesterem, az erdei geranium szirmát ellepő pelyhecskék láttára így szólt: «A bölcs teremtő egy szálacskát sem alkotott hiába». Én pedig mondom: «A mezők lilioma, melyről az evangelium beszél, gazdagabb ruházatú, mint Salamon király; bíbor köpenye menyekzői köpeny s gazdag dísze örök fönmaradásának záloga *) Brolles, 1869 augusztus 21.

Brolles! Házam a falú legvégén van, honnan kijuthatni

---

*) Bonnard Sylvester úr nem tudta, hogy igen híres természet-tudósok is foglalkoztak ugyanakkor a rovarok s növények kölcsönös viszonyával. Nem ismerte sem Darwin műveit, sem Müller Hermann s sir John Lubbock megfigyeléseit. S meg kell jegyeznünk, hogy Bonnard Sylvester úr következtetései e három tudósihoz nagyon közel állanak. Nem oly hasznos, de talán ép oly érdekes megjegyezni, hogy miut Bonnard Sylvester, sir John Lubbock is régiségbűvár, ki csak későn adta magát a természettudományokra. (A kiadó jegyzete.)

az erdőbe. Magas tetőzete palával fődött s fénylik a napban, mint a galamb begye. Tetején szélkakas forog s nagyobb tekintélyt szerez nekem a vidéken, mint minden történeti s régiség-tani művem. A legkisebb suhancz is ismeri Bonnard úr szélkakasát. Rozsdás már s nyikorog a szélben. Néha minden szolgálatot fölmond, mint Teréz is, kinek dűnnyögve egy fiatal paraszt cselédet kell maga mellett tűrnie. A ház nem nagy, de kényelmesen élek benne. Szobámnak két ablaka van s oda süt be az első napsugár. Fölötte van a gyermekek szobája. Jeanne és Henrik évenként kétszer látogatnak meg.

A kis Sylvesternek itt volt a bölcsője. Szép gyermek volt, de nagyon halovány. Mikor a fűben játszott, anyja nyugtalan szemmel követte s minden pillanatban abba hagyta kötését, hogy térdeire vegye. A szegény kicsi soha sem akart elaludni. Azt mondá, hogy ha alszik, nagyon messze kell mennie, oda, hol nagyon sötét van, s hol csupa félelmes dolgot lát, mit nem akar látni.

Ekkor anyja oda hívott melléje s oda ültem a bölcsőhöz. Egy ujjamat meleg és száraz kis kacsójába fogta a gyermek s szólt:

— Keresztpapa, mesélj valamit. S meséltem neki mindenfélét. Nagyon komolyan hallgatta. Minden érdekelte, hanem különösen egy mesén bámult kicsiny lelke: *A kék madár* meséjén. Mikor elvégeztem, azt mondotta: Még! Még! Újra kezdetem, kis, halvány, eres bőrű fejcskéje a párnára hanyatlott.

Az orvos minden kérdésünkre csak azt felelte:

— Nincs semmi baja!

Nem! A kis Sylvesternek nem volt semmi különös baja. Egy este, a múlt évben atyja hívott:

— Jöjjön — mondá — a kicsi rosszul van.

A bölcsőhöz közeledtem. Az anyja ott állott mozdulatlanul, lelke egész erejével a bölcsőn tapadt.

A kis Sylvester lassan felém fordítá szemecskéit, melyek a héjából kiemelkedtek s nem akartak többé visszazállni.

— Keresztpapa — mondá — nem kell többé mesélni.

Nem, nem kellett többé mesélni.

Szegény Jeanne, szegény anya!

Ma, az atya meg az anyja újra födelem alá jöttek hat hétre. Ép most jönnek az erdőből, karonfogva. Jeanne fekete sáljába van burkolva, Henrik pedig fátyolt hord fekete kalap-

ján; de mindkettő ragyog az ifjúságtól; gyöngéden mosolyognak egymásra; mosolyognak az anyaföldre, a körül ömlő levegőre s a fényre, mely egymás szemében csillog. Zsebkendőmmel intek feléjük ablakomból, s fölmosolyognak az én öregségemre is.

Jeanne gyorsan fölszalad a lépcsőn, megölel s fülembe súg néhány szót, melyet inkább kitalálok, mint meghallok. En pedig mondom: Az Isten áldása legyen rajtatok, rajtad, férjeden a legkésőbb maradékokig. Et nunc dimittis servum tuum, Domine.

FRANCE ANATOL után, *francziából*

—mn—.

TÉLI VIRÁGOK.

Elérkezett deczember s késett a télidő még
És én bolyongó kedvvel, a várost elhagyám.
A nap sütött ragyogva s az enyhe üdítő lég
Játszott vígan a füsttel a kimeszelt tanyán.

Nagyhantu barna szántás, zöld fátyollal takarva, —
Próbára tön, — de mentem fáradhatatlanúl.
Megrebbent néha-néha a mély csönd s erre, arra
Pattant fel és rohant el a fölvert gyáva nyúl.

Miért is futsz előlem mezőknek gyáva vadja?
Ne félj, én nem röpitem tüzet s halált feléd! . . .
De megrezdül a szívem, egy látvány elragadja:
Elérkezett deczember s virágban áll a rét!

Igen, kibujtak ismét a kedves pipitérek;
Azt hitték itt van újra az édes kikelet.
A legkisebb előtt is nagy gondosan kitérek,
S megállok mosolyogva minden bokor felett.

Bolond, kicsiny virágok! A nap felé tekint mind.
Fehér és sárga színben mind boldogan ragyog.
Az égi test, mely rájok kaczer sugárözönt hint,
Még meddig tartja távol felölök a fagyot?

A nap felé tekint mind s közülök egy se látja,
 Hogy nincs virág kívülök s nem zöld se fű, se lomb;
 Hogy nem czikázik fecske s a színes rét barátja
 A hosszú csóku kis méh körül sehol se dong.

Mint zsöngé szép szüzeckék, a kik nevetve néznek
 Nem sejtve semmi rosszat a Don Juanra is, —
 E bamba kis virághad csupa naiv igézet,
 Nem sejtí, hogy a napfény, mily múltó, mily hamis.

Szeretve néztem őket, gyöngéden, résztvevően,
 S megálltam elbucsúzni a rétnek túlfelén;
 Emléül pár bokorról virágot tépve bőven
 Távoztam — és az éjt a tanyán töltém el én.

A csokromat betette egy czifra vén pohárba, —
 Mely színes üvegével a háznak dísze volt —
 A gazda szép leánya, a szöke fürtü Márta
 S a mig velök vesződött, egy csinos dalt dudolt.

Szerelmi dalt: virágról, leányról és legényről,
 A milyen nyári este fölgyújtja a szívet.
 De künn zúgott a szélvész, beszélve téli éjről
 S az ablakot bevonta lehével a hideg.

Lágy párnákon feküdtem s nem szállt szememre álom:
 Hallgattam, hogy az orkán miként sikong kívül —
 S ott járt mindegyre elmém a sok szegény virágon,
 Mely künn diderg s rakásra hal menthetetlenül.

S elalva is, csak egyre azt láttam álmaimban:
 Miként kaszál a réten a zord, fagyos halál.
 Szegény, szegény virágok! a sors megírva így van:
 Jaj annak, a ki élve a tél útjába áll!

Ti vagytok a hiszékeny szíveknek hő szerelme,
 Melyet kaczérság gyujt ki s meggyilkol a közöny.
 Ti vagytok amaz eszmék, melyekre gyúl az elme,
 Mikor nincs közmegértés, sehol, se lenn, se fönn.

Ti vagytok a remények, melyeknek üde zöldje
 Avar lesz a valónak rideg lehelletén . . .
 Ti vagytok az az ábránd, a mely lehull a földre
 Megtörve szárnyszegetten . . . Ezért siratlak én.

Ébredtem s ím, a regnek első hideg sugára
 Gúnynyal mutatta nékem a mesterkéltnyarat,
 Rásütve a csokorra, a színes vén pohárra:
 Nehány kicsiny virágszál, ez az, mi megmaradt!

S a mint végig tekinték a tegnap tarka réten
 Láttam, hogy messze, messze egész világ kiholt;
 Havas felhők mögé bújt a nap s az ég sötéten —
 S minden szegény virágszál fagyott, fekete volt.

KOZMA ANDOR.

HENRIK.

Áll Canossa várkastélynak
 Udvarán a német császár,
 Szőrcsuhában és mezítláb,
 A hideg, zord, nyirkos éjben.

Fenn az ablakból lenéz rá
 Két alak s körül ragyogja
 Gergely tar fejét a holdfény
 És fejer keblét Matildnak.

Henrik császár sápadt ajkkal
 Jámbor miatyánkot mormog;
 Ámde benn, kevély szívében,
 Titkon így forr, titkon így szól:

Messze német földemen a
 Bérczek büszkén tornyosulnak,
 És a csöndes bérczodukban
 Vas terem, jó harczi bárdnak.

Messze német földemen a
Tölgyes erdők égbe nyúlnak,
S nő a tölgyek ága, törzse,
Súlyos harczy bárd nyelének.

Drága földem, Németország,
Azt a férfit is te szülöd,
A ki kínjaim kigyóját
Összeúzza harczy bárddal.

HEINE *után, nemetből*

VARGHA GYULA.

A BOSNYÁK MOHAMMEDÁNOK KIVÁNDORLÁSA.

Az európai lapokban időközönként olvasható azon hír, hogy elfoglalt tartományainkból ismét annyi és annyi török család vándorolt ki.

Az igaz, hogy e — bizonyos oldalról czélzatosan terjesztett — híreknek nem lehet föltétlen hitelt adni, különösen, a mi a kivándorlók számát illeti, mert az orosz politikai körök s különösen az ezektől sugalmazott délszláv sajtó nagy előszere-ttel kürtöli világgá a legesekélyebb kivándorlási mozgalmat is, annak igazolásául, hogy Ausztria-Magyarországnak bosnyák kormányzati politikája oly rossz, hogy azt a békés természetű mohammedánok sem bírják tűrni.

Hanem azt nem lehet tagadni, hogy a mohammedánok kivándorlása Boszniából és Hercegovinából tényleg folytonosan tart, valamint állítani sem, hogy a kivándorlók száma évről-évre csökkenne.

A Konstantinápolyban állandóan működő kivándorló-bizottságnak mindig sok dolga van a kivándorló bosnyák mohammedánok elhelyezésével.

Mindezek után tehát — tekintettel arra, hogy a kivándorlási mozgalom az occupált tartományokból szemmel láthatólag túlhaladja a többi államok idevágó népmozgalmi arányait — ez állapot méltán tűnhetik föl aggasztónak a komoly politikus előtt s a tünet okainak kutatására késztetí.

Ausztria-Magyarországnak az elfoglalt tartományokban fontos küldetése van — s egyszersmind játékban van politikai jó hírneve is — s nem lehet közönyös külpolitikánkra nézve, minő sikerrel teljesíti monarchiánk a többi nagyhatalomtól e tartományok kormányzata körül a rábízott föladatokat.

A mohammedán elem nincs ugyan abszolút többségben Bosznia és Hercegovinában, hanem az ott uralkodó szerény méretek szerint ők teszik az intelligens elemet, bírják kezökben nagyrészt az ingatlan vagyont, valamint mohammedánokból áll a városi lakosság túlnyomó része, s történelmi múltjoknál övék volt az occupatióig a két tartományban a tényleges uralom.

Ily fontos népelemnek administrálása tehát annál fontosabb föladat, mert Európa szeme minden lépésünket figyelemmel kíséri s egy esetleges blamäge sok időre helyrehozhatatlan árnyat vetne kormányzati rendszerünkre.

Mohammedán alattvalókat kormányozni nem könnyű dolog, mint azt mindenki tudni fogja, ki Angol-, Franciaország, Hollandia stb. mohammedán gyarmatainak sorsát figyelemmel kíséri, mert az iszlám nem csak vallásbelileg különbözteti meg követőit a nyugati népektől, hanem a tudomány, társadalmi fölfogás, s a belső és külső emberi élet százféle mozzanata mindmegannyi válaszfalat von mohammedán és nem mohammedán között.

Köztudomású, hogy az elfoglalt tartományok kormányzatának élén nemcsak névleg, hanem a szó szoros értelmében áll Kállay Béni, császári és királyi közös pénzügyminiszter. Ő ugyan nem orientalista, hanem sokat forgott keleten s eszményi buzgósággal szenteli fényes tehetségeit a keze alá adott népek jóléte előmozdításának — s mint magyar ember — a mohammedánoknak határozott barátja, a mint ezt számos intézménye tanúsítja.

A miniszteren kívül csak egy ember van, kinek a kormányzat általános kezelésébe befolyása van, s ez a bosnyák kormány polgári adlátusa, báró Kutschera Hugó; — képzett orientalista, Kállaynak föltétlen bizalmasa, különösen török ügyekben — s nem csak hírében áll a turcophilismusnak, hanem valóban törökbarát is. Szereti a mohammedánokat, kik között legszebb ifjúságát töltötte.

Hogy van az tehát, hogy e két kiváló államférfú, kik a török nép barátjai s jóakarói, nem bírnak gátat vetni a bosnyák török kivándorlási áramlatnak?

Azt állítják némelyek, hogy az alsóbb hivatalnokok nem bánnak elég humánusan a néppel s ez okoz sok elégedetlenséget. — Ez azonban — ha valami részben állana is — nem

magyarázhatja meg az állandó kivándorlást, mert nem fog folhozhatni senki olyan esetet, hogy egy ilynemű kihágással vádolt tisztviselő nem kapta volna meg, megérdemlett szigorú büntetést.

Avagy talán a kivándorlás csak egyik-másik bigott népcsoportra szorítkozik, mely nem látván be azt, hogy tizennégy esztendő alatt nem lehet egy idegen országban teljesen kielegítő állapotokat teremteni, türelmetlen elkeseredésében korán veszti el reményét a helyzet javulására nézve, s nem törődve a kivándorlók nehéz helyzetével új hazájokban (mert a kivándorlók nagy része csakugyan nem írgyilendő sors részese), könnyelműen hagyja el ősi lakhelyét?

Sajnos, azt sem lehet állítani, hogy így állana a dolog.

Hogy tehát legalább egy-két főbb pontban megfelelhessenek azon kérdésre, mit tartok a kivándorlás állandó okainak, megkísérlem föltüntetni röviden, miben szenvedett a bosnyák mohammedánok helyzete hátrányos változást az occupatio következtében anyagilag és erkölcsileg.

Az iparosság (cipész, szabó, pék, asztalos, szücs stb.) helyzete a két tartomány elfoglalása előtt aránylag igen kedvező volt, s társadalmi állása tekintélyes.

Megjegyzendő, hogy a keleti iparczikkek csak a keleti szükségletekhez mért alakban készíttetnek. Más a cipő, kabát, fehérnemű, bútor, öltözéki cikkek alakja s anyaga. Az európai ember — hacsak kíváncsiságból nem — nem vásárolhatja e cikkeket, mert nem használhatja őket.

Az occupatio előtt a hivatalnokok, katonák serege mind keleti ember volt, keleti szükségletekkel s mind megannyi fogyasztója az ottani mesterek készíttette iparczikkeknek.

Ezek azonban mind elhagyták az országot, európai emberek jöven helyökbe, kik európai mesterektől készített árúkra vannak utalva. A bosnyák katonaság is európai minta szerint öltözködik s így természetes, hogy a keleti ipar pangása kikerülhetetlenné lön.

Erre azt lehetne talán felelni, hogy tanulja meg a mohammedán iparos az európai cikkek készítésének módját s hamarosan segítve lesz a bajon. Igen, de a mohammedán nem bírható rá, hogy európai iparczikkeket készítsen, vagy fiát ilyen iparoshoz tanonczúl adja — s erre sok évtizeden át kilátás sincsen. A politikusnak pedig a meglevő viszonyokkal kell szá-

molnia, s ha talán törekedhetik is lassan a jövő számára símulékonyabbá alakítani a közfelfogást, a népet úgy kell vennie, a mint van.

Ugyanily helyzetbe került — habár jelentékenyen enyhebb alakban — a mohammedán kereskedő is.

A jövedelem e csökkenésével szemben áll a kiadások tetemes szaporulata a következőkben :

A mint említém, a török férfi (leszámítva néhányat, ki felső ruhájában, de csak is ebben európai divatot követ) és nő, másképen öltözködik, bútorozza magát stb., mint az európai.

Az idevágó czikkeket legnagyobbbrészt nem kaphatja Európából, mert ott olyanokat még nem gyártanak. Boszniában magában sem gyártatnak, s azelőtt sem gyártottak, tekintettel az ottani kedvezőtlen gyár- és tőkeviszonyokra. S így a bosnyák mohammedán most is épúgy, mint azelőtt, Törökországra van utalva, ebbeli szükségleteinek kielégítésében. Hanem azelőtt Bosznia és Hercegovina Törökországgal egy vámterületet képezett, s innen a szükséges czikkeket vámmentesen lehetett beszállítani, míg most a két tartomány vám tekintetéből is Ausztria-Magyarországhoz tartozván — a behozott árúk után raffinírozott vámok fizetendők — úgy hogy ma a bosnyák mohammedánok legegységesebb szükségletei csak drága vámok fizetése árán elégíthetők ki.

Hasonlóképen van lakásával is a török.

Egy mohammedán háztartás bonyolult valami. A kevésbbé jómódúaknál is külön lakosztályra van szükség a férfi, külön a nő számára.

A megváltozott viszonyok miatt az építkezés nagyon megdrágúlt s ugyanoly lakóház építése, mint a minöre egy családfőnek az occupatio előtt igénye lehetett, ma csak jelentékeny pénzáldozat árán létesíthető, a mi a családalapítást nagyon megnehezíti.

A kávé és czukor nagy szerepet játszik a keleti háztartásban. Ezelőtt az erre való költség nem igen jött tekintetbe. Ma azonban, hogy e két cikk alapos európai megadóztatás alá került, a mohammedán (ki talán mindenben mérsékelt, csak a kávé élvezetében nem) szomorúan látja, hogy ez, élete kellemeiségeihez tartozó, cikk aránytalan mértékben veszi igénybe évi budgetjét s sóhajtva gondol rá, hogy a szultán országaiban

a legszegényebb napszámos is könnyen megengedheti magának e szerény fényűzést.

A török kormány megadóztat minden czikket, a mit csak lehet, de ilyen közélvezeti portékát még sem mert nagyon megdrágítani s például, mindamellettt hogy a dohány-monopoliomot kiadta kezéből, az a dohány, melyet a nép általában szív nargiléből, nincs a monopoliumba fölvéve, s az manapság is epen olyan olcsón s kitünő minőségben kapható a konstantinápolyi piacon, mint valaha.

De menjünk tovább.

A mohammedánnak vallása a szemefénye s büszkesége. A szent arab nyelv varázsa kedélyére leírhatatlan.

A mohammedánt a szerint nézik tudományosnak (Törökországban sem igen állanak még a dolgok másképen), a mily mértékben az arab nyelvet és irodalmat ismeri.

A török és perzsa nyelvek szintén nagy becsben állanak ugyan, hanem az előbbi inkább gyakorlati, ez utóbbi pedig irodalmi szempontból.

Mi sem hasonlítható azon boldog önelégültséghez, mintha az apa hibátlanul hallja kiejteni s elszavalni az általa s minden ösapja által is könyv nélkül tudott szent mondatokat, gyermekétől.

Ennek megfigyelése után könnyen érthető, hogy a népnevelés és iskolaügy nagyfontosságú dolgok a mohammedán szemeiben. S csakugyan már az occupatio idejében nagyszámú mohammedán iskolát talált az új régime a két tartományban.

Nem találom szükségesnek ez iskolák szellemi színvonalát e helyütt bírálat alá venni. Nagy reformokra volt azokban szükség; hanem azt, a mire a mohammedán különös súlyt fektetett, meg lehetett bennök tanulni.

Az új kormányzat azonban, azon — általánosságban ugyan dícséretes — szándékból kiindulva, hogy a felekezeteket egymáshoz közelebb hozza, s egymással már a kora gyermek-evekben megismertette, kölcsönös engesztelékenységre szoktassa, felekezet nélküli népiskolákat állított föl.

Bizonyára takarékosági szempontok is vezérelték ez elhatározásában, mert kevesebbe kerül — különösen kevés iskolás gyermekkel bíró községekben — egy közös iskolát, mint három felekezetit fölállítani vagy legalább is államilag segélyezni.

Az ilyen közös iskolákban azután a gyermekek (egyéb-ként egészen helyes) modern tanterv szerint tanulják az európai népiskolai tárgyakat. A vallás külső tárgy, s az illető felekezet lelkészei adják elő.

Olyan tanítókat, kik ez elemi iskolákban tanítani képesek lettek volna, Boszniában eleinte kapni nem lehetett; nem maradt tehát egyéb hátra, mint — a bosnyák nyelvet ismerő — horvát vagy szerb tanítókat alkalmazni.

Képzeltető a mohammedán szülő megütközése, midőn e tanügyi politikát — melyet eleinte meg sem értett — fölfogni vélte, s látta, hogy a kormányzat organumai előtt kedves dolgot cselekszik, ha gyermekeit ez iskolákba járattja. Mert, bárha jól tudja, hogy gyermeke hasznos tudnivalókat szerez a közös iskolában, mégis borzalommal tölti el a gondolat, hogy gyermeke más vallású tanítótól kapja oktatását, s a vallás és szent nyelv tanítására csak igen kevés idő jut. Hiszen ezelőtt egész nap magolta a gyermek a keleti disciplinákat, mégis lassan haladt előre; hát még mostan!

Később tanítóképző-intézet állítottatott föl, odavaló ifjakkal a tanítói pályára leendő előkészítésére. A tanterv itt is modern európai volt. Akadt néhány mohammedán is, ki a cursust elvégezte s mint okleveles tanító jött ki az intézetből.

Nagyon keresett czikk lett a mohammedán vallású új tanító. Kapva kaptak rajta a kormány is, a községek is.

Hanem, mit láttak a mohammedán szülők? A vallásukbeli ifju tudott földrajzt, történelmet, számtant, bosnyákul írni, olvasni, talán németül is egy kicsit, hanem arról, a mit a mohammedán tudománynak nevez, úgymint vallás, dogmatika, szent jog, arab nyelv és irodalom — fogalma sem volt. A keleti nyelvek egyikén sem tudott fogalmazni egy sort sem, írni is csak ügygyel bajjal; — s nem állotta ki a versenyt a szülők szemében a régi szabású tanítókkal, kik tanulmányaik végezte után oly csodaszép dolgokat tudtak regélni a szent ó-korból s irodalomból; idézték Beidhávít, Ghazálit, Harífít, Szádit s más neves szent és profán írókat, kiknek neve s művei századok óta hangzatosak az igazhívő fülében.

Aggodalom szállotta meg lelköket, hogy az ő gyermekeik is ilyen tudományt fognak magokba szívni. Mi lesz a jövőben, ha az occupatio néhány éve alatt ily változáson megy a gyermek keresztül az új iskolákban?

Nem fog ezen a jelenségen csodálkozni az, ki figyelemmel kíséri a népoktatás fejlődését európai államokban. Nagyon kevés hely van, hol nagy küzdelmek nélkül lehetett felekezet nélküli népiskolákat létrehozni, vagy pedig csak a klassicus nyelvek tanítását némely tanintézetben kiküszöbölni. Pedig ott nincs szó oly heterogén népelemekről, mint az elfoglalt tartományokban, s nyilvánvalóképp sokkal magasabb fejlettségi fokon állanak, mint Bosznia és Hercegovina lakói.

Attól kezdett tehát a mohammedán nép tartani, hogy az új kormány őt lassan ősei vallásától elvonni s a többi nép közé olvasztani akarja. Nem hiszi, hogy ez az irány nem a keresztvénné térítés törekvését foglalná magában.

Pedig tudnivaló, hogy a kormánynak ilyen törekvések eszeágában sincsenek, perhorrescálja még az önkénytes áttéréseket is, (melyek különben a legritkább esetek közé tartoznak) s leginkább maga a kormány esnék kétségbe, ha például vagy tíz-húsz mohammedán családnak eszébe találna jutni, hogy a keresztiséget magára vegye.

Mindezek után nem fog egyéb hátra maradni, mint épen — a népoktatás érdekében — szakítani a jelenlegi rendszerrel s a népoktatást, valamint a tanítóképzést, az állam felügyeleti jogának biztosítása mellett — még jó ideig a felekezetek kezében hagyni és mivelhogy a nép a maga erejéből a szükséges iskolákat mindenütt föntartani nem képes, ezeket állam segélyben részesíteni.

Legutóbbi időben történnek is kísérletek ez irányban, s e kezdeményezések kisszerűségök mellett is, csak a legmelegebben üdvözölhetők, s kétségtelen, hogy üdvös eredményeket fognak létrehozni.

Ugyanaz a hiba a sarajevói főgymnasiumnál is, melyet ep ezért csak aránytalan csekély számú mohammedán látogat.

Behozták ugyan a görög nyelv helyett facultative az ó arabot a mohammedánok számára, hanem alig fektetnek súlyt e disciplinára. Nem történik semmi arra nézve, hogy e tanulmány összhangzásba hozassék a többi tantárggyal s fokozatos haladás biztosíttassék az ezen klassicus nyelvet tanulók számára.

Az európai tanári kar előtt idegen lévén e stadium, a keletit anárok pedig keleti műveltséggel bírván, nem bírják egymást megérteni s az egésznek áldatlan zavar a következménye.

Nagy baj, hogy az administratióban kevés a képzett orientalista, kik közvetíthetnék a két ellentétes iránynak tudatos kapcsolatba hozatalát.

Ugyanis a bécsi keleti akadémiát végzett jelesebb ifjak hamar kapnak száz alkalmazást sajátképeni consuli pályájokon — s a kik esetleg lekerülnek Boszniába — tisztelet a kevés kivételnek — a keleti nyelvek mechanikai kezelésénél egyebet nem tudnak keletről. Pedig azoknak, kiknek az említett száz föladatot teljesíteniök kellene, nagyon bele kellene melyedniök a keleti nép vallási, erkölcsi és társadalmi fölfogásába s világnézetébe.

Nem lenne fölösleges, ha Anglia példájára, az indiai polgári szolgálatra előkészítő tanfolyamhoz hasonlóan, kisebb méretekben, legalább átmenetileg — a boszniai szolgálatra előkészítő cursus állíttatnék föl a becsi és budapesti egyetemeken.

Mert csak az képes egy népet jól kormányozni, a ki azt ismeri. Az ismeret pedig épúgy elméleti, mint gyakorlati.

A kivándorlásra készítő okok között az is fontos szerepet játszik, hogy a bosnyák előkelő mohammedánság társadalmilag sem képes magát beleilleszteni az új régime keretébe.

A többi népelem, még ha talán nem is rokonszenvez az új kormánynyal, mégis európai hajlamokkal bír, s csak idő kérdese, hogy szerepet játszszenek a közéletben; míg a mohammedán, ha rokonszenvez is Ausztria-Magyarországgal, még sem európai, s nem találja helyét az új viszonyok között. Es pedig nem csak a jelenben, hanem attól tart, hogy a jövőben sem.

A mohammedán bosnyákok sok híres államférfit, hadvezert és tudóst adtak a török államnak, kiknek nevét ma is dicsőséggel emlegetik.

Sok kortársa a jelenleg előknek nagy hatalmi polczon van Törökországban, míg az otthon maradottak, kik talán — az occupatio nélkül — már azóta szintén basák, tábornokok stb. lettek volna — hazájokban bizonytalan állást foglalnak el.

Java korban levő férfiaknak, kiknek minden öse tényező volt hazája történetében, le kell mondaniok arról, a reményről, hogy népök jóléte előmozdításánál erejük szerint közreműköd-hessenek.

A régime új, európai, más nyelven, más elvek szerint megy minden, ő nekik ott helyök nincsen.

Őszinte elismeréssel vannak az administratio becsületesége iránt, köszönettel veszik tudomásúl a jó közlekedést, vasútak építését, s a természet kincseinek okszerű értékesítését, hanem a haladás hidegen hagyja őket, mert nélkülök történik.

Némi egyházi autonomia és városi tanácsfélelben apró ügyek megbeszélésére s elhatározására szorítkozik azon tér, melyen munkálkodhatnak.

Kap ugyan egy-két előkelő család sarja czímet s esetleg némi fizetést, a nélkül természetesen, hogy ezért bárkinek eszébe jutna tőle tényleges szolgálatot várni; hanem a czím ironia, s a fizetés kegydíj. Ezt ők is, polgártársaik is, jól tudják. Előre nem mehet, mert minden év csak nagyobbá teszi az úrt, mely közte és az új régime közt tátong.

Ha nehéz helyzetekben férfias tetterőre van szükség, jól tudják, hogy ők combinatióba nem jönnek, még ha talán más-különbén teljesen arra valók is, mert az új kormányrendszerben számbavehető szolgálatra képtelenek.

S ha saját hazája oly idegenné lett az előkelő mohammedán előtt, mennyire távolabb áll tőle Ausztria és Magyarország maga.

Nem lehet állítani, hogy a mohammedán előtt monarchiánk ellenszenves lenne, de nem zárkozhatik el annak megismerése elől, hogy neki sem egyik, sem másik országban jövője nincs. Viszont pedig, ha nem is szereti Törökországot, mégis úgy látja, hogy népe egyéni tulajdonságai, ha a jelen irányzat állandó marad, csak ott érvényesülhetnek. Felelemmel látja, hogy a többi, más vallású bosnyák könnyen alkalmazkodhatik az európai viszonyokhoz a nélkül, hogy nemzeti egyéniséget veszélyeztetné; míg ő, ki gyermekeit sem meri az új divat szerint neveltetni, kikerülhetetlennek találja, hogy keresztyén jobbágya fiai fogják innentől azt a hatalmi túlsúlyt bírni, melyhez ő és ősei századokon keresztül szokva voltak.

Pedig nem lehet állítani, hogy a bosnyák mohammedán indolens s komoly munkára képtelen. Van egy-két — habár szerény — önkormányzati intézmény az occupált tartományokban, hol magokat komoly tényezőként tudván, a kormány támogatása mellett figyelemre méltó sikereket tudnak fölmutatni. Hanem ahhoz szükséges, hogy érdeklődésök föl legyen költve s hozzá neveltessenek — úgyszólván — földadataikhoz.

Egy népet kormányozni a nép nélkül, sikertelen vállalat,

s ha talán, a kormányzati apparatus nagyon elvont a nép történelmi fejlettségéhez s fölfogásához képest, azon mindenesetre a kormányzottak javára kell módosításokat eszközölni. Csak a népnek a közügy iránti érdeklődése és tudatos támogatása az, a miből a kormányok állandóan erőt meríthetnek.

Ezek főbb vonásokban azon lényegesebb mozzanatok, melyek a mohammedánt gondolkozóba ejtik, s melyek után más megoldást, mint a kivándorlást nem talál. Még azon esetben is — a mint említém — ha nem barátja a törökországi viszonyoknak, és saját magára nézve leszámolt az élettél (pedig ez nagy föladat!) legalább utódai számára igyekszik biztos fejlődési talajra szert tenni.

Sokkal többen mérlegelik a kivándorlás esélyeit s vannak vele elvileg tisztában, mint a hogy azt a be nem avatott elképzelné, s tényleg számtalan család Konstantinápolyban nevelteti gyermekeit a nélkül, hogy magára nézve még szükségesnek látná e keserű lépést megtenni.

Nem lehet eléggé figyelmébe ajánlani az irányadó köröknek e bajokat. Az idő múlik, s az évek mulasztásait nehezen lehet utólag helyrehozni.

Tanuljunk az angoloktól s francziáktól abban, a miben sikereket értek el, hogyan kell keleti államokat kormányozni. Már a németek, az eddigi tapasztalatok szerint, kevésbé szerencsés kezűeknek látszanak.

A természetben nincs ugrás, s ne akarjunk európai chablonok szerint egy egészen idegen talajt egyszerre, úgynevezett modern országgá átvarázsolni. Mert egy nemzet boldogulásához nem elég a pontos, mechanikai administratio, s a műszaki alkotások — bár dicséretes és szép — lánczolata, hanem okvetetlenül szükséges, hogy a kormányzat folytonosan törekedjék félremagyarázhatatlan politikával oda hatni, hogy a történelmi hagyományok s szerzett jogok tiszteletben tartassanak; a nemzeti egyéniség mások hátránya nélkül szabadon érvényesülhessen, valamint hogy a nép méltányos szükségletei lehető kielégítést nyervén, a kedélyek békés egyensúlya ok nélkül meg ne zavartassék.

KRCSMÁRIK JÁNOS.

KALOTASZEG MAGYAR NÉPE. *)

A szakirodalom terén föltünetező legifjabb erőink közt nem akad egy is, a mely dr. Jankó Jánossal, sokoldalúság és a termelés bősége tekintetében vetekedhetnék. Ráakadunk termékeire a napi lapok tárczarovatában, a képes heti lapokban, tudományos és ismeretterjesztő társulataink folyóírataiban, a külföldiekben is; szellemi fölsőlegéből jut igen szerény vidéki orgánumoknak is. Tanulmányai-
val megjelenik a legelőkelőbb tudományos társulatok előadói székén, majd mint tag, majd mint vendég. A napi sajtó minden lépéséről és vállalatáról jól van értesülve, ennek révén az olvasó közönség is. Ma «kitűnő afrikai utazónk», ki a földrajzi tudományos czélon túl még kereskedelmi piacokat is keres hazája javára; — egy arasznyi idő mulva, bámulatosan csekély költség árán, szerez nekünk egy nagyterjedelmű tanulmányt a — Nilus deltájának képződéséről. Majd előadást tart a sivatag növényéletéről. Holnap már Londonban, holnapután Párisban a földrajzot tanulmányozza; azután hivatalt vállal a statisztika körében; rövid időre reá Lóczyval a Balatont kutatja; de csak mellékesen, mert ekkor már a Kalotaszeg anyagával is készen van s csak a kiadás munkája van hátra. A kalotaszegi eredményeken megvetve lábát, tanácsot ad Munkácsy Mihálynak, hogy ott keresse a honfoglalás képe számára a hamisítatlan magyar típusokat; ír erről egy elevenebb napi lapunk tárczájában és arra a conclusióra jut, hogy a tulajdonképeni anthropologus Munkácsy; — az anthropológiáról szóló tudomány egyéb művelői pedig — Blumenbachtól Török Aurélg — valóságos semmik.

---

*) *Kalotaszeg magyar népe*. Néprajzi tanulmány. Írta dr. Jankó János, a magy. földr. társ. titkára. Nagy 8-adr., 223 oldal; 11 tábla rajzzal. Buda-Pest, 1892. Az Athenaeum r. társulat kiadványa.

A tárgy és szak szerint ily sokféle dolgozat, mondhatni, leperreg. Színt, írói egyéniséget nem árul el egy is; ott sem, a hol ezt nagyon természetesnek találják; sőt várnók is. E tünet oka pedig alighanem abban rejlik, hogy dr. Jankó — a munka sokaságát, sokoldalúságát véve — ehhez képest nem is aránylag, hanem éppen aránytalanul fiatal ember, kitől ennyi eredeti nem is telik. Az összeállításban — mert majd minden dolgozata az — azonban tagadhatatlanul ügyes és ez bizonyos tehetségre vall.

Az volt előttem maiglan is a kérdés: miben fog ez a nagy ambíciójú, munkabíró erő megállapodni? mit választ majd igazi életeczél gyanánt? és választ-e?

Ma tudjuk, hogy a néprajzra adja magát, az a könyv pedig, a melyet e sorok élén jeleztünk, a szerző ethnographiai ismereteinek komoly próbatétele, a melyet annál komolyabban kell vennünk, minél jelentősebb az, hogy a földrajzi és néprajzi társaságokban bemutatták; az utóbbi helyen nagy magasztalásokkal kitüntetve a szerzőt és művét egyaránt.

Mielőtt, hogy a könyv tüzetes bírálatára reátérnék, álljon itt, mint önmagát dícsérő tény, hogy a vállalkozás költségét a bánfihunyadi takarékpénztár, továbbá Gyarmathy Zsigmond, Sombory Lajos és Semsey Andor urak viselték.

A könyv hat részre oszlik, úgy mint: topographiai elnevezések, «tárgyi ethnographia», «családi ethnographia», keresztyén ünnepi szokások, babonák és végül a kalotaszegi nyelvjárás-részekre, mely utóbbinak szerzője Czuczsa János, kalotaszentkirályi igazgató tanító.

E hat rész élén áll a bevezető, a melytől azt várnók, hogy tájékoztatva az iránt, mit ért szerző a «néprajz, ethnographia» alatt, milyen módszert követ annak alkalmazásában; várnók, hogy egyszersem mind kimutatja és méltatja azt az irodalmat is, a mely a Kalotaszeggel foglalkozik s talán azt is, a mely a néprajzi fejtegetéseknél elkerülhetetlen összehasonlításokra alkalmas és szükséges. E várakozásunk nem teljesül, mert szerző legott a geographico-topographiai meghatározáshoz fog, átmegegy a népességi viszonyokra, még pedig a nemzetiségek arányát is kimutatva, szóval, statisztikát nyújt.

Az ötödik oldalon meghatározza, hogy 34 falu mintegy 18,000-nyi magyarságával akar foglalkozni; a következő kikezdésben pedig már eléri a — varrottast, mely manapság a Kalotaszeg fogalmának lényeges tartozéka. Hamar a gyerómonostori gyantáros lánán is túl járva — a hatodik oldalon — tárgyalja az oláhságot;

sőt a bánfihunyadi hetivásárt már részletesen is. A hetedik oldalon elvégzi a vallást s ugyanott rátér a népfajra, a faji önérzetre, a tisztavérűsége — hogy tudniillik oláhval nem keveredik — s nyomban, ép oly váratlan hirtelenséggel mint erővel, belevágja fejszéjét a kalotaszegi tatárkérdés fájába. A nyolczadik oldalon elvégzi a recens «anthropológiát», bizonyos erkölcsi elemzéssel vegyesen, mely utóbbi Kalotaszeg menyecskeire határozottan compromittáló; a kilenczedik oldalon pedig bevégzi a bevezetőt.

Állapodjunk meg itt, hogy a fölvetett, nagyon jellemző anthropologiai, utóbb a még jellemzőbb irodalmi kérdéssel foglalkozhassunk.

A szerző kiemeli, hogy a kalotaszegi tiszta magyarnak vallja magát; de kedvezően nyilatkozik bizonyos tatár rokonságról is, azt állítva, hogy ők a II. Rákóczy György telepítette tatárok utódai; — eddig a hagyomány, a melynek realitását szerző így állapítja meg: «Egy pillantás arcukra elég, hogy e hagyománynak az erősen kiálló járomcsont, merész szemöldökívek, ritkás szakálluk s egyéb anthropologiai jellemek által meglehetősen valószínűséget tulajdonítsunk». Ezt a «meglehetősen valószínűséget» elsőben nagyon meggyöngíti az a körülmény, hogy a kiálló járomcsont, a merész szemöldökív és ritkás szakáll nem genuinus tatárjegy; az első és utolsó például minden becsületes drótostótnak, a középső minden örménynek és izraelitának jellemző tulajdona. No, de hagyjuk, mert hiszen a nyolczadik oldalon következik a kalotaszegi ember tüzetes anthropologiai jellemzése is, mely önként kínálkozik arra, hogy az imént közölt tatárdiagnózis hozzáadásával szembeállítsuk a tatároknak tudományosan bevett anthropologiai jellegeivel s vonjuk le a tanulságot is.

Azt nem feszegetem itt, hogy miféle lélekkel ajánlhatta szerző Munkácsynak azt a típust a honfoglalási képen való megörökítésre, melyről szerinte a tatárság lerí.

Lássuk a parallelát:

Tatártypus,*)

a mai tud. megállapítás szerint.

Kalotaszegi tatártypus,

dr. Jankó János szerint.

Európai fogalom szerint *rút* ember. Európai fogalom szerint *szép* ember.
Közép vagy *alacsony* termet. Közép, sőt *magasabb* termet.

---

*) A tudományos anthropologia nem ismer «tatár», hanem *mongol* típust.

Koponya: brachycephal, <i>szögletes</i> .	Koponya: <i>átlag</i> brachycephal, <i>nem szögletes</i> .
Homlok: <i>alacsony, lapos</i> .	Homlok: <i>magas, széles, egyenes</i> .
Orr: <i>kicsiny, tövén ellapuló, pisze</i> .	Orr: <i>egyenes</i> vagy <i>sasorr</i> (!) <i>szabályos</i> .
Arcz: <i>szögletes</i> .	Arcz: <i>ordtis</i> vagy <i>kerek</i> .
Hajzat: <i>fekete, silány, merev</i> .	Hajzat: <i>sohasem fekete, tömött, hullámos</i> ; <i>ifjan szőke</i> (!)
Szakáll: <i>ritka</i> .	Bajusz, szakáll: <i>ritkább</i> mint a haj (hát persze!).
Szemöldök: <i>fejletlen, vékony</i> .	Szemöldök: <i>sűrű, majdnem összeérő</i> .
Arcszín: <i>bőrszín-sárgás, nem tüzelő</i> .	Arcszín: <i>napbarnított s mégis tüzelő</i> .
Szem: <i>résüntősen hasított, fekete</i> .	Szem: <i>szabályos</i> (a táblák szerint), többnyire <i>kék</i> (!!)

Ha az anthropologiai meghatározáshoz szükséges méréseket el is engedjük, már magából ebből a szembeállításból világosan kitűnik, hogy a dr. Jankó kalotaszegi emberén egyetlen egy «tatár-vonás» sem fedezhető föl; sőt, hogy a tüzetesebb diagnosisban egyetlenegy vonás sem ismétlődik azok közül, a melyeket a hetedik oldalon felsorolt. És noha ez így áll, szerző a «családi» ethnographia bevezetésében mégis visszatér erre a valóságos tatárságra, midőn mondja: «egy bizonyos, hogy tudniillik újabb keletű tatárelem tényleg keverődött a törzslakosság közé», holott a hetedik oldalon ugyan azt, a mit itt már bizonyosnak mond, még csak 'meglehetősen valószínűnek tartotta; és végig adós marad az «egyéb anthropologiai jellegekkel» is. Kétségbe nem vonható tény az, hogy egyetlen egy szó, szokás, egyetlen egy család-, patak-, határnév, egyetlen egy okirat sem tanúskodik eddig a tatárság mellett; pedig az az idő, mely II. Rákóczy György óta telt el, nem oly rengeteg, hogy a telepítés minden nyoma elveszszzen, mikor még a XIII. századbeli tatárjárás emléke is, többek közt ez ország száz határelnevezéséből szól felénk. — De sőt, az első három táblán foglalt összes típusok is ellene vallanak annak az igazán csak fölvetett «tatárságnak». Az öregek nyírják a bajuszt, mi erős növéssre vall; a kik nem nyírják, azoknál olyan a bajusz, «mintha varjút nyeltek volna». A harmadik tábla rossz, mert az embereket hajadonfóval a verőfényre állították föl lefényképezésre, tehát hunyorítanak: talán ez az a tatártypus? Az e táblán látható öreg ember pedig, arcza és koponyája szerint,

lehetne egy angol peer is; a többi olyan, hogy bármely magyar vidéken található, tehát nem kalotaszegi typus.

De hát mi lehet elvégre is az a kalotaszegi «tatárság»? Én azt hiszem, hogy az, a mi bizonyos helyek «kuruczsa» vagy «mókánysága». Erdélynek azon részeiben a tulajdonképeni tatárjárás nemcsak dült, hanem döntő ütközeteket is vívott s a hagyomány talán ebben gyökerezik.

A mi azonban egészen bizonyos, ez az, hogy dr. Jankó annak, a mit a hetedik oldalon mint tatárságot fölállított, a nyolczadik oldalon teljes ellenkezőjét adja, evvel pedig judiciumát sajátos színben mutatja be; és az is bizonyos, hogy nem olvasta Hunfalvy Pál *Ethnographiáját*, mely a tatárkérdést a 379-dik lapon tárgyalja és be is végzi.

Lássuk már most az irodalom kérdését. Szerző a bevezető utolsó kikezdésében többek között czekeket mondja: «Érzem, hogy munkámban a főhiba, az összehasonlítás teljes hiánya; de ez nem az én hibám. A magyar irodalomban a magyar nép egyetlen töredékére sem találtam oly részletes leírást, mint az enyém...» — Az ifjú óriások hamisítatlan szava! Az ember megdöbbenne, ha nem szokta volna meg, mint meg kellett szoknia a sok öngyilkosságot, sikasztást, s a többi divatos társadalmi kórságot, a melyet a napi sajtó hasábszámra s majd minden nap közöl. Tehát: «a magyar nép egyetlen töredékére sem!» a miből világos volna, hogy — szerző szerint — nem élt magyar ember, a ki saját faját szíve mélyéből szerette volna, a ki méltó föladatot látott volna abban, hogy a nép lelkébe betekintsen, annak megnyilatkozását fölfogja, másokkal tudassa, azt az enyészettől megmentse; be kellett következnie a «fin de siècle»-nek, hogy támadjanak azok a nagy búvárok, a kik mindenféle néptöredékek lelkét-testét megfigyeljék, diagnosis-ba foglalják — ha egy kicsit «tatárosan» is — s hirdethessék a világnak, hogy az összehasonlítás lehetetlen; mert jövetelök előtt semmi sem volt; hogy ők az úttörők stb.

Már pedig, a midőn én szerzőnek idézett szavait elolvastam, legott lelkem előtt állott egy szálas, csontos, fekete hajú, komoly, talpig magyarba öltözött s igazán talpig ember, kit még sokan személyesen ismertünk és becsültünk; ki *Vadrózsáinak* előszavában a faja iránti szeretetét az *Énekek éneke* II. 8. szavaival fejezi ki: «Az én szerelmesemnek szavát hallom, imhol jön ő, sietvén im ez hegyeken, vigadozván im ez halmokon» s a ki, emberi voltát érezve, két-ségét igazán szíve szavával így fejezi ki: «tán nem mindenütt van

megőrizve az a tiszta édes gyermekes hang, az a természetes üde arczszín, ez örökké vonzó bűbája a népelme szülöttjeinek». Előttem állott Kriza János, még ma és örökre is becses könyvével. És előttem állott Orbán Balázs képe is, a mint ott dolgozik, nem is szobájában, hanem czellájában, megtagadva magától a falatot, hogy az ő imádott *Székelyföldjét* leírhasa. Hát mit ér az mind, hogy az öreg Benkő, már messze a múlt században megírta *Transsylvania*t, hogy Kubinyi Ferencz, Vahot Imrével szövetkezve, kiadta *Magyarország képekben* című négy kötetét, benne — többek között — Kőváry Lászlótól a *Kalotaszegi magyar nép* című cikket Klimkovicz eredeti rajzával, mely mai mértékünk szerint is több anthropológiát és ethnographiát mutat, mint az a harmadik tábla, mert a festő igazi típusokat választott. Hiába van e négy kötetben Kecskemétnék és pusztáinak leírása, Agárd népéről, Máramarosról, Nyitráról és vidékéről, Egerről és környékéről, a székelyekről majd mind nagyon jó, részben kitűnő tanulmány. Ez mind nem számít, mint nem számít Bielz E. A. többrendbeli műve,*) Charles Boner híres könyve: *Transsylvania its products and its people* német kiadásával együtt; Résó Ensel Sándor könyve a népszokásokról; a *Vasárnapi Ujság* sok czikke, rajza; a mind sűrűbben megjelenő városi és megyei monographiákkal egyetemben, melyek telve vannak az összehasonlításra alkalmas anyaggal.

Itt csak két eset állhat: vagy ismerte szerző ezt az irodalmat s ekkor, hogy az összehasonlítás kötelességétől meneküljön, eltagadása árán könnyített munkáján, a mit itt még nem teszek föl róla; vagy nem ismerte s ekkor könnyelműen nyúlt a földadathoz, mely a komoly kutatótól megköveteli, hogy mielőtt hozzányúlna, vegye számba a reá vonatkozó irodalmat. Bizton tudom, hogy az egész nem ismerte; de sejtette, hogy van; és épen ez az oka annak a kapkodásnak, mely a beköszöntő befejező szavait jellemzi. Elmondva ugyanis, hogy az összehasonlítástól azért esett el, mert irodalmunkban egyetlen egy néptörődék sincsen alkalmas módon tárgyalva, ezzel okolja meg, hogy mindvégig következetesen megmarad anyaggyűjtőnek s ezt azután így toldja meg: «s ha egyrészt távol tartom magamat az összehasonlításoktól» (hiszen azt állította, hogy nincs

---

*) Bielz: *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens*. Hermannstadt, 1858. Ugyanaz: *Kurzgefasste Erdbeschreibung Siebenbürgens*. Hermannstadt, 1858.

is erre való anyag!), «óvakodom másrészt a következtetésektől», (hiszen ezek csak az összehasonlításokból kerülhetnének!).

Ezt pedig úgy tartja meg, hogy az ethnographiai méltatás egyik elsőrendű részét, az anthropologiai meghatározást mégis a tatársággal való összehasonlításra alapítja; hogy mily sikerrel, ezt már tudjuk.

De hát például Kriza János műve, melynek ismerete főfeltétel mindenkire nézve, a ki az erdélyi rész magyarságának bármely töredékét komolyan vizsgálja, ez a mű a mi legújabb keletű szak tudósaink szemében nem is forrásmű, mert hiszen szerintök «csak verseket tartalmaz». — Álljon itt az, hogy ez világosan azt bizonyítja, hogy nálunk az irodalomtörténet művelése és tanítása, az ebből folyó fölfogással egyetemben hibás, nyilván azért, mert a forrásművek méltatása egyoldalú.

Komolyan állítom és vitatom, hogy Kriza *Vadrózsái* a néplelektan — a modern Folklorenak — egyik legkitünőbb forrásműve s én nem ismerek egyet is, a mely egy adott népfaj vagy töredék lelkületét teljesebben, hozzá jellemzőbben tüntetné föl ennél.

Azon a körülbelől negyven oldalon, a melynek élén a *Szólás-módok, Közmondások* szerény cím áll, tárva áll előttünk a székely lelkületnek egész sajátossága s ha hozzáteszszük még azt is, a mi balladáiban és dalaiban a mély bánaton kezdve, a sajátos humoron át a kitörő jókedvig megnyilatkozik, a mi népmeséinek szövésében jellemző s népies szókincseiben benne van, akkor mindez együttvéve oly folkloristikai egésznek állít elénk, mely élesség s így az összehasonlításra való alkalmasság tekintetében ritkítja párját.

Majd meglátjuk, hogy egyedül csak Kriza művének ismerete is más irányt szabott volna dr. Jankó János vállalkozásának, munkáját — a terjedelem tágitása nélkül — teljesebbé, tartalmasabbá s mélyebbre hatóvá tette volna. De hát forduljunk a könyvhöz.

A mint már tudjuk, az első rész a topographiai elnevezésekről szól; ez két szakaszra oszlik. Az első adja 34-ből 26 községnek határneveit, minden csoportosítás nélkül; a másik magyarázza e neveket és csoportosítja is; végül adja azokat, a melyeknek szerző eredetét s magyarázatát nem tudja.

Ezt már Kriza is kezdte gyűjteni, avval a különbséggel, hogy nem adta azokat a neveket, a melyek a dolog természeténél fogva közkeletűek, hanem adta azokat, a melyek a székelységre nézve sajátosak; elvégre is olyan határnevek, a minők: Bükkös, Nyíres, Cseres, Malomhely, Kőbánya, Órdomb, Szakadás, Nyerges, Feljáró,

Völgy, Láb stb. egy néptörődék ethnographiájára nézve nagyon közönbösek s csak helyet fogyasztók, a minthogy ez a ruganyos anyag dr. Jankónál teljes harmincz oldalt emészt föl.

A csoportosításban aztán például az állatok neveiről vett határnevek között ilyenekre is akadunk: «Rovarok: *geleszta* (!) (Padgelesztás), a mit csak a székely zoologiai rendszer ismerhet el, mely tudniillik a medvét is toportyán*féregnek* nevezi. A geologiai vonatkozású nevek között ott szerepel például a *mészpest* is, a melyről szerző naivul azt mondja: «értelme előttem ismeretlen»; ez a vallo-más aztán kettőt bizonyít, tudniillik azt, hogy szerzőnek, noha Buda-Pesten lakik, nincsen tudomása arról, hogy pest = kemenceze, illetőleg kemencezalja, a melynek élőszo voltáról már az Akadémia 1838-diki tájszótára is egész sorozatok alapján ad hírt; továbbá hogy néprajzi tanulmányt írva, nem ismerte Hunfalvy Pál néprajzi, *úttörő* művének azt a helyét, mely a Pest és Ofen érdekes viszonyát fejtegeti, s azt a Taksony idejében telepedő bolgároktól származtatja így: «telepedésök helye *Pest*, mely szláv szó, s téglá vagy *mész-kemenczét* jelent, mint *Ofen* is»*) mely utóbbi az előbbinek fordítása.

A tatár származású határneveket, melyek élőszoval széles körben jeleztek, hiába keressük, mert a 30-dik oldalon csak *török* eredetűek szerepelnek, így: «Belekbaba = bölük + baba = hasított föld + apa (?); Buzdohány = burdogán = buzogány stb.»

A 40-dik oldalon azután következnek azok a határnevek, a melyekről szerző azt mondja, hogy magyarázatukat nem tudja adni, «mert — szerinte — nem elég tudni, hogy a név mit jelent, azt is meg kell állapítani, az illető hely miért kapta ez elnevezést». Itt aztán ilyenekkel sincsen tisztában: *Csoma*föld (noha Csoma autochton birtokos család neve); *Czinegés* kút (noha szerte kis madarak ivóhelye); Tiszás oldal (nyilván a *Taxus baccata* egykori termőhelye); *Eperjeshát* (országszerte *Fragaria*-termőhely); *Küszürüárok* (országszerte homokkőes hely); *Bagó-parlag* (= Bagolyparlag, nyilván a nagy számban itt meg-megjelenő parlagi fülesbagoly, *Asio accipitrinus* L. tartózkodási helye) stb.

A topographiai rész kiterjed a falvak fölosztására, tér, útcza, szoros és sikátor rendszerére is, végre pedig eljut a várvavárt tárgyi ethnographiáig, megkezdvén annak első részét a — templomokkal!

Mindjárt a bevezető szavakból rendkívüli dolgot tanulunk, tudniillik, hogy a kalotaszegi templomok, «a mennyiben régiek, ren-

*) *Magyarország ethnographiája*, p. 337, 434.

desen katolikus templomokból alakultak át s így építkezésükben is rendszerint ezek stylja van még meg» és végül «mégis föltehetjük, hogy midőn a nép a reformációt átvette, templomait is átalakította» — tehát az állítás első felében a katolikus templom stylje megmaradt, noha átalakult; a második félben pedig a nép a templomokat átalakította; hogy mikép maradhatott meg ilyen körülmények közt mégis a katolikus styl és melyik az? ez a szerző titka.

De a mi ezután következik, az még sajtóságosabb. Tudjuk, hogy szerzőnek már a hetedik oldalon csak egy pillantás kellett, hogy a tatáreredetet anthropologiai jegyek alapján föltegye; előadása nyomán a tatár-telepítés II. Rákóczy György alatt (tehát 1643 után) történt; de ime, a tárgyi ethnographia templomi részében olvassuk, hogy Szilágyi Sándor szerint Kalotaszeg reformatiója 1541—42-ben már végre volt hajtva, tehát egy teljes századdal azon bizonyos tatártelepítés előtt! Miféle népfaj lehetett az, a mely a reformációt fölvette s a templomokat átalakította, noha a katolikus templomok stilye mégis megmaradt; hogyan zökkent be a kálvinistaságba a tatárság? Ebből a bonyodalomból, mely szerző rendszere szerint tovább fűzve, mindinkább növekszik, nem vezet ki más, mint a tatár és kalotaszegi jellegnek szembeállítását, a mint ezt főnebb végeztük is, a mikor az egész tatárság a szókeségbe és kékszeműségbe temetkezik, no meg a sasorrba is.

Nem kevésbé nevezetes az az elmefuttatás, a mely a kalotaszegi templomtornyok hegyes, karsú tetejéhez s a tövén ékeskedő négy kis tornyocskához fűződik. Szerző észreveszi, hogy ez a toronyforma megvan az oláh templomokon — beszerikákon — hozzátehetjük, hogy az egész Biharhegységben; de ismeri ezt Biharból, Ribély magyar faluból is; ez elég arra, hogy reámutasson Priskos Rhetorra (!) a ki Attila tanyájáról írja, hogy annak sarkai tornyocskákkal vannak körülvéve — a mi aztán *hun* stil volna! — de aztán mégis csak, roppant ovatoskodással, a talán lehető bizanci stíl valószínűségének teljesen ki nem zárt voltát teszi föl.

Ha Kubinyi és Vahot művét forgatta volna, már a második kötetben, a Kölcsey Ferencz emlékeiről szóló cikkben, megtalálhatta volna Cseke fatornyának rajzát, mely toronynak harangja Kölcsey temetésén szólt; hozzá azt is, hogy ez a toronyforma a Tiszahát falvainak nagyobb részében dívik; de ott van az az avasi templom külön álló tornyán, Miskolczon; de sőt épen négy melléktornyos alakja például Stockholmban, a Riddarholm templo-

mán *) is! — Vahot Imre pedig, a csekei toronyról szólva, minden kalandozás nélkül a gothi stíltre mutat rá.

És elvégre is, minek mennénk a svéd Riddarholmig, mikor az a négy melléktornyocska egész stílszerűségében ott ékeskedik Maros-Vásárhely, Szeben s akárhány erdélyi templom tornyán! a mikor tudjuk, hogy ez privilegiuma volt például azoknak a szász városoknak, a melyek önálló judicaturával bírtak, a mint ezt Boner, a disznódiak torony-perével egyetemben meg is írta, le is rajzolta Erdélyről szóló könyvének IV. s más szakaszaiban.

De sőt Schulek épen e négy melléktornyos formát élesztette föl a budai Mátyás templom melléktornyán!

Szerző ezután belemelegszik oly egyházművészeti fejtegetésekbe, melyek a tárgyi ethnographiával össze sem egyeztetetők; ezeknek fénypontja a szószékek koronáján látható, önkebléből táplálkozó phönix (!) madár, mely tehát itt nem hamvaiból kél új életre, hanem némileg azon híres pelikán szerepét játssza, mely nem is önmaga táplálkozik önkebléből, hanem fiait táplálja keble vérével és bizonyosan — a kalotaszegi szószékek koronáján is.

A szakasz végén az irodalom ismeretének ismét egy kirívó tanújele ez: «Ezek voltak a kalotaszegi templomok általánosan jellemző sajátosságai. Megvannak-e mindezek másutt is, mily formában, nem tudom, hasonló irányú leírások irodalmunkból hiányzanak». Ebből azután világos, hogy dr. Jankó miatt, mást sem említve, hiába bujta jó Orbán Balázs különösen a székely templomokat, hiába fődözte föl Enlakán az úgynevezett «hun- scytha» írást, mert dr. Jankó szentül meg van győződve, hogy a mit ő nem tud, arról az irodalom sem szól.

A ház beosztásában, szerkezetében, berendezésében adja azután a különböző népies mesterszavakat, a nélkül, hogy utána járna bár egyetlen egynek is. Így a bevezetőben, mint a székely rokonságra valló szokást, a *kalákát* említi föl s reátér a házépítésnél is; de nem nézi meg még az öreg tájszótárban sem, hol láthatta volna, hogy a szót Gáthy Szatmárból is közölte; fölhozza például a *cserényt*, mint kettős tűzhelyet; ha Kubinyi és Vahot művét ismeri, megtudhatta volna, hogy Kecskemét pusztáin a cserény pásztorok *tanyája*, a tájszótár szerint pedig Göcsejben *verőcze*, Baranyában kis

---

*) Nagyon szépen adja Richard Lovett *Norwegian pictures, containing also a glance at Sweden and the Gotha Canal*. London, 1885.

hordó, a Balatonnál trágyahordó *saraglya*, Krizánál ellenben kemenczefal, tehát a kalotaszegi jelentéssel congruens.

A gazdasági eszközökre térve, azt mondja, hogy aprólékos leírásukba nem bocsátkozik, mert azok nagy része az egész országban hasonló elnevezések alatt ismeretes. Honnan tudja, hogy ez így is van, mikor bizonyos, hogy még a szomszédos falvak terminológiája is, még pedig igazán országszerte, eltérő; sőt épen itt, az eszközök részleteinek, hozzá a fogások kikutatásában, nyílt volna alkalma az összehasonlító tárgyi ethnographiának nagy szolgálatot tenni, a mint ezt például a kender kezelésénél és a szövés-fonásnál jórészen tette is.

A ruházat tárgyalásánál ott van például a *muszuly*, mint a kalotaszegi női viselet legjellemzőbb darabja s hozzájárul a *fersing* is. A fersing a tájszótár szerint rokolya és felső gyolcs-szoknya; Gedő szerint székely felső ing is; Toroczkón ellenben — Kriza szerint — fersing alatt a *muszulyt* értik. Mintha a szótárakról sem volna tudomása.

Le kell mondanom arról, hogy szerzót a varrottasok birodalmába elkísérjem, a melyet úgysis Gyarmathy Zsigáné jegyzetei és a Pentsy és Szentgyörgyi-féle album alapján — csak rámutatva — tárgyal.

Átmegyek immár a «*családi ethnographiára*». Tíz táblázaton adja a kalotaszegi 244 családnevet, az egyazon nevet viselő családok számát és ezeknek 27 faluban való elterjedését. A bevezetés merő kapkodó-tapogatódzás, hogy tudniillik némelyek szerint lehet ez a nép székely, mások szerint magyar, ismét mások szerint tatár. A táblázatos kimutatásra következik a csoportosítás, oly módon, mint a határneveknél s itt az a tétel, hogy e legelterjedtebb, vagyis az a név, a melyet a legtöbb család visel, egyúttal a család régiségét is bizonyítja. Ebből aztán kitűnik, hogy e legtörzsökösebb nevek a következők: Kovács 273, Bálint 128, Vincze 119, Gál 119, Varga 109 család. Nem tekintve azt, hogy ezek a nevek például a magyar részekben milyen elterjedési arányokat mutatnak, bizonyos, hogy egytől egyig benne vannak abban a jegyzékben, a melyet Kriza állított össze a székely családnevekből, nem is szólva a többiekről, a melyek Krizánál és Jankónál ezeken kívül azonosak és hozzátéve azt is, hogy Kriza itt is csak a jellemzőket adta. Kriza művének ismerete tehát itt is nélkülözhetetlennek bizonyúl.

Mint már a határneveknél is láttuk, itt is nagyöszintén bevallja szerző, hogy nem tudja, honnan kaphatta a nép bizonyos csa-

ládneveket? Ezek között aztán ilyenek is olvashatók: *Betlendi* (Betlenről), *Gál* (Gallus keresztnévtől), *Kondor* (a göndör hajtól), *Molitor* (= Molnár), *Püsök* (a prücsöktől) stb.

A gúnynevek szükséges voltának megokolásánál M. Gyerő-Monostorról például azt mondja szerző, hogy öt családnevet mintegy 100 család visel; az öt név pedig ez: Kovács, Sinkó, Inre, Török és *Bogdán*. Az első négy Krizánál is megvan, az utóbbi nincs meg, mert hiszen nem székely, hanem az Adeodat név szláv fordítása; de ez szerzőnek nem tűnik föl. Ha a Bogdán nevet a táblázatban keressük föl — p. 107 — akkor meg az súl ki, hogy e nevet az egész Kalotaszegen csak *egy* család viseli s az is — Magyar-Valkón lakik. A 118-dik lapon ez a Bogdán név azután ott olvasható abban a csoportban, a mely az egyedül álló családokat foglalja össze. Azt a demographico-statisztikai elaprózást, a melyet szerző erre az engedékeny anyagra alkalmaz, nagyon bajos egy cikk keretében kellő bírálatnak alávetni; be kell végeznem a névrengetegek fölötti szemlét azzal, hogy szerzőnek hat férfi és négy leány keresztnévvel szemben Kriza 70 férfi s mintegy 30—40 leány keresztnévet sorol föl, az árnyalatok százait is téve hozzá; így magának a Mózes névnek 11, az Erzsébet névnek éppen 18 változatát és árnyalatát adja, a mely indulatból ered, tehát a néplélektanhoz is tartozik. A jellemző gúnynevek Krizánál is megvannak, még pedig bőven; és ha dr. Jankó e művet ismeri — a mint kellett volna — irányt kap arra, hogy a jellemző ló, ökör, tehén, bival, bika, eb és macska neveket is összegyűjtse s összehasonlítsa, tehát mélyebbre hatoljon.

A «családi ethnographia» ezek után az emberi élet három legfőbb mozzanatára tér át: a születésre illetőleg keresztelésre, a családalapításra illetőleg házasságkötésre, végül a halálra illetőleg temetésre, az ezekhez fűződő szokásokkal, tárgyakkal és babonákkal egyetemben.

Jellemző az, hogy a keresztelésnél három koma szerepel, úgy mint az édes- (fő) koma és a lógó komák. Az altató dalok egyikének kezdete ismét Kriza székelyeire mutat:

Beli buba beli,

mely a *Bátori Boldizsár* című balladában — *Vadrózsák*, p. 8. — így hangzik:

Beli fíjam beli . . .

Az első gyermekkor tárgyalásánál szerző fölmelegszik; de a

hangulatot nyomban megrontja az az állítás, hogy a gyermek első értelmező hangja *papa!* — A köznép gyermekei nem így mondják.

Nagyon érdekes adat — a melynek értelmezéséhez azonban szó fér — az, hogy még a múlt század elején is a «család» («vagy telek», mondja szerző) helyett a *bokor* elnevezés volt szokásban. Ez megfelel például a *halászbokornak* és a régi mansionak, mely nemzetségekből alakult; nyílt kérdés marad az: mit jelentett a bokor oly népnél, mint a kalotaszegi, mely szerző szerint összetart a telken s nem szeret «elkülönözni».*) Még négy gyermekjátékot jegyezve föl, szerző áttér a házasságkötésre.

A Kalotaszegen dívó lakodalmi szokásoknak első leírója Kőváry László volt, kinek dolgozata a Klimkovics képével együtt 1854-ben jelent meg.***) Kőváry mindazt, a mi lényeges, a nála megszokott tömörséggel adja, merőben kihagyva az ilyen alkalomkor dívó úgynevezett «fölszólásokat» és «versezeteket», a melyek híjával vannak a népies elemeknek, minthogy rendszeren papok és kántorok elmeszüleményei, s mint ilyenek aztán számos másolatban széles vidéken a nép közt keringenek. A kihagyást Kőváry azzal okolja meg, hogy ezeket a mondókákat Kolozsvár külvárosaiban (hóstát) is hallhatni.

Ezt a leírást szóról szóra s a forrás megjelölésével vette át Réső Ensel Sándor 1866. és 67-ben megjelent, a népszokásokat tárgyaló gyűjteményébe s engem nagyon érdekelt megtudni, mennyiben vág össze s illetőleg tér el dr. Jankó «eredeti kutatásának» az eredménye a Kőváry-félével vagy félétől; mert azt, hogy dr. Jankó az utóbbit nem ismeri, bevezetője szavaiból föl kellett tennem. Az eredmény íme ez:

Kőváry a szokás leírását e szavakkal kezdi: «Az atya, mint egy pátriárka, maga határozza el, mikor lett alkalmassá fia családalkotásra. Miután tehát az év áldásait betakaríták, őszszel az apa fiának egy tallért ad s ezáltal tudtára adja mintegy, hogy magának nőt vehet».

Réső Ensel Sándor e bekezdést szóról szóra átveszi, meg is mondja honnan s azt is, hogy a *Vasárnapi Ujság* is ugyanabból a forrásból merített.

---

*) Ezt külön szakaszban tárgyaltam a *Halászat könyvében*, mint történeti mesterszót, Hunfalvy Pál pedig könyvem ismertetésében, a tud. Akadémia kiadványaiban.

**) Kubinyi és Vahot: *Magyarország képekben*, II. k., p. 135—137.

Dr. Jankó Jánosnál aztán a leírás így kezdődik: «Az atya, mint egy pátriárka, maga határozza el, mikor lett alkalmassá fia családalkotásra» (itt közbeveti a katonáskodás késleltető befolyását s aztán egy kis ügyes nyomvesztés kedvéért pont után így folytatja): *Régen* (!) miután az év áldásait betakaríták, ősszel az apa a fiának egy tallért adott s ezáltal adta tudtára, hogy magának nőt vehet. Tehát szóról szóra a Kőváry bekezdése, mely R. Enseltől csak abban tér el, hogy az irodalmi forrást *nem* nevezi meg s a *régennek* megfelelően a múltat alkalmazza. A szokásoknak a múltba való áthelyezést még többször ismétli szerző, például a kézfogónak eredeti «marhaság» nevét, a lakodalmi fát — melyet azonban Gyarmathy Zsigáné az 1885-diki országos kiállítás néprajzi osztályában még ki tudott állítani — végül azt a szokást, hogy az eskető papnak a legény három kakast, három kalácsot és három kancsó bort, a menyasszony kakas helyett három tyúkot adott, mint kihalt szokást említi; de itt elhagyta óvatossága s megint csak ott van egy eredeti Kőváry + Ensel passus: a menyasszony három tyúkot s az említett kalács és bormennyiséget (adott).

Ez a szakasz a rengeteg, ethnographiailag vagy inkább folkloristikailag értékkel nem bíró versezetekkel, fölszólásokkal ki van nyújtva s végig úgy van tartva, mint előzmény nélkül való eredeti kutatás eredménye. Pedig kétségtelen dolog, hogy szerző vagy Kőváry eredeti, vagy R. Ensel átvett leírását ismerte s hogy — ha az ő leírásának lényegesebb eltérései valóságban alapúlnak — mint mondani szokás, provocalva volt az egybevetésre, a múlt és jelen közötti eltérések kimutatására, illetőleg a Kőváry-féle leírás esetleges hiányainak kijelölésére. Ilyen lényeges különbség például az, hogy szerző szerint a menyasszony-táncz alatt két tányérban gyűjtenek pénzt, az egyikben a menyasszonynak, a másikban a cigánynak;*) holott Kőváry szerint a pénzgyűjtés az első tál étel után csak a menyasszonynak szól s úgy történik, hogy tányért tesznek le, melléje pedig bicsakot ütnek föl; hogy a második tál étel után nem pénzt, hanem marhát, a harmadik után pedig házi bútorokat kérnek, a mi nagyon lényeges különbség.

Az összes «fölszólások», prózában és versben adott mondókák, köszöntések szinte ragyognak az újságtól; sehol semmi kopása, népies elváltozása bárcsak egy résznek is; mintha csak ezidén kerül-

---

*) Ezt Boner mint a szászoknál dívó szokást mutatja be.

tek volna a tiszteletes vagy kántor úr asztaláról, még pedig a leggondosabb másolatban, mely helyesírás szerint is tökéletes.

Sőt belé kell törődnünk abba is, hogy a Kalotaszeg valamennyi helységében a lakodalom, minden szokása és szava szerint változatlanul ugyanaz; a mit a magaménál sokkal erősebb hit sem vehet be.

El is búcsuzom e szakasztól, még pedig szerzőnek az e szakaszt megnyitó szavaival: «A kalotaszegiek házassági szertartása századok tisztos nyomait hordja magán s mintegy képlete az ősmagyar családi élet folyamának (ez a rész szóról-szóra Kővárytól van véve). Ép azért rendkívüli figyelemmel voltunk (nos!) a régibb lakodalmi szokások nyomozására is, hogy megmenthessük . . . .» Hogy mik legyenek azok az enyészettől megmentett szokások, azt senki sem tudhatja, mert a mi «régén», vagy «régibb időben» jelzővel van adva, az mind megvolt már örökítve a Kőváry cikkében ezelőtt harmincznyolcz, dr. Jankó születése előtt pedig mintegy tizenöt esztendővel; és sok századdal Phædrus III, meséjének keletkezése után.

A temetkezési szokásoknál érdekes a dékánuság bemondó intézménye; ellenben a hosszú halotti köszöntő a rövid mondókákkal együtt ismét nem népiesek. A fejfák úgynevezett csillagos és csillagfűzéses díszítése különösen Szatmárban is megvan a kapuzábék és szárazmalmok födeleinek sarkán, illetőleg csúcsán, tehát a Kalotaszegre nem tipikus.

A keresztyén ünnepi szokásokról szóló rész értékéből ismét sokat von le az a körülmény, hogy a mondókák és versezetek nem népiesek, hanem írástudó emberek szerzeményei; a jobbak közül való az a vers, mely a jó gazdasszony tulajdonságait ragyogtatja azáltal, hogy a rossz gazdasszonyét apróra leírja.

Ezután következik a babonákról szóló rész, melyről szerző mondja, hogy alapját Wlislöcki rakta le, a miért minden oly kikezdésnek a végére, mely e gyűjtő nyomán készült, a (Wl) jegyet szánta; ezt azonban az egész hosszú tárgyaláson végig csak egyetlen kikezdés végén alkalmazza, egyszer szöveg közben és két jegyzetben, úgy, hogy nem tudhatjuk kinek mit kell tulajdonítanunk. Az összehasonlítás itt is hiányzik, noha épen Wlislöcki számos idevágó közleménye ezt már bizonyos fokig lehetővé tette volna.

Legvégül következik a kalotaszegi «nyelvjárás» Czuczai Jánostól, a melyről szerzője maga mondja, hogy inkább csak illeszkedés s csak a közszokásnak hódolt, a midőn e rész fölibe a «nyelvjárás» cízi-

met illesztette. Ez az önálló és avatottságról tanúskodó rész egész természete szerint minden esetre jobban illett volna például a *Nyelvőrbe*, mert az ethnographia s még inkább a folklore birodalmát idáig kiterjeszteni nem is tanácsos, hogy miért, azt alább fogom érinteni.

Ha nem is úgy állítom föl, mint kell, a tételt, hogy Erdély magyarságának semminemű töredéke sem tárgyalható ethnographiailag Kriza művének ismerete nélkül, ez a mű anyagánál fogva mindenesetre vezéri tulajdonokkal bír; s ha dr. Jankó ezekhez tartja magát, nem esik a lényeges hiányok bűnébe. Nála a táncz egy árva szóval sincsen jellemezve, holott Kriza a tánczszók belevonásával, nemcsak világosságot, hanem ragyogó fényt derít a népjellemre. Hiába keressük a szólásmódokat, a melyek Krizánál oly remekül festik népe észjárását. Hol van a népmeséknek bárcsak jellemzőbb mutatóványa, a találómsese, a példabeszéd? Hol vannak a pásztorság, a természetrajz népies szavai?

És azután ennek a kalotaszegi népnek nincsen semmiféle dala? nem ismer az egyetlen népies balladát sem? Lehetetlen!

Vajon ezeknek, bárcsak egyes mutatóványai is, nem méltóbbak és egyszersmind szükségesebbek voltak volna-e, mint a minők azok a csinált versezetek, a túlságba vitt statisztikai táblázatokkal egyetemben?

És miért viseli a könyv a «tanúlmány» melléckézimét, mikor az összehasonlítást és következtetést kerüli, szerzője pedig nem is bírja megejtteni, mert akár az anthropologiai, akár a «tárgyi ethnographiai» részben kísérti meg, kudarcot vall?

A mit ad, ahhoz nem kell néprajzi tudomány, mert címek szerint való utasításra ennyit s még többet, sőt jellemzőbbet is, összegyűjthet a Kalotaszeg vagy bármely vidék minden szemesebb jegyzője. A könyvnek föltett «néprajzi» része teljesen fölszínes s egyetlen egy helyen sem törekszik mélyebbre. A mi pedig még ezenfölül jellemzi, ez az, hogy a geographusok az ethnographusoknak kívánnak szerencsét hozzá, az ethnographusok viszont a geographusoknak, a könyv pedig valójában nem néprajz, sem földrajz.

A Kalotaszegnek az a néprajzi méltatása, a mely az összehasonlításra kellő anyagot nyújt s a mely épen azért kutató írójától szélesebb látókört és alaposabb tudást követel, mint a minővel dr. Jankó ma rendelkezik, az még hátra van.

De ha azon a famozus anthropologiai diagnosison kezdjük s számbaveszszük a némileg elfogadható egyéb adatokat, hozza

mindazt, a mit eddig magunk is tudunk, semmi kétség, hogy a Kalotaszegen több a székely jelleg, mint bármely más magyar fajé.

De igazságtalanságot követnék el, ha a bírálatot itt fejezném be s nem sorolnám föl az enyhítő körülményeket, a melyek szerző mellett szólnak. Az első szerző ifjú kora. Huszonhárom évvel a nagy tehetség sem szerezhethet annyi és annyiféle szaktudást, a mennyiben dr. Jankó János próbálkozik s próbálkozva, nyilvános szerepléshez jut. Feleljenek erről az utóbbiról azok az öreg és előkelő szakemberek, a kik a legújabb időben hivatást látnak abban, hogy tanítványaiknak oly dolgozatait is a tudomány legelőkelőbb helyeire vigyék bemutatóba, a melyeknek — igen érthető okoknál fogva — csak a tanintézet körében lehetne helyet és dicséretet osztogatni. Az a kiforratlan ifjú, a ki már mint tanítvány megéri, hogy pensuma a tudomány elsőrangú helyein szerepel, legalább is elbízza magát; a legkevesebb, a mit rangban és jövedelemben az élettől és rögtön követel, az, a mit az ő «tudományának» bemutatói élveznek s ez természetes is. Azok az így nevelt ifjú óriások, a kik ma rázták le az egyetem porát, még ma aspirálnak egyetemi tanárságra, vagyis azon akarják kezdeni, a min az öregek végzik. Sőt könyvet is írnak, mielőtt, hogy rátanúltak volna az eredeti könyvírás elemi föltételeire. A felelősség nem őket, hanem azokat a bemutató öregeket terheli, a kik a helyett hogy az ifjak előtt járva folyton tovamenő nyomot róvnának a tudományos haladás ösvényén, a fiahordó szerepére vállalkoznak — nagy kényelmesen.

Csak sajnálnom lehet az oly eleven eszű, iparkodó s a nyelvismeret nagy előnyével bíró erőket, mint a minő dr. Jankó, ha a korai szereplés révén, mindjárt pályájuk kezdetén hibás irányra térnek s elvesztik az érzéket tehetségök mértéke és komoly föladatak megoldásának elengedhetetlen föltételei iránt. E kettőnek megszerzése nagy erkölcsi erőt és akaratot, visszaserzése pedig e kettőn kívül komoly magábaszállást és határozott eltökélést kíván. Dr. Jankónál még nem késő.

Legvégül pedig szabadjon pár szót arról az «ethnographiá»-ról is szólni, a melyet egy ifjú, de részben még kiforratlan gárda annyira propagál s oly fontosnak hirdet. Igenis, az ethnographia nemcsak szép, hanem fontos tudományszak is; de ez alatt csak azt a tudományt lehet érteni, mely az ember psychicumát és physicumát az életre, tehát az emberi társadalomra való összes kihatásaiban s úgy mai állapota, mint fejlődése szerint is — tehát le egészen a történet előtti állapotokig gondos összehasonlítások alapján számba

veszi s ezekből következtet; mely a most folyó emberi lét alapos ismeretével megtöri még a præhistoricus jelenségek némaságát is; mely nem éri be versecskéknek, mondókáknak kritikátlan nyalábolásával, hanem a természethistoria, anthropologia, a történet, összehasonlító nyelvészet és kritikailag művelt néplélektan nyújtotta alapokon is haladva, megszabja mint önálló szaktudomány működési terét, mondhatni határait, az igazi, termékenyítő munkafőlesztés érdekében.

Az ethnographiával, mint mellékczímmel élni, még nem csinál senkiből ethnographust s ha az ethnographia csak bizonyos, olyan nagyon fölkarolt gyűjtésekből állana, úgy azt cím szerint bizvást nélkülözhetnők; mert ezt a föladatot jobban, megbízhatóbban, mert kritikailag végzi a *Nyelvőr* s a Kisfaludy-Társaság népköltési kiadványaival; az előbbi még igen jelentékeny másnemű folklorisztikai anyagával, mely a nyelvészeti méltatáson túl, épen ethnographiai földolgozásra is vár.

HERMAN OTTÓ.

A

TELEKI-PÁLYÁZAT «SZÉGYEN-PARAGRAPHUSA».

A magyar tudományos Akadémia ügyrendjének 292 szakasza közt bizonyára egy sincs, a melyet íróink és hírlapjaink annyit emlegetnének, mint a 141-dik szakaszt. Külön nevet is adtak neki, elnevezték «szégyen-paragraphus»-nak, mert ezt az Akadémia, nézetők szerint, a magyar drámaírók «megalázása, megszégyenítése» végett gondolta ki.

Sajátságos egy dolog!

Épen azt a szakaszt illetik e névvel, a melyet a leggyöngédebb érzésű, legeszményiebb gondolkozású magyar író, báró Eötvös József javaslatára fogadott el az Akadémia és épen az írók iránti figyelemből, gyöngédségből igtatott ügyrendjébe.

Mily különfélék a fölfogások; különböző szemüvegeken nézve, mily más színben tűnik föl ugyanaz az egy dolog.

Nemcsak irodalomtörténeti, hanem még lélektani szempontból is érdekes e paragraphus létrejövetelének és sorsának története.

Hadd mondja el e tanulságos történetet az Akadémia krónikaírója, nem is a maga szavaival, hanem az eredeti jegyzőkönyvek szavait és kifejezéseit idézve.

* * *

Gróf Teleki József, a magyar tudományos Akadémia elnöke, 1854. június 10-dikén kelt végrendelete nyolczadik pontjában ezt hagyta:

«Családom nevét örökösen viselő alapítványra rendelek 12 ezer forintot, oly móddal, hogy ennek kamataiból egy hatod rész tőkésítettvén, öt hatod rész adassék évenként a legjobb magyar, föl-

váltva, szomorú- vagy vígjáték szerzőjének, ki művét nevének titkos lepecsétlése s mind amarra, mind erre tett emlékmondatának följegyzése mellett titkon nyújtsa be a magyar tudós társaság heti ülésétől meghatározandó napig és helyen. Az így bejövendő színműveket az Akadémia egyik tiszteletbeli tagjának elnöksége alatt két, az elnökkel együtt, a magyar tudós társaság és ugyanennyi a nemzeti színház igazgatósága által kinevezendő tagból álló bizottság fogja elítélni. A jutalmat nyert színmű, előadás végett, a nemzeti színház sajátja, de annak kinyomatása fönmarad a szerzőnek.»

Az Akadémia a végrendelet kifejezéséhez tartotta magát; 1856. január 28-diki üléséből 1857-re két jutalmat hirdetett ki: egyet a «legjobb» szomorújátékra, a másikat a «legjobb» vígjátékra.

A Teleki-jutalmat első ízben 1857. márczius 19-dikén adta ki az Akadémia, mind a kettőt Szigligetinek, az egyiket *Béldi Pál* szomorújátékért, a másikat *A mama* vígjátékért.

Még 1858-ban is jól ment a dolog: a 100 aranyat megint Szigligeti nyerte el, *Fenn az ernyő nincsen kas* című vígjátékával.

A rákövetkező évben azonban már egy olyan eset fordult elő, a mi nem kis zavarba hozta az Akadémiát.

A jutalom odaítélése előtti utolsó ülésen a bíráló bizottság (Csengery Antal, Egressy Gábor, Tóth József és Tóth Lőrincz) nevében a bizottság elnöke:

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND kérdést intéz az Akadémia összes üléséhez. A bizottság ugyanis nem talál a pályázó nyolcz mű közt olyat, mely önálló becsesl is bírna; magát pedig nem véli arra jogosítottnak, hogy gróf Teleki József végrendeletének ide vonatkozó pontját értelmezze. Mielőtt tehát a művek viszonylagos becese s a szerinti osztályozása fölött ítélethozásba bocsátkoznék, tisztelettel kéri az Akadémiát, méltóztassék az iránt, vajon a jutalom minden esetre s okvetlenül, évről-évre kiadandó-e, határozni s a bizottságot e részben utasítani.

Az Akadémia, noha a végrendelet általános kifejezése, midőn a «legjobb»-nak talált pályaművet rendeli jutalmaztatni, a jóság bizonyos fokát föl látszik tenni, s noha kétséget nem szenved, hogy az irodalom jelen álláspontján a jutalmak osztásában több szigort követelhetni, mint két évtizeddel előbb -- mindazonáltal, a végrendelet illető pontjára nézve a legkedvezőbb magyarázatot tartja követendőnek, minthogy az alapító nemes gróf intentiója bizonyosan az volt, hogy a tehetségek anyagi eszközökkel is, minél nagyobb számban és folyvást buzdíttassanak az irodalom ez ágával való fog-

lalkozásra. Az alapító ekkép magyarázott szándékához képest, a bíráló bizottság akkép utasított, hogy a kitűzött jutalomdíjat a viszonylag legjobbnak azon esetben is ítélje oda, ha a pályaművek közt nem találhatnák is olyan, mely önálló beccsel is bírna.

A bíráló bizottság márczius 19-dikén fölolvastott jelentése újabb bonyodalomra adott okot.

Ugyanis a bizottság jegyzője:

TÓTH LŐRINCZ jelenti, hogy a bizottság a beérkezett nyolcz pályamű közt egyet sem talál a többiek fölött annyira kitűnőnek, hogy pályatársai közt legjobbnak mondathassék; azt javasolja tehát, hogy a száz arany jutalom a IV. és V. számú közt egyenlően osztassék meg.

Az Akadémia úgy vélekedett, hogy a jutalom megosztása egyaránt ellenkezik a gyakorlattal és az alapító szándékával. Miután tehát a bizottság nem tudott választani a kiemelt két pályamű között: e két pályamű egy újabb bizottságnak adatott ki, oly utasítással, hogy egyiknek a kettő közül az egész pályadíjat mindenesetre odaítélje. E bizottság tagjaiul az Akadémia részéről Lukács Móricz, Arany János és Jókai Mór küldettek ki.

JÓKAI MÓR az április 16-diki összes ülésben jelenti, hogy a bizottság a IV. számúnak ítélte a díjat. Midőn mint előadó, e tisztében eljár, «a maga részéről» egyszersmind a következő indítványt terjeszti elő:

«A drámai pályamunkák megvizsgálására kiküldött választmány tüzetes véleményét négy fal közt egymásnak elmondva, az ezek következtében szerkesztett jegyzőkönyvet tartsa meg oly titoknak, a mit kívánatra mindenki, a kit illet (úgymint a versenyző és akadémiai tag) saját megnyugtatója vagy okulása végett megtekintessen, de a mi a közönség elé sajtó útján ne kerüljön. Az Akadémia s általa a közönség is egyszerűen arról tudósíttassék a választmány által, hogy a megvizsgált pályaművek közt szavazattöbbséggel melyiket fogadta el, nem ragasztva ehhez sem kitüntető, sem magasztaló szavakat.»

Az Akadémia Jókai indítványát nem fogadta el, s ekkor még nem is tartotta szükségesnek, hogy a bírálóknak oly esetekre, mikor a rosszak közt a «legjobbat» nem képesek kijelölni, előlegesen valami utasításfélét adjon. Megmaradt a réginél, s 1860. július 9-dikén csak annyit igtatott az Ügyrendbe, hogy mind a Teleki-, és mind a Karátsonyi-pályázatokon «a jutalom a viszonylag legjobb műnek mindig kijár».

Valamit pedig kellett tenni, valami modus vivendit kellett keresni, mely az elhunyt alapító végakarátát tiszteletben tartsa és a bírálók lelkiismeretét is megnyugtassa.

Már a következő év (1861) bizottságot tett erről. A bíráló bizottság egyik tagja:

GAAL JÓZSEF különvéleményt nyújt be. Szerinte a száz arany díjat egyik pályamű sem érdemli meg. Az alapító levél idevágó szavait nem ismeri, csak hallomásból tudja, hogy a díj az aránylag jobb műnek kiadandó; de nem hiheti, hogy ez «aránylag jobb» alatt az alapító minden silányságot érthetett volna. E tekintetben határt kell vonni, különben odajutunk, hogy a drámai díjak kiosztása csak anyagi haszon lesz az íróra, de korántsem dicsőség. Átlátja ugyan, hogy nehéz æsthetikai határt vonni: hol végződik a jutalomra méltó s hol kezdődik az elvetendő silányság. Nehogy az utóbbiba sülyedjünk, mitől a pályázó drámák s különösen vígjátékok, évenkénti hanyatlásánál fogva, valóban félnünk kell, azt hiszi, hogy határul a «a színpadi előadhatást» vonhatnak addig is, míg az Akadémia, mint a két drámai jutalom kezelője, másképen intézkednék. Megvallja ugyan, hogy a színi előadhatást, legyen az bár sikeres is, nem tarthatja a költői becs mértékének, de jobb híjjában elfogadja, mint minimumát azon érdemnek, melyért a jutalmat — ha már ki kell adni — kiadhatónak véli.

LUKÁCS MÓRICZ, a bíráló bizottság elnöke (maga és társai: Gaal József és Salamon Ferencz nevében) határozott indítványt terjeszt elő. Bizottság kiküldését indítványozza, mely az alapítóval, illetőleg az alapító örökösivel érintkezésbe tevén magát, véleményt adjon mind a Karátsonyi-, mind a Teleki-jutalom akkép formulázása iránt, hogy az esetben, ha a bírálók egy pályaművet sem tartanak utalmazásra érdemesnek, a jutalom ne adassék ki; s ily esetekben a ki nem adott száz arany a következő évi jutalomhoz csatoltassék. A nagyobb jutalom jelesebb tehetségekre is inkább ösztönzőleg hathat; míg a drámai jutalomnak minden esetben kiadása a jutalmazott művek becsét és az Akadémia tekintélyét egyaránt csökkenti a nagy közönség előtt, mely nem tudja, hogy az Akadémia minden esetben köteles kiadni a jutalmat, s nem ismeri a bírálók véleményét sem. A közönség bizalmatlansága annyira megy immár a jutalmazott művek irányában, hogy elsőbb rendű írók e miatt pályázni nem is akarnak többé. Úgy hiszi indítványozó, hogy a bíráló bizottság javaslata a gróf Karátsonyi-pályázat e részben módosítása iránt, minthogy az alapító él, könnyen eszközölhető. A Teleki-jutalomra

nézve már több nehézség forog ugyan fönn, de ezt is eloszthatja az alapító utódainak és az Akadémiának közös megegyezése, mivel itt nem az alapítvány más célra fordításáról, hanem csupán az alapítvány kezelése módjának és formáinak az idő viszonyaihoz alkalmazásáról van szó.

B. Eötvös József a bíráló bizottság indítványát a Karátsonyi-jutalom célszerűbb formulázására nézve elfogadja; a Teleki-jutalomra nézve azonban azt hiszi, hogy továbbra is ragaszkodnunk kell az Akadémia azon határozatához, melyben az alapító végrendeletét akkép vélte magyarázandónak, hogy a jutalom minden esetben kiadandó az aránylag jobb műnek. Az alapító szándékát az Akadémiának meg kell tartani; azt se az utódok, se az Akadémia már nem változtathatja meg. Minthogy azonban a szigorú ítéletmondást az Akadémia tekintélye követeli, az ócsárlással nyújtott jutalom pedig sértheti az írói önérzetet: oly esetekben, midőn a bírálók egy művet sem találnak jutalomra érdemesnek, módot kellene nyújtani a viszonylag legjobb pályamű szerzőjének arra, hogy kinyilatkoztathassa, vajon a díjat, ily körülmények között is, föl akarja-e venni? A jutalom odaítéléséről szóló hivatalos jelentést azon megjegyzéssel kellene közzétenni, hogy ha az író, a rosszaló ítélet ellenére is föl akarja venni a díjat, félév alatt jelentse ebbeli szándékát az Akadémia titoknoki hivatalánál, mire a nevét rejtő jelíges levél fölbontatván, a jutalomdíjat azonnal fölveheti; különben pedig, ha e határidő alatt a nyertes pályázó nem jelentkeznék, a nevét rejtő levél elégtetetik s a pályadíj a következő évi jutalomhoz fog csatoltatni.

Az Akadémia egyhangúlag elfogadta Eötvös József indítványát, és ennek értelmében alkotta meg a mai ügyrend 141-dik szakaszát.

Kétségtelen, hogy az irodalmi dicsőség eszményi fölfogása, az írói önérzet iránti gyöngédség sugalmazta Eötvös indítványát, de kétségtelen az is, hogy e paragraphus gyakorlatilag merőben eltévesztette célját; mert nem volt eset, hogy e paragraphus alkalmazása mellett pályadíjat nyert drámaírók közül egyik is a jutalmat föl ne vette volna.

Már közel egy évtizede, hogy az Akadémia nem is alkalmazza e paragraphust. Utoljára 1883-ban tette; azóta hallgatag megegyezés jött létre, hogy ezentúl csak abban az esetben kell majd alkalmazni, ha valami föltűnő silányság nyeri el «mint legjobb» a jutalmat.

Ennyiből áll a hírhedt szakasz története. Szükségesnek tartottam, ezt egyszer részletesen is elbeszélni, hogy valaki ha majd megint a «szégyen-paragraphus»-on fogja elmésségét gyakorolni, mint ezt egy nagy képes lapunk *) nem régiben is tette, legalább tudja is, hogy ezzel voltaképen nem cselekszik egyebet, mint azt, hogy a legnemesebben gondolkozó magyar írók egyikének az írói önérzetről táplált eszményi fölfogását teszi gúny tárgyává.

Sz. K.

---

*) E nagy képes lap a *Magyar Geniusz*, lucus a non lucendo; mert bizony nem igen fedezhetni föl benne a magyar geniusz nyomait.
Szerk.

EGY ÚJ SZLÁV SZEMLE.*)

E cím alatt jelent meg február végén, egy hónappal elkésve, Budilovics Antal, varsói egyetemi tanár szerkesztése alatt egy új szláv szemle első füzeté. A szláv világban elismert nevű tudós, a ki nem rég *Obszeszlarjanszkij Jazyk* cím alatt egy kétkötetes, ötezer rubellel kitüntetett nyelvudományi művet bocsátott közre, a következő pontokba foglalja össze e havi folyóirat programját: I. Szláv irodalmi, ethnographiai, történelmi és politikai czikkek. II. Levelezések. III. A szláv életnek, a mennyiben az a politikai, vallási, társadalmi s irodalmi téren nyilatkozik, krónikája. IV. Kritika és bibliographia. V. Értesítések a szláv társulatok s intézetek működéséről. VI. Vegyes. VII. Mellékletek: szláv szépirodalmi művek fordításai. VIII. Kiváló szlávok arczképei. IX. Közlemények.

E programnak megfelelőleg a *Szláv Szemle* célja, könnyen érthető alakban oly kérdéseket fejtegetni, melyek tárgya a keleti, déli és nyugoti szlávok jelen állapota és történeti multja, belefoglalva a keresztyén keletnek más, a szlávokkal történetileg egyesített népeit. A folyóirat jelszava lesz: e nemzetek szellemi testvérisége, tág műveltségi és történeti értelemben véve.

A szerkesztőségnek, széles összeköttetései lévén valamennyi szláv nemzet irodalmi és társadalmi tényezőivel, alapos reménye van, hogy a nevezett folyóirat a görög-szláv világra s annak az ázsiai kelettel s a romano-germán nyugattal való viszonyaira vonatkozó kérdések fejtegetésének főközlönyévé lesz.

Az első füzet 18 oldalon a szerkesztőnek az olvasóhoz inté-

---

*) *Szlarjanszkoje Obozrenie (szláv szemle)*. Történelmi, irodalmi és politikai folyóirat. 1892. Január. Első évfolyam. Első füzet. Szent-Pétervár.

zett előszavát közli. Ezt követi 19—41. oldalon Lamanszkijnak értekezése: *Az ázsia-európai continens három világa*. A 42—50. oldalon Besztuyusev Rjumin K. N. Pagodin M. P., orosz történetíró, életrajzát közli, kinek arcképe a füzethez van mellékelve. Az 59—69. oldalon a szerkesztő Cserkaszkij herceg és Miljutin N. A. levelezését nyújtja. Huszonegy oldalt három nekrológ foglal el. A krónikában Budilovics szól az újabkori szláv történelmi synchronismusokról, a kronstadti események következményeiről, a militarismusról, szláv egyházak és iskolák állapotáról s a szláv tudomány 1891. évi veszteségeiről. A következő VII. fejezet tíz lapon Turóc-Szent-Mártonból, Lembergől s a Krajnából érkezett tudósításokat tartalmaz. A VIII. bibliographiai részben öt könyvismertetést veszünk. Ezt követi a 129—134. oldalon az 1891. évi cseh szépirodalom rövid áttekintése s a következő öt oldal a lengyel irodalomnak van szentelve, a mennyiben az 1891. évi lengyel történetírás és bibliographia rövid ismertetését közli. A következő fejezetben a szerkesztő röviden megemlékszik a szentpétervári és kievi jótékonyági egyesületekről. A *Vegetes* című rovatban a szerkesztő kiemeli a többi közt, hogy Bulgária fölszabadulása óta roppant nagy haladást tett a művelődés terén. 1888. évben a tanulók száma 170 ezerre rúgott vagyis 100 lakosra öt tanuló esett. A balkánfélszigeti államok közül egyedül Görögország dicsekedhetett a tanulók ily nagy százalékával. A folyó év kezdetén Bulgáriában 21 havi folyóirat s 13 újság jelent meg, nem tekintve a vidéki, csak helyi jelentőségű lapokat. Végül megemlékszik a szerkesztő a zágrábi délszláv akadémia ünnepies üléséről s annak 1891. évi működéséről.

Mellékletül Hurban-Vajanszky Szvetozárnak *Tavaszi déri* című oroszra fordított beszélye van csatolva.

Tartalmilag legérdekesebb része a januári füzetnek a szerkesztő előszava, melyet bővebben szándékszunk ismertetni, mert bennünket is közelről érdekel, nemcsak azért, mert rólunk is szól, hanem különösen azért, hogy a szláv világ jelen hangulatát föltárja előttünk. Az előszó hangja föltünően pessimisticus. A bevezetésben kijelenti, hogy Oroszországban Akszakov Iván halála óta a szláv ügyet illetőleg bizonyos optimismus kapott lábra, mely, ha alaptalan, nem pusztán elméleti tévedés, hanem súlyos bűn volna. A tudós tanár a görög szláv világ jelen helyzetében épen nem talál okot optimismusra, sőt ellenkezőleg azt látja, hogy ez állapot fölötte határozatlan, ingadozó, sőt néha egyenesen veszedelmes a szlávok nemzeti és műveltségi jövőjére nézve.

Így például, Oroszország terjedelme s hatalma mellett sem gyakorol jelenleg oly nemzetközi befolyást, mint I. Miklós, I. Sándor s talán II. Katalin alatt is, különösen a Balkán félszigeten. Igaz, hogy az orosz-francia ellenliga észrevehetőleg megjavította Oroszország nemzetközi helyzetét, de ez részben már paralyzáva van a középeurópai kereskedelmi szerződés megkötésével. Utoljára a szövetséges európai hatalmak jelen egyensúlyát minden pillanatban megzavarhatja Nagy-Britannia, mely jelenleg természetszerűen, ha nem is formalisan, az austro-italo-germán ligához tartozik.

Kétségtelen, hogy Oroszország politikai tekintetben magasabb helyet foglal el, mint társadalmilag s gazdaságilag. Az orosz társadalom a nyugoteurópai mögött messze elmaradt a szervezkedés, személyes és társadalmi kezdeményezés hiánya s azon megrögzött szokása következtében, hogy a kormánytól vár mindent. Az orosz társadalom gazdasági helyzetének ingadozása úgy a növekedő eladósodásban, mint éhínségekben mutatkozik, milyen a jelenlegi, melyet egyedül meteorologiai okokból megmagyarázai nem lehet. A vallás terén is aggasztó jelenségek mutatkoznak s a nevelés-ügyben sem volt képes az orosz társadalom valamely jobb rendszert megteremteni, az iskolák egy tökéletesebb típusát megalkotni.

Sokkal kedvezőtlenebb ennél a többi szláv törzs helyzete. Így a vörös-oroszok politikailag Galiczia, Bukovina és Magyarország közt fölosztva, idegen befolyások alatt kénytelenek fejlődni. Még szláv egyházukban sem találnak támaszt nemzeti törekvéseiknek, lengyel jezsuiták, oláh propagandisták vagy magyar tisztviselők beavatkozása miatt s különösen azért, mivel papságuk majdnem teljesen függ más hitű s más törzsi hatóságoktól és patronusoktól, főpapságukat pedig Krakó, Bécs és Róma utasítása szerint nevezik ki, nem pedig a vörös-orosz óhajtása szerint. Iskoláik eszközül szolgálnak a vörös-orosz ifjúság nemzeti elidegenítésére. Ha tekintetbe vesszük a nép végső elszegényedését, nem lehet csodálkozni, hogy a vörös-orosz irodalom nem versenyezhet se a lengyel vagy oláh, se a magyar irodalommal, annál kevésbé a némettel.

Igen kedvezőtlen a délszláv (bolgár, szerb-horvát és szlovén) törzsek jelen állapota. Ezek nemcsak politikailag szét vannak darabolva (például a szerb-horvát törzs hat részre), hanem, a mi fontosabb, kisebb vagy nagyobb fokú míveltségi harcza is vannak keveredve a latin-német nyugattal, melyhez az újabb időben még a bolgárok is kezdtek hajolni. Ez viszályt támasztott a délszlávok közt, mely a bolgárok és szerbek között nyilatkozik legélesebben. A régi

antagonismust a makedoniai kérdés miatt könnyű a külhatalmaknak tovább szítani. Sok analogiát találhatni a mostani délszlávok s az egykori balti-tengermelléki és elbevidéki szlávok történetében.

Fölötte súlyos és veszedelmes a szlovákok (tótok) helyzete. A dualismusként életbelépése óta ezek fokozatosan elvesztették minden befolyásukat a politikai életre. Magyarország hegyes, szegény vidékén lakva gazdaságilag is erőtlének. Az egyház sem nyújt szellemi támogatást ezen, a maga többségében katolikus, törzsnek, mert a kormány a magasabb klerus által az egyházból fegyvert kovácsolt a magyarosításra. Az utolsó időben a népiskolák, sőt a gyermekóvó intézetek is ugyanezen erőszakos magyarosítás organumaivá lettek. Egyedül az irodalom tartja fenn némileg nemzeti öntudatukat, de utoljára még sem állhatja hosszú időre a harcztot a magyar irodalommal, melyért sok megmagyarosított szlovák is dolgozik.

Nem épen fényes a cseh-morvák jelen sorsa sem. Közigazgatásilag három részre osztva, nem működhetnek egyesített erővel azon nehéz harcban, melyet az őket mindenünnen környező németiséggel folytatnak. Jobb a csehek társadalmi s gazdasági helyzete, a mint azt a múlt évi jubiláris kiállítás fényes sikere bebizonyította. E nemzet csakugyan magas helyet foglal el a szervezkedés képessége, erély és ügyesség, takarékoság és jólét tekintetében. Mindamellett már most is annyi a szegény, földnélküli, gyári munkássereg, hogy egy része Csehország határain kívül kénytelen kenyerét keresni vagy mindenkorra hátat fordítani hazájának. Nemzeti, nemcsak nép- és közép-, hanem felső iskolák is, összekötvé élénk publicistikával és komoly, tudományos munkálkodással föntartja a cseh szellemet a németekkel folytatott nehéz harcban. De ha tekintetbe vesszük, hogy a csehek ezt izolált erejökkel vívják, az ausztriai németek pedig az egész németiség irodalmára és szellemi erejére támaszkodnak, lehetetlen be nem látni, hogy utóvégre itt is a németeknek kell győzniök, ha a szlávok egyéb törzsei nem sietnek segítségükre.

A lengyel nemzet jelenét vizsgálva, kiemeli a tudós szlavizta, hogy annak, három hatalmasság közt lévén fölosztva, fokonkint austro-, germano- és orosz-lengyel néppé kell fejlődnie, más-más életföltételekkel, eszményekkel, külön világnézettel. A latin egyház, a lengyelség közös szellemi tényezője, cosmopolitikai, mindenesetre nem szláv, nem lengyel, hanem latin jellegénél fogva megbízhatatlan támaszték bármely nemzetiségre, tehát a lengyelre nézve is. Németországban a catholicismus nem tartja fenn a lengyelek elnémetesedésének processusát. Valamivel jobb az ausztriai lengyelek helyzete

e tekintetben, azonban itt egy más veszedelem fenyegeti őket: a többi szlávoktól való teljes izoláltság s ennek következtében a szlávok ellenségeivel, a németekkel, zsidókkal és magyarokkal való szövetekezés. Csak Oroszországban nem fenyegeti a lengyeleket ily veszedelem, mert oly szláv államtest tagjai, mely óriási terjedelménél fogva nem szorúl arra, hogy a németekéhez hasonló módon szorítsa ki a törzslakosságot a lengyel területről. Ily értelemben az oroszországi lengyelek jövője sokkal jobban van biztosítva, mint akár az elnémetesedett Posen tartományban, akár az elzsidósodott Galicziában. A mi a lengyel nemzetiség és míveltség további fejlődését illeti, az Budilovics szerint az orosz uralom alatt csak azon esetben történhetné meg, ha e míveltség az orosz és a többi tiszta szláv míveltséggel párhuzamosan fejlődnék.

A jelenleg élő szlávsgot a szerző kezén és lábán megkötözött emberhez hasonlítja, a kire ellenségei ráültek, kinek ereit fölvtágták s kibugyogó vérét a magok ereibe folytatják át, hogy életök erejét megújítsák s fokozzák.

Fejtegetése körébe azon nem-szláv nemzeteket is bevonja, melyek a görög-szláv míveltségi typushoz földrajzi, ethnographiai, történeti, egyházi vagy más tekintetben közel állanak. Ide számítja a lett, magyar, oláh, görög és török nemzetet.

A magyar közönséget minden esetre leginkább az fogja érdekelni, hogy mily szemmel tekint a tudós tanár varsói egyetemi katedrájáról a magyar ügyekre. A magyarok, úgy mond, vallásukra nézve a nyugothoz tartoznak, azonban faji typus, történeti hagyomány és nemzetközi helyzet tekintetében lényegileg nem különböznek a szomszédos szláv nemzetiségektől. Politikailag a magyarok sokkal jobb helyzetben vannak, mint a nyugoti szlávok többsége, mert mind egy és ugyanazon, elég önálló állam testéhez tartoznak. A magyarság, kezében lévén a törvényhozás, a közigazgatás, a törvénykezés, pénzügy és iskola, teljes sikerrel fejleszthetné ki minden jó tulajdonságát. Sajnálattal, azt nem látja. A magyar értelmiség összes tevékenysége egy célra tör: Magyarországot többi nemzetiségeinek romjain megerősíteni a magyarság uralmát, a nélkül, hogy távolról is gondolna arra, hogy ennek valamely magasabb, míveltségi vagy általában szellemi jelentőséget kölcsönözne. Ez fölötte veszedelmes út oly kicsiny és gyöngye, ennél fogva a szomszédoktól annyira függő nemzetre, mint a milyen a magyar. Magok ellen keltvén valamennyi elnyomott nemzetiség haragját a magyarok, azon veszedelemnek teszik ki magokat, hogy egy napon veszthetik el sok évi

fáradozásuk gyümölcsét, a mint azt nem rég maga Kossuth megjósolta, mikor a háború esély nyilatkozott, melybe Magyarország is bele sodortathatnék. Hogy e jóslat teljesülhet, mutatja az 1848—49-ki történet, mikor a magyarság teljes vereséget szenvedett, mivel a magyarországi nemzetiségek többsége ellenségesen viselkedett iránta. Kié volna azután az uralom, az külön kérdés, melyet bajos volna megfejteni.

De akár a németek, akár a szlávok volnának a győztesek, világos, hogy a magyarok va banque játékot űznek nemzeti jövőjükkel.

Állami válság esetében a magyarság helyzete annál veszedelmesebb volna, mivel nem bír saját belső támasztékkal, mert se a latin, se a helvét vallást nem lehet magyar nemzetinek mondani. A mi a magyarság gazdasági erejét illeti, Budilovics megjegyzi, hogy azt zsidó földbirtokosok, kereskedők és tőkepénzesek megingatták, a mint azt Galicziában is látjuk. Magyarország gazdasági hanyatlása meglátszik a kivándorlás terjedésében.

A magyar tudomány és irodalom, melyet legnagyobb részét megmagyarosított németek, szlávok, oláhok és zsidók ápolnak s tartanak föl, quantitative igen jelentékeny s e tekintetben, lehet, fölmúl bármely nyugoteurópai irodalmat; de az említett oknál fogva nem igen lehet magas, eszményi tartalma és jellege. Másrészt irányánál fogva mindig nagy fokban függ a német irodalomtól, úgy, hogy azt a német nyelvi körnek egyik dialektusi alirodalmának lehet tekinteni, mely azok közt talán az első helyet foglalja el. Micsoda veszedelmek fenyegetik ebből kifolyólag a jövőre a magyarságot, a szlávoknak és magyaroknak fönt említett ellenségeskedése mellett, azt a főlebb mondottakból könnyen beláthatni.

Mintán az orosz tudósok nézetét, a mennyiben az a magyarországi ügyekre vonatkozott, részletesebben előadtuk, a többit rövidebbre szabhatjuk.

Az oláhságnak nagy kárára van politikai és egyházi földaraboltsága. A moldva-oláh részben Károly király úgy működik, mintha a német rend nagy-mestere volna az Aldunán, míg az egyesült egyház, híd gyanánt szolgál, melyen a nyugoteurópai eszmék a tulajdonképi Rumeniába hatolnak.

Áttérve Görögországra, a szerkesztő kiemeli, hogy a hellenismus érdekeinek aránylag jobb megóvása mellett a görög nemzet nem jutott még nemzeti és földrajzi egységének birtokába s így hiányzik még az állami organismus teljessége, másrészt az albániai elem gyöngíti az új-görög faji typus tisztaságát. Vallási tekintetben

majdnem valamennyi görög ősi nemzeti egyházának a híve, de hierarchiai tekintetben több autonóm egyházra oszlanak. Ez s a nagy történeti múlt emlékezete a jelen szerény helyzetök mellett nem ritkán összekocczantja őket a kelet egyéb keresztyén népével.

Mintán röviden kiemelte volt a nehéz válságot, melyen Törökország jelenleg átesik, azon kérdésre tér át, hogy melyek a szláv törzsek jelen helyzetének az okai. A főokot abban találja, hogy míg Nyugat-Európa erejét kitünően szervezte, a görög-szláv világ kebelében e tekintetben teljes ziláltság uralkodik. Habár e műveltségi világ nem szűkölködik természetes középpont nélkül, mindamelllett a feléje való nehézkedés foka mindeddig igen csekély fokú, a separatistikus irányok még hatalmasan működnek a szláv törzsek kebelén belül. Ezeket nem annyira politikai határok választják el egymástól, mint inkább más, belsőbb jellegű antagonismusok, például a felekezeti az orthodox és katolikus szlávokat, mely sokkal erősebb, mint a nyugoteurópai katolikusok és protestánsok, vagy a szunniták és siiták közt Keleten.

Felekezeti különbség nem szolgál okúl, hogy például a németek ne érezzék magokat egy nemzetnek, melynek közös nyelve, tudománya, irodalma, közös nemzeti és műveltségi feladatai vannak, mihez hasonlót nem lehet mondani például az oroszok és lengyelek, de még a szerbek és horvátok kölcsönös viszonyáról sem. Egész Germania, ide értve a német Ausztriát, el van árasztva majdnem számtalan német nemzeti egyesületekkel: tornászok, énekkedvelők, czéllövők, iskolabarátok, tudósok, írók stb. egyesületeivel, melyeknek mintaszerű szervezete, közgyűlései, ünnepei, középponti kiadványai vannak, melyek a németek nemzeti egységének nyilvánulásai s annak további fentartói és terjesztői.

Ehhez hasonlót nem tudnak fölmutatni a szlávok, még szűkebb körökben sem. S mennyire fölülmúlják az utóbbiakat a németek, francziák, angolok, nyelvi egység tekintetében! Oroszország határain belül még most is oly nyelvzavar uralkodik, a milyen lehetett nyugoton a középkorban Lutherig, Kalvinig. Ily föltételek mellett lehetetlen a görög-szláv világ nemzetei közt gyümölcshozó gondolatcsere, s ennek következtében szellemi solidaritásuk, melyet nagy mértékben látunk a nyugoton.

E nélkül azonban távolról sem gondolhatnak a görög-szlávok sok nemzeti és műveltségi alapkérdés megfejtésére, melyenek például az orosz-lengyel, cseh-szlovák, makedoniai, görög-bolgár stb. kérdés.

Azonban mind e specialis kérdéseknél fontosabb, számos álta-

lánosabb érdekű kérdés, milyen például a nemzetiség viszonya a míveltséghez, a vallási viszálykodások kiegyenlítésének eszményi alapjai és gyakorlati útjai, a görög-szláv társadalmi szervezkedés legjobb módja, a görög-szláv tudomány, irodalom, művészet eszményei s megközelítésök eszközei.

Ez és hasonló más, elméleti és gyakorlati kérdéseknek, úgy szólván nemzetközi jellegök van a görög-szlávok körében. Ezeket másképp megfejteni nem lehet, mint kölcsönös és önkéntes megegyezés, az e rendszerhez tartozó különböző nemzetek közt fölmerült ellentétes törekvések kiegyenlítése céljából kötött számos compromissum útján.

E megegyezés létesítésére kívánatosak volnának ugyan időnkinti congressusok, milyen volt az 1867. évi moszkvai vagy oly egyesületek, mint a milyen a Gustav Adolf-Verein vagy az Allgemeiner Deutscher Schul-Verein, de a legyőzendő akadályok s nehézségek miatt most ilyesmire gondolni nem lehet. Sokkal jobb, mert könnyebb s ép oly hatásos eszköz e cél elérésére: a gondolatok kölcsönös kicserélése irodalmi úton, különösen időközi folyóirat lapjain.

Azonban a görög-szláv világnak a történelem és valóság szempontjából való megvilágítása végett okvetetlenül szükséges a legkülönbélebb nézetek sugarait egy közös góczpontba egyesíteni, azokat közös erővel átvizsgálni és kiegészíteni. Ily értelemben vette át Budilovics a *Szláv Szemle* szerkesztését, hogy valamennyi görög-szláv nemzet íróinak megnyissa annak lapjait, azon föltétel mellett, hogy az illető író őszintén óhajt közreműködni az egyik vagy másik kérdés fölvilágosítására.

E programm hű keresztül vitele, szerinte az egyedüli út, mely a szlávokat a századok fölhalmozta nehézségekből s bajokból kivetheti.

K. E.

É R T E S I T Ő.

Burns Róbert költeményei. Fordította Leray József. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, Franklin-társ. 1892.

Lévay Burns dalai gyűjteményéhez igen csinos s gyöngéden tartott bevezetést írt. Nehány vonással, nyugodtan jellemezve elénk tárja annak a skót paraszt költőnek zaklatott, zilált életét, kibev Tibullus lelke újra fölbredt. Nem hallgatja el heves természetéből fakadó gyöngeségeit, a bénító s rontó hatást, melyet a nyomorúlt viszonyok gyanútalan heves lelkére gyakoroltak — : de csak annyit mond rólok, mennyi Burnsban a költő megértésére okvetetlenül szükséges. Mert ha való is, hogy igazán számot tevő költőt jelleme, lelkülete magyaráz : az irodalomtörténeti s æsthetikai fölfogás túllép körén, ha túlságosan kíváncsi az emberre s bizonyos pszichologiai mohósággal minden zeg-zugot ki akar kutatni hőse jellemében azon szükséges adatokon kívül, melyek költészetét jellemzik. De a kritika is gyakran olyan, mint egy szívtelen örökös. Élvezi a gazdag örökséget s gyöngédtelen a halott iránt. Burns maga legjobban szenvedett természete gyöngéi miatt s épen geniusa sodorta sokszor visszas helyzetekbe. Költészetének minden ereje onnan fakad, hogy közel kapcsolatban állott a földdel, a szegénynyel, kinek öröme úgy támad, mint virág az útszélén, s oly könnyen éri csapás, mint zápor a vetést. De e közelségből fakadnak egyszersmind Burns életének visszásságai is. Egyéniségével e szűk viszonyokon túl emelkedett ; érezte ezek nyűgét ; élete s költészete közt megbomlott a szép egyensúly, a mi naiv, közvetlen érzésű, heves léleknél mindig végzetes. De azért túlzott dolog, ezt az ellentétet kulcsúl föllállítani Burns egyénisége s költészete magyarázatául. S Taine némileg ép

ez egyoldalúságba esik, mikor Burnst mint az új társadalom egy előfutárát, mint büszke lelkű democrata forradalmárt rajzolja, kinek élete mintegy a plebeius harczát mutatja egy csontosult társadalommal szemben. Burnsnek naiv költői lelke így áldozatul esik a constructionnak; a mit legjobban az bizonyít, hogy Taine Burnsnek polemikus, gúnyos s néhány kivételesen szilaj költeményét idézi leginkább állításai bizonyítására, míg érzékeny, gyermeki, vidám dalait épen nem használhatja. Erősen francia szempont, a skót paraszt költőben a jacobinusok előfutárát keresni.

Egy költőt általában nem tanácsos első sorban kora eszméiből s ellentéteiből levezetni, hanem azt kell megmutatni, milyen legközvetlenebb benyomások közt nőtt föl s fejlődött. Burnst is jobban megmagyarázza az az agyagkunyhó, melyben született, a skót falusi élet s a vidék hegyei, rétjei, népe szokásai, mint elvontabb philosophiai szempontok. S azért Lévy is igen jól tette, hogy mind-
ezt néhány élénk vonással az olvasó elé hozza.

«Mintha Petőfi lelke zengett volna felém a helyi, nemzetiségi s társadalmi körülményeknél fogva némileg megváltozott alakban», mondja egy helyütt könyvünk. Csakugyan a magyar olvasó előtt az idegen Burnst Petőfi legjobban magyarázhatja. Mindkettő a népies, naiv múzsa gyermeke; mindkettőnek dajkája a népdal s különben is sok rokon vonást mutatnak költeményeik. Petőfi egyébként általában hevesebb, képeiben pompásabb, Burns lágyabb, egyszerűbb; Petőfi a maga személyiségét sokkal erősebben kinyomja költészetében, mint Burns; viszont Burns szavában, rímeiben, refrainjeiben több a zene. S ha Petőfi költeményeiben a magyar alföld egész sajtóságában élénk tűnik: Burns inkább csak azt az alanyi hangulatot tünteti föl, melyet a madárdal, a rét illata, a dübörgő vízesés, a zord hegység benne fölébresztett, mint a tájéket magát. Annyira mindkettő népének költője, hogy a köztök fönnálló különbséget a skót s magyar népdal különbségére lehetne visszavezetni. Egy irányban azonban előnyben van a skót költő a miénkkel szemben. Hazafias dalait értem. Petőfinél itt a demokratikus irányzat, másutt a szónokias pathosz ront valamit dalai közvetetlenségén. Izgatott időknak szólnak s nem mindig rejtenek magokban maradó költői hangulatot. Skóciában ezer ballada szólt, ezer ének hangzott még Burns korában a skót hősökről. Nem féktelen egyéni szenvedély, nem elvont szabadságvágy élt e dalokban, hanem a nép története, hagyományai sűrűdtek bennök költészetté. Rejtetten burkoltan, sovároogva szólnak. S ez Burns hazafias dalainak is hangneme. Dolgoztak rajtok

a hagyomány, Skóczia elzárt hegyei, romjai; rajtok van a történet zománca. Ezért oly szépek, páratlanok.

Lévay mindenesetre az irodalom köszönetét érdemli Burns magyarra fordításáért. Nem adta az egész Burnst, hanem csak azt, a kit ő szeret. S ezt nem hibául említjük. A fordító nem gép; fordítása nem csak az eredeti író adja vissza, hanem a fordító egyéniségét is mutatja. Burns ugyan némileg csonka marad satirikus s polemikus versei nélkül, melyek némelyikében egész ereje meglátszik; de Lévay szelidebb, szemlélkedőbb műzsája ezeket már kevésbbé szerette. Egy költeményt mégis sajnálunk, hogy kihagyott: a *Jolly Beggarst*. Igaz, hogy szilaj, de Burnsra ép oly jellemző, mint a viszonyokra. Posie Nansie kocsmájában gyűlnek össze a társadalom salakja, eltaszítottjai: nyomorékok testben, lélekben, egy mankós katona, kinek lábát lelőtték, egy kóbor nőszemély, egy rongyos üstfoldozó s más útszéli nép. Érzik, hogy a társadalom nyomorúltjai; de rongyaik ellenére víg napot ülnek, megvetve törvényt, egyházat, mely nem gondol velök. A negyedik rend énekelve, vígadva, a vad, ittas humor színében: ez Burns e költeménye. Van benne olyan rémes tréfa, mint a *Tom o'Shanter* boszorkányaiban.

Lévayt mindenekelőtt a dalok vonzották s ezeket érezhető szeretettel s kitűnő sikerrel ültette át. Nehány, különösen a népdal-szerű, olyan, mintha magyarul írták volna; a legtöbbször pedig, különösen a szelidebbeken, érzelmeseken, az ő saját költészetének hangulata vonúl át. Mert Burns költeményei a legjobb fordításban is az eredeti savukból vesztenek, s a fordítónak a hiányt a maga vagyonából kell pótolnia. Már maga a skót tájejtés pótolhatatlan; a mi így naiv, kedves; a tájészólástól fosztottan némileg eredetiségét veszti s néha az albumlap költészetétől alig tér el. Azután — mint a fordító is megjegyzi — a nyelv tömörsége, a külszerkezet mester-séges szövése, hang- és rímjátéka is majdnem legyőzhetetlen nehézség. A fordító ilyenkor legjobban tesz: ha minél egyszerűbben, természetesebben adja vissza az eredetit. S Lévayt ép itt dicséret illeti: nem keres feltűnőt, cziczomat, erőltetett népiességet, igenis jó rímet. A kifejezésnek e tudatos egyszerűsége lehetett valószínűleg az ok, a miért egy hamarkodó bíráló Lévay némely fordításában «gépies» munkát látott. Ép az ellenkező az igaz. Az a keresetlenség, egyszerűség, észrevétlenség ez esetben a fordító stílérzékéről tanúskodik. Ha az eredeti szívhez szóló lágyságát vagy belső tüzet visszaadni mindenkor nem is lehet, hamis, idegenszerű szellemeskedést,

vagy ríktó szint ne keverjük bele. Legalább megmarad a dal friss egyszerűsége.

A hosszabb költemények között különösen *A két eb* című nagyon sikerült. A *Kóbor Tamást* is talán jobban méltatnók, ha Arany János már le nem fordította volna. A költeményt — Burns egyik legszerencsésebb inspirációját — mellőzni nem lehetett s így Lévaynak is le kellett fordítania. «Az én fordításomban is megtalálható — mondja Lévay — lehet, hogy kevesebb szerencsével, de az én fordításomban». Ez a kis büszkeség méltán megilleti a fordítót; munkája könnyen folyó s némely helyen hűebb az Aranyénál. Hanem ez a példa mutatja, hogy a «hűebb» nem mindig az igazán hű. Lévay *Kóbor Tamása* némileg gyöngébb, mint a dalok fordítása. Itt újra látszik, hogy a költő fordító legjobban azt adja vissza, a mi az ő költői természetével egyezik. A humor, a költői bizarr humor, nem sajátja Lévay műsájának. Arany ellenben otthonosnak érezte magát, mikor a *Kóbor Tamást* fordította. Nem nélkülözzük benne az eredeti semmi elemét. A skót tájejtés hatását Arany humoros, népies nyelve, merész fordulatai, találó jelzői teljesen pótolják; fordítása olyan, mint egy eredeti költemény. Aranytól csakugyan ott tánczolnak a sátán hegedűje mellett a boszorkányok az alloway-i templom romjai közt; Lévaynál már némi halványító köd borúl reájuk, mert a humor cikázó tüze nem csillan meg oly fénynyel mögöttök. De e helyett találunk a könyvben néhány szebbnél szebb dalt. Általában Lévay Burnse az újabb költői irodalom egyik legbecsesebb terméke.

l.—a.

Középiskoláink reformja. Paedagogiai tanulmány, írta dr. Jancsó Benedek. Buda-Pest, 1891. Lampel R., 153 lap. Ára 1 jrt.

E könyvet kétségtelenül sokat olvasó és lelkesedő tanár írta; értéke mégis igen kétséges és hatása a tájékozott olvasóra nem épen örvendetes. Szerző fő hibái a nagyot mondás, a bombastikus túlzás: maga is lépten-nyomon beleszédül phrasisaiba. De ítélete is kérdéses erejű; rokon- és ellenszenve vakká teszik nemcsak a tények, hanem saját eszméinek eredetisége és életrevalósága iránt is. Meglátszik az egész könyvön, hogy hirlapi cikkek sorozata: hevenyében van összeírva és minden lapon erősen vadászsza az olcsóhatást. Maradandó értéke egyáltalában nincs, újat alig mond, az eszmék tisztázásához közvetlenül alig járul hozzá; de azt a célját,

hogy a közvéleményt a küszöbön álló reformra előkészítse, esetleg elérheti; persze negative, a mennyiben igen találóan mutatja, hogy az új egységes középiskolának milyennek nem szabad lennie.

Így állván a dolog, nem bocsátkozunk a könyvnek beható, részletes bírálatába. Nehány megjegyzés elég lesz a szerzőnek és művének jellemzésére.

Már az előszó furcsánál furcsább. Szerző tudatja a világgal, hogy 1882-ben újra fölvetta a tollat, hogy harcot kezdjen «a modern és szabadelvű eszmék érvényrejutásáért a magyar közoktatásügy terén». Hogy melyek ezek az eszmék, bajos volna csak sejtteni is; de szerző, úgy látszik, első sorban az «egységes középiskolára» czéloz, mert nyomban kijelenti, hogy ő tudja legjobban (?), hogy ez eszmét nálunk «orthodox pædagogiai körökben, mily ellenséges indulattal fogadták». Ez a legjobb tudása nagy tévedés. Az egységes középiskola eszméjét tudtunkkal senki sem fogadta «ellenséges indulattal», de igen is tartottak és még ma is tartanak sokan tőle, hogy a középiskolai tanrendszer újabb fölforgatása csak újabb zavarokra fog vezetni és még sem eredményezi a kívánt sikert, mert ez első sorban a tanárképzéstől függ, nem pedig tantervektől és óra-rendektől; ezen felül a szakfériak körében alapos aggályokat keltett az «új eszme» képviselőinek egyénisége és iránya — mely aggályoknak alaposságát e könyv fényesen igazolja. Ha Jancsó úr azután így folytatja: «Az idők fejleményei a reform ellenségei közül sokat, talán épen a legvehemensebbeket, a reform táborába édesgettek», ismét bajos eltalálni, hogy itt mire történik czélzás, mert e reformnak magának senki ellenzője nem volt, a mit legjobban bizonyít az az ismeretes tény, hogy a szerzőnek «orthodox pædagogusai» már két évtized előtt is állást foglaltak e kérdésben, a mennyiben mindnyájan a hat osztályú reáliskolának a gymnasiummal egyenrangú középiskolává való átalakításának «vehemens ellenzői» s így az egységes középiskolának elszánt hívei voltak. Szóval, a szerző fejébe vette, hogy ő és csakis ő nagy reformer és az «időszerű és szabadelvű eszmék» képviselője. Nem hiszem, hogy e meggyőződésében gondolkodó és tájékozott ember osztozzék — főleg e könyvének elolvasása után.

A könyv maga különben hét fejezetből áll. Az első (*Történeti előzmények*) fényesen bizonyítja, hogy szerzőnek sem kellő történeti tájékozottsága, sem kellő történeti érzéke nincsen. A nagy mondásoknak valóságos tárháza e fejezet, melynek bámulatos naivsága folyton mosolyra késztet. És mily gyermekes önhittség minden sor-

ban! A fejtegetések oroszlanrészbe az *Organisations-Entwurf* ellen irányúl, melynek szerzői «a genialitást, az elme merészségét, az inventiót nem ismerik» (melyeket persze a szerző kis újjában hord, de más halandó nem széles Magyarországon, sőt külföldön sem), «kik a német szellem akkora invasióját indították útnak Magyarországra felé, hogy ahhoz képest Batu khán hadserege csak kápláralja csapatocská. (Mily impozáns történelmi tudás! és mily ízlést tanulhatnak ily irodalmi tanártól tanítványai!) Az a 10—12 esztendő, míg érvényben volt nálunk a maga teljes egészében e tanrendszer, elég volt arra, hogy a magyar tanügyet német szellemmel és osztrák bürokratikus velleitásokkal saturálja s a tanárok gondolkodását teljesen megvesztegesse, a későbbi tanügyi kormányokat pedig megtéveszse». Íme, Jancsó úr történelmi tudása és történelmi ítélete! Ily embert igazán bajos komolyan venni. De kísérsük meg.

A második fejezet (*A reform előzetes föltételei*) a könyv legjobb része — csak az csodálatos, hogy a szerző abban a «szent meggyőződésben» van, hogy ezeket a dolgokat mind ő és egyedül ő fedezte föl, akár Columbus Amerikát, pedig az egész fejezetben egyetlen új gondolat vagy adat nincsen. A minősitvényi törvényt meg kell változtatni, a polgári iskolát újjá kell szervezni, a középiskolák területi rendezése okvetetlenül szükséges, az egyévi önkényességét nem szabad az érettségi bizonyítványhoz kötni — ki ne helyeselné mind e követeléseket, de ki ne tudta volna mindezt, ha jóval alaposabb és józanabb indokolással is, még mielőtt a szerző tollhoz fogott, hogy «a modern és szabadelvű eszméket» végre valahára érvényre juttassa?

A harmadik fejezet (*A jelenlegi középoktatás bírálata*) magában véve sok helyest tartalmaz (a mit már mások is, részben sokkal találóbban rég elmondtak), de valósággal komikussá válik azon sajtószzerű viszonynál fogva, melyben Jancsó úrnak «reformjához» áll. E fejezet után, mely izzé porrá silányítja a mostani középoktatást, valami nagy dolgot kell várunk, egy új világ fölfedezését, melyre a szerző a lehangosabb tavuabohuval folyton elő is készíti az olvasót — az eredmény pedig valósággal az az ismeretes kis egér, melynek hasonlókép iszonyú zajjal véghez ment megszületését már az öreg Horatius is ismerte — mert a legnagyobb részét annak, a mit itt agyonüt, új életre kelti szerző az V. fejezetben, hol aztán mint «modern és szabadelvű eszme» pompázik. És hogyan készíti elő szerző a halottaknak ezt a meglepő föltámadását! Lássunk csak egynehány ilyen trombitaszót: «Tantervünk a maga gramma-

tikai tényeivel (?) okozója mindazon erkölcsi és jellembeli hibáknak, melyeket intelligens ifjúságunknak szemére szoktak hányni». — «Középiskolai tanügyünk ma egy összhangtalan konglomeratum.» — «A reáliskola tanterve ép oly lélektani botlás, mint a gymnasiumé». «Ha mi igazán akarjuk a reformot, le kell rombolnunk az egészet». — Folytassuk? . . . Ízelítőül talán elég lesz.

A IV. fejezet: (*Az új középiskola külső tagozata*) kifejti, hogy az «egységes» középiskola voltaképp egy alsó, egy közép és egy felső folyamból (3 + 4 + 2 év) állana, melyeknek mindegyikét szigorú vizsgálat zárná be; — tehát volna három érettségi vizsgálat és e vizsgálatoknak egyéb föladatuk és céljok sincsen, mint a selejtezés: minél több fiút kell e vizsgálatok segítségével a középiskolából kidobni — lássák ők, hogyan boldogúlnak másutt, — hogy aztán valósággal csupán a nemzet crêmeje jusson az egyetemre. Az «egységes» középiskola harmadik folyamában még bifurcatio is fokozza az «egységességet». Íme, «a modern és szabadelvű eszmék» daldala, melynek érdekében «le kell rombolni az egész mai hazai tanügyet». Valóban: *difficile est, satiram non scribere.*

Az V. fejezet: (*Az új középiskola tanterve*) felsorolja az «egységes» középiskola egyes tanfolyamainak tantárgyait. Itt nem sok a mondani valónk, hisz megdöbbenéssel és ámulattal tapasztaljuk, hogy — éles ellentétben a IV. fejezetben véghez vitt tömeges kivégzésekkel — majd a mai gymnasiumi, majd a mai reáliskolai tanterv anyagát kapjuk mint legújabb reformot. A középső tanfolyamban fakultatív a német és a francia, a felső folyam egyik ágában kötelező a nemzetgazdaságtan — *voilà tout!* Ezért bizony kár volt oly iszonyú zajt csapni. A ki különben kézzelfoghatóan kívánja látni, hogy a szóokban való dúslakodás még mennyire távol van az eszmékkal való rendelkezéstől, nézze meg ezt a bifurkált tervet, melynek egyik ágában négy vagy öt nyelv (latin, görög, magyar, francia és német) mellett philosophia, történelem és nemzetgazdaságtan tesz az összes tananyagot. Különben szerző bőven szól az egyes tárgyakról is és itt el kell ismerni, hogy a magyar nyelvre és irodalomra vonatkozó megjegyzései becsületére válnak. Látszik, hogy e téren tanult és tapasztalt szakférfiú szól. Annál sanyarúbb a legnagyobb része annak, a mit a többi tárgyakról mond. Valóban nem olvastunk egyhamar annyi naiv és banális fecsegést a középiskola egyes szaktárgyairól, mint a mennyit Jancsó úr e könyvében összehordott, hogy «modern és szabadelvű eszmék» gyanánt világgá bocsássa. Pedig mily könnyű mai nap minden pædagogiai ügyről és

tárgyról a legalaposabban tájékozódni és értekezni a rendkívül gazdag hazai és külföldi irodalom alapján! De ehhez természetesen szükséges, hogy az ember a saját összes munkáin kívül még a más halandókét is tekintse elolvasásra méltónak, no meg tudjon is egyet-mást, egyebek közt például helyesen gondolkodni.

Végül szól szerző még a testi nevelésről és a tanárképzésről: amott meglehetősen elavúlt álláspontot foglal el, a mennyiben a testi nevelés nála is, a nagy szólamok ellenére, igen mellékes dolog, a mint nem is lehet egyéb, ha a fiúk hetenként 28—30 órán át ulnek az iskola padjain, a miben a szerző úgy látszik egy csöpp túlterhelést nem talál; — emitt semmi álláspontja nincsen, mert nincsen eszméje. Hogy a mai tanárképzés elégtelen, hogy a tanári fizetés nyomorult, hogy az administráció igen bonyodalmas stb., ez mind igaz, de ezt mind régen tudja az egész ország; hogy azonban mind e bajokon mikép lehessen és kelljen segíteni, azt elhallgatja szerzőnk s így a sok szónak semmi magva. Pedig valósággal ez a kérdések kérdése, mely jóval fontosabb és sürgetőbb, mint az egységes középiskola. Hogy tanügyi kormányunk nyugodtan tud aludni a tanárképzés és tanárképesítés mai állapota mellett, ez csak azt bizonyítja, hogy nem ismeri az uralkodó viszonyokat és a fenyegető veszélyeket — hogy egyebet ne következtessünk valóban bámulatos tétlenségéből.

Ennyi a nagy reform jellemzésére. Talán egy kissé szigorúban bántunk el Jancsó úrral; de e szigorúság nemcsak indokolt, hanem egyenesen szükséges is oly szerzővel szemben, ki mindent elhibázottnak és korecsnak tekint, kinek fölfogása szerint minden magyar tanférfit vagy idült agyvelőllágyulásban vagy konok rosszakarásban sínlődik, ki mindent le akar rombolni, hogy végre valahára a «modern és szabadelvű eszméket» érvényre juttassa. Ezeket a sokat ígért és dicsőített modern és szabadelvű eszméket hiába kerestük e könyvben, mely eszmékben általában rendkívül szegény, már tudniillik oly eszmékben, melyek a szerző tulajdonának és életrevalóknak volnának tekintendők. Ellenben igen gazdag e könyv nagy hangzású szavakban és szólamokban s még nagyobb hangzású ígéretekben, melyeknek teljesítésével egyszerűen adós marad; igen gazdag ritkán indokolt vádaskodásokban és nagyon hazafias, de rendkívül olcsó honfíui jajgatásokban. Szakférfit nem sokat tanulhat e munkából, mely a gondolkodó olvasót folyton derült hangulatra készíti; a tájékozatlan nagy közönség csak ferde ítéleteket és hóbotos elmékedéseket meríthet belőle. A kilátásba vett reformnak, melyet

Csáky Albin gróf komolyan indított meg, mint az enquêtere való meghívások szétküldése mutatja, meggyőződésünk szerint fő vonásaiban e könyv nélkül, igen lényeges kérdésekben e könyv ellenére kell érvényesülnie. A Jancsó úr «egységes» középiskolájából nem kérünk.

--82.

Short Studies on Great Subjects. By James Anthony Froude, New Edition In four volumes. London: Longmans, Green, and Co. 1891.

Rövid essayk nagy tárgyakról. Ez a czíme Froude essay-i gyűjteményének, mely most új kiadásban jelent meg. A czímnnek csak egy részét kell szó szerint vennünk. Az essay-k tárgyai valóban nagyok s rendkívül változatosak. De magok az essay-k nem mindig rövidek, és soha sem jelentéktelenek. Például a Becketről szóló essay valóságos életrajz, mely a kor bizonyos irányait is élénken jellemzi.

De ne említsünk egyes essay-eket. Mert igazságtalan volna bármelyiket is hallgatag mellőzni. Valóban ritka örömmel kísérhetjük a nagy történetírót minden téren, akár politikáról szól, akár történetről, akár theológiáról, akár irodalomról. S ép oly érdekes dolgot tud elmondani a tizenhatodik századról, melyben kiválóan ott-hon érzi magát, mint az ókorról, vagy az egykorú mozgalmakról. Élénk színezése, nagy közvetlensége, világos és erélyes fejtegetései mindig lekötik figyelmünket.

Ez alkalommal csak néhány megjegyzést emelünk ki azon fejtegetéseiből, melyek a történetírás elméletével foglalkoznak. Az 1852-től 1882-ig terjedő években írta ez essay-eket s akkor nagy keletje volt annak a nézetnek, hogy a történetírás tulajdonkép tudomány s hogy ugyanoly szigorú módszerei vannak, mint az exact tudományoknak. Pedig hogy minden egyebet mellőzzünk, az igazi tudományok biztosan megállapított tényeken alapúlnak s alig kell kiemelnünk, hogy mennyi nehézségbe ütközik még a korunkban, a majdnem szemünk láttára lefolyt események biztos megállapítása is. Érdekes példát beszél erre nézve szerzőnk a saját tapasztalásából.

Egy irországi katolikus pap egyszer azt beszélte a szerzőnek, hogy biztos tudomása szerint az 1846-iki nagy éhségben két millió ember vesztette el életét. Froude erre azt kérdé a paptól, hogy nem számította-e a halottak közé a kivándorlókat is. Nem, így hangzott a válasz, két millió csak a halottak száma s mindegyik halálesetért az angol kormányt tehetjük felelőssé.

Froude ezt elbeszélte egy dublini protestáns jogásznak. Villámot lövellt jogásznak szeme az állítás hallatára. «Két milliót mondott» így kiáltott föl «pedig ezerre sem rúgott a halottak száma, — nem, alig ötszázan haltak meg». Végül a különböző népszámlálások eredményeinek gondos összevetéséből kitént, hogy körülbelül kétszázezren estek az éhség áldozatául.

Különben meg kell vallanunk hogy bármekkora az arithmetikai különbség a két millió és a kétszázezer közt, a történetíró ítéletét ez a különbség nem enyhíti, ha valóban bebizonyíthatná, hogy az áldozatokért mulasztások vagy gyűlölség a felelősek. A statisztika pontosságát könnyen nélkülözheti a történetíró.

De Froude nem is azt akarja mondani, hogy csupán a számadatok bizonytalanságában rejlik a nehézség. A hazafú, a politikus, a theolog és a philosoph szenvedélyei, fölfogásai és elméletei mind megannyi ellenségei a történeti tárgyilagosságnak.

Hogy nagy példát válaszszunk, mennyire törekszik Thukydides az igazságosagra. Sohasem torzít, ritka nála a közvetlen vagy forma szerint való kárhoztatás. De mind a mellett kiváló művészete csak annál föltünőbbé teszi az égő gyűlöletet, melyet a csőcselék kormánya s az általános szavazat ellen érez. Thukydides lapjain nem a valódi Athént látjuk Perikles korában. Nem a tények vannak előttünk egész teljességökben, hanem csak Thukydides véleményét ismerjük a tényekről.

És mint Thukydides azért írt, hogy föltárja a democratia hibáit, Tacitus a császárság gyűlöletességét akarta szemünk elé állítani. A történeti mű, melyet reánk hagyott, oly államférfiútól származik, ki sokkal mélyebben gyűlölte a Cæsarokat, semhogy igazságos lehetett volna irányukban. Pedig a körülmények, melyek erősebbek minden egyéni akarathnál és szeszélynél, szükségessé tették a császárságot. Csak most gyógyúlhatott ki a nemzet a véres sebekből, melyek egészen elborították. S Tacitus nem enyhíti sötét rajzát azon szép eredmények kiemelésével, melyek áldásossá tették a császárság kormányát még Olaszország határán túl is. A provinciákat talán sohasem kormányozták méltányosabban, mint a gyalázatos Tiberius alatt. A köztársaság helyreállítása újra kiszolgáltatta volna Európát és Ázsiát új Mariusoknak és Sulláknak, új triumvireknek és egy új proscriptiónak.

És az új korban hasonló körülmények állanak elő. Angliában a katholikust és a protestánst az anglikán és a puritán, a lovag és a kerekfejű, a tory és a whig, a szabadelvű és a conservatív követték

és mindegyikök a történetet szószékké változtatta, melyből beszédek tartott a tekintély és a szabadság, a hit és az ész, a vallás és a tudomány, a védvám és a szabadkereskedelem különböző becséről. Ha Macaulayban olvassuk, hogy minő volt az angol szegény ember állapota a tizennyolczadik századot megelőző korban, szinte csodálkozunk, hogy általában miként is éllietek meg a szegények. De ha Cobbettet olvassuk, sőt mondhatnók még ha Hallamot is, azon csodálkozunk, hogy miként tűrhetik el az ellentétet hajdani jóllétök és mai nyomoruk közt.

Szóval, kezdettől fogva a mai korig, mindig főnforgott valami ok, mely gátolta az események és cselekvések szabatos és hiteles följegyzését. A babona, a hősök tisztelete, a valószínűség törvényeinek nem ismerése, a vallásos, politikai vagy philosophiai elfogultság mind egymásután közreműködtek abban, hogy a valóságot elferdítsék. A tökéletesen síma fölület híven mutatja a benne tükröződő formákat; de ugyan minő fogalmat alkothatnánk magunknak a teli holdról és a csillagokról, ha csak visszatükrözéseket láttuk volna egy tóban, melynek fölületét bármily gyöngye szellő fodrozza is?

A legkéleatesebb angol történetet, mondja végül Froude, Shakespeare történeti drámáiban találjuk. Shakespeare azon volt, hogy lehető híven adja vissza a nemzeti dráma nagy szereplőinek jellemét, a körülményeket, melyek közt éltek, és a külső s belső okokat, melyek cselekvésekre befolyással voltak. És ezen fordul meg minden. Az olvasó maga alkotja meg elméleteit. Lehet valaki York vagy Lancaster pártján, rationalista vagy orthodox, a királyok és a nemesség híve, vagy a nép és az értelmi haladás tisztelője, Shakespeare mindenkinek szempontját oly kedvezően adja elő, hogy az illető maga kedvezőbben ki nem fejthette volna.

E befejezés mégis inkább meglepő, mint kielégítő. Shakespeare kétségtelenül híven követte a krónikákat, de hogy ez által a történetet is mindenütt híven adta-e vissza, az más kérdés. A francziák aligha tekintik tárgyiasnak azt a fölfogást, melylyel Shakespeare Jean d'Arcot élénk állítja. S hogy John Cade zendülésének rajza teljesen tárgyias volna, az ellen meg a democraták tiltakoznának.

Csak azt akarjuk mondani, hogy bizonyos alanyiságtól aligha szabadúlhat az, ki a politikai és általában az emberi szenvedélyek összeütkezésait rajzolja. Ez minden esetre a mellett szól, hogy a történet nem tartozik az exact tudományok közé. Az is igaz, hogy a történetírónak nem tényekkel van dolga, hanem tényekről szóló hagyományokkal. De mind a mellett helyén valónak gondol-

juk kiemelni azt, hogy a történetírásban a valódi tudományos szellemnek és módszernek elég nagy a köre.

A tényt és a hagyományt megkülönböztetni nem épen lehetetlen dolog. És mennél inkább közeledünk az újkorhoz, annál lehetségesebb e megkülönböztetés. A tizenhetedik században már vannak oly szereplők, kiknek működése majdnem napról-napra kísérhető biztos történeti adatok segítségével. Igaz, hogy az adatok tisztázása után a csoportosítás következik s itt szabad tere van az alanyiságnak.

Csak igen száraz és egészen érzület nélküli író tartózkodhatik minden alanyiságtól. De itt is vannak bizonyos korlátok. Az erős írói egyéniség jogairól most nem szólunk, de annyit ki lehet mondani általános kívánalomúl, hogy a történetből ne csináljunk fegyvertárt szenvedélyeink kielégítésére, vagy példatárt elméletek bizonyítására. Máskülönben eszményül állíthatjuk föl a tárgyilagosság azon fokát, melyet Thukydides elért. Mert a törekvést az igazságságra senki sem tagadhatja meg tőle és ily törekvés oly ritka politikai belátás és mély hazafias szenvedély mellett a legtöbb, mit tárgyilagosság tekintetében a történetírótól kívánhatunk, kivált, ha mint Thukydides, korának történetét írja. *d.*

Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok autonom alkotmánya, mint a magyar államjog különös része (jus publicum particulare). Kapcsolatban Horvát-, Szlavon- és Dalmátországokra vonatkozó autonom alkotmány- és közigazgatási törvényeinek gyűjteményével, írta dr. Goszthony Mihály a budapesti kir. magyar tudomány-egyetemen a magyar közjog magántanára és gyakorló ügyvéd. Buda-Pest, 1892.

«Az országos autonomia körének részletes megállapítása» és «mindazon jogszabályok lehetőleg rendszeres ismertetése, a melyek ez autonomia körén belül az országos autonomia szervezetét határozzák meg,» e két pontban foglalja össze szerző a szerény célét, melyet maga elé tűzött. Írói becsvágy nem sarkalja, hogy a magyar-horvát közjogi viszony természetére újabb világosságot derítsen s a megoldatlan kérdések megoldását megkísértse; beéri a fennálló intézmények ismertetésével, a tételes anyag rendszeres csoportosításával. Nem tudományos szempontból érdekes, hanem csak használhatóság tekintetében érdemes könyvet nyújt.

A munka czéljának ily könnyen elérhető magasságra való kitüze után csak természetes, hogy szerző nem bajlódik az összetett államalakulatok sokféle elméleteivel. Az országos autonomia fogalmát általánosan elfogadottnak s kellően megállapítotttnak veszi s e fogalom körébe vonja a társországok alkotmányos különállását, részint az 1868-dik évi 30. törvényczikk egyes kifejezései, részint egy hézagosan, nagy vonásokban előadott elmélet alapján.

Kevésbé természetes, hogy az elmélet és jogi elemzés a munka további folyamán, az egyes részleteknél is oly kevés szerepet játszanak. A tételes jogszabályok által világosan el nem döntött, vitás pontokra szerző legtöbbször óvakodik rámutatni, magyarázatai, következtetései majd mindig az önként fölmerülő, elkerülhetetlen kérdésekre szorítkoznak; ellenben mellőz minden olyat, a mi általános jogi elméletek s messzebből vont következtetések segítségével, a tárgyalt különleges tételes intézmények leírásának keretében maradvá, meg nem fejthető. Így például a területről szóló részben a Dalmátország visszakapcsolásának föltételeiről találunk ugyan egy önként folyó jogi élt alig igénylő magyarázatot, ellenben az 1868-ki törvénynél fogva a társországoknak biztosított terület-épség értelméről, a magyar és horvát-szlavon-dalmát országgyűlések jogkörének határáról a területtel való rendelkezés szempontjából hasztalanul keresünk fölvilágosítást. Épen így megfejtetlenül marad azon kérdés, hogy a társországokkal «közös» és nem közös, meg a «központi kormányhoz kinevezett horvát-szlavon-dalmát», különböző jogállású miniszterek hogyan lehetnek az egységes, egy magyar miniszteriumnak tagjai.

Az eddig előadottakból kiviláglik, hogy a horvát-magyar közjogi viszonynak tudományos ismeretét alig vitte előbbre Goszthony könyve. S ha mégis kétségtelen érdemet tulajdonítunk neki, azt azért tesszük, mert a társországok autonom intézményeire nézve hézagpótló munka. Tankönyveink hiányos előadása helyett itt az országos törvényhozás, kormányzás és jogszolgáltatás szabályainak teljes előadását nyerjük. Szerző gyér elméleti fejtegetései is e téren a legjobbak. Ki kell például emelnünk annak sikerült bizonyítását, hogy a horvát-szlavon-dalmát országgyűlésen alkotott czikkek nem statutumok, hanem valóságos törvények.

A munkának e tekintetben való becsét lényegesen emeli a kötetnek csaknem felét kitevő függelék, mely a társországok fontosabb autonom közigazgatási és alkotmány-törvényeit tartalmazza dr. Modych István fordításában. E törvények eredeti szövege a leg-

több magyar jogászra nézve horvát nyelvismeret híján hozzáférhetetlen, s eddig mindössze egy német fordítás létezett, az is csak az 1876-ig alkotott cikkekről. Immár e nehézség megszűnt. Kár, hogy szerző a gyűjteménybe a törvéncikkeken kívül a legnevezetesebb más alkotmányjogi forrásokat föl nem vette, mint például az 1863 február 20-dikán kelt legfelsőbb elhatározást, mely a horvát-szlavon-dalmát országgyűlési tagok mentelmi jogának máig egyedüli szabályzata.

J.—B.—

Schliemann ásatásai.

Ez a címe a M. tud. akadémia könyvkiadó-vállalata ez évi első kötetének. Szerzője Schuchhardt Károly, a hannoveri Kestner-múzeum igazgatója, kit Brockhaus, a lipcei kiadó, arra kért föl, hogy Schliemann kutatásait Trója, Tiryns, Mikéne, Orchomenos és Ithakában, a mai tudomány világánál, tárgyias előterjesztésben ismertesse meg a művelt olvasó közönséggel. Az első kiadás 1890-ben jelent meg s 1891-ben már új kiadásra volt szükség. A mű közel 30 ívre terjed, s két arczkép (Schliemanné és nejéé), hét térkép és tervrajz (Troas, kettő a trojai várról, Argolis, a tiryinsi felső vár, a mykénei vár és Ithaka), továbbá 321 a szöveg közé nyomott ábra diszít. Az I. fejezet Schliemann érdekes és tanulságos életrajzát, a II. Trója történetét, helyszínrajzát, a hissarliki ásatásokat, a legrégebb várost, a második városnak, a homerosi Trójának épületeit, a második város egyes leleteit, a harmadik megtelepülést, a görög-római Iliont, a skamanderi síkság sírhalmait és Trója lakóit, a III. Tiryns fekvését és történetét, Mykénéhez való viszonyát, a palotát, a várfalakat, kapukat s az egyes leleteket, a IV. a mykénei vár fekvését és erősítését, az alsó várost, a kupola-sírokat, az akna-sírokat, síremlékeket s az egyes sírok leleteit, egymáshoz való viszonyukat, az V. a mykénei palotát, az alsó városi sírokat, Amyklét, a VI. Schliemann kisebb ásatásait: Orchomenost, Ithakát írja le s végre az utolsó fejezet, mindezek alapján, igen érdekes történeti áttekintést ad a görög hőskorról. — A magyar fordítást Öreg János, debreczeni főiskolai tanár, Lubbock őstörténelmi munkájának fordítója végezte s az eredetivel Hampel József, a nemz. múzeum régiség-osztályának őre, hasonlította össze. — A magyar kiadás április hó folytatában kikerül a sajtó alól s a vállalat pártoló tagjainak azonnal megküldetik. — Új aláírók e művet a vállalat 1890—1892-i ciklusának többi tizenegy kötetével (Badics, Barthélemy-Saint Hilaire, Dante, Heinrich Gusztáv, Paul Janet, Rambaud, Ribbeck) együtt összesen 15 frtért rendelhetik meg a magyar tudományos akadémia főtktkári hivatalánál.

A VASÚTI SZEMÉLYDÍJSZABÁS REFORMJA.

Első közlemény.

Gyorsan élő korunkban talán már az érdekeltek is elfeledtek a magyar királyi államvasútak személydíjszabása reformjának keresztülvitelével járó izgalmakat. A távoli múlt homályával emlékezünk csak vissza a reformot megelőző tervezetésekre, melyek akkor élénken foglalkoztatták a vasúti szakembereket és beható érdeklődést keltettek messze az ország határain túl. Úgy tűnik föl előttünk, mintha legalább egy évtized választana el ez időtől, az eseményekkel járó küzdelmekről és irodalmi harcokról — annyira beleéltük magunkat a személydíjszabás végrehajtott reformja által alkotott új viszonyokba,

Ma már, midőn az eredmények biztos talaján állunk, a csalfa emlékezet szinte cserben hagy magának az alkotásnak megítélésénél; már már hajlandók vagyunk elfeledni, hogy az e kérdés körül kifejtett évtizedes irodalmi vita csak egyetlen eredményt szült: a kételyt, mely megbénította az elméket és a legkonokabb akadályává vált minden alkotásnak. Elfeledjük e körülményeket és el azt, hogy ezek közepett a nagy czéltől való áthatottság mily mértékére, az elhatározás mily bátorságára volt szükség, a míg megszületett a tett, ténynyé vált a reform, mely csak az óhajásokban létezett.

Mindez hamar a feledés homályába borúlt, mert az alkotás rövid két év alatt annyira új viszonyokat teremtett és ez új viszonyok annyira a közönség megszokott életszükségleteivé váltak, hogy elfelejtettük, milyenek voltak röviddel ezelőtt is az állapotok. A feledésnek ezen, mind sűrűbbé váló homályá

voltaképen a legjobb — bár öntudatlanul ható — bizonyíték a mellett, hogy a reform megvalósította mindazon célokat, melyeket alkotója az állam és a közönség érdekében el akart érni. Ez minden jól sikerült reform sorsa; a közönség, melynek szükségletei kielégítést találnak, hamar felejt, hogy volt idő, midőn óhajtva várta a merész kezdeményezést, mely elhárítaná a nap nap után terhesebbnek érzett visszasságokat.

A feledésnek e homályába világosságot hoz a magyar királyi államvasútak igazgatóságának rövid idő előtt kiadott jelentése *A zóna-díjszabás és annak eredményeiről*; az öntudatlan érzés az adatok és számok kapcsán tudattá alakul át, mely meggyőz a reform sikeréről. E jelentéssel kapcsolatban ismertetni kívánjuk a vasútak személydíjszabásának ügyét; nagy vonásokban vázolni akarjuk a személydíjszabások keletkezését és fejlődését a mai napig, mert csak a történeti fejlődés föltüntetése adhatja meg az igaz mértéket azon rendkívüli horderejű intézkedés megítélésére, melyet a «zóna-tarifa» név alatt ismer a közönség.

I.

A MAI DÍJSZABÁSOK KELETKEZÉSE.

A közlekedési eszközök története egykorú az ember történetével; azok kezdőkorának történelmét, mely évezredekre terjedhet, ép oly földeríthetetlen homály födi, mint az emberi nem fejlődésének kezdő korszakát. Évezredek telhettek el, mióta az ember, a vizek mentén látva a víz sodra által hajtott fatörzset, a víz erejét czeljai szolgálatára kényszerítette, mióta először alkalmazott megszelidített állatot szállításra; csak a néprajzi múzeumok néma emlékei beszélnek e primitiv korról, melyet a történelmi korszaktól beláthatatlan idő választ el.

A lónak kocsi előtt való alkalmazását már a történelmi kor kezdetén ismerte az ember, de a szárazföldi közlekedés egész története, a történelem előtti időktől egész napjainkig, a gözmozdonynak sin-úton való alkalmazásáig nem mutat föl egyetlen lényeges újítást sem; a szárazföldi közlekedés ugyanazon keretben, ugyanazon tényezők segítségével folyt hatvan év előtt, mint évezredekkel korábban. Az út, fuvarszköz és

motor, a közlekedés e három tényezője tökéletesbülhetett, de lényegében nem módosult évezredekén át; a római birodalom a műszaki tökély legmagasabb fokán álló és rendkívül kiterjedt úthálózatával, a hír-, ember- és árú-szállítás oly kitünő szervezetével dicsekedhetett, melylyel a vasútak föltalálásáig, illetve a gőzmozdonyok sin-útra való alkalmazásáig nem vetekekedhetett egy európai állam közlekedésügye sem. A szárazföldi közlekedési eszközök történetében csak ez egy újítást ismerjük, de ez az egy-átalakította és megváltoztatta a világ egész képét. A gőzmozdony föltalálója és sin-útra való első alkalmazója, midőn évekig tartó kísérletek után sikerült a maga elé tűzött föladatát megoldania, találmánya jelentőségéről a légfellengzőbb reményeket táplálhatta, de sem ő, sem azok, kik részt vettek az első gőzmozdonyú vasút ünnepi megnyitásánál — 1830 szeptember 15-én, nem sejtették, hogy ez a találmány a világ leggyökeresebb átalakulását fogja előidézeni.

A gőzmozdonyú vasút a mechanikai erőnek nem első, de eddig legtökéletesebb alkalmazása a szárazföldi szállításra. A motorul használt erőnek és a sajátlagos úttestnek az addig alkalmazott állati vonóerő és úttest fölött való fölénye adja meg gazdasági előnyét, mely a szállítás tömegességében, olcsóságában és gyorsaságában jut kifejezésre. Az embert a szállítás olcsóbbá tételére irányuló törekvés vitte a sin-út alkalmazására már évszázadok előtt; de e törekvés teljes sikerre csak akkor vezetett, midőn az állati vonóerő mechanikai motorral helyettesített. A történeti följegyzések az angol és cseh bányákban épített sin-útakról már évszázadok előtt megemlékeznek; a francia nemzeti levéltárban fönmaradt egy rendkívül érdekes metszet XIV. Lajos korából, mely a marlyi királyi kertekben a «roulette» játékra épített sin-utat, a hozzávaló díszes járművel és fordító koronggal ábrázolja.*)

A sin-út tökéletesbitésére célzó törekvéseket, melyek körülbelöl a múlt század közepéig követhetők, kizárólag az áruszállítás olcsóbbá tételének szüksége szülte, a személyszállítás gyorsítása és olcsóbbá tételének szükségét e korban nem érezte senki sem. Az úthálózatnak a nyugati államokban a szá-

*) E ritka érdekű metszetet közli a *Nature* 1881. évfolyamának márczius 12. száma után L. Baclé: *Les voies ferrées* című műve (Paris, G. Masson 1882).

zad első negyedében mindenütt folyamatban levő, sőt a nagy forgalmú vonalak tekintetében már befejezett kiépítése, a személyszállító posta- és gyorskocsi-szolgáltatnak berendezése és fokozatos kiterjesztése kielégített minden igényt és a legvérmesebb vágyaknak sem hagyott fönn kívánni valót. London és Manchester között a gyorskocsi-járatok 1759-ben indultak meg és a vállalat akkor közzétett hirdetésében ez út megtételét, «bármily hihetetlennek látszik is az», négy és fél nap alatt ígérte meg.*) (Ma a 304·2 kilométer útat a gyorsvonat négy óra tizenöt percz alatt járja meg, 74 kilométer óránkénti gyorsasággal haladva, a kétszeri tartózkodást is beszámítva.) Hogy ne tetszett volna ez nagy haladásnak, ha meggondolták, hogy 1745-ben a személyszállító postának a Londontól 545 kilométer távolra fekvő Edinburgba való menetelre három hét kellett «Isten segedelmével».

A haladás a személyszállításban, az utak kiépítése, a posta- és gyorskocsi-szolgálat jobb berendezése következtében tényleg igen jelentékeny volt és kielegítette a legmesszebb menő vágyakat, úgyannyira, hogy az első gőzmozdonyú vasút tervezésénél — ilyenül a liverpool-manchesteri tekintendő, mert a darlington-stoktoni vasút, melyen Stephenson György legelőször alkalmazta a gőzmozdonyt, mint lóvonatú vasút engedélyeztetett — kizárólag a teherforgalomra voltak tekintettel. Így történhetett, hogy 1825-ben a legtekintélyesebb angol folyóirat, a *Quarterly Review*, ugyanazon tanulmányban, melyben lándzsát tör a liverpool-manchesteri vasút mellett, a lelegelebb gúnnyal ostorozza azon tervfaragókat, kik a vasutat általános közlekedési eszközzé akarják tenni; különösen a london-woolwichi vasutat teszi nevetségessé, melynek tervezői 29—33 kilométer óránkénti gyorsaságot ígértek a személyszállításnál.**)

A darlington-stoktoni vasútnak 1823-ban kelt pótengedély-okírata az első, mely megengedi a gőzmozdornak sinúton való alkalmazását, de az így alkotott forgalmi eszköz természetét a törvényhozás annyira nem ismerte, hogy úgy a liverpool-manchesteri mint a későbbi vasútak engedély-okíra-

---

*) Lásd Roscher: *Nationalökonomik des Handels und Gewerbeleisses*. 3-dik kiadás, 363. lapon.

***) Lásd G. Cohn: *Untersuchungen über die engl. Eisenbahnpolitik*. I. köt. 27-dik lap.

taiban csak azon föltételeket tartotta szükségeseknek megállapítani, melyek mellett a fuvarozók a vasutat használhatják. A törvényhozás a vasutat valamennyi fuvarozónak szolgáló szabad úttul tekintette, melyet ép úgy mint valamely közutat, a tulajdonos társulatnak fizetendő útdíj ellenében mindenki használhat és a vasút-építésre engedélyt nyert társulatok is távol állottak attól, hogy vasútjuk üzeménél akár monopoliumpira, akár pedig csak előjogos használatra is törekedjenek.*) Ez útdíjat az engedély-okírat 136. szakasza maximális tételekben állapítja meg, melyeken belül az az előző év osztalékához képest évenként szabályozandó. E maximalis tételek következők:

Minden kocsierő személyekkel:

1 shilling	6 pence	minden személy után	10	mfdig és azon alól,
2	6	„	10—20	„
4	—	„	20	„ túl.

A vasúttársulat is szerepelhet fuvarozó gyanánt, ez esetre azonban az engedély-okírat nem állapít meg díjtételeket, a társulatra mint fuvarozóra bízza olyan észszerű díjak (reasonable charge) alkalmazását, melyeket mindenha megfelelőeknek tart.

A liverpool-manchesteri vasútnak 1830-ban befejezett kiépítésével nyilvánvaló lett a vasútnak nagy forgalmi jelentősége úgy az árú- mint a személyszállítás terén. Az 1829-ben rendezett gőzmozdony-próbamenetek fölkellették az egész világ érdeklődését, mely bámulva látta, hogy a gőzmozdonyok a megterhelt vonattal 33 sőt 48 kilométer óránkénti gyorsaságot fejtenek ki, és ez a tény meggyőzött mindenkit, hogy a szállítás minden ágában, de különösen a személyszállítás terén a vasúté a jövő. A törvényhozás ennek ellenére ragaszkodott ahhoz a fictióhoz, hogy a vasút mindenki előtt nyitva álló szabad út, melyet a vasúttársulat által megfelelőeknek nyilvánított fuvarszközeivel bárki igénybe vehet, mégis szükségesnek tartotta a később engedélyezett vasútnak engedély-okírataiban a személyszállításra maximalis díjakat megállapítani.

E maximalis díjak a következők:

---

*) Lásd Shelford: *Law of Railways*. London, 1869. I. kötet XXIX. lapon.

nyitott kocsiban 2·5 pence mérföldenkint és személyenkint, a mi egyenlő 10·5 krajczárral kilométerenkint és személyenként;

födött kocsiban 3 pence mérföldenkint és személyenkint = 12·6 krajczárral kilométer és személyenkint; végül

a gyorskocsikhoz hasonló berendezésű kocsikban 3·5 pence mérföldenkint és személyenkint, a mi kilométerenkint és személyenkint 14·7 krajczárnak felel meg.

E határozmányok képezik az angol vasútak személydíjszabásának alapját, mely irányadó maradt a vasútügy egész fejlődésében. Ezen alapszik a három kocsiosztály berendezése is, a mi talán nem téves föltevés szerint a posta- és gyorskocsikkal való versenyre vezethető vissza. A posta- és gyorskocsikban e korban már általában két fokú volt a díjszabás: a kocsibelsőjében való ülésekért jóval magasabb, mint a külső ülésekért és a vasútak csak e tényekkel számoltak, midőn háromféle különböző berendezésű kocsit bocsájtottak a közönség rendelkezésére. A kocsik berendezése kezdetben igen hiányos volt, különösen a legolcsóbb díjosztályú útasok egészen nyitott kocsikban szállítottak, melyek az időjárás kellemetlenségei ellen nem nyújtottak semmi oltalmat; de a legdrágább díjosztályú kocsikban nyújtott kényelem sem volt nagyobb a gyorskocsik kényelménél. A parlament által meghatározott maximális díjszabás nem alapult tapasztalati tényeken, még azon irányban sem, hogy az a vasúttakra nézve elegendő nyereséget biztosít-e; ezen a gyorskocsik díjánál jóval nagyobb díjak egyszerűen oly határvonalul állítottak föl, melyeken túl menniök a vasúttaknak nem volt szabad.

Franciaországban az első vasútak szintén mint lóvonatú teherszállító pályák épültek; 1823-tól 1832-ig öt ilyen vasút engedélyeztetett, köztük 1826-ban az 58 kilométer hosszú saint-etienne—lyoni vonal, a mely 1832-ben vonóerőül a gőzmozdonyt alkalmazta és a személyszállítást is berendezte. A francia törvényhozás nem késett levonni e nagy jelentőségű tények következményeit. A vasút-engedélyezés, mely addig kizárólag a kormány hatáskörébe tartozott, ettől fogva a törvényhozásnak tartatik fenn, és többé nem adatnak örökérvényű, hanem legföljebb kilenczvenkilencz évre szóló engedélyek. Az első vasút, melynek engedélye törvényhozási fölhatalmazás alapján adatott ki, a montrond-montbrisoni, az

andrésieux-roannei vasút 16 kilométer hosszú kiágazási pályája.*)

A francia kamara e vasút engedélyezésénél még azon, Angliában keletkezett fölfogásból indult ki, hogy a vasutat a különleges rendészeti szabályok megtartása mellett mindenki használhatja saját megfelelő fuvarszerszögevel. A kormány előterjesztése kizárólag a teherszállítás föltételezésen alapúlt, a kamara bizottsága bevonta a fölhatalmazásba a személyszállítást is és a következő javaslatot terjesztette a kamara elé:

1. a tarifa módosíttassék oly czélból, hogy a személyszállításra is tekintettel legyen;

2. a törvény szentesítse a vasúton való szabad közlekedés elvét, a különleges rendőri szabályok megtartásának föltétele alatt azon jogosítvánnyal, hogy ha az engedélyes maga teljesíti saját fuvarszerszögevel és saját vonó erejével a szállítást, az útdíjnak legfölebb feléig terjedhető szállítási díjat is szedhet.

A képviselőház hosszú vita után, melyben a gőzmozdonynak mint szállító eszköznek kizárása is indítványoztatott, elfogadta e javaslatokat, hasonlóképen az urak háza is. Az e törvény alapján 1834-ben kiadott engedély-okirat a személyszállító kocsikban egy helynek maximális díját egy francban szabta meg; az engedélyeseknek joguk volt e díjat leszállítani, de a kormány jóváhagyása nélkül nem emelheték föl.

A második gőzmozdonyú vasút, mely engedélyeztetett, a páris—saint-germaini 19 kilométer hosszú vonal volt: Ennek tarifája is megkülönbözteti a peáge-díjat: «c'est-à-dire la parte de la taxe correspondant à l'usage de la voie ferrée», és a tulajdonképeni szállítási díjat. A személytarifa csak egy osztályú, 0.075 franc (adó nélkül), kilométer és személyenkint számított díjtétellel. Az 1836-ban engedélyezett 27 kilométer hosszú montpellier-cettei vasút engedély-okiratának tarifája két osztályt állapít meg; a födetlen és nyitott kocsikban 0.05 franc, födött és zárt kocsiban 0.075 franc kilométerenkinti egységtétellel. A páris-versaillesi vasút engedély-okiratának tarifája az útzók egy osztályáról gondoskodik. a díjtétel 0.18 franc kilométerenkint; a müllhaus-thanni vasút engedély-okirata (1837) két osztályt állít föl: zárt és födött koci-

*) Lásd Alfred Picard: *Les chemins de fer français*. Paris, 1884. I. köt. 11-dik s köv. lapok.

ban 0·08 franc, nyitva és fődetlen kocsiban 0·06 franc díjtétellel kilométerenkint.

Az első díjszabás, mely a három kocsi-osztály alapján van fölállítva, a páris-belga-határszéli vasút engedély-okírat tervezetében foglaltatik a következő módon :

személyenkint nyitott, ruganyokon nyugvó kocsiban	0·03	frc	km.-kint
személyenkint, zárt, ruganyokon nyugvó kocsiban	0·05	«	«
személyenkint, diszített, tükörüvegekkel zárt, ruga-			
nyos, ütközőkön nyugvó kocsiban	---	---	---
	0·07	«	«

Ez engedélyokírat a kamaráktól nem hagyatott jóvá, mert a kamara a fővonalak engedélyezése előtt a vasútügy legfontosabb kérdéseit akarta tisztázni. Az e czélból 1837-ben összehívott bizottság kérdő ívében csak egy kérdést találunk, mely a személydíjszabásra vonatkozik, nevezetesen : ne vétesék-e ki a helyek bizonyos száma a díjszabás által megállapított maximum alól? E kérdésre a bizottság azon véleményt nyilvánította, hogy a helyeknek tizedrészére az engedélyes, különleges kényelem nyújtása ellenében a maximális díjnál magasabb tételt állapíthat meg; a díjat azonban alkalmazása előtt három hónappal meg kell állapítania és legalább egy évig érvényben kell tartania.

A páris-orleansi vasút (1838) engedély-okíratának tervezete is két osztályról gondoskodik, 0·075 és 0·05 franc díjtétellel. A kamara ennek tárgyalásánál kimondotta, hogy a második osztályú kocsiknak zártaknak kell lenniök, és hogy a fényüzési helyek (places de luxe) díját minden év január 1-jén a miniszter állapítja meg; a podgyász-szabadsúlyt a kamara fölemelte 15 kilogrammról 25 kilogrammra. Egy későbbi törvény (1840) e tarifát megváltoztatja és megalkotja a három kocsi-osztályú díjszabást 0·10 franc, 0·075 franc és 0·05 franc kilométerenkinti díjtétellel; a harmadik osztályú kocsik e díjszabás szerint is nyitottak. A páris-orleansi és a strassburg-baseli vasút egyidejűleg megváltoztatott díjszabásaival Franciaországban is meg van vetve a három kocsi-osztályra fektetett személydíjszabás alapja, melynek tételei két elemből állanak : a peáge-díjból és a szállítási díjból, a mely elkülönítés mai napig fönnáll, miután az 1838 július 2-dikán kelt törvényvel a vasúttakra is kiterjesztett személyszállítási adót ere-

detileg csak a tulajdonképeni szállítási díj után szándékoztak számítani.

Németországban a vasútak díjszabási szabadsága kezdetben nem korlátoztatott, A porosz vasúti törvény (1838 november 3 dikán) még a régi fölfogásból indult ki, mely gyakorlatilag kivihetőnek tartotta a vasútak különböző fuvarozók által való igénybevételét. E törvény az engedélyesnek a kizárólagos szállítási jogot csak három évre biztosítja; azontúl a vasutat a megállapítandó útdíjért (Bahngeld) mindenki használhatja, ha megfelel a vasútrendészeti szabályoknak. Az útdíj megszabására a törvény részletes intézkedéseket tartalmaz; három év eltelte után a társaság saját belátása szerint állapítja meg az árt, melyet a szállításért fuvardíj fejében az útdíj mellett szedni kíván; e díjak megállapításánál azonban nem lehet nagyobb tiszta jövedelmet kiinduló pontúl venni, mint a szállítási vállalatba fektetett tőke tíz százalékát (32. §.). A három kocsi-osztály mindjárt kezdetben alapját képezte a személytarifának, melynek tételei hat ezüstgaras az I. osztályban, négy és fél és három ezüstgaras a II. és III. osztályban személyenkint és mérföldenkint. A harmadik osztályú utazók nyitott kocsikban szállítottak, a második osztályúak födeles, oldalt börellenzőkkel elzárható kocsikban.

Az 1836-ban engedélyezett Ferdinánd császár északi vasút személydíjszabása megállapításánál irányadóúl a posta díjszabása szolgált, melynek tétele 20 krajczár pp. volt személyméröldenkint belső, és 10 krajczár pp. külső ülésért. Ehhez képest a vasúti díjszabás az I. osztályban személyméröldenkint 18 krajczár, a II. osztályban 12 krajczár, a III. osztályban 9 pengő krajczár díjat állapított meg.

Az I. osztályú kocsik zártak voltak, ablakkal ellátva, a II. osztályúak födelesek és a homlokzaton zártak, hosszoldalt börrnyővel ellátva; a III. osztályúak födelesek, de oldalt nyitottak, a későbbben behozott IV. osztályúak egészen nyitottak. A bécs-győri vasút 1841-ben megnyitott bécs—bécs-újhelyi vonalának személydíjszabása szerint az I. osztály díja 18 krajczár, a II. osztályé 13·5 krajczár, a III. osztályé 7·5 p. krajczár volt személyméröldenkint. A harmadik osztály díjszabását azonban csakhamar fölemelte az igazgatóság 9 krajczárra, miután a nagy díjkülönbözet következtében a közönség legnagyobb része ezen osztályban járt.

A későbbi vasútak engedélyezésénél a kormány elkerülhetlennek tartotta maximális tarifák kikötését; így az államvasútnak magán társaságokra való átruházásakor a következő díjszabás állapotot állapított meg:

az osztrák államvasútnál és a déli vasútnál egyenlően:

	1855.	1859.
I. oszt. 20 kr. pp. személymértöldenk.	36 o. é. kr.	
II. „ 15 „ „ „	27 „ „	
III. „ 10 „ „ „	18 „ „	

Mindket vasútra nézve egyezően megállapított, hogy a gyorsvonatoknál, melyeknek csak első és második osztályú kocsikból kell állniok, ezen árszabály húsz százalékkal fölemelhető.

Hazánkban a rendszeres személyszállítás a múlt század közepén kezdődik. Gróf Mercy, a törököktől visszahódított volt temesi bánság nagyérdemű kormányzója, a hivatalos útasok részére ugyan már 1736-ban rendezett be a kormányzása alatt álló területen fuvarosállomásokat, de a postával való személyszállítás csak 1750-ben indult meg Bécs és Buda között,*) később Budáról Temesváron át Nagyszebenig és Bécsből Pozsonyig. Ezen a bécsi es. k. postakocsi-főexpeditió hatósága alá tartozó postakocsik (diligence) még a múlt század nyolczvanas éveiben is csak két hetenkint közlekedtek Bécs és Temesvár között és havonként csak egyszer Temesvár és Nagyszeben között. 1803-ban rendeztetett be Budáról Eszéken és Péterváradon át Zimonyba, 1804-ben Bécsből Kőszegen át Károlyvárosba a személyszállító posta. Ez időben Bécs és Pozsony között naponként, Bécs és Buda valamint Bécs és Károlyváros között hetenkint egyszer, Buda és Zimony között két hetenkint és Buda és Nagyszeben között Temesváron át négy hetenkint közlekedett a személyszállító posta. Állomásonként — rendszerint minden két mérföldre volt egy postaállomás — a kocsi bensejében egy forint, a külső ülésen 45 krajczár volt a szállítási díj, és a szállítási díjon felül hat krajczár járt a postakocsisnak borra való gyanánt. A podgyász 50 font súlyig díjmentesen szállított.

Nevezetes újítást képez a személyszállítás terén a «postai

---

*) Lásd Hüberth Károly: *A postaintézet Magyarországon* című munkáját 71. és köv. lapokon.

gyorskocsik» berendezése. E könnyűbb szerkezetű kocsikban, melyeket négyes fogat húzott, öt útas szállított; a postai gyorskocsi éjjel is közlekedett, holott a rendes diligence csak nappal járt. E posta-gyorskocsi járatok Bécs és Pozsony között 1824-ben, Bécs és Buda között, heti három járatral, 1825-ben indultak meg. Az 1820-ban pengő pénzben megállapított díj állomásonkint belső ülésért 18 krajczár, külső ülésért 14 krajczár volt és ezen fölül állomásonkint három krajczár ostopéNZ borraivalóul a kocsisnak.

A húszas évek végén már versenyezve is volt a személyszállító posta a bécs-zimonyi vonalon; a «gyors parasztok» név alatt ismert fuvaros-szövetkezet e korban rendkívül gyorsnak tartott személyszállítást rendezett be, a mi kétségtelenül befolyást gyakorolt a postaszállítás gyorsítására is. Budáról a harminczas években Bécsre 31 óra alatt járta meg a gyorskocsi, de Szegedre már 41 óra, Temesvárra három nap, Nagyszébenbe hat nap, Kassára ugyancsak hat nap, Kolozsvárra és Zimonyra nyolcz és fél nap, Eszékre hét nap kellett a rendes postakocsinak. Budáról Bécsbe a gyorskocsival 14 forint 58 krajczár, Temesvárra a postakocsival 11 forint 34 krajczár, Nagyszébenbe 20 forint 30 krajczár, Kassára 9 forint 34 krajczár, Eszékre 10 forint, Zimonyba 17 forint 38 krajczár; Bécsből Sopronba 2 forint 42 krajczár, Károlyvárosba (három és fél nap alatt) 13 forint 53 krajczár volt a viteldíj és ezen fölül mérföldenkint másfél pengő krajczár a kocsisnak.

A legnagyobb magyar személyszállító magánvállalat, a Biasini-Gaetan által alapított gyorskocsi-vállalat járatai 1834-ben indultak meg Kolozsvár és Brassó között, hetenkint három járatral, majd 1864-től naponkint. Kezdetben a menettartam 48 óra volt, sőt az utak állapota szerint több is, 1844-től fogva 35—36 óra. A viteldíj az egész vonalon kezdetben 15 pengő forint volt, 1862-től fogva a kocsi bensejében 13 forint 20 krajczár, külső ülésért 11 forint 40 krajczár osztrák értékben. A forgalom ez időben már meglehetősen élénk volt, a heti három járat mellett évenkint 1300—1400 útas, a napi járatokkal 2300—2400 útas szállított. Ugyancsak 1834-ben indult meg a gyorskocsi Kolozsvár és Marosvásárhely között, kezdetben 16 óra, később 11 óra menettartammal; a viteldíj kezdetben 6 forint volt pengő pénzben, később 5 forint 50 krajczár, illetve 4 forint 30 krajczár osztrák értékben; az útasok száma

évenként heti három járat mellett átlag 1000 volt, később napi járatok mellett 2700. A budapest-kolozsvári vonalon 1836-ban indultak meg a gyorskocsi-járatok; az út iránya következő volt: Gödöllő, Hatvan, Gyöngyös, Mezőkövesd, Poroszló, Tisza-füred, hortobágyi csárda, kadarezi csárda, Debreczen, Szentmárton, Berettyó-Újfalu, Nagyvárad, Élesd, Feketető, Bánffy-Hunyad; ez állomások mindegyike egyúttal lóváltó állomás is volt. Az utazási időtartam jó időben, jó száraz úton, éjjel is menve két és fél nap, rossz időben öt nap volt; ha a Tisza kiöntött, akkor hét napot is tartott az út, mert a kiöntéseken tutajon szállították a gyorskocsit. A vitelbér a két végállomás között kezdetben 18 pengő forint volt, a mi 1840-ben 15 pengő forintra szállítottatott le; az útasok száma hetenkint háromszori menettel az első két évben 900—1000 között változott, később 2700-ig emelkedett. Közbeeső állomások között 20 pengő krajczár volt a viteldíj mérföldenkint, később 40 krajczár osztrák értékben. A gyorskocsi mindig hat lóval járt; minden lóváltó állomáson (a budapest-kolozsvári vonalon 15 volt) két kocsi és 14 ló volt, azaz két hatos fogat és két tartalék ló; a végállomásokon expeditorok, a vonalon revisorok ügyeltek a járatokra. E vállalat külön gyorskocsikat, úgynevezett billettás kocsikat is bocsátott a közönség rendelkezésére; az ilyen könnyű, rugókon nyugvó kocsiiban 120 pengő forint volt a viteldíj Buda-Pest és Kolozsvár között.*)

Ilyen volt a személyszállítás állapota hazánkban, midőn az országgyűlésen a kisajátítási joggal kapcsolatban először hozatott szóba a vasútak ügye. Fenyvessy Adolf *Az első magyar vasút története* című nagyérdékű tanulmányában élénk képét adja az 1836-diki országgyűlés e tárgyban folytatott vitáinak, melyek egyik legkiemelkedőbb mozzanata azon kérdés tárgyalása volt, hogy kapcsolatban a háramlási joggal, kit illessen a tarifák megszabásának joga. Az 1836. évi XXV. törvényczikk e jogot a vasút-építőre bízta, e határozmányt azután a kormány oly módon értelmezte, hogy e díjak a vasút-építő által állapításának meg, de a kormánnyal kötendő egyezségben az engedélyidő egész tartamára köttessenek le.

Az 1836. évi XXV. törvényczikk alapján épült, «első

---

*) Ez adatokat, melyeket talán nem volt érdektelen fölemlítenem, Biasini Domokos úr szíveségének köszööm.

magyar pozsony-nagyszombati vasút», mely köztudomásúlag egész a hetvenes évekig lóvonatú maradt, 1839-dik évi «egyezkedési oklevele» szerint a személyszállításra 50 év tartamára a következő díjak állapították meg: egy személyért mérföldenkint az I. osztályban 15 krajczár, a II. osztályban 10 krajczár, a III. osztályban 8 krajczár pengő pénzben. Az első magyar gőzmozdonyú vasút, a pozsony-pesti vasút 1844 márczius hó 4-dikén keit szabadalma és ugyanazon hó 13-dikán aláírt szerződése szerint a 80 év tartamára megállapított maximalis viteldíj a következő volt: I. helyen 12 krajczár, II. helyen 10 krajczár, III. helyen 8 krajczár személyenkint és mérföldenkint.*)

A vasútak kezdetleges kora személydíjszabásának ez áttekintése arról győz meg, hogy a személydíjszabás képzésénél semmiféle tapasztalati alap nem szolgált kiinduló pontúl. Midőn a vasútak a személyszállítást megkezdték, a posta- és gyorskocsik versenyével állottak szemben és díjaikat ezekéihez alkalmazták, mi annál mellőzhetőtlenebb volt, mert alig nyújtottak ezeknél nagyobb kényelmet, a gyorsaságot pedig nem tekintették, úgy látszik legalább, oly tényezőnek, mely indokoltá tehetné volna magasabb díjak alkalmazását.

A három kocsiosztályra alapított személydíjszabás a vasútak főnállása után rövid idővel egész Európában általánossá vált. E három kocsiosztályhoz Németországon már a negyvenes évek elején járult a negyedik kocsiosztály, melyben ülőhelyek nem voltak; a negyedik kocsiosztályt az osztrák vasútak egy része szintén elfogadta és a magyar vasútak közül is többnek engedély-okírata négy kocsiosztály berendezését szabta meg. E három, illetőleg négy fokú tarifa a kezdetben rendkívül lassú járatú személyszállító vonatokra volt megállapítva, a mint hogy a vasútak kezdetleges korában csak egyféle személyszállító vonatok voltak. A forgalom szüksége, az idő megtakarításra való törekvés azonban mind nagyobb menetsebesség kifejtésére ösztönzi a vasútakat és ez a gyorsvonatok berendezésére vezet. E gyorsvonatokkal a vasútak magasabb bevételek elérésére is törekvesznek és e célú három eszközzel igyekeznek biztosítani: vagy kizárják a gyorsvonatokból a harmadik kocsio-

---

*) Lásd Fenyvessy Adolf: *Az első magyar vasút története*. Buda-Pest, 1883.

osztályt, mint kezdetben Angliában tették, vagy magasabb szállítási díjat szednek a gyorsvonatokkal szállított személyektől vagy pedig mint hazánkban, a gyorsvonatoktól magasabb díjat szednek és a harmadik osztályt kizárják.

Az időmegtakarítás szükségével egyidejűleg fölmerült azonban a pénzmegtakarítás szüksége is. Hogy a vasútak ennek is eleget tegyenek, hogy azon társadalmi osztályoknak is megadják a módot a vasút igénybevételére, melyek a személyvonatok díjait nem fizethették meg, megtartották, illetve behozták a tehervonatokkal való személyszállítást, mert a személyszállítás a legkezdetlegesebb időben együtt járt a teherszállítással. A személyeknek tehervonatokkal való szállítása később a egyes vonatok alakjában általánosult, melyek helyébe másutt az omnibusz-vonatok léptek; a díj mindkét nemű vonatoknál rendszerint alacsonyabb volt, mint a személyvonatoknál.

Egyes európai vasútak személydíjszabását, személyenkint és kilométerenkint a negyvenes évek elején a következő összeállítás tünteti föl. *) Volt a riteldíj aranyértékben :

Vasút neve	I. osztályban	II. kilométerenkint	III. kr	IV. arjczárban
Ferdinánd éjszakai vasút	5.6	3.5	2.4	—
Bécs-gloggnitzi „	4.0	3.0	1.7	—
Berlin-potsdami „	3.8	3.9	1.8	—
Berlin-frankfurti „	4.4	2.9	1.6	—
Berlin-lipcsei „	3.8	2.6	1.6	—
Düsseldorf-elbersfeldi „	4.5	3.2	2.3	1.9
Drezda-lipcsei „	3.9	2.9	1.9	1.6
Lyon-saint-etiennei „	4.3	3.3	2.8	—
Paris-saint-germaini „	4.3	3.3	2.7	—
Paris-versaillesi „	5.1	3.8	3.1	—
Grand-Combe-aleisi „	2.4	1.7	0.7	—
St.-Louis-strassburgi „	6.7	4.0	3.0	1.0
Belga államvasútak „	5.0	3.0	1.9	1.0
Birmingham-derbyi „	6.5	4.7	3.7	—
Bodmin-wadebridgei „	3.9	2.6	—	—
London-birminghami „	8.3	5.6	3.9	—
London-greenwichi „	9.0	5.3	4.0	—
London-brightoni „	10.3	6.7	—	—
Manchester-boltoni „	7.8	4.7	—	—
Manchester-leeds-i „	9.2	5.9	3.3	—
London-manchesteri „	6.7	6.0	4.6	—

*) Lásd : Fr. W. Reden : *Die Eisenbahnen Deutschlands*. Berlin, 1843. a 329. lapon.

II.

A SZEMÉLYSZÁLLÍTÁS ÉS A SZEMÉLYDÍJSZABÁSOK FEJLŐDÉSE.

Azon kérdés vizsgálatával, mi tekinthető a vasútak személydíjszabása maximális határának, törvényhozási czelből először Franciaországban foglalkoztak. A vasútügy elvi kérdéseinek tárgyalására 1839-ben összehívott második bizottság elé ugyanis a következő kérdőpont terjesztetett: *) «Minő alapon állapíttassék meg a szállítási díj maximuma?» Az enquete erre a következő választ adta: «A bizottság megfontolván, miszerint szükséges mérlegelni a közönség és a társaságok érdekeit, másrészt abból indulva ki, hogy egy vasút, mely nem szállíthat legalább is oly alacsony áron, mint a közúti vállalatok, nem képezhet komoly szükségetet, javasolja, hogy a személyszállításra oly maximum állapíttassék meg, mely egyenlő a gyorskocsik tarifájának minimumával».

E válasz egészen gyakorlati jellegű, annak ellenére, hogy két tényezőt méltánylás nélkül hagy. E két tényező, melyet a közúti kocsik díjszabásával szemben figyelembe kellett volna venni: a vasút által kifejtett nagyobb menetsebesség és a vasút nyújtotta nagyobb kényelem. A vasútak kezdetleges korában azonban e két irányban a vasútak fölénye oly csekély volt, hogy azt bátran figyelmen kívül lehetett hagyni, annál inkább, mert azon nagy műszaki újítástól, melyet a gőzerőnek a szállításra való alkalmazása képezett, annyi eredményt legalább lehetett remélni, hogy a szállítást tökéletesebbé teszi, a nélkül, hogy megdrágítaná. Ezért állítjuk azt, hogy a francia szakértekezlet legalább gyakorlati szempontból egészen helyesen jelölte meg a vasútak személydíjszabásának véghatárát a személyszállító közúti vállalatok, a gyorskocsik és posta díjszabását, és a díjszabások keletkezésének történeti vázlatát meg is győz arról, hogy a vasútak első személydíjszabása nagyjában a gyors- és postakocsik díjainak a vasúti szállításra való átvitele útján keletkezett.

E tényt elismerik magok a vasútak is. Így egyik, korra nézve a legrégebbek közé tartozó német vasút, a lipcse-drezdai,

*) L. A. Picard idézett művében, I. köt 188-ik lapon.

huszonöt éves fönállásának jubileumára kiadott alkalmi műben a következők olvashatók: *) «A személy- és áruszállítás tekintetében kezdetben a közúti forgalomban érvényes határozatokhoz és díjakhoz kellett alkalmazkodni. Az 1839. április 9-én kiadott szabályzat, mely a szállítási díjakat is tartalmazza, bizonyítja, hogy mily egyszerűen fogták föl a közönséghez való viszonyt. A személyszállításnál a vasútra alkalmazták a posta szabályait, az áruszállításnál pedig a vasútat egyszerűen fuvarozónak tekintették». A személyszállító postának e korban, legalább Németország nagyobb részében, érvényes díjszabása hat ezüst garas volt mérföldenként,**) mely díj még a múlt század közepe körül állapított meg: a vasútak személydíjszabásának alapja tehát a személyszállító postának a múlt századból származó díja.

Az első személydíjszabások fölállításánál tehát a vasútnak nem volt semmiféle tapasztalati alapok arra nézve, hogy a megállapított tételek, akár a vasút üzlete, akár a közönség fizető képessége szempontjából megfelelőek-e. E körülménnyel nem számolt egyetlen vasút sem, csak a belga vasúti törvényhozás kezdetén mutatkozik az a törekvés, hogy a vasúti szállítási díjakat tapasztalati alapon kell megállapítani. Belgiumban a vasútnak kezdettől fogva az állam számlájára építettek és a vasúti hálózat kiépítését elrendelő, 1834. május 1-én kelt törvény 5-ik szakasza meghatározza, hogy a szállítási díjak évenként törvény útján állapítandók meg. A vasút megnyitásával e törvény értelmében törvény útján kellett volna megállapítani a szállítási díjakat; ez azonban nem történt meg, de megalkotott az 1835. április 12-én kelt törvény, melynek első szakasza így hangzik: «Ideiglenesen, beavárván, míg a tapasztalat megengedi a vasúton való szállítási díjaknak az 1834. május 1-én kelt törvény 5. szakasza értelmében végleges módon való megszabását, e díjak királyi rendelettel szabályozandók. E rendelet értelmében a díjak 1836. július 1-ig szedhetők». A szállítási díjaknak rendelet útján való megállapítására évről-évre 14 tör-

---

*) L. *Die Leipzig-Dresdner Eisenbahn in den ersten fünf und zwanzig Jahren ihres Bestehens. Denkschrift, herausg. auf Veranlassung des Directoriums.* 1864. Lipcse. 93-ik lapon.

***) L. H. Stephan: *Geschichte der preussischen Post, von ihrem Ursprunge bis auf die Gegenwart.* Berlin, 1859, a 294-ik lapon.

vény ad fölhatalmazást, míg végre a személyszállítási díjak az 1851 április 12-én kelt törvényvel a törvényhozás által meg nem állapítottak. *)

A belga törvényhozás ez intézkedésének, melytől a mélyebb fölfogást nem lehet elvitatni, sajnos, nem volt foganatja, mert a belga vasúton sem tétettek a díjszabásokkal oly kísérletek, melyek meggyőző tapasztalati eredményeket nyújthattak volna a díjszabások megállapítása tekintetében. Az 1866-ban tett érdekes kísérlet eredményeiről később lesz alkalmunk szólni, itt csak annyit említünk meg, hogy a belga államvasútnak az 1835 május 5-én kelt királyi rendelettel megállapított első személydíjszabása azon kor valamennyi vasútjáénál alacsonyabb volt, tudniillik személy- és kilométerenkint az I. osztályban 7 centime, a II. osztályban 5 centime és a III. osztályban 2·5 centime.

Mindamellett, hogy a vasútak első díjszabásai minden tapasztalati alap nélkül állapítottak meg, a vasútak mereven ragaszkodtak díjszabásaikhoz, mert attól tartottak, hogy azoknak mérséklése az addig elért bevétel csökkenését vonja maga után, a mit minden vasútigazgató, ki csak a részvényesnek tartozott számadással és felelősséggel, állása kötelezettségeire való tekintettel kerülni akart. E merev conservatismussal kapcsolatban járt a magasabb díjosztályok kedvezményezése, illetőleg a harmadik koci-osztálynak lehető korlátozása. A vasútak e kezdettől fogva nyilvánuló magatartása a közönség ellenállását vonja maga után, és megkezdődik a közönség küzdelme a vasúttal úgy a díjszabások mérsékléseért, mint a forgalmi könnyítésekért. Ez a küzdelem, melyben a vasútak, különösen a mi a díjszabásokat illeti, majdnem kivétel nélkül addig elért bevételeiknek megvédését tartják szem előtt, hosszú tartama ellenere, nem vezetett egész a legújabb időkig nagyobb eredményekre; a vasútak a kényszer nyomása alatt tesznek egyes engedményeket, de egészben véve föntartják álláspontjukat, melynek támogatására szolgál a szakirodalom egy külön ága, az önköltségek elmélete, a miről később lesz alkalmunk szólni.

E közel 50 éves küzdelem eredményeinek részletes föl-

---

*) L. a vonatkozó törvényt: Jules Gendebien: *Législation et jurisprudence des chemins de fer de la Belgique*. Bruxelles, 1858.

tüntetéséről már azért is le kell mondanunk, mert maga az anyag: tudniillik a különböző személy-díjszabások a legnagyobb fáradság és buzgalom révén sem gyűjthetők össze, de célunkhoz képest elegendő is, ha ennek főbb mozzanatait vázoljuk és ebben sem ragaszkodunk szorosan a történeti egymásutánhoz, a mi e téren különben is csak nagyon nehezen volna kimutatható.

A közönség és a vasútak közötti ellentét Angliában már a vasútak létezésének első éveiben fölmerült. A vasútak ugyanis kezdettől fogva ellenséges magatartást tanúsítottak a kevésbbé vagyonos osztályoktól igénybe vett harmadik kocsiosztály ellen; minden rendelkezésre álló eszközzel arra törekedtek, hogy az utazók az első és második osztályt vegyék igénybe; e célból a vonatok legnagyobb részénél nem járatnak harmadik osztályú kocsikat és a mely társaságok járatnak is ilyeneket, azok is csak a leglassúbb vonatokhoz csatolták és e mellett úgy rendezték be azokat, hogy tényleg csak a föltétlenül reájok utaltak vették igénybe. A vasútaknak ezen a szegényebb néposztályokra nézve sérelmes eljárása erélyes támadásokra szolgáltatott okot és a vasúttal szemben már ekkor is tehetetlen törvényhozást közbelépésre kényszeríté. A Gladstone által javasolt nagy parlamenti vizsgálat eredményeként létrejött, 1844 augusztus 9-én kelt törvény*) 6-ik és 10-ik szakasza elrendeli, hogy minden, a törvény életbelépte után engedélyezendő és minden előbb engedélyezett vasút, mely engedélye módosítását kéri a parlamenttől, köteleztessék egész vonalhosszán át minden hétköznap, kivéve karácsony napját és nagypénteket, és minden vasárnap is, ha más személyszállító vonatok aznap közlekednek, legalább egy vonatot járatni harmadosztályú utazók számára. E vonatnak, melynek menetrendjét a kereskedelmi titkos tanács lordjainak jóvá kell hagyniok, a tartózkodásokat is beleértve, óránként legalább 12 mérföld (19·3 kilométer) gyorsasággal kell közlekednie, meg kell állania minden személyszállításra berendezett állomáson, üléshelyekkel ellátott, az időjárás ellen oltalmat nyújtó kocsikból kell állania, a viteldíj nem lehet több, mint legfőlebb egy penny mérföldenkint (3·03 krajczár o. é. kilométerenkint), 3—12 éves gyermekek féláron, három évesnél fiatalabb gyermekek, valamint 50 font

*) 7. és 8. Victoria, cap. 85.

podgyász díjtalanul szállítandók. A vasúttársulatok súlyos megterhelhetetésül tüntették föl e határozmányokat, olyanokúl, melyek méltánytalan áldozatokat követelnek a vasúttaktól és ellenállásukkal sikerült is kieszközölniök, hogy a parlament ugyane törvény 9-ik szakaszával e vonatok azon bevételét, mely a mérföldenkint egy pennyt meg nem haladó szállítási díjból származik, fölmentette az öt százalekos személyszállítási adó alól.

Ugyane kérdés, habár némileg más alakban, Franciaországban is fölmerül már az ötvenes évek elején. A gyorsvonatokból a vasútak a harmadik osztályt következetesen kizárják; ezen, a szegényebb néposztályokra nézve sérelmes eljárás fölszólalásokra vezet és a kamarában ismételve tétetik már 1851-ben indítvány, hogy a vasútak köteleztessenek a gyorsvonatokkal is megfelelő számú harmadik osztályú kocsikat járatni.*) Ez indítványt a kamara elveti, de azért a kérdés újra és újra napirendre jut. Az 1864-ben tartott nagy enquete kívánatosnak mondja a második és harmadik koci-osztályoknak a gyorsvonatokkal való járatását és lehetségesnek is, ha a posta csökkenti a mozgó postakocsi súlyát és növelik a mozdonyok erejét; addig is azonban, míg ez történik, javaslatba hozza, hogy a vasútak köteleztessenek a fővonalakon, azok egész hosszában, mindkét irányban naponként két közvetlen vonatot járatni, minden díjosztályú kocsiival és óránként — a tartózkodásokat is beleértve — legalább 40 kilométer menetsebességgel. A kívánat ekkor is kívánat maradt; az Orleans-társasággal 1877-ben kötött egyezménybe fölvetetett ugyan azon határozat, mely szerint a társaság köteles 1878 január 1-től kezdve mindazon vonatoknál, melyek menettartama hosszabb egy óránál, valamennyi koci-osztályt járatni, de ez egyezményt a kamara nem fogadta el. Az 1882. évi nagy szakbizottság ismét javaslatba hozza, hogy a vasútak köteleztessenek — hozzá teszi: saját előnyükre — naponként egy gyorsvonatot járatni valamennyi koci-osztálylyal, de ennek ép oly kevéssé volt fogamatja, mint az előbbi óhajoknak, sőt midőn a kamara 1883-ban a társulatokkal kötött egyezményeket tárgyalja és egy, e kérdésre vo-

*) Lásd Picard idézett műveit, I. köt. 745. és 771. l., II. köt. 341., 441., 553. l., III. köt. 181., 363. l., V. köt. 706. és VI. köt. 212. lapon.

natkozó határozati javaslat tétetik, a miniszter fölszólalására a kamara elvetette azt.

A harmadik kocsiosztálynak a gyorsvonatokkal való járatását a vasútak ma már lényegesen más szempontból fogják föl, mint a vasútügy kezdő korszakában. A haladás e tekintetben is Angliából indult ki, a hol a Midland vasúttársaság, mely a legtöbb helyes újításnak kezdeményezője volt, 1872-ben behozta a gyorsvonatokba a harmadik kocsiosztályt. Ez újítást, részben a verseny következtében, részben mert nyereségesnek bizonyult, csakhamar követték a többi vasútak is és ma már Angliában alig van gyorsvonat, melylyel nem járatnának harmadik osztályú kocsikat. Egy, kizárólag a gyorsvonatok kérdésének vizsgálatával foglalkozó igen érdekes mű*) összeállítása szerint 1888-ban Nagy-Britanniában az összes gyorsvonatok 93 százaléka vitt harmadik osztályú kocsikat, Skóciában magában valamennyi gyorsvonat, Irországban ellenben a gyorsvonatokkal nem jártak harmadik osztályú kocsik. És e mellett a múlthoz képest rendkívül növekedett a gyorsvonatok száma és menetsebessége, valamint az utazóknak nyújtott kényelem is sokszorosán fokozódott. A continens számos vasútja követte e tekintetben az angol példát. Legelől állanak a porosz államvasútak, melyeknek egyes igazgatósági területein valamennyi gyorsvonattal jártak harmadik osztályú kocsik. Így a boroszlói igazgatóság területén valamennyi gyorsvonattal, a berlini es frankfurti igazgatóságén egy kivételével, valamennyi gyorsvonattal jártak harmadik osztályú kocsik. Az összes porosz államvasúton a gyorsvonatok 71 százaléka vitt harmadik osztályú kocsikat, a hollandi vasúton a gyorsvonatok 80 százaléka, a belga államvasúton a gyorsvonatok 60 százaléka, Franciaországban az Orleans-vasúton a gyorsvonatok 62 százaléka, ellenben a déli vasúton alig négy százaléka, egész Franciaországban a gyorsvonatok 20 százaléka. Legrosszabbul állunk e tekintetben hazánkban, a hol a zóna-díjszabás behozatalakor a harmadik kocsi-osztály a gyorsvonatokból kizáratott, úgy hogy ma a belföldi forgalomban a gyorsvonatok harmadik osztályú jegyekkel nem használhatók. Ez az előbbi állapothoz képest, a

---

*) E. Foxwell and T. C. Farrer: *Express Trains English and Foreign*. London, 1889.

ni magában véve sem volt kielégítőnek tekinthető, határozott visszaesést képez.

A személyszállítás műszakilag, folytonos és mondhatni egyetemes haladást mutat, úgy a mi a szállítás gyorsaságát, mint a mi a kocsik berendezését és az utasok életbiztonságát illeti. Az 1844-dik évi parlamenti bizottság jelentése *) közöl egy összeállítást, hogy bizonyos viszonylatokban meddig tart és mennyibe kerül az utazás közúti kocsival és vasúton. Az ebben foglalt adatok a mai menetidőkkel összehasonlítva, élesen mutatják a vasúti forgalom műszaki haladását. A menet-tartam tett Newcastle-ból:

	1844-ben	1892-ben
Durham-ig	2 órát	27 perczet.
Darlington-ig	4 ¹ / ₂ „	49 „
York-ig	8 „	1 óra 48 perczet.
Leeds-ig	10 „	2 „ 34 „

E számok rendkívüli műszaki haladásról tesznek tanúságot és habár a continensen talán nem is ily mértékű a szállítás gyorsaságának fejlődése, az általában megis kielégíthet minden méltányos igényt, annál inkább, mert a legtöbb viszonylatban a forgalmi igényeknek megfelelő számú vonat is közlekedik. Így például 1842-ben a téli menetrend szerint Bécs és Stockerau között naponként csak öt vonat közlekedett mindkét irányban, ma az egyik irányban 12, a másikban 14 vonat, Bécs—Olmütz között járt két vonat, ma hat, Bécs—Baden között nyolcz vonat, ma 21, Berlin-Frankfurt között 1842-ben három vonat, ma 14, Lipcse—Drezda között öt, Drezda—Lipcse között négy vonat, ma 11, Berlin—Potsdam között öt vonat, ma csak egy vonalon 12, Frankfurt—Mainz között négy vonat, ma 13. **) Az utazóknak nyújtott kényelem is rendkívüli módon fokozódott; a míg kezdetben a harmadik osztályú kocsik egészen nyitottak voltak, ülések nélkül és a második osztályúak is félig nyitottak, addig ma a kocsik berendezése a legtöbb vasúton többé-kevésbé kielégítő, ámbár a harmadik osztályú kocsik berendezése még ma is sok jogosult

*) L. *Fifth Report from the Select Committee on Railways*. Appendix. 60-ik lapon.

**) L. Reden: *Die Eisenbahnen Deutschlands*. I. köt. 335. lapon.

panaszra szolgáltat okot, különösen ott, hol hosszabb útakat is csak személyvonatokkal tehetni meg. A kocsik fűtése és világítása, a miről kezdetben szó sem volt, általában keresztül van vive és a hol az utóbbi nem kielégítő, az csak a rosszul alkalmazott takarékoszágon múlik. Az utazóknak a vonatkísérő személyzettel szükség esetén való közlekedése, a mi Angliában és Franciaországban annyi fölszólalásra és parlamenti tárgyalásra szolgáltatott okot, nem ütközik nehézségekbe, de ez ma már, midőn az önműködő fékek mind általánosabban alkalmaztatnak, nem is bír a korábbi jelentőségével. A vonatközlekedés biztonsága ma a sokszorosán fokozódott forgalom ellenére is jóval nagyobb, mint korábban. úgy, hogy bátran állítható, miszerint a személyforgalom műszaki fejlődése minden irányban lépést tartott igényeiben elkényeztetett korunk követeléseivel, különösen Angliában, melynek vasútait a continens vasútai nem mindenben követik a kellő gyorsasággal.

Az itt nagyjában vázolt műszaki haladás, a mi részben a műszaki tudományok vívmányainak, részben a versenynek következménye volt, részben pedig a közvélemény nyomása alatt jött létre, természetesen jelentékeny áldozatokkal járt, a mi érthetővé teszi, hogy a kizárólag magán gazdasági szempontokból igazgatott vasútakon a közönségnek a díjszabások mérséklésére irányuló követeléseit csak vontatva lelnek kielégítésre. A vasútak csak akkor tesznek e tekintetben engedményeket, ha a verseny vagy a közvélemény nyomása alatt nem kerülhetik ki azokat, közvélemény pedig e tárgy körül, melynél az egész közönség egyoldalúan érdekelt fél, nagyon hamar keletkezik, annál inkább, mert a különböző vasútak egyenlőtlen magas díjszabásai jogosultságot látszanak kölcsönözni azon követelésnek — ez rendszerint csak az első lépés — hogy a különböző vasútak díjszabásai egyenlően alacsonyak legyenek.

Említettük már, hogy a belga vasútnak 1835-ben életbeléptetett díjszabása azon kor valamennyi vasútjáé között a lealacsonyabb volt. Ez a tény nem kerüli el az angol közvélemény figyelmét és már az 1844. évi parlamenti bizottság beható vizsgálat tárgyává tette a díjszabások befolyását a személyforgalomra. A Board of Trade vasúti osztálya nevében Samuel Laing által a bizottság elé terjesztett, e tárgyra vonatkozó összehasonlító statisztikai jelentés annyi meggyőző adatot tartalmaz az alacsony díjszabások forgalom-növelő hatásáról,

hogy ennek nyomán mind erősebbé vált a díjszabások mérséklésére irányuló követelés. A jelentés említi többek között,*) hogy midőn a Croydon vasúttársaság a greenwichi vasúttal való egyesülés után egy shilling kilencz pennyről és egy shilling három pennyről két shillingre, illetve egy shilling hat pennyre emelte ugyanazon távolságra a díjat, a forgalma 27 százalékkal csökkent, holott azon állomásokon, melyeken a díjak nem emeltettek, a forgalom 38¹/₂ százalékkal növekedett és a midőn a díjak újból emeltettek, a forgalom a következő alakulatot vette:

	Utasok száma
1840 július 31-ével végződő félév, a díjak 1 sh. 9 d. és 1 sh. 3 d.	296,276
1842 " " " " " " 2 " 3 " " 1 " 9 "	188,582
	csökkenés 107,694

vagyis a díjaknak 28, illetve 40⁰/_o-kal való emelése következtében a forgalom 36 százalékkal csökkent.

A Blackwall-vasúton 1842 és 1841 megegyező két hónapjában a forgalom 200,000 utasról 118,000 utasra csökkent, miután a díjak hat és négy pennyről nyolcz, illetve hat pennyre emeltettek és a midőn 1844 elején ugyanazon vasúton a díjak 30⁰/_o-kal mérsékeltek, két hét folyamán az utasok heti száma fölemelkedett 24,400-ról 39,202-re. A jelentés még számos, ehhez hasonló adatot sorol föl. Rowland Hill a bizottság előtt való kihallgatásánál — a miről később lesz alkalmunk szólani — említi, hogy a midőn, mint a london-brightoni vasút igazgatója, az 1844. évi husvét ünnep alkalmából menetertijegyeket adott ki a menetjegyek árán, e díjleszállítás jelentékeny bevételi többletet eredményezett, a nélkül, hogy a kiadások erezhetőbben emelkedtek volna.**)

E parlamenti vizsgálatnak a díjszabásokra azonban nem volt más közvetlen eredménye, mint hogy a vasútak köteleztettek a harmadik kocsiosztálynak a már felsorolt föltételek mellett való behozatalára. A vasútak csak esetről-esetre tesznek engedményeket, de e, kezdetben talán csak bizonyos alkalmakra adott engedmények idővel állandósulnak, úgy hogy végül a személydíjszabás a sok kivétel és sokféle mérséklés mellett egészen áttekinthetetlené válik. A díjkezdvézmények keletke-

*) L. *Fifth Report*. Appendix. 37-ik lapon.

***) L. *Fifth Report*, 564-ik l.

zésének történeti egymásutánját valóban lehetetlen kimutatni. Valószínű, hogy ennek legrégebb formája a *menettérti jegy*, a mely kezdetben talán csak alkalomszerűleg került kiadásra, a mint azt Rowland Hill 1844-ben említé. A menettérti jegy váltásához kapcsolt ármérséklés önmagában véve teljesen jogosulatlan, még a vasút forgalmi érdeke sem követeli ezt, mert rendszerint minden utazás, hacsak nem elköltözés az állandó tartózkodási helyről, a visszautazást vonja maga után és ha a vasútnak ez alakban mégis már hosszú idő óta adnak ármérséklést, akkor e tényről bizvást annak jeléül tekinthetni, hogy ezzel a vasútnak a hivatalos díjszabás mérséklését akarták ki-kerülni.

E menettérti jegyek az ötvenes években már számos német vasúton léteztek a helyi forgalomban; a különböző vasútnak azonban egyenlőtlen mérvű ármérséklést nyújtottak, sőt a mérséklés még ugyanazon vasútnál is különböző volt az egyes kocsiosztályok szerint. A lipcse-drezdai vasút már idézett történetében olvassuk, hogy ilyen jegyek kiadására a társulat közgyűlésén már 1857 óta tétettek indítványok, de az igazgatóság, a személydíjszabás alacsonyosságára, a nyári kéjvonatokra és a forgalmi viszonyokra való tekintettel, ellenezte azok kiadását, míg végre 1861-ben életbeléptette a «napi jegyek»-nek nevezett menettérti jegyeket, melyek érvényességi tartama egy napban állapított meg, a mi másfél év után kiterjesztetett a következő nap első személyvonatáig. A menettérti jegyek érvényességi tartamának kiterjesztése ellen a vasútnak állandóan és következetesen küzdenek; ez a küzdelem a maga kicsinyességében leginkább mutatja a vasútnak szívós ellentállását a menetdíjak leszállítása ellen.

A menettérti mérsékelt árú jegyeknek a harmadik kocsiosztályban utazók számára való kiadása körül a vasútnak Angliában ép oly magatartást tanúsítanak, mint kezdetben a harmadik kocsiosztály ellen általában. E tényről következtethetni véljük azon körülményből, hogy az 1865—1867-iki királyi bizottság szükségesnek tartotta jelentésében javaslatba hozni, hogy a vasútnak köteleztessenek a harmadik osztályú kocsikkal közlekedő vonatokon a harmadik osztályú utasoknak is térítet jegyeket kiszolgáltatni, ha ilyeneket az első és második osztályú utasoknak kiadnak.

A menettérti jegyek Franciaországban is a legáltaláno-

sabb formáját képezik a díjszabás mérséklésének, a mi ellen egyébként a francia nagy vasútak fejtik ki a legszívósabb és legeredményesebb ellentállást. Már a hatvanas évek óta sűrűn hangzik nemcsak a közönség körében, hanem a kamarákban is a díjszabások mérséklésének követelése, de a vasútak ennek ellenére mereven föntartják álláspontjukat, habár a menettérti jegyeknek mind több és több viszonylatban való kiadását nem kerülhetik ki. A közmunka-miniszter e részben már 1865-ben megemlíti a kamarában,*) hogy az 1864-ben kiadott 77 millió jegynek több mint fele mérsékelt árú volt, a nélkül, a mi sajátos, hogy e tényből azon következtetést vonták volna le, hogy ez magában a legnyilvánvalóbb bizonyítéka az általános díjszabás meg nem felelő voltának. A francia nagy vasútak hatalmas befolyása kellett hozzá, hogy e díjszabást lényegében változtatlanul föntarthassák egészen az 1883-ik évben kötött egyezményekig, melyekben a személydíjszabás ügye is rendeztetett azon nagy áldozatok árán, melyeket az állam magára vállalt. Ez egyezmények díjszabási határozmányairól és a francia vasútak személy-díjszabásának azokon alapuló legújabb, 1892. április 1-én életbelépett reformjáról később lesz alkalmunk szólni.

Ez államokon kívül a menettérti jegyek a díjmérséklés leggyakrabban és legkönnyebben igénybe vehető formáját képezik még Belgiumban, a német-birodalom vasútain, a svájci vasútakon és egész a legutóbbi időkig az osztrák vasútakon is. A menettérti jegyek formájában nyújtott mérséklés, a mit egyébként a jegy érvényének meghatározott tartama korlátoz, nem elégíti ki a gyakorlati szükségletet és ezért az ármérséklésnek minduntalan új és új alakja támad. Egyik igen régi alakja a díjmérséklésnek a meghatározott időre szóló *bérleti jegy*, mely alkalmasint szintén Angliában keletkezett, de idővel behozatott a continens majd minden nagy vasútján is. Ezen időre szóló bérleti jegyek kiadásánál a vasútak később számolni kezdetek a vasutat igénybe vevő közönség fizető-képességével és életszükségleteiből eredő szokásaival és így keletkeztek nagyrészt szintén Angliából kiindulva a munkásbérleti jegyek, akár havi, akár heti jegyek alakjában; a tanuló bérleti jegyek, a nyaralóhelyekre szóló időleges bérleti jegyek stb., melyek mind többé-

---

*) L. Picard idézett művének II. köt. 444-ik lapját.

kevésbé tetemes díjmérséklést nyújtanak az általános díjszabáshoz képest.

E bérleti jegyek között különös jelentőségük van társadalmi szempontból a *munkás-bérleti jegyeknek*, legyen ezeknek alakja akár a heti bérleti jegy, akár az egyszerű menettérti jegy. E munkásjegyek Angliában keletkeztek a hatvanas évek elején, a midőn egyes vasúttársaságok engedélyt kaptak a város belsejébe való behatolásra, a mi számos munkás-lakóház lerombolását vonta maga után, a minek ellenében a parlament kötelezte a társaságokat, hogy munkás-vonatokat (workmens trains) rendezzenek be London és a külvárosok között. A Board of Trade egy ez ügyre vonatkozó, 1883 február 24-én kelt jelentése szerint *) a társaságokra rótt e kötelezettség általános formája körülbelül a következő: köteleztetnek London és a meghatározott állomás között naponként egy vonatot járattatni, a munkásoknak leginkább megfelelő időben, reggel nem később mint hét órakor és este nem korábban mint hat órakor, a vonatnak meg kell állania minden közbeneső állomáson és a menetdíj nem lehet nagyobb minden menettért *egy pennynél*; a vasút kártérítési kötelezettsége az ily jegyekkel utazókra 100 fontot meg nem haladhat.

Az említett jelentés részletesen ismerteti e munkás-vonatok és munkásjegyek viszonyait; a legnagyobb távolság, melyre e határozmányoknak megfelelő munkásjegy (két penny a menettérti jegyért) kiadatik, $10\frac{1}{2}$ mérföld, azaz körülbelül 17 kilométer, vagyis a kettős távolságot véve, 34 kilométer kerekén 12 krajczárért, a mi $0\cdot353$ krajczár kilométer- és személyenkénti egységtételnek felel meg. Munkásjegyeket, akár napi, akár bérleti jegy alakjában azon vasútak egy része is ad ki, melyeket nem terhel e kötelezettség, ezeknél a munkásjegyek ára a rendes harmadik osztályú menettérti jegyek fele és kétharmada között ingadozik, egyes kivételes esetekben a rendes menettérti jegyek árának háromnegyedét képezi. Törvényes kötelezettségüknek 1882-ben eleget tettek volna e londoni vasútak, ha naponként 11 vonatot járattak $50\frac{1}{2}$ vonatmérfölddel, tényleg járattak 107 vonatot 714 vonatmérfölddel. A munkásjegyekkel vagy ehhez hasonló jegyekkel közlekedő utasok szá-

*) L. *Report to the Board of Trade upon the subject of Workmens Trains on the Metropolitan Lines by Major Marindin.*

mát 1882-ben a jelentés 7.152,923-ra teszi, a mihez jön még 139,159 heti bérleti jegy, a mi szintén 1.669,908 utazásnak felel meg. A későbbi évekről megfelelő adatok nem állanak rendelkezésünkre.

Belgiumban az államvasúton általános intézkedés van érvényben a munkásjegyekre nézve. Heti bérletjegyek adatnak ki a következő árakon:

távolság km.	ár fr.	távolság km.	ár fr.	távolság km.	ár fr.
5	1·05	25	1·95	45	2·35
10	1·35	30	2·05	50	2·45
15	1·70	35	2·15	60	2·65
20	1·85	40	2·25	70	2·85

E díjtáblázatot elemezve, azt látjuk, hogy az egységtétele rendkívül alacsony. A heti bérleti jegyre, hetenkint hat utat oda és vissza számítva, az egységtétel a következő:

	egységtétel személy- kilométerenként
5 kilométerre	1·750 centime.
10	« 1·125 «
15	« 0·944 «
20	« 0·770 «
25	« 0·620 «
30	« 0·569 «

Franciaországban a különböző vasúton különböző mérvű mérsékléssel adnak ki munkásjegyeket, melyek csak bizonyos megjelölt vonatok harmadik kocsiosztályára érvényesek. Az éjszakai vasúton a heti munkásjegyek, melyek naponként az oda és visszaútazásra jogosítanak, a következő árakon adatnak ki, az adót is beleértve:*)

távolság km.	ár fr.	távolság km.	ár fr.
0—5	1·—	19—25	2·80
6—11	1·40	26—32	3·60
12—18	2·05	33—40	4·30

A keleti vasúton nincs általánosan érvényes díjalap a heti munkásjegyekre; a díjak minden viszonylatban külön

*) L. *Recueil général des tarifs des chemins de fer*. Paris, 1891. No. 201. Imprimerie Chaix, 23. és köv. lapokon.

vannak megállapítva. Egyes példakül szolgáljanak a következők: a heti bérletjegy Páris és az alábbi állomások között:

	távolság	ár
Pantin	6 km.	1.— frc.
Noisy le Sec	9 „	1·30 „
Bondy	11 „	1·30 „
Roisy sous Bois	13 „	1·50 „
Roissy sur Marne Bry	17 „	1·50 „

Az egységtétel személyenkint és kilométerenkint 1·1 és 0·58 centime között ingadozik. A páris-lyon-középtengeri vasút csak kevés viszonylatban ad ki munkás heti jegyeket; ezek ára Páris és az alábbi állomások között a következő:

	távolság	ár
Charenton	6 km.	1.— frc.
Maison-Alfort	7 „	1.— „
Villeneuve St. Georges	15 „	1·50 „

Más viszonylatokban e vasút havi, három és hat havi munkás bérletjegyeket ad ki. A három havi munkás bérleti jegy ára például Le Creusot és az alábbi állomások között:

	távolság	ár
Marmagne	6 km.	18 frc.
Broye	12 „	27 „
Mesvres	16 „	34 „
Étang	22 „	38 „

A heti, havi és hat havi munkás jegyek ára Deluz és az alábbi állomások között a következő:

	távolság	heti bérlet-jegy	havi ár	hat havi ár
Laissey	4 km.	1·60	5	14
Roche	7 „	2·30	7	18
Beaume les Dames	16 „	4·20	13	30

Ez utolsó, hat havi bérletjegy egységtétele — a vasárnapokat számba nem véve — személyenkint és kilométerenkint 0·0053 centime, talán a legalacsonyabb tétel, mely valaha díjszabás megállapításánál számba vétetett.

Az Orleans-vasúton a munkás heti bérleti jegyek a kö-

vetkező árakon adatnak ki Páris és az alábbi állomások között :

	távolság	ár
Vitry	5 km.	1.— frc.
Arcueil-Cashau	6 „	1.— „
Bourg la Reine	7 „	1.— „
Choisy le Roi	10 „	1.30 „
Antony	11 „	1.30 „
Fontenay	9 „	1.30 „
Seaux	11 „	1.30 „

Az egységtétel körülbelöl ugyanaz, mint a keleti vasúton, személyenkint és kilométerenkint 1.1—0.5 centime.

A nyugoti vasút, mely a párisi vámvonalon belől való vasutat (banlieu) kezeli, a munkás heti bérletjegyeket a következő árakon adja ki Páris-St. Lazare és az alábbi állomások között :

	távolság	ár		távolság	ár
Asnières	6 km.	1.— frc.	Bois de Colombes	6 km.	1.— frc.
La Garenne-Bezons	9 „	1.— „	Columbes	8 „	1.— „
Nanterre	12 „	1.30 „	Argenteuil	10 „	1.30 „
Rueil	14 „	1.50 „	Suresmes	12 „	1.30 „
Chatou	15 „	1.50 „	Saint-Cloud	15 „	1.50 „

A francia déli vasút és az államvasút nem adnak ki munkás bérleti jegyeket.

A porosz államvasúton munkás heti jegyek csak a negyedik kocsiosztályban adatnak ki, a rendes díjtétel — személy és kilométerenkint két fillér — fele, tudniillik személy és kilométerenkint egy fillér mellett. Berlinnel való egyes viszonylatokban e jegyek ára 18 kilométeren túl két márkára van korlátozva.

Svajczban egyes vasútak munkás havi jegyeket adnak ki, így a Jura-Simplon és a svajzei központi vasút. E vasúton a havi bérletjegyek ára — az első vasúton csak 15 kilométerre adatnak ki ily jegyek — a következő :

klm.	ár	klm.	ár
1	0.40 franc	11	4.30 franc
2	0.80 „	12	4.70 „
3	1.20 „	13	5.10 „
4	1.60 „	14	5.50 „
5	2.00 „	15	5.85 „
6	2.40 „	16	6.25 „

klm.	ár	klm.	ár
7	2:80 franc	17	6:55 franc
8	3:15 „	18	7:00 „
9	3:55 „	19	7:45 „
10	3:90 „	20	7:80 „

A míg a bérleti jegyek ezen alakja a vasútat rendszerint naponként igénybe vevő közönség szükségleteit tartja szem előtt, illetve ilyen közönséget igyekszik a vasútnak megnyerni, addig a *körutazási jegyek* a közönség más rétegeinek akarják az utazást lehetővé tenni. A rendes viteldíjak drágasága mellett nagyobb utakat tenni csak a vagyonosoknak áll módjokban, ezért a vasútak, egymással szövetkezve is, mérsékelt árú körutazási jegyeket adnak ki, melyek az általuk szelt vidékek nevezetesebb városainak fölkeresésére nyújtanak módot. E jegyeket kezdetben magok a vasútak állították össze, előírva az útirányt, majd szelvényeket adnak ki, melyekből a közönség maga állíthatja össze útját. Az előbbi jegyek alkalmaztatnak még ma is az Olaszországgal való igen jelentékeny forgalomban, az utóbbiak képezik a kedvelt csoportosítható körutazási jegyeket, melyek a német vasútgyülethez tartozó vasútak körében honosultak meg a nyolczvanas évek elején és évről évre fokozódó keresletnek örvendenek. E körutazási jegyekről statisztika is készül, melynek fő eredményeit talán nem érdektelen közölni. Az alábbi táblázatban összeállítjuk a vonalak hosszát, melyekre ily jegyek kiadatnak, az ily jegyekkel megtett személy-kilométerek számát és az e jegyek után elért bevételeket: volt a

	vonalhossz klm.-ben	személy-kilom. száma 1000 klm.-ben	bevétel márkában
1884-ben	45.516	76.947	3,332.165
1885 „	52.965	170.043	7,252.400
1886-ban	54.171	309.818	10,151.137
1887-ben	57.844	376.927	16,068.474
1888-ban	58.866	438.515	18,671.274
1889-ben	68.098	499.057	21,433.246
1890 „	75.265	609.208	26,147.436

A mint ez adatokból látszik, az összeállítható körutazási jegyek mind nagyobb jelentőséget nyernek, mert ezek segítségével hosszabb útnál a hivatalos díjszabásokhoz képest tetemes ármérséklés érhető el. A vasútak az újabb időben fokozódó

előzékenységet tanúsítanak azon módozatok megszabásánál is, melyekhez a jegyek kiadását fűzik és ez előzékenység a vasútnak nyilvánvalóan nincs kárukra. A jegy-szövetkezet jegyzőkönyveiben komikus olvasni, hogy egyes vasútak mily konok ellenállásra képesek a közönség előnyére szolgáló legjelentéktelenebb könnyítések javaslatba hozatalakor is, de ez az ósdi fölfogás az újabb nagy tarifa-reformok hatása alatt már kiveszöben van.

Az ármérséklés egy másik sajátosságos alakját képezi az éjszakamerikai Egyesült-Államokban keletkezett mérföld- illetve *kilométer-bérletjegy*, mely a vasutat, ha nem is rendszerint, de megis gyakrabban és hosszabb útra igénybe vevő közönségnek kíván díjmérséklést nyújtani. E jegyeknél, megfelelően a kereskedelmi szempontoknak, a vasút által adott kedvezmény a megtett út arányában növekszik. Bérelhelnl illetőleg vehetni egyszerre 1000 kilométer, és ennek sokszorosát képező út megtételére érvényes menetjegyet, és a vasút által adott engedmény a bérelt kilométerek arányában növekszik. Ez alakját a bérlet-jegyeknek tudtunkkal a volt budapest-pécsi vasút honosította meg, majd a volt osztrák-magyar államvasút is elfogadta azokat. E vasútnál a váltott kilométerek száma szerint a következő egységtételek vétettek alapúl (adó és bélyegget beleértve) az adó és bélyeg nélkül számított 4.75 illetve 3.56 krajczár egységétel helyett:

	I.	II.
	osztály egységtétele személy- és kilomét.-kent o. é. kiban	
5000 kilométernél	3.94	2.94
6000 "	3.75	2.80
8000 "	3.51	2.63
10.000 "	3.37	2.53
12.000 "	3.275	2.45
15.000 "	3.18	2.38
20.000 "	3.09	2.31

A nyújtott mérséklés tehát 30%-tól 45%-ig emelkedett. E bérleti jegy jelenleg tudtunkkal csak a román államvasúton létezik, melyek a következő ármérséklést nyújtják a hivatalos díjtételekből:

kilométerek száma	engedmény %	kilométerek száma.	engedmény %
500	9	6000	30
1000	15	7000	32·5
2000	20	8000	35
3000	22·5	9000	40
4000	25	10,000	45
5000	27·5		

A gyorsvonatok használatánál a kilométerek száma 20⁰/₀-kal emeltetik.

Az ármérséklés egy további alakjaként fölemlíthetők az úgynevezett *értékjegy-füzetek*, melyek meghatározott összegű, különböző nagyságú pénzürték-jegyet tartalmaznak, melyek a vasúti pénztáraknál a rendes menetjegyek váltásánál pénz helyett fogadtatnak el. Ilyen értékjegy-füzetek kiadására a magyar államvasútak vezetése alatt a magyar vasútak nagyobb része 1888-ban szövetkezetbe lépett. Egy forintos, ötven és tíz krajczáros jegyekből, 65 forintot tartalmazó füzeteket adtak ki ötven forintért, a mely jegyek a pénztáraknál azok névértéke szerint fogadtattak el. E jegyek után a rendes díjtételekkel szemben 23⁰/₀ mérséklés nyújtott. Hasonló jegyfüzetek voltak érvényben az osztrák államvasúton; 75 forint névértékű jegyet tartalmazó füzet ára volt 60 forint; a nyújtott ármérséklés e szerint 20⁰/₀ volt.

E felsorolt mérsékelt árú jegyekkel a különböző vasútak által nyújtott ármérséklés minden formája nincs kimerítve; majdnem valamennyi vasútnál léteztek ezeken kívül még másnemű ármérsékléssel kapcsolatos jegyek is, melyeknek ismeretese messze vezetne. E vázlatos ismertetés talán eléggé kitünteti, hogy az általános díjszabások magassága szükségszerűleg annyi kivétel engedélyezésére vezetett, hogy végül az általános díjszabás már csak a papiroson létezett, az utazók jelentékeny része nem azt, hanem ahhoz képest tetemesen mérsékelt díjat fizetett. A vasútak magatartása minden gyökeresebb javítást lehetetlenne tett, de nem volt képes megakadályozni, a mit el akartak kerülni, a személyszállítás átlagos díjtételének jelentékeny csökkenését.

A személydíjszabásoknak ezen fejlődése kétségtelenül lényeges befolyást gyakorolt a személyforgalom valamint az abból eredő bevételek alakulatára, ámbár a közvetlen kapcsolatot e két tényező mint ok és okozat között nem mutat-

hatni ki, miután a vasúti statisztikára, sajnos, sehol sem fordítják a kellő gondot. A vasúttak a statisztikát boszantó tehernek tekintik mindenütt; a reá fordított költséget kidobott pénznek tartják, holott a vasúti üzem minden részletét felölelő, pontos statisztika nélkül nincs okszerű gazdálkodás sem. A vasúti statisztika ez elhanyagolt állapota mellett csakis a legfőbb adatok állanak rendelkezésünkre, úgy hogy a forgalom fejlődését a kívánatos részletezéssel nem vagyunk képesek föltüntetni.

A személyforgalom fejlődését Angliában az utolsó 40 év alatt a következő, a Board of Trade hivatalos jelentéseiből vett adatok mutatják. Volt az

év	az év végén vasút-hálózat hossza mérföld	a személyvonatok befutottak 1000 mérföldet	egy mérföldre esik személyvonat-mérföld
1852	5,649	28,543	5,035
1860	7,583	43,768	5,772
1870	11,043	71,362	6,462
1880	12,656	103,468	8,175
1890	14,119	139,735	9,868

E négy évtized alatt az angol (skóciai és irországi vasúttak nélkül) vasúti hálózat 250°/o-kal növekedett, azaz közel megháromszorozódott. A személyforgalomnak szolgáló személyvonatok által megfutott vonat-mérföldek száma ugyanez idő alatt 489°/o-kal növekedett, azaz majdnem ötszörösen emelkedett; a személyvonatok által megtett út szaporulata tehát aránylag sokkal nagyobb mint a hálózat növekedése. Különösen föltűnő ez az utolsó két évtizedben 1870-ről 1890-re, a mely idő alatt a hálózat csak 3,076 mérfölddel azaz 27°/o-kal növekedett, holott a személyvonatok által megtett út 68,3 millió vonat-mérfölddel azaz közel 100°/o-kal emelkedett.

Ezen a vasúttak teljesítményeire vonatkozó adatokat egészítsük ki a személyforgalomból eredő bevételek kimutatásával:

év	összbevétel a személyszállításból	bevétel pályamérföldenként	bevétel személyvonat-mérföldenként	
	£	£	s	d
1852	6,683,512	1,183	4	8
1860	9,791,002	1,291	4	5 ³ / ₄
1870	14,470,964	1,310	4	3 ⁴ / ₄
1880	20,341,036	1,607	3	11 ⁴ / ₄
1890	25,128,127	1,778	3	8 ³ / ₄

Az angol vasútnak a személyszállításból eredő bevételei azon időszak alatt, melyben a hálózat 250⁰/o-kal növekedett, 372⁰/o-kal emelkedtek; a bevételek aránylagos emelkedése tehát nagyobb volt mint a hálózat növekedése, a mit az is mutat, hogy a pályamérföldenkint való átlagos bevétel ez időszak alatt 50⁰/o-kal növekedett. E tényekkel ellentétben azonban a személyvonat-mérföldenként mutatkozó bevétel csökkent 21·4⁰/o-kal, a minek oka három körülményben keresendő.

Az első, talán legfontosabb ok az, hogy az útasok megoszlása az egyes kocsiosztályok szerint lényegesen megváltozott még pedig a drágább kocsi-osztályok tetemes hátrányára, a mi azon, általunk már említett körülményekkel áll kapcsolatban, hogy a harmadik osztályú kocsik jóformán az összes vonatokkal járnak és folyton jobban, kényelmesebben rendeztetnek be. Az útasoknak kocsi-osztályok szerint való megoszlását a következő számok tüntetik föl: az összes útasok száma, az időszaki és bérletjegyekkel utazók nélkül, az egyes kocsi-osztályok szerint, a következőleg alakult, az ezresek elhagyásával

év	az első osztályban		a második osztályban		a harmadik osztályban	
	útasok száma	százalék	útasok száma	százalék	útasok száma	százalék
1852	9,053	11·78	27,555	35·65	36,613	52·47
1860	16,859	12·31	43,202	31·54	76,897	56·15
1870	27,004	9·36	66,736	23·12	194,891	67·52
1880	32,097	5,94	57,894	10·71	450,677	83·35
1890	24,534	3·40	57,663	7·99	638,916	88,61

E négy évtized alatt az összes útasok száma közel 1000⁰/o-kal emelkedett, holott a hálózat csak 250⁰/o-kal, az útasok számának szaporulata tehát úgy viszonylik a hálózat növekedéséhez, mint 4: 1-hez. Nem lehet ugyan figyelmen kívül hagyni, hogy az útasok ez óriási számában, mely önmagában nagyobb mint az összes nagy francia vasúton, az összes német vasúton és az összes osztrák és magyar vasúton, tehát több mint négy akkora hálózaton szállított útasok száma, befoglaltatik a londoni helyi vasúton (de csak a tulajdonképeni vasúton, a tramwayk nélkül) szállított személyek száma 110 millióval, de ez az útasoknak kocsi-osztályok szerint való megoszlását nem befolyásolja, miután e vasútak átlagos megoszlása nem nagyon tér el az országos átlagtól. A vasútak jövedelmezősége szempontjából rendkívül nyomatékos azon változás, melyet az

útasoknak kocsiosztályok szerint való megoszlásában e számok föltüntetnek. Az első osztály igénybe vétele negyven év alatt 11·78⁰/₀-ról 3·4⁰/₀-ra és a második kocsiosztályé 36·65⁰/₀-ról 7·99⁰/₀-ra hanyatlott, a két osztályé együtt 47·43⁰/₀-ról 11·39⁰/₀-ra; a míg 1852-ben 1000 útas közül 474 utazott a két drágább osztályban és 524 az olcsóbb harmadikban, addig most 1000 útas közül csak 113 esik a két felsőbb és 887 a harmadik osztályra. Az útasoknak ezen, nemcsak a viszonylagos, hanem az absolut számokban is mutatkozó alászállása a harmadik kocsiosztályba, mely mind nagyobb arányokat ölt, az összes angol vasúttakat előbb-utóbb a kocsiosztályok számának redukálására, a Midland-vasút által e tekintetben 1874-ben adott példa követésére fogja bírni, mert az üzem gazdaságosságának követelményei a három kocsiosztály fölösleges és drága fényezésével az adott viszonyok között nem egyeztethetők össze.

A személyforgalomból eredő bevételeknek kocsiosztályok szerint való megoszlása pontosan nem mutatható ki, minthogy az időszaki és bérletjegyekből eredő bevételt a Board of Trade csak egy összegben közli és nem különíti el kocsiosztályok szerint; ezért az alábbi számoknál az e jegyekből eredő bevétel figyelmen kívül marad. A bevételek alakulata az egyes kocsiosztályok szerint a következő:

év	az első osztályban		a második osztályban		a harmadik osztályban	
	bevétel	%-ban	bevétel	%-ban	bevétel	%-ban
1852-ben	1000 £		1000 £		1000 £	
	2,073	33·05	2,583	41·18	1,616	25·77
1860-ban	2,705	28·31	3,514	36·77	3,337	34·92
1870-ben	3,329	24·00	4,364	31·46	6,177	44·54
1880-ban	3,250	17·05	3,060	16·06	12,750	66·89
1890-ben	2,636	11·42	2,277	9·87	18,164	78·71

Az egyes kocsiosztályok jövedelmezőségében az utolsó négy évtized alatt e számok tanúsága szerint rendkívüli változás állott be. Az első és második osztály bevétele 40 év alatt nemcsak viszonylag, az összbevételhez való aránya tekintetében csökkent, hanem általában is. A míg e vasúttak 1852-ben 10·5 millió első osztályú útas után 2·07 millió font sterlinget, 1870-ben pedig 27 millió első osztályú útas után 3·32 millió fontot vettek be, addig 1890-ben 24·5 első osztályú útas után csak 2·6 millió fontot, vagyis az első osztályú útasok száma 1870-hez képest 9⁰/₀-kal, a bevétel azonban 21⁰/₀-kal csökkent. Még

rosszabb a második kocsi-osztály helyzete; ennek a bevétele 1890-ben már főösszegében is kisebb volt mint 1852-ben. Rendkívüli, 1100⁰/₀-ot meghaladó, abszolút növekedést mutat a harmadik kocsi-osztály bevétele. Negyven év előtt az első két kocsi-osztály az összbevétel 74·23⁰/₀-át szolgáltatta és a harmadik kocsi-osztály annak csak 25·77⁰/₀-át, ma az első két kocsi-osztályból az összbevételnek csak 21·29⁰/₀-a származik, ellenben a harmadik kocsiosztályból 78·71⁰/₀.

E két utolsó táblázatból könnyű szerrel szerkeszthetünk egy harmadikat, mely az egyes kocsi-osztályokban minden utas után elért átlagos bevételt tünteti föl; ez átlagos bevétel következőleg alakult:

év	első kocsi-osztály		második átlagos bevétele minden utas után		harmadik minden	
	s.	d.	s.	d.	s.	d.
	1852-ben	4	1 ¹ / ₂	1	10 ¹ / ₂	10
1860-ban	3	2 ¹ / ₂	1	7 ¹ / ₂	10	1 ¹ / ₂
1870-ben	2	5 ¹ / ₂	1	3 ³ / ₄	7	1 ¹ / ₂
1880-ban	2	1 ¹ / ₄	1	— ³ / ₄	6	3 ³ / ₄
1890-ben	2	1 ² / ₃	9	— ¹ / ₂	6	11 ¹ / ₁₂

E táblázat elemzése adja meg az angol vasútak személyforgalma alakulatának igaz képét. Az első két osztályban az átlagos bevétel minden utas után 40 év alatt több mint 50⁰/₀-kal, a harmadik osztályban 30⁰/₀-kal csökkent. E tény két körülménnyel magyarázható. Az egyik tényező, mely a csökkenésre befolyással volt, kétségtelenül a díjszabás mérséklése, a másik a kis távolságra való utazások számának óriási mérvben való emelkedése, szemben a nagy távolságra való forgalom viszonylagos pangásával. Milyen mértékű befolyást gyakorolt az első, és milyen a második tényező, azt nem vagyunk képesek pontosan kimutatni, mert a Board of Trade 1868 óta nem közli az utasok által megtett személymértékek számát és így sem az utasok által mérföldenkint fizetett átlagos díjtétel, sem az egyes utasra eső átlagos út nem puhatolható ki. Mindkét tényezőt illetőleg kombinációkra vagyunk utalva. A Board of Trade 1852. évi jelentése szerint az első osztályú utasok átlagosan 24·5 mérföld, a másodosztályúak 15 mérföld, a harmadik osztályúak 13·84 mérföld utat tettek meg, és az átlagos díjtétel, a mi a vasútnak jutott, az egyes osztályok szerint 2, 1·406, illetve 0·761 penny volt. Bizvást föltételez-

hető, hogy ez idő alatt a vasútnak átlagos bevétele mérföldenkint legalább 25⁰/₀-kal csökkent, e szerint az átlagos díjtétel volna osztályonként és személymérföldenkint 1·5, 1·155, illetve 0·571 penny. Ez adatokat összevetve az utasonként fönt kitüntetett átlagos bevétellel, az eredmény az, hogy ma az egyes utas által megtett átlagos út az első osztályban 16·4 mérföld, a második osztályban 8·44 mérföld és a harmadik osztályban 12·26 mérföld. Ez adatok aligha térnek jelentékenyen el az általunk ki nem puhatolható tényleges eredményektől és azt mutatják, hogy az átlagos út az első és második osztályban körülbelül 33⁰/₀-kal, a harmadik osztályban nem egész 10⁰/₀-kal csökkent, a mivel egyébként a harmadik kocsiosztály viszonyaiban beállott gyökeres változás tökéletesen összévág.

E tények és adatok képet nyújtanak az angol vasútak személyforgalmának egész fejlődéséről. Az óriásilag, példa nélkül való módon megnövekedett személyforgalom jórészt a helyi és egész közeli forgalom eredménye, a mit a díjtételeknek e forgalmakban való tetemes leszállítása idézett elő. Ez a tény, kapcsolatban azon rohamos átalakulással, mely az egyes kocsiosztályok viszonyaiban állott be, a vasút személyforgalom jövedelmezőségének viszonylag jelentékeny csökkenését vonta maga után, úgy hogy ma az angol vasútak is azon kényszerítő helyzet előtt állanak, hogy keresniök kell a módokat a személyforgalom jövedelmezőségének fokozására.

A francia vasútak személyforgalmának alakulata, melyet a következőkben röviden vázolni akarunk, ezen itt constatált tényeket nem domborítja ki ily határozottsággal. Lássuk e tekintetben legelőbb a hálózat és az utasok számának növekedését, a mire nézve megjegyezzük, hogy ez egész összeállításban mindenütt csak az úgynevezett «chemins de fer d'intérêt général» vannak figyelembe véve és kiinduló pontúl az 1855-ik év szolgál.

év	hálózat hossza km.	összes utasok száma (1000 elhagyásával)	az összes utasok által megtett út 1000 kmeben	minden útra esik átlag km.
1855	5.535	32.941	1.821,835	55
1860	9.441	56,528	2.521,201	44
1870	17.445	102.597	4.272,346	31
1880	23.736	165.105	5.862,602	35
1888	32.128	224.801	7.345,327	32·7

Ez adatok szerint a francia fővasútak hálózata az utolsó 34 év alatt közel meghatszorosodott, szabatosabban 580°/o-kal növekedett; ugyanez idő alatt az utasok száma 682°/o-kal növekedett, vagyis az utasok számának emelkedése alig volt valamivel nagyobb a hálózat növekedésénél; az előbbi emelkedés úgy aránylik az utóbbiéhoz mint 34 : 29-hez. Az utasok által megtett út, a személykilométerek száma ez idő alatt csak 403 százalékkal növekedett, a mit egybevetve a hálózat 682°/o-os növekedésével, azon eredményre kell jutnunk, hogy a személyforgalmi egység ma a francia vasúton általában kedvezőtlenebb, mint 35 év előtt. Ezt magyarázhatni ugyan a csekély forgalmú vonalak nagy számban való üzembe helyezésével, de azért a tény mégis constatálandó. Még világosabban kitűnik ez a körülmény, ha a pályakilométerenkint való átlagos személykilométerek számát vizsgáljuk, a mi a személyforgalom sűrűségének leghelyesebb ismerve. E tényezőt a következő számok mutatják:

év	személy km-terek száma p lya km.-ként
1855	329.142
1860	267.048
1870	244.911
1880	246.982
1888	228 627

A pályakilométerenkint való személykilométerek száma ezek szerint tetemesen csökkent, 1888 ban a személyforgalom sűrűsége átlag 30°/o-kal kisebb, mint volt 1855-ben. Ennek okát első sorban az utasok által megtett átlagos út csökkenésében, illetve a kis útnak aránytalan növekvésében kell keresnünk. A minden utas által átlagosan megtett út a föntiek szerint 1855-ben 55 km., 1888-ban 32.7 km. volt; a legnagyobb francia vasútnaknál az átlagos út alakulatát a következő számok mutatják:

év	éjszaki	keleti középtengeri	nyugoti vasúton	déli	Orleans	Páris-
1855	59	69	25	45	87	101
1860	41	38	27	62	63	63
1870	38	37	32	56	53	61
1880	35	28	26	49	54	51
1888	32	25	23	47	48	49

Az utasonkint való út ezek szerint a nagy francia vasútak legtöbbszörénél nagyobb mértékben csökkent, mint országos átlagban, egyes vasútaknál azonban változatlan maradt.

Az utasonkint és személykilómetérenkint elért bevétel alakulását a következő számok mutatják, mindkettőt adó nélkül számítva :

év	átlagos bevétel	
	útasonként fr. c.	személykm.-ként centime
1855	3 27	5·91
1860	2 52	5·64
1870	2 06	4·95
1880	1 79	5·10
1888	1 46	4·60

A mint e számokból látszik, az utasonkint való átlagos bevétel ez évek alatt közel 66⁰/₀-kal csökkent, a mi világosan mutatja, hogy a kis utak túlnyomó arányban növekedtek. A személykilómetérenkint való átlagos bevétel csökkenése sokkal kisebb arányú, tudniillik 24·2⁰/₀. A közönség által fizetett díjak tekintetében azonban másként állanak a viszonyok, miután a személyszállítási adó 1871-ben emeltetett, a vasútak által elért személykilómetérenkint való átlagos bevételhez tehát hozzá kell adnunk a közönség által fizetett szállítási adót, miután az utazóra nézve egészen közömbös, szállítási díj vagy szállítási adó fejében kell-e fizetnie. A szállítási adót is beszámítva a személykilómetérenkint fizetett átlagos díjba, ez a következőleg alakul :

év	átlagos díjtétel	személykm.-ként
		centime-ban
1855	5·91 helyett	6·62
1860	5·64	« 6·31
1870	4·95	« 5·54
1880	5·04	« 6·28
1888	4 48	« 5·65

Az utazók által személyenkint és kilométerenkint átlag fizetett díj ezek szerint 35 év alatt mindössze 14·6⁰/₀-kal csökkent; ez ugyan a szállítási adó fölemelésének következménye, de hatására nézve az ép úgy nyilvánult, mintha a szállítási díj emeltetett volna föl. Az átlagos szállítási díjnak (adót is beleértve) e viszonylagos állandósága a legjobb magyarázata a francia vasútak személyforgalma stagnálásának, a melyen a

nyolczvanas évek elején érvényesített díjmérséklés, a menetérti jegyek általános behozatala sem sokat lendített, ellenére annak, hogy ez intézkedés következtében mind nagyobbá válik azon utasok százaléka, kik nem fizetik a vasútak engedélyeiben megállapított teljes díjat.

A teljes és nem teljes díjat fizető utasoknak, valamint az utasok és személykilométereknek megoszlását a három kocsiosztály szerint a következő táblázat mutatja:

év	utasok általában				utasok aránya teljes mérsékelt díj szerint	személykilométerek				
	megoszlásuk a három kocsiosztályban			százalékban		megoszlása a három kocsiosztályban			százalékban	aránya teljes mérsékelt díj szerint
	I.	II.	III.			I.	II.	III.		
1853	11	41	48	97	3	19	30	51	92	8
1866	10	30	60	58	42	18	21	61	71	29
1876	8	30	62	53	47	16	24	62	67	33
1880	8	31	61	50	50	16	24	60	58	42
1883	8	32	60	48	52	15	21	61	55	45
1884	8	33	59	45	55	14	24	62	51	49
1885	8	34	58	42	58	14	25	61	51	49

E táblázat meglepő eredményeket nyújt. Az utasok kocsiosztályok szerint való megoszlása alig mutat nagyobb eltérést e negyedfél évtized alatt; az első és második osztályú utasok arányszáma mindössze tíz százalékkal csökkent és ugyanannyival növekedett a harmadik osztályé, még pedig úgy a mi az utasok általános számát, mint a mi a személykilométerek számát illeti. Annál nagyobb a változás az utasok megoszlásában azon ismérv szerint, vajon teljes vagy mérsékelt díjat fizettek-e. 1853-ban még majdnem az összes utasok a teljes díjat fizették, mert a mérsékelt díjat fizetők fönt kimutatott 3°/o-ából 2°/o a katonákra esik. 1866-ban már az utasok 4^{2o}/o-a mérsékelt díj mellett szállított és ez arányszám fölemelkedett 58°/o-ig, a teljesített személykilométerek számából pedig 51°/o esik a mérsékelt díjat fizető utasokra, vagyis a francia vasútakon az utasok nagyobb része a hivatalos díjtételeknél olcsóbb díjak mellett szállítatik.

A személyszállításból eredő bevételek között a magasabb kocsiosztályok nagyobb százalékszámmal vannak képviselve, mint az utasok számában, a mérsékelt díjat fizető utasok után

elért bevételnek az összes utasok után való bevételhez való aránya pedig kisebb, mint az utasok számához való aránya, a mit, csak az utóbbi éveket véve, a következő számok tüntetnek föl:

év	a személyszállításból eredő bevétel megoszlása kocsi-osztályok szerint			teljes mérsékelt díjat fizetők arányában százalékban	
	I.	II. sz. zálékban	III.		
1875	27.2	22.3	50.5	—	—
1880	24.6	25.0	50.4	—	—
1882	23.6	25.0	51.4	—	—
1883	22.8	21.1	52.1	67.9	32.1
1884	21.2	25.1	53.7	65.6	34.4
1885	21.1	25.2	53.7	62.9	37.1

A bevétel megoszlása kocsi-osztályok szerint, ez adatok szerint, meglehetősen állandóságot mutat; csakis az első osztály aránya csökkenő, ennek a rovására a második és harmadik osztály emelkedik. A teljes díjat fizetők arányszáma a bevételben is csökkenő irányzatú; az utolsó évek alatt — a korábbi évekről nincsenek pontos adatok — a teljes díjat fizető utasok után elért bevétel jelentékenyen csökkent, a mit bátran az 1883 óta mind nagyobb mértékben kiadásra kerülő menettérti jegyeknek tulajdoníthatni.

A francia vasúti statisztika egyes évekről és egyes vasútvonalakon föltünteteti az utasok számának megoszlását három távolsági övben, tudniillik a 10 kilométerig, 11—20 kilométerig és ennél távolabbra utazottak külön mutattatnak ki. Az e tekintetben beállott változás föltüntetésére szolgáljanak a következő oly vasútvonalakra vonatkozó adatok, melyeknek nincsenek a párisi helyi forgalmat szolgáló vonalaik, a milyen a keleti vasútnál a vincennes-i, a nyugati vasútnál a vámvonalon belüli vonal, melyeknek adatai zavarólag hatnak e viszony megítélésénél. Így csak a következő vasútvonalakat veszszük:

		1869-ben			
	vasút	hálózat átlagos hossza	utasok száma (1000 elhagyásával)		
			1—10 kilométerig	11—20 kilométerig	21—
éjszaki	«	1,486	5,048	4,009	5,513
orleansi	«	3,730	2,700	2,576	6,501
páris-középtengeri	«	3,993	3,433	4,311	12,095
déli	«	1,745	838	1,236	4,057

		1881-ben			
éjszaki	vasút	2,059	7,405	8,425	8,251
orleansi	„	4,359	4,003	5,495	8,202
páris-középtengeri	„	6,053	5,799	10,435	15,854
déli	„	2,314	2,172	3,398	5,667

Ezek szerint e négy nagy vasúton a személyforgalom az összehasonlítás alapjául szolgáló évek alatt általában 59⁰/o-kal gyarapodott, a tíz kilométerig terjedő forgalom 69⁰/o-kal, a 11—20 kilométer között mozgó forgalom 129⁰/o-kal, a 20 kilométeren túl terjedő forgalom ellenben csak 39⁰/o-kal növekedett. E forgalom gyarapodása tehát kisebb volt, mint a forgalom általános szaporulata, minek következtében a 20 kilométeren túl terjedő forgalom az utóbbi évben az összforgalomnak kisebb részét képezi, mint korábban. Előbb a 20 kilométerig terjedő forgalom az összforgalomnak 44⁰/o-át tette, ma 55⁰/o-át képezi.

Ez a tény is bizonyítja, hogy a francia vasútak által a forgalom könnyítésére tett intézkedések nem voltak elegendők a forgalom általános élénkítésére; az drága maradt, ellenére azon ténynek, hogy az utazók felénél nagyobb része nem a teljes díjat fizeti, hanem egy vagy más alakban mérséklést élvez. E helyzetnek megfontolása vezette a francia kormányt arra, hogy a személyszállítási díjak általános mérséklését kezdeményezze. Az ez érdekében tett általános intézkedésekről később lesz alkalmunk szólni.

Ezekben vázolván a személyforgalom és a személy-díjszabások fejlődését Angliában és Franciaországban, ismertetnünk kell még kiegészítésül ezek viszonyainak alakulását a német birodalomban. A német birodalomnak azonban csak 1880 óta van egységes alapon szerkesztett vasúti statisztikája, előbb az egyes államok, nevezetesen Poroszország, külön közölték a vasúti forgalomra vonatkozó adatokat. A német birodalmi vasúti statisztika pedig nem államok, hanem vasútak szerint van kidolgozva, úgy hogy ebből viszont az egyes államok vasútainak személyforgalmát lehetetlen összeállítani. Ilyen körülmények között még a porosz vasútak személyforgalmának történeti fejlődése sem tüntethető föl a kellő pontossággal. Az alábbi ismertetésben az 1879-ik évig terjedő adatokat a porosz vasúti statisztikából veszszük, az utolsó év adatait pedig a porosz

államvasútak évi jelentéséből; az eltérés a különböző forrásból merített adatok között nem nagyon lényeges, miután Poroszországban magán-kezelés alatt már csak egy két jelentékenyebb fővasút van.

Lássuk legelőbb is a személyforgalom alakulatára vonatkozó általános adatokkal, a katonai forgalom elhagyásával, kiinduló pontul véve az 1855-dik évet.

év	hálózat hossza km.	összes útasok száma (1000 elhagyásával)	az összes útasok által megtett út 1000 km.-ben
1855	3.786	12.481	513,738
1860	5.557	21.147	833,401
1870	11.040	55.963	1.964,178
1879 80	19.745	112.201	3.661,838
1890 91 *)	24.698	269.355	7.080,549

A porosz vasútak személyforgalma ez adatok szerint, különösen az utolsó évtizedben rohamos növekedést mutat. A hálózat 35 év alatt 652⁰/₀-kal, a szállított személyek száma azonban 2150⁰/₀-kal és az útasok által megtett út 1370⁰/₀-kal növekedett. A porosz vasútak személyforgalmának növekedése ezek szerint sokkal erősebb volt, mint a francia vasútaké; a porosz államvasútak 1890/91. évi 24.698 kilométer hálózatán úgy a szállított személyek, mint a megtett személy-kilométerek száma jóval nagyobb volt, mint a francia fővasútak 1888. évi 32.128 kilométer hálózatán és e mellett a porosz államvasútak kimutatott hosszában és forgalmában szerepel 6.309 kilométer másodrangú vonal forgalma. Igen nagy a forgalom növekedése az utolsó évtizedben, a mely idő alatt az útasok és a személy-kilométerek száma több, mint megkétszereződött, holott a francia fővasútakon, körülbelül két akkora időköz alatt sem mutatkozik ily mértékű növekvés.

Az útasok által megtett összes személy-kilométerekből egy pálya-kilométerre eső személy-kilométerek számát (a specifus személyforgalmat), a személyszállításból elért összbevétel-

---

*) Az 1890 91. évi adatok kivétel nélkül csak a porosz államvasútakra vonatkoznak, melyekből 1771 km. idegen területen fekszik; a porosz állam területén az államvasútakon kívül volt még 1891 márczius 31-dikén 2.174 km. magán-vasút.

telt és az ebből egy pálya-kilométerre eső összeget a következő számok mutatják:

év	személykilométerek száma pályakilométerekben	összbevétel a személyszállításból	pályakm.-ként való bevétel a szem.-szállításból márkában
1855	143.749	24.133,797	6.509
1860	153.637	36.314,442	6,689
1870	181.768	72.202,572	6,704
1879 80	189.727	131.550,448	6,820
1890 91	287.130	215.971,374	8,744

Láttuk a francia vasútak adatainál, hogy a személyforgalom sűrűsége csökkenő irányzatú, a porosz vasútnál emelkedő a személy-forgalom sűrűsége és míg 1855-ben a francia vasútak személyforgalmának sűrűsége több mint két akkora volt mint a poroszoké, ma a porosz vasútak személyforgalmának sűrűsége jóval fölülmúlja a francziákét. Ezeknél 228.000 személy-kilométer esik egy pálya-kilométerre, a porosz vasúton 287,000 személy-kilométer.

Az útasok és a személy-kilométerek számának, valamint a személyszállításból pálya-kilométerenként elért bevételeknek megoszlását kocsiosztályok szerint — a porosz vasúton négy kocsiosztály van — a következő számok mutatják:

év	az útasok számának megoszlása				a személy-kilométerek kocsiosztályok szerint				a személyszállításból elért bevételeknek százalékában			
	I.	II.	III.	IV.	I.	II.	III.	IV.	I.	II.	III.	IV.
1855	1·9	22·0	60·3	15·9	3·4	33·6	54·0	9·0	—	96·2	—	3·8
1860	1·9	17·7	52·3	28·1	3·3	27·1	48·2	21·4	7·4	38·4	43·8	10·4
1870	1·4	15·9	52·7	30·0	2·9	23·0	45·3	28·8	6·5	34·3	42·9	16·3
1879 80	1·2	13·2	52·0	33·6	2·6	19·0	45·0	33·4	6·0	30·7	43·3	20·0
1890 91	0·4	10·1	50·5	39·0	1·8	16·0	40·0	42·2	4·6	26·7	43·3	26·4

E számok rendkívül tanúságosak; mutatják, hogy a nagy közönségre nézve a vasútak személydíjszabásainál csak egy irányadó szempont van és ez a díjak olcsósága. Ennek tulajdonítható az, hogy a személy-kilométerek számában az I. és II. osztály részesedése az 1860. évi 30·4% ról 1890,91-ben lehasználatlan 17·8%-ra és az ennek megfelelő szaporulatot nem a harmadik kocsiosztály, hanem a negyedik kocsiosztály nyerte, melynek igénybevétele folyton fokozódik, a mi kifejezést nyer

úgy az ez osztálybeli útasok által megtett személy-kilométerek számában, mint az elért bevételekben.

A porosz vasúti statisztika néhány éven át kimutatta, hogy az útzók hány százaléka fizet fölemelt viteldíjat gyorsvonatokkal való szállításért, hány százaléka szállíttatik rendes díj mellett és hány százalék mérsékelt díj mellett. Az utolsó ilyenmű kimutatás az 1879. évről jelent meg. Eszerint fölemelt viteldíjat (gyorsvonatokban) fizetett az útasok 20·7°/_o-ka, rendes díjat 52·5°/_o, mérsékelt díjat 25·2°/_o. A német birodalmi statisztika szerint 1888/89-ben a porosz államvasúton az összes útasok 42·1°/_o a mérsékelt díjat fizetett, a személy-kilométerek 35·9°/_o és a bevételek 37·9°/_o-a e mérsékelt díjat fizető útasokra esett. A személy-kilométerenkint való átlagos bevétel alakulatát kocsiosztályok szerint az utolsó 20 év alatt a következő számok mutatják: volt az átlagos bevétel minden személy-kilométer után:

év	I.	II. osztályban	III. fillérben	IV.
1871	8·60	5·60	3·40	2·10
1890 91	7·79	5·09	3·18	1·96

A porosz vasúton a díjtételek ezek szerint az utolsó 20 év alatt csak kevéssé, átlag körülbelől 10°/_o-kal szállottak le és ha mégis a személyforgalom igen nagy emelkedését mutathattuk ki, ez jórészt a negyedik kocsiosztály mind általánosabbá váló járatásának és a mérsékelt árú menet-térti jegyek mind több viszonylatban való kiadásának tulajdonítható. A francia vasúttal szemben a porosz vasúton a személyforgalomnak mutatkozó nagy emelkedése az általában mérsékelt díjtételekre vezethető vissza. Láttuk, hogy a francia vasúton az átlagos díjtétel tetemesen magasabb és ennek hatása visszatükröződik a személyforgalomban.

A személydíjszabásnak és a személyforgalomnak ilyenmű kapcsolatát kimutathatnók valamennyi állam vasúti statisztikája nyomán, erről azonban e helyen le kell mondanunk; a fölhozott adatok, úgy hiszszük, különben is elégségesek ennek bizonyítására. A személydíjszabás és a személyforgalom közötti válhatlan kapcsolatosság volt azon alap, melyre támaszkodva indult meg a vasútak személydíjszabásának reformját követelő

mozgalom. Ez a mozgalom már a vasútak kezdő korában keletkezett és minél bonyolultabbá vált a személydíjszabás, melynek általános érvényét a számtalan kivétel különben is korlátozta, annál meggyőzőbb erejű lett. E reform-mozgalom irodalmi képviselőinek követeléseit és a reform érdekében tett kísérleteket, valamint a magyar államvasútak új személydíjszabását jövő czikkünkben fogjuk ismertetni.

HELTAI FERENCZ.

AZ IGAZI DON CARLOS.

Mióta a XV. század utolsó negyedében az első nyomtatott «hirlapot» röpke röpív alakjában Bécsből az első szerkesztő világgá bocsátotta s mióta azután a XVI. században minden valamire való politikai, katonai és főként udvari esemény híret Nyugat-Európa román és germán nyelvein száz meg száz újságlap vitte a hatalmas főúr, az egyszerű nemes és a híren kapó békés polgár asztalára; azóta talán egy esemény sem keltett nagyobb föltűnést és általánosabb elszörnyűködést, mint az, a melynek színhelye 1568 januárjában a madridi királyi palota volt. Ez a királyi palota 1734 karácsonyán a lán-gok martaléka lön; se pontos leírás, se jó kép nem maradt róla; csak azt tudjuk, hogy arabs neve volt: Alcasar s régi fészekből V. Károly császár alakítá át nagy költséggel s hogy kedvencz kastélya lett neki is, II. Fülöpnek is, a ki szintén sokat csinosított és építgetett rajta.

Ennek a kastelynak azon oldalán, a hol egykor az a torony is állott, melyben a vitéz francia király, I. Ferencz, vesztett csata után császári vetélytársa foglyaként vesztegelt, — a félemeleten terjedt ki II. Fülöp trónjai örökösének, az akkor huszonhárom éves Don Carlosnak, lakosztálya. 1568 január 18-dikán éjjel a sötét folyosókon keresztül, egyszerű fekete házi ruhájában, fegyvertelenül, csupán egy-két bizalmas tanács úr kíséretében, szótlánul, döbrentő síri csendben ehhez a lakosztályhoz indúlt meg II. Fülöp a maga termeiből s kezével némán intve félre Don Carlos testőreit, itt e lakosztályban veté fogságra ágyban szunnyadó fiát.

Nem nagyít a francia udvar madridi követe, midőn azt írja, hogy erről az eseményről beszél az egész keresztyén világ.

Mert nemcsak a rokon bécsi udvart döbrenté meg, nemcsak a szomszéd francia kormányt, a pápát, az angol Erzsebetet s az Alba járma alatt nyögő Németalföldet lepte meg az, hanem mélyen és általánosan érdekelte az egész nyugot összes népeit. Emberi részvét és jogosult kíváncsiság kérdezé: mi volt e szigorú rendszabály oka? mi kényszeríté a hatalmas spanyol királyt, hogy egyetlen fiától, húnyó napot nem ismerő roppant birodalma egyetlen örökösétől elzárja a világosságot?

És erre a kérdésre Fülöp választ nem adott. Még saját családja souverain tagjai, unokavére és sógora, Miksa német császár s ennek neje, Fülöp kedves húga, sem nyert tőle a rendszabály közvetlen okáról határozott és kétségtelen fölvilágosítást, annál kevésbbé a többi udvarok, melyek a tény száraz és hivatalos konstatálásával s azzal a biztosítással voltak kénytelenek a spanyol király részéről beérni, hogy a mi történt, azt magának a trónörökösnek java s az állam érdekei kívánták. Sőt annyira ment Fülöp titkolódzása, hogy még végrendeletében is megparancsolá azon bizottság íratai elégetését, melyet Don Carlos elfogatása után ő maga a végre rendelt ki, hogy eljárását koronája örököse ellen megvizsgálja és igazolja, úgy szintén azon levelek megsemmisítését, a melyeket hozzá ez ügyben gyóntatója, Diego de Chares, intézett, a ki egyszersmind fia gyóntatója is volt. Ha a király ennyire titkolódzott, gondolni lehet, hogy a mi kiszivárgott a madridi udvarból, azt a legteljesebb discretio sötétje fődte.

Honnan nyert volna hát a résztvevő és kíváncsi közvélemény fölvilágosítást? S hogyan ne hitt volna legalább egyelőre a rémhíreknek, melyek most az ifjú trónörökös megfojtásáról, majd megmérgezéséről, majd ismét formaszertinti lefejeztetéséről ugyancsak sűrűn hintve szállingóztak. Hisz' a jól őrzött börtön falain belől minden történhetett s a hallgató Fülöp udvarában tudtak talán hallgatni is.

A titok homályába legelőször Orániai Vilmos, Fülöp e nagy ellensége, a németalföldi forradalom intéző lelke dobott kíméletlen kézzel világító fáklyát. Megvan a zürichi államlevéltárban egy, 1568 június 23-dikáról kelt s Zürich kormányához intézett eredeti levele, aztán egy ugyanazon évi augusztus 6-dikán a császárhoz írott levelének másolata, melyekben kemény vádakát emel a spanyol király ellen. Szemmel látható dolog — mondja a többek közt — hogy Fülöp a maga «ravasz

voltában» csak azért veté saját édes gyermekét fogságra, nehogy ez a szorongatott Németalföldnek segélyére siethessen s a véres Alba pogány működésének gátat vethessen.

Hogy a császár mit gondolt a nagy orániai e vádjaira, nem tudjuk. De hogy a protestáns Zürich s vele az egész protestáns világ, Nyugot-Európa népének fele, a hitujítás első bajnokának e vádját a reformatio legkönyörtelenebb és leghatalmasabb ellensége ellen, akkor, midőn Egmont és Hoorne vérétől Alba hóhérének pallosa még piroslott, a meggyőződés teljes hevével hitte, azt gondolhatjuk. S midőn még ugyanabban az esztendőben, csaknem egyidőben következik be Don Carlosnak és vele egyidős mostoha anyjának, a szép Valois Erzsébetnek, halála s ezt a véletlent ostorúl használva föl hazája gyűlölt zsarnoka ellen az Orániai, ismeretes apologiájában tíz évvel később azzal a szörnyű új váddal mer föllépni Fülöp ellen, hogy ez a saját nejét s a saját fiát képes volt megöletni csak azért, hogy unokahúgát, a fiának szánt fiatal és szép Anna osztrák főherczegnőt, feleségül vehesse: kinek jutott volna eszébe Fülöp ellenségei közül — pedig nagyon sokan voltak — e merész vádon kételkedni?

Ranke, a protestáns vallású történetíró, azt jegyzé meg Orániai Vilmos e vádjára már 60 évvel ezelőtt, hogy nagyon gyászos bizonyítványt állítana ki magáról a történettudomány, ha ennek a gyanúsításnak hitelt adna. Ezt a XIX. század kiváló kritikus történetírója mondja; de a XVI. század protestánsai és Fülöp katolikus rosszakarói a hallgatag Orániai e kemény vádját szentül hitték; ez a hit átment a kortársak tudatába s innen átvették a következő nemzedékek és történetíróik. Mathieu, francia historicus 1606-ban már egész határozottsággal írja Don Carlosról, hogy a spanyol protestánsokkal való titkos egyetértés miatt őt a spanyol inquisitio eretneknek nyilvánítá. Ugyanazon század második felében már az eretnekség vádjához Saint-Réal savoyai történetíró, Don Carlosnak a szép Erzsébettel, mostoha anyjával való szerelmi viszonya historiáját fűzi, részben talán a mendemonda, részben Orániai Vilmosnak általa felreértett vádja alapján.

Ily módon a XVIII. századra Don Carlos rejtélyes esetéről olyan anyag maradt örökül, melynek alkatrészei: zsarnokság, szabadságszeretet, szabadság, ifjúság, szerelem és hűség jól össze gyúrva csak a mester kezére vártak, a ki a kitünő anyagból az

Isten képerre termett dicső ember szobrát megfaragja. És ez a mester el is jött Schiller, a nagy költő, személyében. Schiller a történeti tudás azon tömegéből, melyet reá és kortársaira az előző századok hagytak, meg is alkotá Don Carlos fönséges alakját, azét az isteni ifjúét, a szabadságszerető s eszményi szerelmű ifjúság félisteneét, kinek emberiségért dobogó nagy szívében mély és magasztos szerelem tüze lángol Erzsébetért, egykori jegyeséért, most mostoha anyjáért, de a ki e némán tűró és szerető, kötelességtudó asszony kívánságára ledönti keblében e drága bálványt és oltárt emel helyébe, a Németalföldön zsarnok-igában nyögő szabad szó, szabad gondolat istenének. — Kevés alak van a költészet világmezején, mely a maga nemes, eszményi voltában Schiller Don Carlosával mérkőzhetnek, vagy azt fölülmúlná. S míg lesz értéke szép ifjúságnak, tiszta szerelemnek, míg lesz érzék az emberekben a szabadság eszméje iránt: addig a költemény Don Carlosa vonzani s ragyogni fog.

De a történet Don Carlosának sorsa más.

Mint a középkor kísértő ördögei az eléjük tartott kard keresztalakú markolata előtt összezsugorodtak és eltűntek: úgy satnyúl és úgy tűnik el a költemény fönséges alakja is, midőn arczába a történetíró kutató lámpája bevilágít. Az óriásból törpe lesz — s álom és való közt soha nem volt és soha nem lehet nagyobb ellentét, mint Schiller Don Carlosa s azon királyfi között, a kinek történetét Ranke, Koch, Gachard és Maurenbrecher apródonként földerítették, legutóbb pedig Büdinger, a bécsi egyetem tanára, — a kit «osztrák» történetéről, különösen *Ein Buch ungarischer Geschichte* kis művéről, a legjobb történeti munkák egyikéről, mi magyarok is jól ismerünk — az egykorú madridi követek jelenteseinek s a többi forrásoknak gondos átvizsgálása után a kellő világításba helyezte. *)

* * *

Mily delczeg, mily szép ifjúnak kepzeltetik Schiller drámai költeményének olvasói azt a férfit, a kiért a csabos Eboli herczegnő fiatal keble spanyol tüzzelel és szenvedélyvel rajongott! S mit mondanak róla, az irigyelt királyfiról, a kik őt

*) *Don Carlos' Haft und Tod.* Bécs, 1891.

ismertek? . . . Szegény, szegény herczeg! Külseje mély szánalom érzetét kelté föl abban, a ki hallott valaha az ó-testamentom boszúálló Isteneről, arról a zord Jehováról, a ki megbünteti az atyák vétkeit a fiakban heted iziglen is. — II. Fülöpnek 1545-ben született fiáról, tizennyolcz éves korából, Velencez madridi követe azt mondja, hogy «törpe termetű, rút és igen kellemetlen jelenség volt, melancholicus hajlamokkal». Már ólomszürke arcza elárulá a beteges embert, s hogy mily nagyon beteg volt, arról Dietrichstein, Miksa császár madridi követe, ad nekünk fölvilágosítást. Az arczkép, melyet e diplomata Don Carlosról 1564-ben, tehát a trónörökös tizenkilencz éves korában fest, alacsony homlokú, tátott szájú s behorpadt mellű rachiticus fiatal embert állít elénk, a kinek egyik válla magasabb, mint a másik, a kinek hátán púp van s a kinek jobb lába föltűnően rövidebb a balnál. A szerencsétlen herczegnek már ekkor egész jobb oldala kevésbbé volt mozgékony és használható, mint a bal s ha e fogyatkozásokhoz még eleintén akadozó beszédét s fölötte vékony czérnahangját hozzá képzeljük: előttünk áll egy őszinte sajnálatra méltó nyomorult.

Külső alakjának teljesen megfelelt egészségi állapota is. Mert oly nagymértékű gyöngeség vön erőt a beteg gyermekben már zsenge ifjúságában, hogy lovagolni sem igen merték tanítani, mivel ha lovon ült, roppantúl izzadott s mihamar le kelle szállítani. Tizennégy éves korában, tehát épen pubertása idején negyednapos váltólázba esett és ez a borzasztó betegség három teljes esztendő szünet nélkül oly irtózatosan meggyötörte, hogy lázai alatt örülesi rohamok lepték meg — s midőn a három esztendei szenvedés múltával lázmentes állapotának ötvenedik napját elérte: a sors egy újabb csapást mért a föllelekzeni kezdő gyerek-ifjúra. Az alcala-de-henaresi kastély portásának csinos leánya gyöngéd vonzalmat kelte a lábba dozó királyfi szívében s midőn a mondott napon, a kastély egy hátulsó lépcsőjén lesietett, hogy a pajkos leánynak adott légyottra — senkitől észre nem véve — korán megérkezessék, a rozzant lépcsőn megbotolva és végig bukva, a földre esett, a hol őt néhány óra múlva eszméletlenül vérben úszva találták meg. Feje hátulsó részén a baloldalon tátongott a mély seb, melynek méretei — a francia követ meglevő egykorú rajza után — öt centiméter hosszú egyenszárákkal bíró keskeny háromszöget mutatnak. A borzasztó hírré megrémült atya maga hozta el

akkor éjjel Madridból az épen ott időző híres francia chirurgust, Vesaliust, a kinek vezetése alatt a megsérült fejet trepanisálták.*) Ez a műtét menté meg őt a biztos haláltól, de — mint ma szelütötteknél a sérült fél agygyal ellenkező oldalon jelentkezni szokott — ez óta a seb óta egész jobb oldala félmerekv maradt Don Carlosnak s ilyen félbénának látta már őt a császári követ, midőn 1564-ben Spanyolországba megérkezvén, a trónörökössel megismerkedett.

Azt mondja a latin példabeszéd: mens sana in corpore sano. Ha nagyon sokszor túllő is e mondás a czélon, a szegény spanyol királyfi esetében találó. Nevelői éveken át panaszkodtak azon, hogy nem csak nem akar tanulni, hanem hogy egyáltalán minden munkát kerül és gonosz hajlamokkal bír. E rossz hajlamok, hogy milyenek lehettek, azt csak gyaníthatjuk nagynénjének egy 1558-ban, a herczeg tizenhárom éves korában, nagyatyjához, V. Károly császárhoz, írott leveléből, melyben Istenre kéri a kolostorba vonult császárt, hogy unokáját magához vegye, mert csak a császár tekintélye képes a fiút megjavítani; a fiúra — úgymond — életkérdés, hogy a nagyatya kezei alá kerüljön s «fölséged nem is gondolja, mily roppant horderővel bír, hogy fölséged e kérésünket teljesítse». Olyan rossz hajlamokról lehetett szó, melyek nevét nem akarták papírra bízni. Dietrichsteint, a császári követet — kinek kitünő jelentéseit, Don Carlosról e fő forrásokat, a bécsi udvari levéltár őrzi — előkészíték a kedvezőtlen benyomásra, melyet rá a spanyol királyfi tenni fog, midőn 1564 folyamán követi állását Madridban elfoglalá, mert hiszen nem régiben szó volt róla, hogy a császár leányát szeretné a spanyol trón örököséhez férjhez adni. Így előkészítve, a császári követ először az elhanyagolt nevelésnek tulajdonítá Don Carlos nagy szellemi fogyatkozásait; de később már oda módosítá véleményét, hogy itt «peccata naturæ» természeti hibák szerepelnek, melyeket gondosabb nevelés legföljebb enyhíthetett volna; végre meggyőződött a felől is, hogy olynemű szellemi fogyatkozások ellen a legjobb nevelés sem elég orvosszer. «Sokat beszél — mondja róla Dietrichstein — de minden judicium nélkül. A mihez hozzá kezd, azt minden áron folytatni akarja; akaratát fékezni

*) Megjegyzendő, hogy Büdinger e fontos betegség részleteit Billrothtal, a bécsi egyetem híres tanárával, közölte s ennek magyarázásai után indúlt.

nem képes, pedig ítélő tehetsége éppen nem olyan, hogy meg tudná különböztetni, mi a jó, mi a rossz, mi használ és mi káros, mi a föltételeesen vagy absolute tisztességtelen dolog. Igen sok dologban helyes értelmet mutat, — mondják mások is — sőt vannak dolgok, miket nagyon hamar észrevesz, megjegyzései pedig gyakran nagyon is csípősek. De legtöbbször, 19 éves kora ellenére, oly eretlen, mintha hat—hét éves gyerek volna, a ki nem érti mit szabad, mit nem. Erre az éretlenségre mutatott gyerekes szókimondása is; valóságos enfant terrible volt, a mi talán mulatságos tulajdonság az apró gyermekben, de gyöngé elmére mutat a 19 éves ifjúnál.

Ha dolgozni nem szeretett, ha tanulni, gondolkozni nem tudott is, egy szenvedélye mégis volt: az evés. A mily jelentéktelen, sőt egészséges dolog magában véve, oly figyelemre méltó bizonyos körülmények között. A kinek áll és egész nap nem eszik, de este fölfal annyit, a mennyit három egészséges gyomor se bírna meg, abnormis állapot gyanúját ébreszti. De Don Carlos a bortól irtózik, míg ellenben a jeges vizet folytonosan hihetetlen mennyiségben iszja s előtte, utána mesés mennyiségű gyümölcsöt fogyaszt el. Egyszer egy ülő helyben tizenegy font gyümölcsöt evett meg, másszor négy font szőlőre tizenegy liternek megfelelő mennyiségű vizet ivott meg. S mégis mindig szomjas volt, bensejét folytonosan égni érzi. A bécsi egyetem nagy hírű psychiatere, dr. Meynert, udvari tanácsos, a kivel Bűdinger az erről szóló adatokat közölte, azt mondja, hogy a nagyon sok evés szorongás érzetével, sok vízivással s alkoholtól való irtózáttal párosulva az elme gyöngéségben szenvedőknél ingerlékeny gyöngéség symptomája, nem pedig betegségi ok. Vegyük ehhez azt, a mit Don Carlos három esztendei borzasztó váltólázáról ugyancsak Meynert mond, hogy tudniillik a hosszas váltóláz mindennemű szellemi bajok csirája lehet — és megmagyarázhatjuk, hogy a beteg, örök láz gyötörte, természettől gyöngé testű, gyöngé szellemű ifjában az agy idegei teljesen meglazultak s elmebeli fejlődése egészen hátramaradt. Így megértjük talán dührohamait is, melyek közül csak azt az egyet emelem ki, hogy az államtanács elnökét, atyja és az ország legelső emberét, egy színi előadás betiltása miatt tettelesen bántalmazá. Megértjük talán azt a különöz vad kedvtelését is, mely 21 éves korában abban nyilvánult, hogy fiatal leánykákat lefogott és szolgálival megvesszőztetett,

mint azt a simancasi levéltárban meglevő azon jegyzék mutatja, a hol elő vannak számlálva a pénzösszegek, melyeket II. Fülöp kárpótlás gyanánt fia örültségeért a szerencsétlen gyereklányok atyjainak kifizetett. Semmi kétség benne, hogy ezen és hasonló, később említendő kihágásai legelső jelei voltak azon szörnyű betegségek, mely családjában ivadékok átugrásával ivadéokra átöröklődött, s melyet Velencez madridi követe, Tiepolo, már 1563-ban, tehát Don Carlos 18 éves korában hangsúlyoz. Nagynénje, II. Fülöp legfiatalabb nővére, Johanna, özvegy portugál trónörökösné, 1568-ban (alig pár hétre Don Carlos halála után) hirtelen dühös örült lön. E nagynénének, egyuttal II. Fülöpnek is nagyanyja, V. Károly édes anyja, a történetileg nevezetes örült Johanna közel félszázadig sínylődött e rettenetes bajban, melytől a halál szabadítá meg. E szerencsétlen aszszonyinak nagyanyja, katolikus Izabella édes anyja, Izabella portugál hercegnő szintén örült volt. Arról nem is szólok, hogy V. Károly anyai nagyatyja is eszelős vala, sem a lemenő ágbeli, spanyol anyától született II. Rudolf császár s magyar király idegbaját nem említem.

* * *

Don Carlos, minekutána életveszélyes esése következményeiből Andrée Vézale tudománya és ügyes keze kigyógyítá, tehát 18—19 éves korában, élénken kezdte a nősülés gondolatával foglalkozni. Kifecsegte, hogy főként azért akar nősülni, mert nagyobb önállóságot és függetlenséget remél e lépésétől. Eleintén az özvegy Stuart Máriára gondolt, de ezt a tervet az államtanács részint politikai okokból, főként azonban a trónörökös gyöngeségére való tekintetből mihamar elejté. Ekkor 1564 első feleiben a spanyol cortesben hangok merültek föl, hogy a herczeg a maga nagynénjét, a nála tíz évvel idősebb Johannát vegye el, mert azt remélték, hogy e kitünő tulajdonságokkal fölrüházott nő (a ki, mint föntebb említém, 1568-ban hirtelen dühös örültségbe esett) biztos támasza lesz a gyámoltalan herczegnek az élet útain. De ebből az indítványból sem lett semmi. Ép így nem öltött határozottabb alakot a királyné, Valois Erzsébet, gondolata sem, a ki ugyanekkor a maga testvérét, Margit hercegnőt ajánlá mostohafia jegyeséül. E tervhez különben a királyné nem is nagyon ragaszkodott, hiszen ő neki magának vallá meg a herczeg a maga platói szerelmét szép

unokahúga, az ekkor tizenöt éves Anna osztrák főhercegnő iránt, a kit életében soha nem látott, csak arczképe után szeretett meg.

Mielőtt azonban Don Carlosnak még csak álmában is megfordult volna szép unokahúga neve, nagybátyja, Miksa már régen gondolt a két gyermek eljegyzésére s azt 1561-ben, akkori követe által meg is pendítetté Fülöp előtt. A király azonban a válasz elől azzal a kijelentéssel tert ki, hogy a herczeg sokkal betegebb és gyöngébb, semhogy eljegyzésre gondolni lehetne s midőn Miksa újra ismételteté ajánlatát, Fülöp hosszas küzdés és nagy lelki harc után kötelességének ismerte azt közölni Miksa követével 1562 tavaszán, hogy Don Carlos betegsége s a benne rejlő egyéb nagy fogyatkozások, úgy szintén értelmi fejlettsége, mely sokkal alantabb áll azon mértéknél, melyet az ő korában levő ifjútól megvárni lehetne, Miksa tervének útjában állanak, és ha a herczeg egészsége nem javul s értelme kedvezőbben nem fejlődik, bizony két-három év múlva sem lesz olyan állapotban, hogy eljegyzésről beszélni lehessen.

És a rosszakaró véletlen ép ekkor hozta magával, hogy a szerencsétlen herczeg szép kis unokahúga arczképét megpillantá. Ebbe az arczképebe beteges lelkének teljes erejével bele-szeretett vagy legalább azt hívé, hogy szerelmes. Megesküdött, hogy más nőt el nem vesz soha, ha Annát el nem veheti s mivel atyja az ő házasságát általában ellenezte, őt, a beteg, fejletlen gyermeket nőülesre képtelennek tartá, hát elkeseredésében s éretlen dühében a leghitелlenebb dolgokra vetemedett. Be akarta bizonyítani, hogy ő már érett a házasodásra s — szeretőt fogadott és a mi csakugyan comicus, megkérte Miksa követét, hogy ezt titokban tudassa urával, hadd lássa a nagybácsi, hogy unokaöcscse már képes volna házasságot kötni. S aztán, mert azt hívé, hogy az a férfiaság jele, a léha jeunesse dorée kíséretében a Spanyolországban szokásos késő esti séták alkalmával az utcán előtalált szép fiatal nököt, polgárleányt s aristokratát válogatás nélkül, a legmegalázóbb módon insultált s oly botrányosan viselkedék, hogy egy császári futár, a ki üzelmeit saját szemével látta, egész fölháborodva mondá a francia követ előtt, hogy oly rút erkölcsű, rút alakú egyén akarja az ő ura szép leányát feleségül venni! . . . Ha Don Carlos erőlködései, melyekkel érettségét akarta bizonyítani, egyfelől comicummal vegyes szánalmat keltének az udvari körökben,

(a hol jól tudták, hogy szerető-tartása hiú dicsekvés, mert nyílt titok vala a mit a királynő orvosa s Eboli hercege is a franczia követnek nem egyszer mondtak, hogy tudniillik Don Carlos az alkalmazott orvosszerek ellenére sem fog soha utódokat procreálni) másfelől sérték és vérig keseríték az atyát, a ki fia eszelősségét így elfajulni látta. S midőn sem az nem használt, hogy fiának 1564 tavaszán külön udvartartást rendezett be, sem az nem ért semmit, hogy még az államtanácsban is ülest adott neki: az egyetlen fia szellemi s testi javulását évek során át szorongó szívvel leső, de reményeiben csalódní kezdő szerencsétlen atya, családjára s trónjára való tekintettel, két unokaöcscsét, Rudolf és Ernő osztrák főhercegeket Madridba hozatá, hogy a kettő közül valamelyikben szükség esetén, ha többé fia nem születnék s Don Carlos értelme a helyes útra nem bontakozik, utódot neveljen magának.

A spanyol királyfi jó szívvel volt unokaöcscseihez, mert bennök, mint Dietrichstein mondja, platonikus imádojtja véreit tekinté. De káros hatással volt megérkezésök Don Carlos lelkére, mert a féltékenység s aztán az elnyomatottság érzetet kelté föl képzeletében. Látta, hogy a bevonuláskor atyja a csak tizenegy éves kis Rudolfot a maga jobbára ülteti; tapasztalta, hogy a gyermek főhercegeket a király elkényezteti, míg ő reá, fiára alig néz. Látta, hogy atyja gyöngéd érzelmei kis mostohahúgait is a szeretet jeleivel halmozzák el, de ő neki azokból rész alig jut; gyanakodó természete, a lelki betegknél sokszor meglepő éleslátással párosulva, észre vette, hogy míg eddig külön udvar nélkül szabadságára volt hagyva, most külön udvartartásában atyjától odarendelt főudvarmesterének, Ruy Gomeznek, titkos fölügyelete alatt áll, hogy szolgaszemélyzete őt ellenőrzi. Észre vette, vagy megtudta, a mit atyja nem is titkolt, hogy vigyáznak minden lépésére, mert nem tudni «vajon (mondá atyja) ha elmegy valahová, úgy jö-e vissza, mint elment s ha magára hagyják, úgy találják-e megint, a mint elhagyták». Látta s a császári követnek, Dietrichsteinnak, érzékenyen panaszkodott, hogy atyja őt nem becsüli, hogy atyja ő benne nem bízik. De a tapasztalat nem arra indítá, a mire a gyöngé elméjüt nem is indíthatá, hogy tudniillik számot vessen magával s magában keresse apja elhidegülésének okát; hanem arra, hogy atyja atyai szeretetében kételkedjek. A jogosultság amaz igen kiesiny magva, melyet érzékenységétől eltagadni nem lehet, midőn ta-

pasztalta, hogy ő apái trónjának jogos örököse, mintha előre detronisálva volna, az utolsó személy atyja és az udvari körök becsülésében, ez a kicsiny mag Don Carlos lelkében mihamar terebélyes fává növekedék s a szellemi betegség kigyója, mely a fa törzse körül tekeredett, azt sziszegte füleibe, hogy őt elnyomják és félreismerik, megvetik és — üldözik Spanyolországban s hogy ő neki innen menekülnie kell oda, a hol szigorú atyjának erős keze nem nehezedik reá olyan szörnyű súlylyal. E gondolat mély és sok ágú gyökeret vert lelkében. E gondolathoz beteg lelke, mint a kövér anyaföld a fa gyökeréhez, teljesen hozzátapadt. E gondolat és képzelt szerelme az osztrák főhercegnő iránt, egész valóját elfoglalá, érzelmvilágában elválhatlanúl összeforradt. És szívóssággal várta, leste Don Carlos azt az időt, mely e két rögeszméje valósítására alkalmat nyújt.

De mikor jő el ez az idő? És hol fogja a szegény királyfi lázas agya beteges képzelődéseinek czélját elérni?

Hol? . . . hát a Németalföldön.

Miért ne nevezhetné ki őt atyja ide a forrongó földre a maga fejedelmi személye helytartójává? Hiszen jogcíme erős es alapos oka van rá. Hiszen míg itt lent, az ibérek és lusitánok égő napsugaras felszigetén csak akkor lön elismerve a trón jogos örököseül, midőn a rendek 1560 ban hódolatukat neki forma és szokás szerint bemutatták, ott fönn az aranyesipkés Németalföldön olyan elvitázhatlan örökében ülne, melynek urává őt az a percz tevé, a melyben Isten napvilágát először megpillantotta. S miért ne volna ő képes itt apái ez ősi örökén a kormánybotot becsülettel hordani? mikor kétségtelenül meglevő, bensejében lappangó uralkodói tehetsége kimutatására és érvényesítésére (egykori források mondják, hogy így okoskodott) Németalföld a legjobb, a legalkalmasabb talaj. S aztún nem is az ő agyában támadt legelőször ez a gondolat; mások, kitünő államférfiak foglalkoztak már ezzel. Ő, mint az államtanács tagja, tudta, hogy már 1564-ben fölmerült a kérdés, vajon nem a legjobb volna-e a forrongó Németalföld lecsendesítésére, ha Fülöp ide tenné át residentiáját s egy-két év múlva visszatérve Spanyolországba, fiát hagyná maga helyett helytartónak. Hiszen maga Granvella bibornok is komolyan gondolt egy időben e tervre, s ki tudja, Egmont gróf is, midőn 1565 tavaszán a spanyol udvarban tartózkodott, szerencsétlen

hazája érdekeit Fülöp udvaránál előmozdítandó, nem adott-e efféle faggatására a Madridból menekülni vágyó húsz éves trónörökösnek, hacsak udvariasságból is, igenlő, helyeslő választ? . . .

És itt, Don Carlos vágyai ígéretföldénél, tekintetbe jö az a fontos kérdés, minő volt az ifjú trónörökös érzülete a németalföldiek iránt, mily állást foglalt el a protestantizmussal szemben?

Fontos e kérdés azért, mert Orániai Vilmosnak föntebb említett vádján kívül, hogy tudniillik Fülöp a maga egyetlen fiát azért veté fogságra, mert ez a szorongatott Németalföld protestánsai megsegélyezésére akart sietni, más adatok is a mellett látszanak bizonyítani, hogy Don Carlos a reformatio hívei iránt talán rokonszenvvel viselkedék.

Először is áll az, hogy különösen a hugonották is azt híresztelék Franciaországban, a mit Zürich államtanácsához intézett levelében maga az Orániai mondott. Ha a francia kálvinisták e véleménye független a németalföldi bajnok vádjától (a mi nem valószínű, mert az újabb történetírás csaknem lépésről-lépésre kimutató, hogy a francia és a németalföldi vallásos mozgalom a legszorosabb kapcsolatban állott): úgy ez csak abban a körülményben bírhatja alapját, hogy az ideges, gyakran hóbortos királyfi saját vallása papjaival és szerzeteseivel szemben gyakran és nyilvánosan oly kíméletlenségeket és tréfákat engedett meg magának, melyek az ő állásával sehogy össze nem ferek. De a francia protestánsok e híresztelését a legjobb kútfő, maga a madridi francia követ Fourquevaux czáfolja meg, midőn éppen e mende-mondákra czélözva azt mondja, hogy Don Carlos a protestánsokat inkább «halálosan gyűlölte».

Egy másik adat Don Carlosnak a protestánsok iránt táplált vonzalmáról és egyúttal atyjának fia jó katolikus voltában való kételyeiről, — mely adatot újabb történetírók szoktak volt fölhozni — a spanyol király azon emlékirata, melyet 1559 tavaszán a németalföldi vallásmozgalmak ügyében a pápához intézett. Ez emlékiratban a katolikus egyház megszilárdításáról beszélvén s a szent-szék gyors határozatát sürgetvén, hangsúlyozza, hogy ő maga is gyorsan akar eljárni, hogy intézkedései foganatját, az elültetett fa meggyökeresedését, még megérnie lehessen; mert «mindnyájan halandók vagyunk —

úgy mond — s halálom után fiam talán nem fordítana ez ügyre akkora gondot, mint én, s minisztereim sem lennének oly tevékenyek». Ebből a mondásból Don Carlos rokonszenvét a protestánsok iránt kiolvasni bizony teljes lehetetlen. Nem tekintve azt, hogy 1559-ben a még tizenegyedfél éves Don Carlosnak semminemű alkalma nem nyílt a protestantizmussal érintkezni, aggodalmát a vallásos apa nem a protestáns érzelmek, hanem a miatt fejezte ki, mert jól tudta, hogy ha ő akkortájtban meg találna halni, beteges, fejletlen eszű örököse képtelen, mint minden más kormányzati föladataira, úgy a németalföldi katolikus egyház helyreállítására s megszilárdítására is.

Végre Cabrera, II. Fülöp életírója — a különben jól informált historicus, kinek atyja II. Fülöp legbensőbb s bizalmasb szolgálói egyike volt — azzal vádolja az 1567-ben Madridban tartózkodó, illetőleg compromittált egyénekként Madridban visszatartott Berghen és Montigny németalföldi urakat, hogy azt ígérték volna Don Carlosnak: ha atyja akarata ellenére megjelenék Németalföldön, ők és a többi mágnások oly erős sereget vezetnenek alája, melylyel nevére tehetné imádoztját. Különösen Montigny adott volna több ízben titkos találkát Don Carlosnak. A mi már ezt a vádat illeti, nem lehetetlen, hogy a két főúr az atyja keze alól szabadúlni törekvő, Németalföldre vágyó királyfit csakugyan biztatta; de ha tették ezt, bizonyára nem Don Carlos protestáns érzelmei miatt tették, hanem azért, mert azt gondolták, hogy a hatalmukba került herceg, az egyetlen fiú, jó kezes lesz a szabadságtipró atya katonái ellen. Mint helytartóra, mint a kormány gyepőjének kezelőjére soha egy mágnás vagy párt sem gondolt Don Carlosra. A németalföldi pártok mindegyike, ellenzék úgy, mint a kormány hívei, már csirájában rosszalta Granvella azon gondolatát, hogy a királyfi helytartó legyen Németalföldön, sőt a legellenzékibb párt feje, ugyanazon Orániai Vilmos, a ki később Fülöpöt Don Carlos elfogatása miatt vádolja, még 1562-ben olyannak ismeri és jellemzi Don Carlost, a minő valóban volt.

Nem. Don Carlos soha sem rokonszenvezett a németalföldi mozgalmakkal, mert ily komoly dologgal foglalkozni, Schiller szerencsétlen «kühner Riesengeist»-ja soha nem volt képes. S hogy nemcsak nem hajlott a protestánsok felé, hanem a legbuzgóbb katolikus volt, a kinek buzgósága néha valóban

megindító, arról tömentelen adat maradt ránk. Arra nem akarok nagy súlyt fektetni, a mit gyóntató atyja, Diego de Chaves, Dietrichsteinnak mondott, hogy tudniillik Don Carlos mindig és minden körülmények között oly jó katolikus vala, a minőnél jobbat kívánni sem lehet. Mert a gyóntató ezt a királyfi elfogatása után mondá, midőn talán híre terjedt a királyfi protestáns érzelmeinek s e szégyenfoltot a «katolikus» király családjáról le kelle mosni. Annak sem tulajdonítok nagy jelentőséget, hogy a trónörökös a nagy hét szerdáján s husvét kedjén — fogságában — meggyónt s megáldozott, noha ezt atyja, tekintettel fiának zavart elmeállapotára, csak a gyóntató azon kijelentése után engedé meg, hogy a fogoly e szent cselekménytől kedélye vidámulását, bánata enyhülését reméli. De megczáfolhatlan bizonyossága túlbuzgó katolikus voltának, az a mély és rendületlen hit, a melylyel említett végzetes esése után mindvégig hitte és vallotta, hogy az esés következményeiből őt nem Vézale, a chirurgiának e most is tiszteletben álló ösatyja, hanem egy, a szentség híreben elhúnyt franciscanus frater Diego csontjainak érintése gyógyítá ki. E mély hitének kifejezést adott első végrendeletében, melyet akkortáiban készítet, midőn külön udvartartást és az államtanácsban ülést kapott, tehát élete fénypontján, (ha ugyan e mindvégig szomorú, sötét életben fényről beszélni lehet,) 1564-ben. E végrendelet 16-dik pontjában azt mondja, hogy ha Isten őt élteni, célja, az ő rajta esett csodáért frater Diegónak szentté avatását kieszközölni; de ha meghalna, mielőtt szándékát kivihetné, buzgón kéri atyját, kövessen el ő helyette mindent a római széknél e cél elérésére. A vallásos hála e példája megható. Végrendelete egyéb pontjaiban halála után tíz ezer misét rendel mondatni Toledóban, ajándékokat hágy a két leghíresebb bucsúhelynek s collegiumot kíván a franciscanusok számára alapíttatni három tanszékkel, melyek egyike a szent írás, más ketteje aquinói szent Tamás íratait lesz vala magyarázandó, hogy ez az iskola a tiszta és meghamisítatlan katolikus vallás palántás kertje legyen. S ha mind ez nem volna elég, hadd hozzak még egy példát arra a csaknem babonás félelemmel vegyült mély tiszteletre, a melylyel a szerencsétlen királyfi — közvetlenül a megrendítő catastropha előtt — az oltári szentség irányában viselkedék. 1567-ben történt az, midőn már apját, főudvarmesterét s Alba herceget megzavarodott lelkének legmélyéből gyü-

lölé. Tépelődvé kínzó gondolatain, melyekről alább szó lesz — szerette volna lelkét a vallás vígasztalásaival megnyugtadni s szenteletlen ostyát kért — persze hiába — a papoktól áldozásra, mert — úgy mond — szentelt ostyát nem vehet, mivel az ő szívében halálos gyűlölség lakik.

Arról, a ki bár világos tudat nélkül — mert zavart lelkéhez hitének tudata nem ferhetett — ily buzgó, ily igaz katolikus, valóban nevetséges azt állítani, hogy a protestáns tanok felé vonzották érzelmei vagy meggyőződése.

Igen, óhajtott Don Carlos Németalföldre menni, de nem azért, mert lelke hűrjain a protestáns zsolozsmák megzendültek volna, nem is azért, hogy ott a politikai szabadságért is küzdőknek kezet nyújtson, — hiszen e fogalom számára az ő beteg agyában hártya-réteg nem létezett —; hanem azért, mert képtelen lévén a helyzet, a viszonyok, az eszmék, a törekvések meglátására s még inkább megértésére, rögeszméi: a szabadulás atyja vélt üldözése elöl s nősülése Anna főhercegnővel, őt ellenállhatatlan erővel vonták a spanyol világbirodalom azon távolabb fekvő országaiba. Hitte, a nélkül hogy hitének valószínű okát tudta volna adni, hogy Németalföldről könnyebben találkozhatik a főhercegnővel, hogy őt onnan könnyebben nőül veheti, hogy ekkor nagybátyja s apósa az ő pártját fogja fogni üldöző atyja ellen, a ki aztán kénytelen lesz nagyobb hatáskört adni nekie és őt a már nős, családalapító embert, becsülni megtanulván, maga helyett helytartójává fogja tenni. Kéjjel gondolt ez állapotra, a jövőre s terveit, reményeit bő beszéddel fecsegte el Dietrichstein előtt.

De hát hajlandó volt-e az atya testileg és lelkileg beteg fiának e vérmes reményeit megvalósítani?

Aligha.

* * *

Az a német és francia közjogi illetékességű területekből álló németalföldi állam, melyet a spanyol hivatalos nyelv — *pars pro toto* — Flandriának nevezett, sok gond, sok kemény fejtörés oka volt már egy emberöltő óta V. Károly és II. Fülöp udvarában, politikai s vallási tekintetek miatt egyaránt. A németalföldiek szívök teljességéből gyűlöltek mindazt, a mi spanyol s különösen gyűlöltek a spanyol katonát; míg ellenben a spanyolok a hatalmas spanyol világbirodalom egyik alkat-

részének, ha szabad mondanom, egyik fiókjának tekintvén Flandriát, bizonyos jóakaró, de sértő felsőbbbséggel néztek le reá; sőt a spanyol katona nagyobb részben még közlegényeiben is a harczias természetű castiliai kisebb nemességhez tartozván s V. Károly háborúiban világtörténeti hírre tevén szert, a pénzszerzésnek élő, iparral és kereskedéssel foglalkozó flandriai polgárt megvetette. Ehhez a nemzeti ellentéthez, melynek hasonlója nálunk a három százados magyar-német ellenszenv, még a politikai intézmények ellentéte is járult; Flandriában a rendi, nemesi és kifejelett polgári, községi és megyei szabadság virágzó institutióinak, Spanyolországban pedig a látszólagos, elméleti alkotmányos szabadság mellett megerősödött, föltökerekedett absolut monarchiának képében. Itt a centralismus, ott a megyei (tartományi) autonomia a maga teljes virágában. Már ez az egy körülmény elég volt volna összeütközéseket idézni elő, még akkor is, ha nem járúl mindehhez a kor leg-hatalmasb mozgató eszméjének, a protestantismusnak harcza a katholikus egyházzal s ez a protestantismus ismét, a vallási téren kívül is, nem jó ellentétbe az absolut monarchiával. A németalföldi református egyház a maga organisatiójával nemcsak a katholikus egyháznak, hanem az absolut fejedelemségnek is ellensége volt, mert egyház és állam a reformátusoknál a község akaratán épült föl, míg a spanyol monarchia V. Károly, de különösen II. Fülöp alatt az uralkodónak egységes, az egész államot, az egész óriás birodalmat egybefoglaló absolut akaratán nyugovék.

Fülöp a németalföldi református egyházat politikai tekintetben még akkor is így fogta volna föl, ha mely vallásossága, erős katholikussága nem teszi is őt, a «katholikus» királyt, a római egyház legbuzgóbb, könyörtelen és csüggedetlen paladínjává. Ő e részben pápább volt a pápánál, mint ezt a toledói érsek esete mutatja. IV. Pius pápa Fülöptől a lutheránus nézetek nagyon is gyöngye gyanúja miatt elfogott érseknek kiadását követelé s Fülöp azt üzené a pápának, hogy az érseket nem fogja szabadon bocsátani, nem fogja soha semmi tekintetben részesíteni, a mint saját fiára sem volna semmi tekintete, ha tudná, hogy ez is eretnek. S akár igaz, akár nem a mit róla beszélnek, hogy egy autodafén halálra ítélt büszke castiliai nemesnek, a ki a máglyára menet szemrehányásokat tön neki, a miért igaz nemes, a királyéval egyenértékű vért ad át a bakó-

nak, azt felelé, hogy saját gyermekét is átadná, ha ugyanabban a bűnben leledzenék: akár igaz, mondom, akár nem, minden esetre jellemző a király határozott, alkudozást nem ismerő gondolkodásmódjára, elveire. És ezekben az elvekben vele a spanyol államtanács, az akkori világ e legméltóságosabb testülete, teljesen egyetértett. Bírjuk 1561 novemberéből ez államtanácsnak egy határozatát, melyet Maurenbrecher fődözött föl a simancasi levéltárban, mely kimondja, hogy a királynak nem joga, de kötelessége a katolikus egyházat védeni s ha saját fia állana is az ellenpárton, saját fia ellenségévé kellene lennie.

A király és a spanyol grandok ilyenén elveinek Németalfölddel szemben még egy körülmény látszólag és forma szerint törvényes alapot is kölcsönzött.

Tudjuk azt, hogy Németalföld 17 tartománya 1548 óta a német birodalommal, mint a birodalom X. azaz burgundi kerülete, közjogi, bár laza kapcsolatba lépett. Hogy ez a kapcsolat szorosabb jellegűvé nem vált, sőt inkább lazult, annak részben a németbirodalmi fejedelmek voltak okai, a mennyiben a birodalmi tagság leghasznosabb előnyét, a közös védelmet megtagadták V. Károlytól, midőn ellene a francia királylyal szöveterkeztek; azonkívül Németalföldet a legfőbb birodalmi törvényszék, a Reichskammergericht végleges rendezésénél ez institutio jótéteményeiből kizárták. V. Károly levonta ebből a conclusiót s a többek közt keresztülvitte azt, hogy a lutheránus tanok s egyáltalán a reformatio követői ellen császári edictumokban régebben hozott halálbüntetést eltörölő birodalmi határozat a Németalföldön érvénynyel ne bírjon. Az a tény tehát hogy a király törvényes alapon áll, midőn németalföldi birtokain a protestánsok ellen rendszabályokat hirdet, erőt kölcsönöz vala Fülöpnek még akkor is, ha a castiliai katolikus szellem nem kívánta volna különben is az összpontosítandó világbirodalomban a vallási uniformitást.

Azonban a végletekig menni németalföldi protestáns alattvalói üldözésénél, Fülöp soká habozott. Ez a szép virágzó, gazdag, iparos ország volt az ő legközvetlenebb öröke, mely őt, minden spanyolsága mellett is, az ő fiának tartotta. A pohárnak csordultig kellett telnie, hogy Fülöp azzal a kíméletlenséggel lépjen föl Németalföld ellen is, mint a melylyel az ibér felszigeten az autodafek máglyáit meggyújtotta.

És azt az utolsó csöppet, melytől a kehely kicsordul,

meghozta az 1566-dik esztendő. Németalföld elkeseredett és rajongó protestáns felekezetei a rájuk erőltetett katolikus egyház ellen föltámadva, megkezdték az irtóháborút, a híres képostromot, mely alatt 400-nál több templom pusztult el.

Ezt tovább nem leheté túrni. A vallás tekintélye s a monarchicus elv egyaránt követelte a lázadók példás megbüntetését, melyet az államtanács hosszas fontolgtatás után 1566 október 29-dikén mondott ki. Fülöp szétnézett tágas birodalmában, hogy megtalálja azt az embert, a ki képes lesz e példás büntetést az ő intentiója szerint végrehajtani, a monarchia és a katolikus vallás föltetlen tiszteletét helyreállítani, szétnézett és csak egy férfiút talált e tisztre grandjai közül alkalmasnak: Alba herceget. Olyan ember, minő a királynak kell — mondja egykorú jelentésében Dietrichstein — nem volt csak az egyetlen egy Alba s be kelle látniok irigyeinek, hogy e roppant föladra «*irer Nation sunst khainen haben*». Hogy mily borzasztó hordereje volt ennek a büntető határozatnak, arról Spanyolország füstölgő máglyái tanúskodtak. Maga a pápa, V. Pius is szinte megdőbbent hallatára s nemcsak megtagadá Fülöpnek a keresztes-bulla kihirdetését az eretnekek ellen (mely pedig kihirdetve körülbelöl egy millió aranyat hozott volna Fülöpnek a «büntetés» költségeinek fődözésére), hanem rendkívüli követet küldött a királyhoz, a ki ezt az erőszak alkalmazásáról lebeszélje. E *missio* azonban inkább fölingerlé mint megingatá a spanyol királyt, a ki szemrehányásokat tön a pápának, a miért őt a katolikus világ előtt *compromittál*ja. A büntető határozat ki van mondva; a király, a spanyol öszbirodalom s a castiliai szellem egyaránt kívánja a lázadók megfenyítését; az *executio* költségeit majd meg fogja a castiliai s leoni cortes szavazni. Úgy is történt. A december 11-dikére (1566) összehívott s megnyitott cortes nevében Burgos követe válaszolt a királyi kívánságokra s válasza meglepően mutatja a nézetek azon egyetértését, mely a közös castiliai szellem forrásából fakadt. A németalföldiek megbüntetését a cortes a vallás és az öszbirodalom sértett tekintélye érdekében helyeselte s tárgyalásai alatt bőkezűen gondoskodott a pénzeszközökről.*)

*) Tudni kell, hogy a Portugal bírta kis terület kivételével ekkor egész Amerika Castiliához, az anyaországhoz tartozott, mint korona-birtok.

A dolog ilyen stádiumában, e roppant fontosságú világtörténeti események közepett, Don Carlos, a ki izgatottan várta már az alkalmat, melyet az államtanács büntető határozata s a cortes pénz-megajánlása a király és az ő németalföldi útjának nyújt, rögeszméjétől üzve, egy csodálatos epizóddal lepte meg atyját és Spanyolországot.

A cortes ugyanis tárgyalás alá vevén azt az eshetőséget, hogy Alba után a király is el fog utazni Németalföldre, a követeke egyike, kifejezést adandó a cortes loyális, hálás érzelmeinek a spanyol világbirodalom érdekeit oly melegen gondozó király és dynastiája iránt, azt a kívánságot pendíté meg, hogy arra az időre, míg Németalföldön lesz, hagyja vissza a király maga helyett fiát Madridban kormányzónak. Don Carlos e kívánságra, mely oly höen ápolt vágyaival ellenkezők, azokat meghusítandó volt, megrémült; gyanakodó lelke a cortes követeiben ellenségekre vélt bukkanni s lázas agyát azon gondolat foglalkoztatá: mi módon akadályozhatná meg, hogy e kívánság határozott, hivatalos formát nyerjen a gyűlés részéről? Félelme és szenvedélye egy ostoba lépésre vitte őt. Váratlanul megjelent a cortes egy ülésén s durva szavakkal fenyegette a követeket: meg ne próbálják e kívánságot formulázva atyja elé terjeszteni, mert ő nem akar helytartónak visszamaradni Madridban. Legyenek meggyőződve — mondá — hogy ha csak megkísértik is e kérést, ő azt nemcsak nekik nem fogja soha megbocsátni, de jót áll róla, hogy ivadékaik is meg fogják bánni azt.

A lelki beteg Don Carlos dühhel, éktelen haraggal beszélt. Szánalmas alakja részvétet kelte, durva támadása a legloyalisabb s reá nézve csak hízelgő kívánság ellen visszatetszést szült — a gyűlés követei elhallgattak s a királyfi válasz nélkül távozott.

De Fülöpöt ez eset híre megdöbbené. Azt tudta, hogy fia mindenkép Németalföldre vágyik, ennek az éretlen kívánságnak azonban mind eddig nem tulajdoníta nagyobb jelentőséget . . . És ime, most egyszerre kipattan eléje ez a báb s azt kívánja, hogy abban a világtörténeti processusban, mely itt és amott a Németalföldön, barát és ellenség közt, a legjobbak agyát, a legszívósabbak szellemét, a legbátrabbak vérért fogyasztá, az ő beteg eszének alaptalan igényeit tekintetbe vegyék. A testileg és lelkileg nyomorútt gyermek, csakugyan azt hiszi, hogy ő van hivatva Németalföldet, a spanyol korona

ez érdes gyémántját, kicsiszolni! hogy azt a vállalatot, melynek végrehajtására Fülöp országa összes államférfiai, összes hadvezérei közül csak az egy Albát tartá képesnek; azt a föladatot, melyet a király nagy világbirodalma lelkiismeretes kormányzásának hosszú ideje alatt a legesleg nehezebbnek ismert, az ő nyomorúlt vállal magokra vehetik? . . .

Mit csináljon beteg fiával? nem tudta Fülöp.

S az orvosság, a melyhez hozzányúlt, talán inkább ártott, mint használt. Németalföldi útjára, politikai okokból, eddig nem igen komolyan gondolt volt; fia e ballépése után a koczkát eldönté a király; lemondott az útról, melyre különben magával vitte volna Don Carlost s egyedül Albát határozá oda küldeni a legmesszibb menő teljhatalommal.

Ez a határozat, azt lehet mondani, forduló pontot képez Don Carlos lelki életében; arra a csúszós lejtőre, mely őt a catasztrophához vezette, egyensúlyt veszített gondolatai ekkor tévelyedtek.

Mert dühének most már nem tudott többé ura lenni — szívének az a tiszteletre méltó érzelme, mely eddig a miatti bánatában nyilatkozott, hogy atyja ő reá semmit nem ad, meg abban a vágyában, hogy valami módon sikerüljön atyja becsülését kinyernie, ez a gyermeki érzelem kihalt, csak a félelem maradt meg szívében, hogy nemsokára a gyűlölet s a legkét-ségbeesettebb gondolatok melegágyává fejlődjék. Elkéseredése egyelőre Aba ellen irányult s midőn 1567 április 17-én Németalföld teljhatalmú kormányzója megjelent a trónörökös előtt, hogy az udvari etiquette szabályai szerint búcsút vegyen tőle, mielőtt új missiója teljesítésére hajóra szállna: az izgatott, önuralmától régóta cserben hagyott királyfi kebeléből az elnyomott ellenszenv elemi erővel tört ki . . . Íme, itt áll előtte az az ember, a ki az ő hosszú évek óta keservesen ápolt, dédelgetett, nagyra nevelt vágyait, reményeit most mind megsemmisíti, élete czéljától őt elüti, boldogságát megöli, itt áll előtte hideg udvariassággal és fejet hajtva, míg bensejében bizonyára gúnyosan mosolyog ő rajta, a hajótöröttön! Isten legyen irgalmas lelkének — s szó nélkül ragad tört Don Carlos a mitsemgyanító Alba ellen. Alba védekezik. A zajra belép a szolgálattevő kamarás, a királyfit még fölemelt törrel látja s megrémül, de Don Carlos egy szempillantás múlva leereszti karját és sietve távozik.

Ez után az irtózatos jelenet után a király még az nap tanácskozott Albával s e tanácskozás eredménye gyanánt szomorúan constatálta a király, hogy fia absolute kormányképtelen.

Bizonyos az, hogy Don Carlos e napon megszűnt trónörökös lenni. Fülöp egyébként e tettért nem büntette meg fiát, mert a beteg ifjú kedélyét tanácsosabbnak látszott kímélni; csak megdorgálta, hogy magaviseletét nem tűri tovább. Ha apja vagyok is — mondá — de király is vagyok s alattvalóimat jogtalanságok és veszélyek elől megóvni kötelességem. Sőt még messzibb ment atyai gyöngédségében Fülöp; érzelmei nyomorúlt gyermeke iránt, a kinek utóvégre is ő adta az életet, azok az érzelmek, melyektől a szerető szülők szíve beteg és szerencsétlen magzataik iránt még talán hangosabban dobog föl, mint a boldogok és egészségesek iránt, a királyt elkeseredett fia megengesztelésére, kibékítésére készíteték. Fontolóra vevé, hogy komolyan gondolkodni nem tudó fiának az a szerencsétlen rögeszme s reményei megghiúsulása, mennyi kint okozhat s elhatározá, hogy a lehetetlen kívánságért legalább bő kárpótlást ad neki. Fölemelte hát apanage-át 60,000 aranyról 100,000-re; aztán megígérte neki, hogy mivel véglegesen még nem mondott le németalföldi útjáról, hát, ha elmegy, őt is magával viszi; végre, hogy Don Carlos becsvágyának is kielégítést nyújtson, elrendelé, hogy az államtanács és a hadi tanács fia lakásán s fia elnöklete alatt tartsa ezentúl üléseit.

Az apai jó akarat e nyilatkozatai előtt, melyekhez hasonlóban kevés trónörökös részesült, el kellett volna oszolniok Don Carlos lelkében azoknak a felhőknek, melyeket ott a gyanú és képzelődés szele kergetett össze — ha agyában az egyensúly nincs még megzavarva. De ezt az egyensúlyt a lassú lépésekkel haladó szörnyű betegség már megbontá. Míg szeme gyönyörködve tekintgetett azokra a zászlókra s jelvényekre, melyek az udvarnál a németalföldi úthoz, a bevonuláshoz készültek: gondolatai tekervényes úton veszték el. A francia követ írja 1567 augusztusában, híreit a királynétól merítve, hogy Don Carlos titokban pénzt gyűjtött valami vállalatra s udvarmesterének meghagyá, hogy atyja tudta nélkül 200,000 aranyat vegyen föl kölcsön az ő számára. Mire volt volna e pénz, mi nem tudjuk; de megtudta a király s bánatosan panaszkodott nevének, mennyire fáj neki fia e csínyje s magaviselete, s ha

nem tartana a világ beszédétől, már régen egy toronyba záratt volna a fiút.

A mit hát Don Carlos e pénzzel tenni akart, nagyon furcsa dolog lehetne. Mert beteg lelkének kitöréseit bármi irányban sem tudta már esze, belátása elnyomni. Hiába való volt az új tisztesség: egyik kihágása a másikat érte; mind hírnökei annak az örök éjnek, mely értelmét nem sokára beborítandó vala. Most azt hozták hírül az apának, hogy Don Carlos egy előkelő kamarását minden ok nélkül arczul üté s aztán jókedvűen mondá el, hogy már félév óta viszketett e pofra a tenyere. Majd annak jött híre, hogy ruhatárnokát az ablakon akarta minden ok nélkül kilökni s meg is teszi vala, ha nehány úr véletlen útját nem állja. De megsebzí istállójának 23 darab lovát csupa passióból úgy, hogy beledöglenek s aztán atyja főlovászához megy, nagy esküvéssel kikéri kölcsönbe atyja kedvencz hátságát és azt is agyonszurkálja. Az éjtszakákat Madrid legpiszkosabb, leghírhedtebb helyein tölti, botrányt botrányra halmoz, olyanokat tesz, hogy leírni nem lehet s egyetlen igaz barátja, dr. Suarez, palotájának rendőrfőnöke, a ki mintha öreg bátyja volna, úgy szereti, kérve kéri őt: hagyjon föl hihetetlen cselekedeteivel, mert azt kell hinnie, hogy nem keresztyén. Mind hiába. Kicsapongásai oly irányt vőnek már 1567 végén, hogy elfogatásakor udvarmestere, Ruy Gomez, az angol követ előtt arra a mondásra fakadt, hogy Don Carlos a leghitványabb, legdesperatusabb, társadalmi érintkezésre legalkalmatlanabb ember, a kivel valaha érintkezett s a kinek szabadságát korlátozni immár nagy ideje volt. Ha nem volna visszatetsző, mondja Büdinger, több mint háromszáz esztendő dologra időszerű kifejezést alkalmazni, azt kellene róla hinnünk, hogy moral insanity-ban szenvedett.

Schiller azt mondatja az első fölvonás második jelenetében Don Carlossal Posához:

Ach, Roderich!

Enthülle Du dies wunderbare Räthsel
 Der Vorsicht mir: Warum von tausend Vätern
 Just eben diesen Vater mir? und ihm
 Just diesen Sohn von tausend bessern Söhnen?
 Zwei unverträglichere Gegentheile
 Pand die Natur in ihrem Umkreis nicht.

És a költőnek igaza van. Soha nem volt még apa és fiú közt nagyobb ellentét, mint Fülöp és Don Carlos között. Amott egyfelől az apa, ki egy talán nem helyes, de nagy eszme szolgálatában, egy hosszú életen keresztül törhetetlen buzgósággal, csüggedetlen és komoly szorgalommal áldozza föl minden idejét az államnak. Emitt másfelől a fiú, a kinek bomló agyában és beteg lelkében egyik oktalan gondolat a másikat kergeti.

Nem csuda, ha Fülöp minden bizalmát, reményét, hitét és szeretetét elvesztvén fia iránt, lassanként teljesen elidegenedett tőle. S viszont a fiú szívében ádáz gyűlölet vert gyökeret apródonként atyja ellen. Lelkén kínos nyűg az atyai hatalom, melyet pedig soha nem éreztek vele s fekete keserőséggel tör ki nemzője ellen. Atyjának minden tettét, intézkedését nyíltan helyteleníti, sőt gúnyolja; ellenszenvének sehol és soha nem haboz kifejezést adni; hű embere, dr. Suarez, megható levelekben az Istenre kéri őt, irtsa ki szívéből azt az oktalan indulatot atyja ellen, mert lehetetlen, hogy különben Isten büntetését kikerülje. De hiába. Már 1567 szeptemberében azt írja a madridi francia követ úrnőjének Párisba, hogy Fülöp és Don Carlos egyaránt gyűlölik egymást s ha Isten másként nem intézkedik, nagy szerencsétlenség fog e viszonyból kifejlődni.

És ez a szerencsétlenség hamar bekövetkezett.

Midőn 1567. őszén Fülöp politikai okok miatt németalföldi útjának tervét végkép elejtette s így Don Carlos minden reménye megszűnt, hogy atyját oda kísérheti s majd aztán ott maradhat helytartónak; noha az államtanács tárgyalásaiból senkinek nem volt jobb alkalmja nálánál meggyőződni a felől, hogy Fülöp a tervet csakugyan politikai tekinteteből ejtette el: a hóbortos királyfi ezt ő ellene intézett lépésnek magyarázván, elhatározá, hogy vágvainak csellel vagy erőszakkal, de érvényt fog szerezni. Nem valószínűtlen, hogy szemei előtt példaképen ősenek, Katholikus Ferdinándnak, testvéröccsese, Don Carlos, Viana hercege lebegett, a ki atyja ellen többször föllázadt és harczolt vala. Az a körülmény, hogy Fülöp a vianai hercegre vonatkozó iratokat, fia elfogatása után, a levéltárból kivétette, arra mutat, hogy Don Carlos lefoglalt papírjai közt valami vonatkozás volt a vianai herceg példájára. Don Carlos elhatározá, hogy Spanyolországból megszökik. Két megbízható fiatal apródját megbízó levelekkel és utasítással ellátva október havában néhány grandhoz küldé, 600,000 arany kölcsön beszerzése

czéljából. A levelekben arra szólítá föl a grandokat, hogy miután neki ő reájok egy igen fontos nagy úthoz szüksége van, legyenek készen. Útja czéljául pedig egyelőre Németországot — nem Nemetalföldet — s Anna főherczegnő nőül vételét jelezte. A spanyol grandok, ismervén Don Carlost, válaszaikban, mintha összebeszéltek volna, késznek nyilatkoztak szolgálatára lenni, ha kívánságai a király akarata ellen nem irányúlnak. Sőt némelyek, válaszaik másolatát s a trónörökös levelét beküldötték a királynak. Elfogatásakor elkobzott irataiból kitűnt, hogy Don Carlos a szökés után a spanyol flottát akarta kezei közé keríteni. Ugyancsak ez iratok közt volt egy nagy halmaz levél, melyeket a spanyol grandok, tanácsosok, tartományi és előkelőbb városi hatóságok számára, szökése sikerültének esetére volt elküldendő. Ezekben azt állítá, hogy a király az ő házasságát azért ellenzi, mert azt akarja, hogy második nejétől (Valois Erzsébettől) született leányai — a kikre Don Carlos mindedig nem volt féltékeny — legyenek örökösei. Ezért emlékezteti Don Carlos e levelekben az illetőket hódolati esküjökre; tudatja velök, hogy tanácsukat ki fogja kérni, bárhol tartózkodjék is a világon s fényes jutalmakat helyez kilátásba nekik, ha hozzá hívek maradnak. Megírt egy csomó levelet, ugyancsak szökése alkalmára, Európa egyes uralkodóihoz is, melyekben ezeket arra kérte, hogy őt el ne ítéljék, mert arra a mit tőn, rá volt kényszerítve. Írt a császárhoz is egy levelet, melynek azonban nem tudjuk tartalmát s végre asztala fiában ott hevert egy levél atyjához czimezve, melyben tudatja atyjával, hogy azért megy el udvarából és birodalmából, mert már évek óta túri a bántásokat s tovább tűrni nem képes.

Íme az üldözési mánia.

Mutatják e levelek, hogy a spanyol királyfi már többé nem tudta, mit cselekszik. Rögeszmeje: hogy neki menekülnie kell atyja udvarából, bűvös és borzasztó erővel mozgatta s e rögeszme mellett csak a gyűlölet lángja lobogott lelkében atyja, vélt üldözője ellen, a ki néhány hónappal ezelőtt — mint említém — a lehető legnagyobb kitüntetésben részesíté szerencsétlen gyermekét. Ebben az időtájban jegyezte föl Don Carlos — mert szokása volt minden tervét, gondolatát, a mit vele beszéltek, a mit neki tanácsoltak, papirra tenni — azon «ellen-ségei» nevét, a kiket «halálüg üldözni» elhatározá, mint azt elkobzott iratai mutatták. E «halálos ellenségek» jegyzékében

első helyen állott atyja neve s csak ezután jöttek Ruy Gomez, Alba és mások. És ebben az időtájban kéregette a papoktól és a szerzetesektől azt a szenteletlen ostyát, a melylyel áldozni akart, mert szentelt ostyát — úgymond — vennie nem szabad, mivel valaki ellen «halálos gyűlölet» lakozik szívében. Sőt a megrémült szerzetesek némelyikének ki is mondá, hogy mély gyűlölete atyja ellen irányúl.

Lehetetlen, hogy a király ne bírt volna már régebben is tudomással fiának oktalan nyilatkozatairól, a melyekkel atyja elleni gyűlöletét kimutatta. Már december elejétől kezdve vagy talán még előbbi időtől fogva, nem is szólt már a király Don Carloshoz. S midőn a szenteletlen ostya hírének neki megvívék, vagy e hírre, vagy Don Carlosnak ekkoriban tett előtünk ismeretlen nyilatkozatára, 1568 január 13-kán az Escuriálból, a hová az Alcasarból december 22-dikén költözött, Madrid minden templomában és kolostorában imádkozást rendelt el Fülöp, hogy Isten neki tanácsot adjon s elméjét fölvilágosítsa bizonyos szándeka kivitelénél. Mi volt a király e szándeka, nem tudjuk; de valószínűen fia elfogatására irányúlt.

Nesztét vette-e Don Carlos, vagy nem, a király e templomi rendeletének, nincs róla adatunk. Bizonyos csak az, hogy megtépett lelke e napokban szakadt foszlányokra. Mutatja ezt Don Juan esete, a később oly híressé vált illegitim herczegé, a ki Don Carlosnál valamivel fiatalabb, ennek nagybátyja s játszótársa, Fülöpnek törvénytelen öcsese volt, a kihez a királyfi mindig gyöngéd vonzalommal ragaszkodott s a ki az ő «barátjai» jegyzékeben, mint «az ő nagyon kedves és nagyon szeretett rokona» a jóságos mostoha anyával legelől áll. Erre a mindig kedvelt emberére és barátjára e napokban kardot vont a beteg lelkű királyfi s fegyveres kezzel akarta kényszeríteni, hogy mondja el ő neki, a miket a király Don Juannal, titkos összejöveteleikben beszélgetett, mely titkos vagy nem titkos összejövetelekről azonban csak Don Carlos beteg phantáziája tudott.

Az üldözéstől való félelem roppant lelki szenvedései között villant meg agyában az őrzöngő királyfinak az a borzasztó gondolat, hogy — megöli atyját.

A királyt 1568 január 17-dikére várták vissza az Alcasarba, a honnan, mint már említém, 1567 december 22-dikén távozott. Ezt a napot, atyja megérkezése napját, tüzte ki Don

Carlos szándéka kivitelére. Egyedül azonban nem merte végrehajtani tervét; ahhoz társat keresse. De kit? Most mondám, hogy Don Juan kedvence volt neki. Az eleven eszű, vidám és kedves fiatal ember személyisége vonzotta Don Carlost is, mint annyi más férfit és nőt Don Juanhoz s ez az illegitim de elismert királyfiú, akár szánalomból, akár szeretetből, akár számításból jó, sőt nagyon bizalmas lábon tudott a gyanakvó természetű trónörökösrel mindvégig maradni. Don Carlos hát — ez mutatja beszámíthatatlanságát — Don Juant vont be örült tervébe, mintha ez a terv valami séta- vagy mulatságterv volt volna.

Épenséggel nem valószínű, hogy Don Carlos a maga apagyilkossági szándékát végre is hajtotta volna; valószínűbb, hogy a félelem hatása lebilincseli elméjét, vagy hogy egy lucidum intervallum után meg is feledkezik róla. De Don Juan — nagyon érthető — megrettent az előtte egyszerre a maga teljes örültségében mutatkozó királyfitól s a beteg agyú Don Carlos tervét közölni akarta a királylyal.

Mínt hogy Don Carlos január 17-dikére tűzte volt ki apja megölését, Don Juan pedig e tervet az az nap este megérkező királylyal minden áron tudatni akarta, rábírta Don Carlost a kivitel elhalasztására s e végből január 18-dikán, vasárnap, déli egy órára találkát kert a dolog bővebb megbeszélésének ürügye alatt a trónörököstől. Don Carlos a találkába s az elhalasztásba beleegyezett s még január 17-dikén este kezét esókölt megérkező atyjának, sőt január 18-dikán délelőtt az udvari kápolnában misét is hallgatott vele s mint pár nappal később a francia követ jelenti, oly nyugodt volt, hogy még retrospective sem lehetne rajta bármit észrevenni.

Január 18-dikán déli egy órakor Don Juan Fülöp tudtával egy levélkét küldte Don Carloshoz, azt közölvén vele, hogy a kitűzött találkára nem jelenhet meg, mert nagyon rosszul érzi magát, de szerdán éjfél után egy órakor okvetetlen meg fog jelenni a szükségesek megbeszélésére. Erre az üzenetre — mondja a madridi pápai nuntius (a ki itt Delfino bíbornokkal, Miksa császár római titkos levelezőjével együtt a főforrás) — Don Carlosnak gyanúja támadt, hogy a király valamit talán mégis megtudott a tervből s ugyancsak rosszlúllét ürügye alatt ágyába feküdt, várva a történendőket. S a király csakugyan hívatá fiát, a ki azonban magát betegségével menté ki.

Óriás lelki küzdelmek között telhetett el Fülöpnek is, Don Carlosnak is a délután s az este. Mit érzett e kínos órák alatt a király, csak Isten a megmondhatója, — de elhatározásával éjjelre készen lőn. Éjjeli 11 órára magához hivatá Ruy Gomezt a herceg főudvarmesterét, Don Antonio nagypriori, Feria herceget és Don Quijada Lajost s «minek utána ezekhez úgy beszélt — írja a nuntius — a mint még ember emberhez nem szólt volt, leindula fia lakosztálya felé», a mondott négy főúr és két kamarás kíséretében, fáklyák nélkül, síri csöndben.

Mikor a király belépett fia hálósobájába, gyertyát gyújtottak előtte. Don Carlos az ágyból kiszökve rémülten kérdé: «mi ez? mit akar Főlséged a tanácsosokkal? meg akar engem ölni? ... Öljön meg vagy én magam ölöm meg magamat!»

— Nem akarlak, légy nyugodt — mondá a király s a nagy kandalló lobogó tüzebe ugrani akaró fiát föltartóztatá.

Don Carlos térdre bukott atyja előtt, majd végig feküdt a padlón s jajongva sírta, hogy: öljetek meg! öljetek meg! Majd nemsokára az ablaktáblákat szegeztek be s míg a szegény herceg kétségbeesetten jajgatta, hogy ő nem örült, csak kétségbeesett», a király átadá Feria hercegnek Don Carlos kardját és személyét s fia szekrényei kulcsait maga előtt fölvetetvén, komolyan, méltóságos fájdalommal távozott.

Mint tűz az őszi avarban, oly gyorsan terjedt el az elfogatásnak s az elfogatás okának híre a palotában s az udvari körök között. A francia követ tüstént tudatá Medicis Katalinnal. De Fülöp megbagya bizalmas grandjainak, hogy az apagyilkosságról vagy akár lázadási tervekről szóló híreket kereken és határozottan czáfolják meg. Ezt minden ember természetesnek fogja találni, most háromszáz év mulva is, a mint természetesnek találták akkor is azok, a kik biztos csatornákból meríték tudomásukat. Ezért van az, hogy Európa fejedelmeihez, rokonaihoz s a spanyol grandokhoz intézett leveleiben, a melyek által fia elfogatásának tényét tudatja, vagy egyszerűen csak arra utal a király, hogy eljárása a közjó érdekében s beteg «természetű» fiának javáért van, vagy éppen (mint például a pápához írott levelében) határozottan tiltakozik a föltevés, meg a kósza hír ellen, mintha fia az ő élete vagy érdekei ellen bármit is forralt

volna. Még Alba sem kapott az elfogatás okáról más értesítést urától, pedig ő legjobban ismeré Don Carlost. Hivatalosan minden efféle hírt tagadtak; a valót csak a legszigorúbb discretio terhe mellett tudta meg egy-két befolyásosb diplomata, mint a hogy például Espinosa bíbornok bevallotta azt a nuncius előtt; sőt hozzátevé, hogy a király nem annyira az ő személyére irányuló tervek miatt fogatta el Don Carlost, miután ő maga csak megvédelmezhetne volna magát fia ellen; hanem Don Carlosnak egy még gonoszabb terve miatt, melytől a király már két év óta tart. Hogy ez a «gonoszabb» terv mi? vajon kis mostohahúgai megöletésének terve-e, más-e? azt Fülöp és Espinosa magokkal vitték a sírba.

A szerencsétlen királyfi sorsát mindenki szánta; de igaz részvét tárgya volt az apa is, a kinek intézkedését grandjai ép úgy mint az idegen hatalmak követői kivétel nélkül helyeselték.

Don Carlos pedig fogságában, mely nem politikai fogolye, hanem egy közveszélyessé lenni való lelki betegé volt, mind gyorsabban haladt a szellemi s testi fölbomlás lejtőjén lefelé. Napokig mezitelen járt s hált a toronyszobában, hol egykor I. Ferencz is fogva volt; rémítő szitkokat szórván atyjára dühös óráiban. Lenyelte nagy briliántos gyűrűit; aztán neki állt, elkezdett koplalni, napokig nem vévén magához víznél egyebet; majd olyan tisztátalanságokat követett el, hogy mint a francia követ márczius végén írja, lehetetlen volt őt tökéletes örülnök nem tartani. Kínzó szomja e közben egyre fokozódott, a jeges, havon szűrt vizet lihetetlen mennyiségben itta s ebbeli kívánságának eleget kelle tenni, mert sokkal nagyobb kihágásokkal fenyegetődött. De ez a hidegvíz-ivás lön aztán elsatnyult, teljesen csonttá s bőrré aszalt testének megöloje is. Július 17-dikén hideg fogoly-pástétomot kívánt s rá 300 uncia, azaz mintegy 11 liter jéghideg vizet ivott meg s halálos beteg lett tőle. Július 22-dikén a megváltó halál képe előtt elméje tisztulni kezdé, úgy hogy végakarátát hű emberének, dr. Suareznek tollba mondhatta s július 24-dikén megszűnt élni. Hogy természetes halállal múlt ki és hogy a halálához fűzött regék egytől-egyig hazugok, annak számtalan tanúja van: az a két grand s az a hat tanácsos úr, a kiknek őrizetére bízva volt s az a sok grand s az idegen hatalmak követői, a kik holttestét tüstént halála után megttekinték . . .

... Alig múlt el két hónapja annak, hogy Don Carlos haláláért Madrid összes lakossága a kilencz napi gyászt letette: már ismét megkondultak a spanyol székváros harangjai, elsiratni a szerencsétlen király második nejét, a szép Valois Erzsébetet, a kinek szintén Schiller emelt örök emléket drámai költeményében. Az erkölcsileg kifogástalan, szép és jámbor, mindenki által szeretett és becsült ifjú, különben történetileg teljesen jelentéktelen asszony — a legnagyobb ellentéte anyjának, a cselszövő Medicis Katalinnak — megérdemli a nagy költő által keltett rokonszenvet. De nem Don Carlossal való viszonyáért, melynek épenséggel semmi alapja nincs. A szegény nőnek más, egészen más titka volt, mely halálának is okozója lön. Nagyon szerette édes anyját, de még jobban félt tőle, a lelketlen asszonytól, a ki azzal a rémítetéssel tartá vak engedelmességben, azzal a rémítetéssel igyekezett politikai tekintetben kizsákmányolni szegény jámbor leányát, hogy ha nem engedelmeskedik neki a távolból is mindenben, hát férjével, Fülöppel, tudatni fogja azt a borzasztó betegséget, melyet nagyatyjától I. Ferencztől örökölt volna — állítólag — a szegény unoka. Ez a betegség, melyről csak gyaníthatjuk, hogy mi (talán epilepsia) lehetett, de a mely valójában talán nem is létezett, mint Damokles kardja függ vala a boldogtalan fiatal asszony minden életöröme fölött. «Tudod mit jelentene, ha észrevennék bajodat; ha férjed megtudná, légy meggyőződve, örökre kerülne!» — e szókkal ijeszté őt anyja, mint még gyermek asszonykát. És a gyöngé teremtés e — mondom talán nem is létező — baj ellen kuruzslók és orvosok titkos szereit szedte és alkalmazta folyton, melyek aztán neki gyakran veszedelmes betegségeket, sőt 1568 október 3-dikán halálát okozták.

Az özvegyen maradt király 1570-ben nőül vette Miksa császár leányát, azt az Annát, a kinek arczképeért egykor örült fia rajongott.

Ez volt az a Don Carlosnak szánt jegyes, a kiből aztán a mende-monda és Schiller költeménye Valois Erzsébetet, a királyfi mostoha anyját faragta...

Az igazi Don Carlos valódi története pedig az, a mit a föntebbi lapokon előadtam. Szomorú igazság: egy örült regénye.

... És most hadd fejezem be e sorokat azzal, a mivel Büdinger befejezi: Fülöp hatalmas birodalma összeomlott. Tűz emészté meg a Don Carlos catastrophájáról szóló eredeti, titkos államiratokat. Tűz emészté meg a királyi palotát, melyben Don Carlos foglyúl élt s meghalt. De élni fog örökre ama fájdalmas lelki küzdelemnek képe, melyet a lélekerős király a maga lelki-beteg fiának rögeszméivel folytatott...

KÁROLYI ÁRPÁD.

HARMADIK LAPPFÖLDI ÚTAM.*)

Nem akarom a mélyen tisztelt Akadémia figyelmét útasom általános részleteinek elmondásával fárasztani, mert hisz megtettem ezt már, midőn második útam eredményével számoltam be. Most is ugyanazon útasági irányt követtem, gyorsan keresztül haladtam Németországon, Svédország délnyugoti vidékein és a norvég fővárost érintve, Drontheimban szálltam hajóra.

Mióta utoljára itt jártam, rendkívül megélnékült a hajóforgalom. A nyári időszakban hetenkint négyszer megy föl pósta-gőzös egész a Nordkapig és azonkívül kétszer hetenkint külön turista-gőzösök is bejárják az éjszak legszebb vidékeit. Én a megérkezésem napján induló *Kong Halfdan* pósta-gőzöst kerestem föl, hogy azon jussak el mindenek előtt Tromsöbe, a hová június második felében évenként át szokott jönni néhány lapp család a svédországi Tornio lappmark karesuandói egyházkerületéből.

A hajón igen tarka közönség verődik össze és legérdekesebbek a fődélzet útasai. A hatvanhetedik fokon túl gyakrabban láthatni ezek között lappokat is. Trondhjemtől való elindulásunk ötödik napján reggel fölébredve, a fődélzeten én is találtam két lapp nőt, egy idősebbet és egy fiatalabbat, a ki amannak a leánya volt. Nem akartam a kedvező alkalmat elszalasztani és miután néhány Qvigstادتól gyűjtött mesécskének fölolvastatása által jó kedvre hangoltam őket, hosszas nógatas után rá tudtam venni az egyiket, hogy az olvasott mesét

---

*) Fölolvastatott a m. t. akadémia 1891 november 23-dikán tartott ülésében.

az ő nyelvjárásán mondja el, a másikat pedig, a ki értelmesebb volt, hogy a főbb nyelvtani alapokra nézve fölvilágosítással szolgáljon. Másfél órai vesződség után nagy nehezen végig mentem segítségökkel a névragozáson, az igeragozásból a jelen és múlt idő alakjain és főbb vonásokban a nevezetesebb, e dialektust jellemző hangtani sajátosságokat is össze bírtam állítani.

Még az nap este Gibostadban, már Tromsö közelében egy másik lapp is szállt a hajóra, a ki Karesuandóból jött rénnyjával a norvég partvidékre. E lappnak azonban nem sok hasznát vettem. A mint tapasztaltam, ennek a lappnak igen kifejlődött kereskedői szelleme volt. Hetenkint kétszer, háromszor utazott Tromsöbe és vissza Gibostad vidékére, hogy otthon nagy ügyességgel elkészített lapp tárgyain az ezeken kapva kapó turistáknál túl adjon. Egész kis raktárt hozott magával lauhku (tarisznyá-)jában a rénszarvas-csontból faragott kanalakból, késekből, tűtartókból és rénbőrből készült bocskorokból, dohány- és pénzes zacskókból. Sokkal jobban érdekelte az, hogyan adjon ezeken túl, mint sem hogy lapp tudományt áruljon es épen azért csak egy csomó szavat bírtam tőle lejegyezni.

Éjfél után két óra felé érkezünk meg Tromsöbe. Ezúttal azonban nem szálltam ki, hanem tovább útaztam Norvégia legéjszakibb részeibe, hogy egy pillanatra a finmarki lappok életébe is betekintsek. Hammerfest utczáin számos ögyelgő lappra akadtam, a kik e népfajnak a söpredékét alkotják és a kik közül egygyel sem bírtam szóba állni a nélkül, hogy mindjárt második szavukban skilling-et ne koldúttak volna tőlem. Egy ilyen lappal, a ki a halászat idején napszámosként szokott szegődni egy-egy tehetősebb norvég halászhoz, a lakására is elmentem, mely a városon kissé kívül esett. Inkább bódénak nevezhető házikóban lakott, de örültem, mikor ismét kiszabadultam bűzhödtt levegőjű, kívül-belől szeméttel, piszokkal borított tanyájából. A tehetősebb lappok magából a Qualö sziget belsejéből szoktak ide jönni a partján épült Hammerfest utczáira, hogy egyes cikkeket vásároljanak, de különösen, hogy pálinka-ivás utáni vágyukat kielégítsek.

Ezen, egész a Nordkapig folytatott, inkább turistikai kirándulásból visszatérve Tromsöben állapotam meg s itt harmadfél napot töltöttem főleg azon czélból, hogy az ott tartózkodó karesuandói lappoktól öt év előtt gyűjtött szókincset még egy-

szer átnézzem. Tromsönek azonban a lapp nyelvet kutató előtt más fontossága is van. Ez lett újabb időben a lappok közti hit- és műveltség-terjesztésnek központja. Van tanítóképzője, melyben rendszerint találhatunk egy-két lapp születésű tanítójelöltet is és az intézetnek élén olyan férfiú áll, a ki a lapp nyelv tudományos búvárlása és gyakorlati művelése által egyaránt kitűnik. Qvigstad K. Y., mint öt évvel azelőtt, most is lekötelező szívességgel fogadott. Útbaigazításokat adott, merre találhatok lappokat, ha majd délebbre Saltdalen vidékére útzom; rendelkezésemre bocsátott egy a seminariumában tartózkodó, Finmarkenből való lappot, a kivel a vidékebeli fontosabb hangtani jelenségeket, különösen a diphthongusok bonyolult szereplését, átvettem; azon kívül egész sereg olyan lapp irodalmi terméket ajándékozott, melyeknek csak máról holnapra való életök van és melyekhez ép azért igen nehezen vagy egyáltalában nem lehetne hozzáférni. Mindjárt a m. t. akadémia részére is átadott belőlök egy-egy példányt s kötelességemnek tartom, hogy e helyen is kifejezzem érte köszönetemet. A kapott lapp dolgok részint halászatra, vadászatra, és hegyi lappokra vonatkozó hirdetések és törvények, részint a lappok vallásos életének előmozdítására irányuló prédikációk, zsolnárok és apró kis elbeszélések. Különösen érdekesek a zsolnárkönyv, keletkezésénél és az elbeszélések megjelenésök alakjánál fogva. A zsolnárkönyvet ugyanis egy Bakke András vagy a mint magát lappúl nevezi, Jovn bardne Anders Bakke (János fia Bakke András) nevezetű lapp ember írta, illetőleg fordította le a norvég egyházi zsolnárokból a szokásos könyvnyelvtől több tekintetben eltérő dialektusra. Maga is nyomatta ki Tromsöben 1874-ben, még pedig már második kiadásban. Ránk csak ez a második kiadás maradt, de ez sem teljesen és ez is elkallódott volna örökre, ha a könyvnyomtatónál véletlenül rá nem bukkan Qvigstad egy csomó ott maradt ívre. Teljes példányt csak egyetlenegyvet tudott ezekből összeállítani és ez az ő birtokában van. Azon kívül még vagy öt-hat csonka példányt menthetett meg az enyészettől, a melyek közül három darabot magammal hoztam. (Ezekből a hozott példányokból a 65—128. lap és a vége hiányzik.)

Svédországban és Norvégiában, különösen a legéjszakibb részekben gyakran található vándor apostolokat, a kik rendszeren a félreeső helységeket és vidékeket keresik föl, hol a lakos-

ság a templom távolsága és az ehhez való jutás nehézsége következtében ritkán vehet részt isteni tiszteleten. Ilyen helyeken a vándor apostolok gyűjtik magok köré a közönséget és betanult prédikációkkal, zsoltárok és imádságok olvasásával serkentik áhitatra, vallásosságra. Rendesen közönséges, műveletlen emberek, egyszerű parasztok, éjszakai többször lappok ezek a vándor prédikátorok, a kik kenyérkeresetből is űzik ezt a mesterséget. A kevés hivatott közt több a hivatlan, kiknek működését még a papok sem kísérik jóindulattal, mert többet ártanak, mint használnak. Magam kétszer voltam jelen ilyen vándor prédikatori szereplésnél. Az egyik különösen élénk emlékezetemben maradt. Öt évvel azelőtt Hatfjelddalban tartózkodván, egy napon jelentette háziasszonyom, hogy «bö» vagyis imádság lesz a házában, az emberek már össze vannak gyülekezve, nem jönnek-e én is hozzájuk. Mire lementem, a Svédországból átjött missionarius, így nevezte magát, már javában fújta kenetes hangon előadott beszédét. Sötét képekben tárta föl a hallgatók előtt a pokol rémeit, mindenféle változtatban szólította föl őket bűnbánatra s beszédének hatása oly nagy volt, különösen az asszonsyeregbe, hogy egyik-másik alig tudott megjuhászodni a görösös zokogástól. E missionariusok ájtatoskodó fölléptével gyakran rikító ellentétben van életmódjuk. Parasitákként élösködnek egyes hiszekeny családokon és Hatfjelddalban, mint nekem az odavaló pap mesélte, tizenhét nő siratta meg egy ily alakoskodónak ocsmányságait.

A mi Bakke Andrásunk is vándor prédikátor volt, de úgy látszik, a hivatottak közé tartozott. Legalább arról tanúskodik testes zsoltárfordítása. Kiadójuk, elárúsítójuk önmaga volt. Mikor az első ív ki volt nyomtatva, bejárta vele a lappok kunyhóit, elénekelt a benne foglalt zsoltárokat és csekély árért eladogatta. Mihelyt annyi pénze volt együtt, hogy a következő ív nyomtatása kitellett belőle, visszatért Tromsöbe s aztán a kinyomtatott folytatásokkal újra kezdte vándorútját. Ez az oka, hogy némely ív, a melynek jobb kelete volt, teljesen elfogyott.

A vándor predikátorok intézményének szervezését újabb időben a Tromsö városában alakult «Norsk Finne-Mission» (norvég lapp-térítő társaság) vállalta magára, a mely nem csak több jóra való hivatott, nagyobb részt lapp eredetű «reise-predikant»-ot küld ki főleg a lästadianusi tanoktól fenyegetett vidékekre, hanem kiküldöttei és a papok útján számos imád-

ságos s egyéb vallási könyvet és szentírásbeli példányokat is osztogattat szét a szegényebb vagy a hit iránt közönbösebb lappok között.

A magammal hozott hét darab, külsejére nézve a mi ponyvairódmalmi kiadásainkhoz hasonlító termék is a vallást akarja szolgálni. Egyszerű, sokszor egygyűjű történetkéek ezek, melyeknek azonban megvan a hatásuk az egyszerű emberekre. Mindegyiket egy kis kép díszíti, melyeknek ép úgy, mint a történetkéeknek, csak az a bajuk, hogy nem lappokat ábrázolnak és nem az ő életviszonyaiból vannak merítve. E kis elbeszélések közül három tisztán lappul van írva, négy azonban norvég fordítással is el van látva.

Tromsöben még a különösen lapp dolgokban gazdag múzeumot is megtekintettem. A pogány korból származó néhány tárgyon kívül, mint a varázsdob, a stallo csöve, melylyel a monda szerint az emberek vérét szokta kiszívni, a lappok életviszonyaira vonatkozó majd minden régibb és újabb eszközt megtalálunk itt. A különböző vidékek öltözékei, a halászó és vadászó szerek, a háztartásban használt tárgyak, a házi iparukra vonatkozó igen érdekes kezdetleges eszközeik, nyári és téli sátoruknak, turfakunyhójuknak, bódéjuknak mintái stb. szépen, áttekinthetően, szakértelemmel vannak csoportosítva.

Miután e városban elvégeztem dolgomat, a Nordland nevű hajóval délnek fordultam és Bodöben állapotdtam meg. Ez a tengerparti városka a legalkalmasabb kiinduló pont több lapp nyelvjárás kutatására. Innen mennek a helyi hajók hetenkint egyszer-kétszer éjszak felé az Ofoten-, Tys- és Foldenfjordba, dél felé a Beieren- és keleti irányban a Salten- és Skjærstadjordokba, a melyekben részint állandóan laknak többnyire a szomszéd országból átköltözött lappok és a melyekből másrészt néhány napi fárasztó útazás után a Svédországból élő lappokhoz is el lehet érni.

Bodöben két napig kellett vesztegelnem, míg a Skjærstad és Saltenfjordba vivő helyi hajó elindult. A mint az első napon a postára megyek, az útczán egy lappot láttam meg. A Foldenfjordból jött ide csolnakon egy társával és ez útjárta huszonkét órai evezésre volt szüksége. Azért keresték föl a távol Bodöt, hogy lisztet, czukrot és kávét vásároljanak. Minthogy a vásárlást már elvégezték, rábeszéltem, hogy jöjjön velem a lakásomra. Nem is sokáig szabódott és elindultunk a vendéglő felé.

Útközben betértem az üzletbe, hogy közönséges és bagó-dohányt vásároljak lappom számára és ez által nagyobb kedvet csináljak neki a rá várakozó unalmas munkára. Lappom a vásárlás alatt kint maradt, midőn azonban kiléptem, nem volt se híre se hamva. Meggondolhatta a dolgot s ott hagyott a faképnél. Szerencsére hamar kitudakolhattam, merre ment s nem sokára megtaláltam a tengerparton, a hol már megrakodott csolnakjában üldögélt. Öregebb társának biztatására aztán mégis ráfanyalodott a keserves dologra s néhány percz múlva már ott izzasztottam kérdéseimmal a vendéglőnek egy szobájában. Közbe-közbe kis szünetet adva neki, összesen mintegy hét órát töltöttem vele s ez idő alatt a foldenfjordi dialektusnak nem csak főbb alaktani sajátosságait állítottam össze, hanem egyes mondatokat és néhány elbeszélést is bírtam gyűjteni.

E vizsgálat alatt meggyőződtem, hogy a foldenfjordi nyelvjárás legközelebbi rokona annak, melyet hét esztendővel azelőtt a Lule lappmark jokkmokki egyházkerületében részletebben kutattam. És ez nagyon természetes is, mert a Foldenfjordban élő hét lapp család a jokkmokki egyházkerülethez tartozó Qvikkjokk vidékéről költözött át Norvégiába. A főbb eltérő hangtani sajátosságok, hogy az *ä* magánhangzó nemcsak a következő szótagbeli *ē*, *i* hatása alatt változik *ē*-re, hanem a név- és igeragozás egyéb alakjaiban is. Rendszeres változáson megy keresztül az *oa* diphthongus is, mely a ragozás bizonyos alakjaiban *ō*-ra változik. A mássalhangzók eltérése közül legszembeszökőbb, hogy a jokkmokki *c*-nek rendszeresen *č*, a *ɣ*-nek pedig *ʒ* felel meg, például jokkmokki *ohcot* «keresni» ige itt *ohčot* alakban él; *vaɣset* «menni» itt *važset*.

A tulajdonképeni tanulmányútam azonban csak most kezdődött. Július elején egy szerdai nap kora reggelén indultam el a Skjærstad és Saltenfjordot bejáró hajóval, hogy mindennek előtt a fjord végső állomására, Rognanba jussak. Tizenhárom órai hajózás után ott voltam a kicsiny, de e vidékre nézve igen jelentékeny helységben. A mint messziről közeledünk feléje, egész városkának képzeljük. Száznál jóval több épület emelkedik előttünk s a part mellett egész sereg kisebb-nagyobb csolnak himbálódik. Csakhamar azonban észreveszünk, hogy ez épületeknek csak igen csekély része lakott és hogy a legtöbb épület nem egyéb, mint bóde, tárház, melyekben a messze lakók halászeszközeiket és a templomba járás-

hoz szükséges holmiaikat tartják. A több mint hatvan kilométernyire benyúló rendkívül szép és aránylag termékeny Salt-dalennak (Sóvölgynek) Rognan a központja. Talán húsz lakóháza közt itt emelkedik az egész völgynek egyetlen temploma is, itt lakik az orvos s a templomtól félórára egy szomszédos tanyán a Fiskevaagnál a pap és a völgynek egyetlen hivatalos embere, a lensmand, a kiben a bíró, jegyző és rendőrtiszt egy személyben egyesül.

A hosszú völgynek közel háromezer lakosa van és ezek között öt vagy hat lapp-család. Földműveléssel, épületfához való törzsek kivágásával és szállításával, csonakkészítéssel foglalkoznak, januáriustól egész április közepéig pedig a Lofotok szigetcsoportján végbemenő nagyszerű halászatokban vesznek részt. A lappok kivétel nélkül szegény emberek, a kik még nem régen azelőtt Svédországnak arjepluogi egyházkerületében éltek, a hol rénszarvas-tenyésztéssel foglalkoztak. Egykét szigorú tél azonban tönkre tette rén-nyájukat és e régi lakósukkal szomszédos völgybe költöztek, hogy egy kis földműveléssel, napszámmal, halászáttal keressék meg kenyerüket. Az Evenesgaardban és Vasbottenben lakók még megtartották nemzeti viseletüket is, néhányan azonban, különösen az aszszonyok, már közönséges norvég ruhában járnak. Mindnyájan értik a norvég nyelvet is, a kis gyermekek pedig majdnem kizárólagosan ezt, s nincs messze az idő, mikor ez a csekély számú elzüllött töredék teljesen beleolvad a többi lakosságba.

Rognanba megérkezve, az ottani *gjästgiveri*-be (vendéglőbe) szálltam és első dolgom volt, hogy a lappok felől tudakozódjam. A kereskedőhöz utasítottak, a ki e tekintetben legjobb fölvilágosítást tud adni. Még az nap fölkerestem kettőt is s részint a Tromsöben, részint itt kapott útbaigazítások alapján megállapítottam további útazásom programját. Az egyik kereskedő említette ugyan, hogy itt közelében is lakik egy lapp-család, de mivel nem sokat bíztam az ilyen nagyobb helységekbe települt lappok nyelvismeretében s a norvég nyelv befolyásától már nagyon inficiálnak hittem, elhatároztam, hogy befelé indulok az országba s fölkeresem a nekem legértelmesebbnek dícsért lappot.

Másnap korán reggel akartam utazni, de mivel hirtelen förtelmes rossz idő támadt, delutánra halasztottam az elmenést. Addig, gondoltam, megnézem, miféle lappok azok, a kik Rog-

nan mellett laknak. Odamentemben az úton találkoztam egy norvég ruhába öltözött alig öt láb magas emberrel, a kinek egész tipusa elárulta, hogy lapp. Csakhamar megtudtam tőle, hogy ő ugyanaz a lapp ember, a kit keresek és elmentem vele a lakására. Rognantól talán tíz percznyi távolságra egy dombon volt a háza, mely semmiben sem különbözött a többi norvég szegényesebb házaktól. A picziny előszobába belépve meredek lépcsőn fölvezetett a padlásra. A padlás két részre volt osztva. A lépcsővel szemközt egy sötét térben mindenféle vaczak volt rendetlenül összehalmozva és kamarául szolgált. Deszkafal választotta el e térséget a padlásszobától, melybe igen alacsony ajtón keresztül kellett bebújni. Itt lakott ez a hatvan esztendő körül levő lapp ember ugyanolyan korú feleségével és egy nyomorék huszonnégy éves leányával. Két durván összerovott ágy, egy alacsony asztalka és két zsámoly magasságú padocska volt az egész bútorzat, egyetlen disze pedig a szarufákról lelógó hervadt levelű nyírfagalyak.

Mikor előadtam jövetelem czélját, kis szabódás után, különösen mikor fizetéssel kecsegtettem, az öreg lapp késznek nyilatkozott, hogy rendelkezésemre bocsátja tudományát. Hogy dialektusába bele jőjjek, kezdetben szavakat kérdeztem tőle s egyes mondatokat, melyek a fontosabb grammatikai alakokat feltárják, majd Qvigstad lapp mesegyűjteményéből fordítottam le vele egy mesét norvégből lapp nyelvre. E kérdezősködésem közben tapasztaltam, hogy a milyen gyöngye lábön áll a norvég nyelvismerete, olyan erős a lapp tudománya. A család tagjai egymással mindig lappul beszéltek s a két öreg csak törte a norveget. Az öreg lappal való vesződés közben jött be a földön csúszva a leánya, egy lábatlan, púpos teremtés, a ki egy darabig csöndesen nézte az apjával való kinlódásomat, majd megszólalt s a kényesebb helyeknél ő adta meg a kívánt fölvilágosítást. A tanítás szerepét ő vette át s csakhamar arra a tapasztalásra jutottam, hogy e nyomorék leányban megtaláltam, azt az individuumot, a melyet lapp nyelvi tanulmányaimhoz kerestem. Nem csak a lapp nyelvet beszélte és értette kitünően, hanem a norvég irodalmi nyelvben is járatos volt. Ez pedig nagy szó, mert az itteni lappok csak a saltdaleni, az irodalmi nyelvtől igen eltérő norvég dialektust beszélnek és ezt is törve.

Az itt nyert benyomások alapján elhatároztam, hogy

szombatig mindenesetre Rognanban maradok s ennél a családnál folytatom lapp nyelvi tanulmányaimat s csak akkor megyek tovább, ha látom, hogy várakozásomban csalódtam. Szombatig már csak azért is ott akartam maradni, mivel a kapott értesülések szerint ezen a napon a Saltdalenban tartózkodó legtöbb lapp be szokott jönni részint bevásárlás, részint a templomba menés céljából.

A következő napokon rendszeresen megkezdtem a gyűjtést és azon kellemes tapasztalatra jutottam, hogy ez a család szokatlan terjedelemben és frissességben őrizte meg a múlt idők hagyományait, mondáit és számos olyant is, a miről másutt már semmit sem tudtak. A jégkérget azonban csak lassankint sikerült megtörnöm. Kezdetben nagyon különös embernek tarthattak és majdnem megbotránkozást keltett bennök, midőn *stallū*-ról, *jēhtanis*-ről s más effélékről szóló elbeszéléseket kértem tőlük. Nem is akartak velök mindjárt előállni s ha nagy nehezen el is mondtak egyet, rendszerint kis erkölcsös leczkét csatoltak hozzájuk. Midőn pedig mindig jobban meg jobban faggattam őket, *stallū* mese helyett két gyilkos gazembernek a történetét beszéltek el s mikor már leírtam, utoljára az én épülesemre a következő intést csatolták hozzá: «Végre arra kérlek tégedet, a ki ezeket leírtad és olvasod, imádkozzál az ég urához, hogy óvjon meg ilyen bűnbeeséstől és ne légy olyan, mint az az ember, a kiről meséltünk».

Így folyt a gyűjtésem egészen szombatig. Ezen a napon csakugyan megérkeztek a lappok, egymásután toppantak be a padlásszobába, én pedig fölhasználtam az alkalmat, hogy velök beszédbe ereszkedve megtudjam, nem tér-e el az ő nyelvök lényegesen attól, a melyet Nils Anteres Domak vagy helyesebben Stomak (ez volt az öreg lapp neve) családjánál figyeltem meg. Tapasztalásom szerint a többi lapp is ugyanazt az arjeppluogi nyelvjárást beszélte, beszélte annál is inkább, mert a legtöbben a rokonsághoz tartoztak.

Szombaton este elvégezve a lapp családnál dolgomat, visszatértem a vendéglőbe. A mint oda érek, egy bányász-zubbonyba öltözött úri ember szólít meg németül, azt hallotta, hogy «Landsmann» vagyok. A megszólító Ausztriából szakadt e vidékre és a Sulitälma hegység tövében újabb időben föltárt nagy réz- és kénbányának volt az igazgatója. Most több mérnökkel egyetemben üzleti ügyekben jött ide a fjordot bejáró

hajóval s még az nap este vissza szándékozott vele indulni. Beszélgetés közben addig-addig magasztalta egy lányjában dolgozó lappnak kitünő énekmondó tudományát, addig-addig hívogatott, unszolt, nógatott, hogy jőjjenek vele, nem fogom megbánni, míg végre nagy hirtelen elhatároztam magamat, hogy velök tartok. Hamarjában összecsomagoltam a legszükségesebb holmikat és tíz óraker este ott voltam a hajón

Éjfélt után egy óraker értünk Fineidet-be. Egy keskeny földnyelven való hat percznyi gyalogolás után elértünk az úgynevezett Nedre vand (alsó tó)-hoz, a hol már várt ránk a bányatársaságnak az idén beszerzett kis gőzhajója, majd egy keskeny folyón át, hol a hajó járata ki van pécézve, a hatalmas sziklaktól szegélyezett Övre vand (felső tó)-hoz értünk, mely az előbbinél majd négyszer olyan hosszú és úgy reggeli fel negy óra tájban ott voltunk Skjönstue-ban. Itt egyelőre vége szakadt a hajózásnak. Elöttünk van ugyan a folyó, de hatalmas víz-eseset és sellőit látva, tisztában lehetünk vele, hogy ezen nem folytathatjuk útunkat. Az egész Sulitalma vidéke csak újabb időben lett könnyebben hozzáférhető és ez a bányatársaságnak az érdeme. Mivel a folyó hajózhatóvá tételét meg sem lehetett kísérteni, a lefolyt évben országútat építtetett és épen most keskeny vágányú vasút is van készülöben. Skjönstuetól fogva kocsin indultunk tovább. Kezdetben az 1148 méter magas Mid-dagsfjeld óriási sziklafalainak lejtőjén kapaszkodtunk fölfelé, aztán az alattunk maradó völgy megkerülésével az örökös hóval fődött Blaamand kopárkinyúlványain keresztül vitt merész útunk, előttünk teljes föntségében bontakozott ki a vakító hótömegű Sulitelma-csoportozat, míg végre elertük Fossent, azt a magányos tanyát, a hol a Langvand (hosszú tó)-ból jövő folyó nagy vizesést alkotva viszi tovább a gleccserek jéghideg vizeit az alantabb levő tavakba. A folyókhoz jutva, csólnakba szálltunk. Az első kilométernyi útát a Fossen-elv (Fossen folyó) rohanó habjain tettük fölfelé, a Langvand közelében azonban olyan sebes lett a folyása, hogy a hajósoknak a partra kellett ugor-niok és úgy húztak bennünket tovább, míg nyugodtabb vízbe értünk. A Langvand nagyobb részén végig hajózva, kilencz óra reggel lett, mire Furulundba, a bánya helyére jöttünk.

Mikor az út fáradalmait kissé kipihentem, első dolgom volt, hogy az annyira dícsért lappal beszéljek; de várakozásomban nagyban csalódtam. Per Vasau, ez volt a lappnak a

neve, igen ügyes bányász volt, tudott elég dalt is, csak hogy nem lappot, hanem norvéget és annyira volt, hogy már anyanyelvét is majdnem egészen elfeledte. Az akaratlanul vallott kudarcot némiképen enyhítette az a körülmény, hogy a bánya munkásai között több lapp is volt, a többek között egyik főmunkásnak a felesége, a kit férje egyenesen lapp sátorból hozott e vidékre. Ennél meg az volt a baj, hogy rendkívül nehéz feje volt s egy fel óráig tartott, mire a legközönségesebb kérdésekre feleletet tudott adni. Három nap alatt alig néhány lapnyi jegyzetet bírtam a segítségével összeállítani, melyekből a quickjokki dialektust megismerhettem. E jegyzetem szokat, nyelvtani alakokat és két régebben lejegyzett mesének átdolgozását foglalja magában.

A quickjokki nyelvjárás, mint már említettem, legközelebbi rokona a jokkmokkinak és a mint itt alkalmam volt meggyőződni, abban különbözik leginkább tőle, hogy az *ä* itt is ugyanazon ragozásbeli esetekben változik *ē*-vé, az *oa* diphthongus pedig *ō*-vá mint a Földen fjordiban.

Furulundban való tartózkodásom utolsó napján kirándulást tettem a Sulitelma vidékének egy olyan pontjára, a hol esztendőnként ez időszakban már szoktak lenni lappok. Eleveztem a Langvand felső szelén levő Fagerlidba, onnan aztán másfel óráig köomladekokon kapaszkodtunk meredeken fölfelé, de kirándulásom célját, a Svédországból átjövő lappokat, még nem találtam szokott helyökön. Minden évben itt szoktak már július első napjaiban rénszarvas-csordáikkal lenni, az idén azonban nagyon későn köszöntött be a tavasz. Még június közepén is erős havazás volt mindenütt a lappmarkokban és a hosszú tél alatt számos rénszarvasuk pusztult el. Legnagyobb bajt az okozta, hogy közbe-közbe kissé olvadozott, de aztán ismét erős fagy köszöntött be és ennek következtében olyan erős jégkéreg képződött a hó fölött, hogy a szarvasok nem bírták alóla a zuzmót fölkaparni. Nagy részének aztán éhen kellett elvesznie. Még nagyobb bajuk volt a tavasszal született rénborjakkal, melyeket az idő viszontagsága és a hiányos táplálkozás még jobban megviselt. Sokkal gyöngébbek voltak a megmaradtak is, mintsem hogy a fárasztó útat a nagy hómezőkön és rohanó hegyi patakokon keresztül meg merték volna velük tenni és július eleje helyett csak augusztus első napjaiban értek e tájékra.

A Sulitelma vidékén való három napi tartózkodás után visszaindultam Rognanba. Távollétem alatt úgy látszik megváltozott a lappoknak rólam táplált véleményök, mert az öreg Nils Anteres avval a kérdéssel fogadott, hogy igaz-e az, a mit mondanak, hogy én vagyok olyan nagy úr, mint az ő papjuk. Hiába tiltakoztam ellene, azért az oda jövő lappoknak mégis, mint olyan embert emlegettek, a ki akkora úr, mint az ő papjuk. Most már tisztában voltak vele, hogy nem akartam őket kísértetbe vinni és nem csupa istentelenségből kérdezősködtem a *stallū*-k s más efféle borzalmas lények felől. Most már szívesen előszedegették emlékezetök tárházából azt, a mit a régi hagyományokról tudtak.

Ezután három hétig szakadatlanul folyt a gyűjtés munkája. Naponkint kétszer látogattam el hozzájuk s néha tíz óra este vetett haza a lakásomra. Az itt uralkodó örökös világosság alig tett különbséget a nappal és éjjel között. Fő mesterem, mint említettem, Nils Anteresnek a leánya, Else Britta volt, a ki szellemileg igen ki volt fejlődve. Az írás mesterségét, mint az odavaló pap is beszélte, egészen magától tanulta meg. Minta-lapokat kapott csupán és ezek alapján, minden külső segítség és útbaigazítás nélkül, olyan szépen belejött az írásba, mintha rendesen végzett volna iskolát. Olvasni is társaitól tanult meg de ezen a téren is kevés van a környéken, a ki vele versenyezni tudna. A pap küldözget neki rendesen olvasni valót, egyes erkölcsös könyveket és heti lapokat, melyeknek tartalmáról értelmesen számol be ámulattal hallgató szüleinek. Azon napon, mikor megkapta a *Familienbladot*, nem lehetett vele sokra menni. Ilyenkor zavartan, kapcsolat nélkül beszélt, lelkét az olvasásra kapott lap tartalma kötötte le. Kézi munkában is a legügyesebbek közé tartozik és otllétem alatt két norvég menyasszony is fölkereste, hogy a kelengyjök hímzését rábizsák. Egy szóval, ez a nyomorék teremtés nemcsak saját lapp atyjafiai, hanem a norvég parasztok között is kiválik ritka értelmessége és az alapismeretekben való jártassága következtében.

Igen élénk emlékező tehetsége és ügyes elbeszélő képessége is volt. Otllétem alatt száznál jóval több mesét, mondát, közmondást és dalt mondott tollba és elmenetelem alkalmával még koránt sem merítettem ki emlékezetének gazdag tárházát. A mint ő maga mondta, még néhány hónapig is eltarthatott

volna meseszóval. Időm azonban rövidre volt kimérve és nem aknázhattam ki teljességgel a kedvező helyzetet. A folkloristikus szempont nálam úgyis csak másodrendű volt, a fő céljt pedig, a melyért ide jöttem, tudniillik a Pite lappmark arjepluogi dialektusának megismerését, elértem.

A szövegek összegyűjtésénél különben az egész család közreműködött. A meséket előbb úgy mondtam el, a nélkül hogy leírtam volna. Ilyenkor egyes helyeknél vagy az atyja vagy az anyja, később pedig hétszámra ott időző nagynénje szólt közbe és hol helyreigazítottak, hol pótoltak valamit. Csak miután a családi tanácson keresztül ment, vettem papírra az egyes elbeszéléseket. Voltak egyes dolgok, különösen speciális lapp eredetű mondák, melyeket Elza nem tudott, mert szülei ezekkel a pogány dolgokkal nem igen hozakodtak elő. Kérdőködésemre kisült, hogy vagy az apja vagy az anyja, különösen pedig ez utóbbi, emlékeznek efféle hagyományokra. Ilyenkor az öregek vették át az elbeszélő szerepét; egyik a másik emlékező tehetségének jött segítségére s mikor végre összeállították a megőrzött adatokat, Elza foglalta még egyszer össze és mondta nekem tolíba. Az öregeket ez utóbbi célra nem igen lehetett használni. Nagyon nehezen lehetett velök boldogúlni valamely grammatikai adat megállapításánál is, mert mindent össze-vissza zavartak és itt ismét Elza volt az, a ki gyors fölfogó képességével hamar bele találta magát kérdező módszerembe és sokszor meglepő pontossággal tudott egyes kényesebb kérdésekben is fölvilágosítást adni.

Miután most számot adtam gyűjtésemnek külső körülményeiről, áttérek szövegeim nyelvészeti és tartalmi értékének megismertetésére.

Az a nyelv, melyet itt Rognanban volt alkalmam tanulmányozni, mint már említettem, a svédországi Pite lappmark arjepluogi egyházkerületének nyelve, melyről eddigelé egy sornyi közlemény vagy ismertetés sem jelent meg. Ez a nyelv, szókincsét tekintve, közel áll a szokásos svéd-lapp könyvnyelvhez, melyet az arjepluogi lappoknak már nem nagy fáradságukba kerül megérteni. Ezt a közelséget úgy kell azonban érteni, hogy azért sokkal jobban különbözik tőle, mint például a mi irodalmi nyelvünk a göcseji dialektustól. Hogy milyen fontos azonban nyelvészeti szempontból még a könyvnyelvhez ilyen közel álló dialektus tanulmányozása is, arról legjobban

itt végzett kutatásaim tanúskodnak. Több olyan lényeges kérdésre nézve találtam vizsgálatom közben fölvilágosítást, melyek ide jövetelem nélkül talán mindig homályosak maradtak volna előttünk.

Tudvalevőleg összehasonlító nyelvészetünknek egyik fontos kérdése, hogy milyen viszonyban van a lapp a finn nyelvhez. Budenz szerint a lappság távolabbi rokona a finnek, mint akár a mordvin vagy cseremiszi nyelv, Donner ellenben egyenesen a finn egyik dialektusának tekinti. Saját kutatásaim alapján meggyőződtem róla, hogy a lappság, ha nem is dialektusa, de az összes ugor nyelvek közül mindenesetre legközelebbi rokona a finn nyelvnek s e nézetemet még jobban megerősítette az arjepluogi nyelvjárás tanulmányozása, melynek egyes hangtani sajátosságai még több és szerintem alapos bizonyítékokat szolgáltatnak e kérdés megoldásához. Nagyon természetes, hogy jelentésem szűkre szabott keretében még csak meg sem kísérhetem, e kérdés tárgyalását. Elég ha itt még az Arjepluogban szerzett adatokra is csak röviden mutatok rá. Ilyen itt szerzett adat az, hogy számos olyan szóban változik át a ragozás egyes alakjaiban az *a* tömagánhangzó *i* (*é*)-re, az *o* pedig *u*-ra, melyeknek a finnben is *i*, illetőleg *e*, *y*, másutt pedig *u* felel meg. Kétségtől eredeti hangállapotot őrzött meg ezekben az arjepluogi nyelvjárás és a finnhez közeledő egyéb föl-tűnő hang- és alaktani sajátosságainál fogva bizvást föltehetjük, hogy az említett hangváltozások sem a veletlenül alapszanak.

Egyébként az arjepluogi nyelvjárás a többi lapp dialektusokhoz való viszonyánál fogva is elég tanulságot szolgáltat. Ez még megőrizte a legrégebbi lappság *ð* és *ð̄* hangjait, megőrizte ezek *b* és *d* erősbuléseit ott is, a hol a többi svédországi lapp nyelvjárások közül már egyben sem találjuk, tudniillik diphthongus és *l*, *r* után is, és ebből azt következtethetjük, hogy az őskorban mind az említett mássalhangzók, mind pedig ez erősbulések az összes lappság közös sajátosságai voltak. Eredeti hangállapotra mutat az is, hogy a többi nyelvjárásokban használt legtöbb diphthongus helyett itt egyszerű hangok élnek. A többi nyelvjárások *oa*-jának itt *ō*, az *uo*-nak *o* és *ū* vagy *ō*, az *ie*-nek pedig *ē* felel meg.

Egyéb fontosabb hangtani sajátosságai, mint átmeneti dialektust jellemzik. Az éjszaki lapp nyelvjárásokban, mint tudjuk, rendszeresen él az úgynevezett mássalhangzó-erősbulés

és gyöngülés törvénye. A közép svéd-lapp ismert nyelvjárásokban ez a rendszeresség szünő félben van és számos szó csak egy alakban állapotodott meg, rövid mássalhangzós töben hosszú, hosszú mássalhangzósban pedig rövid magánhangzóval. A déli lapp nyelvben aztán a mássalhangzó-erősbulés és gyöngülés teljesen megszűnt ragozásbeli tényező lenni. Az arjepluogi nyelvjárás, melyet a közép svéd-lappsághoz sorozhatunk, még rendszeresen megörizte ugyan a mássalhangzó-változásnak említett törvényét, de több tekintetben látható már rajta a bomlás folyamata, mely aztán mind nagyobb meg nagyobb lesz, minél inkább haladunk dél felé. A Lule lappmarkban megtaláljuk még a *hkk*, *hpp*, *htt*, *hčč*, *hcc* erősbuléseket, Arjepluogban azonban helyettök *hkk*, *hkp*, *hht*, *hhč*, *hhc* fordul elő, melyekből aztán természetesen fejlődnek a délebben kizárólagosan használt *hk*, *hp*, *ht*, *hč*, *hc* aspirált hangok. A *gg*, *dd*, *bb*, melyek a ragozás alkalmával *kk*, *tt*, *pp*-re változnak, sem hangzanak itt már teljesen zöngésen, mint még Jokkmokkban is, hanem inkább félig zöngés *k̄k*, *t̄t*, *p̄p*, hangoknak, melyekből szintén legtermészetesebb az átmenet a délibb vidékek *kk*, *tt*, *pp* egy alakban megállapodott hangjaihoz. Teljesen ismeretlen Arjepluogban az éjszaki lappság *k*: *uh* változása is, mely tovább délre szintén nem található. — A magánhangzók terén az eddig ismert éjszaki dialektusokban se az *a*-nak rendszeresen *i*-re, se az *o*-nak *u*-ra változását nem találjuk, hanem igenis a déli nyelvben. E szerint tehát az arjepluogi ebben a tekintetben is átmenetet képez a déli lappságba.

Az alaktan terén szintén több fontos új adatot találtam. A többi közt igen kiterjedt használata van itt egy *k* ragos prolativusnak, mint *varrēk mannā* «a hegy mentében megy», *paddēk kähcā* «fölfelé néz». Ennek eddigelé csak néhány névmásos határozó szón találtuk nyomát s jelentését inkább csak sejtthettük. Egyebként alaktanilag nagyobbára a Lule lappmarki nyelvjárással egyezik meg. Nagyobb eltérései, hogy a névragozásban az egyes szám accusativusában az *u*, *w* mellett *u* (*b*) is lép föl, hogy az egyes genitivusban nagyobbrészt *n* rag van, mely a lulei dialektusban csak némely szólásokban és névmásokon maradt fenn, továbbá, hogy itt az inessivusban már igen gyakran előfordul *-sne* az *-n* rag mellett. Az igeragozásnál a többes szám első személyében a *-p* mellett teljesebb *pe*, a dualis második személyében a lulei *-pihte* helyett *-pehtēn*,

a múltban pedig a *-me*, *-te*, *-ka*, dualisi ragok helyett teljesebb *-men*, *-ten*, *-kan* alakok élnek.

Több tekintetben különbözik e nyelvjárás a többitől, szókincese, mondattani sajátosságai által is, de ezekre ezúttal nem terjeszkedem ki és a mélyen tisztelt Akadémia engedelmével attérek gyűjteményem tartalmának rövid ismertetésére.

A Rognanban följegyzett szövegek igen változatos tárgyak és mondhatom, hogy összes eddigi útazásaim közt, a gyűjtés mennyiségét és minőségét tekintve, egyik sem volt olyan eredményes, mint a mostani. A lappok közt a régi pogány korra emlékeztető hagyományok ma már kiveszöben vannak és nagy területeken ki is veszték. Itt azonban olyan helyre kerültem, a hol a régi hagyományokból még igen sokat megőriztek, habár a legtöbbet itt sem egészen eredeti tisztaságában és teljességében.

Gyűjteményemben meglehetősen számmal találhatók az olyan népmesék, melyek nagy vándorlásuk útjában a lapp sátorokba is betértek és a melyeknek másait Európa es Ázsia majd minden népénél megtaláljuk és a melyek egyszerű átvétel útján kerültek a svéd vagy norvég mesevilágból a lappokhoz. A hol király, királyfi, királykisasszony és kastélyok szerepelnek, ott első tekintetre kitűnik a mese idegen volta és ezek csak annyiban érdekesek, hogy mikép olvasztotta bele a lapp nép a saját gondolatvilágába. Még a *stallū*-k és *jēhtanis*-okról szólók nagy része is az idegen hatás alatt keletkezett, de tagadhatatlan, hogy ezek között több olyan mese is van, mely a lappok eredeti képzelő tehetségének szülötte és a hajdani mythikus, ősmundai világból is őrizett meg egyes nyomokat.

A *stallū* eredeti lapp mesealak, a ki valószínűleg a hajdani vikingeknek köszöni lételetét, a ki a lapp földön való térfoglalása közben gyakran összeütközésbe jött a lappal. Ennek az erősebb előtt meg kellett hátrálni, de aztán mindenféle csel alkalmazása által mégis kifogott rajta. Emberszerű lenynek van föltüntetve, a ki sátorban lakik, mint a lapp, van rőnszarvas-nyája is, melyet rendszerint lappoktól rabol el és gyakran emberhússal él. Nagy termetű, hatalmas erejű, vas ruhát visel, van egy csöve, melylyel ellenségei vérért szívja ki. Mind oly tulajdonságok, melyek a pánczélos és később puskával lödőző normannra mutatnak. Nagy ereje mellett rendszeren igen ostoba.

Az újabban gyűjtött *stallū*-mesék közül elég lesz a következőt bemutatni: Egyszer egy *stallū* talált egy fiút és meg akarta magának sütni. A mint mennek, kérdezi tőle a fiú: «mitől felsz, öregapám?» Azt mondja a *stallū*: «nem félek mástól, mint a kígyótól. Ha ezt meglátom, messze elszaladok, nem bírom a hangját hallani». Eljutnak egy helyre s a *stallū* megparancsolja a fiúnak, hogy rakjon tüzet s ebben a tűzben akarta a fiút megsütni. Addigra míg jól ég, lefeküdt egy kicsit alunni. Míg aludt, a fiú nedves tuskókat keresgélt s azokat rakta a tűzre, hogy sísteregjen, pattogjon. Mikor elkezdett a fa sísteregni, fölkelte a *stallū* s azt mondta: «kelj föl, öregapám, kígyót hallok». A *stallū* kérdezte: «hol öregapácskám?» — «Amott a tűzben». Erre fölugrott, elkezdett hallgatózni s csakugyan hallotta, a mint sziszegett valami a tűzben s azt hitte, hogy kígyó van benne.

Erre megijedt, fölkapta a fiút, beledugta egy zsákba, a melyben minden pénze volt és szaladt vele, a mint csak a lába bírta. Ezalatt a fiú fölhasította egy késsel a zsák fenekét, aztán kipottyant és minden pénz is kifolyott belőle. Mikor a fiú kiesett a zsákból, elkezdett kiabálni: «jaj a kígyó elért engemet, most megszúr!» Ekkor a *stallū* még jobban elkezdett futni, hogy a lába sem érte a földet. — Így szabadult meg a fiú a *stallū*tól, hogy nem sütötte meg és mikor hazaért, nagy örömmel beszélt el, hogyan tette lóvá a *stallū*-t és kapta meg minden pénzét.

A másik óriásszerű alakot, a *jēhtanis*-t következőképen írja le egyik mesém: «Volt neki egy nagy botja, a botnak a végében volt az élet és a halál; volt egy sapkája is s ha ezt a fejére tette, senki sem láthatta; volt egy kabátja s ha ezt rávette, úgy tudott a tengereken keresztül menni, mintha szárazföldön járt volna és olyan csizmái voltak, hogy ha ezeket fölhúzta, egy lépéssel száz mérföldet bírt megtenni». A mostani gyűjteményemben róla szóló mesék között egy sem különös érdekű, ismert mesék cselekvénye fűződik nevéhez.

Valószínűleg skandináv eredetűek az ördögről szóló elbeszélések is. Az egyikben a Faust-monda nyomát ismerhetjük föl. Egy ember kincsert eladja magát az ördögnek, a ki a legnagyobb boldogsága, lakodalma napján jön el érte. Egy másik mesében az ördög muzsikus képébe bujik és addig tánczoltatja a mulató embereket, míg leszakad a lábuk és mind elpusztul-

nak. Egy harmadikban egy örökösen tánczolni szerető lyánnak tánczosává szegődik, a kit csak a miatyánk elmondása ment meg attól, hogy az ördög el nem viszi. — Az ördög azonban néha csufúl is jár. Egy emberhez szegődik el szolgának. Mikor már fizetését meg kellene kapnia, hangos kiabálással elárulja a többieknek, ki a szolgálja, s erre az ördög bér nélkül megszökik.

Legváltozatosabb körűek a gyűjteményemben levő mondák. Ezeknek egy része a lappok pogány hitébe nyúlik vissza és tartalmuknál fogva rendkívül érdekesek. Az egyik az emberek boldog korszakát festi, melyet következőképen ír-le: Valamikor igen jó, boldog korszak volt. Csupa tej volt a forrásokban, folyókban, az folyt bennök víz helyett. A fákon édes fűszerek, gyümölcsök függtek, magok hajoltak le az ágak, hogy az emberek elérhessék és ehessenek róluk. A fagyanta volt a zsírluk, tapló volt a sajtjuk. A fák zöld levelei szolgáltak nekik ruhául s szélesek voltak, hogy egészen betakarhatták magokat velök. Nem volt arra semmi gondjuk, mit igyanak, mit egyenek, mibe öltözzenek. Könnyen jutottak eledelhez, mindenféle ehettek, a merre jártak, tejet ittak a forrásokból, folyókból s ha elszakadt a ruhájok, fogták a nagy faleveleket és magokra öltötték.

Arra már nem tudtak mesét mondani, hogy lett e más népek Schlaraffenlandjára emlékeztető boldog korszaknak vége.

Ős eredetűek az állatok teremtésére, keletkezésére vonatkozó egyes mondák is. Töredékei ezek egy nagyobb teremtési mondának. E töredékekből is kitűnik, hogy a lappok régi hite szerint ket teremtő is volt, az egyik a gonosz szellem, a ki csak az élettelen testet bírta megalkotni és a jó szellem, az Isten, a ki az élettelen testbe lelket lehelt. A gonosz az emberek ártalmára akarja az egyes állatokat teremteni, de Isten rendszerint megakadályozza vagy legalább enyhíti az ördög gonosz szándékát. Mikor az ördög a lovat megalkotta, hosszú fogakat adott neki, hogy az embereket agyonharapja; azonban nem bírt belé életet lehelni és Istent kérte meg erre. Isten adott is életet a lónak, de kimondta, hogy az embereknek engedelmes legyen és szolgálja őket. — A csukát is csak arra a czélra akarta az ördög teremteni, hogy az embereket összeharapja, mikor a tavakon járnak. Isten azonban azt parancsolta, hogy az emberek rendelkezésére legyen és eledelül szolgáljon. — A kigyót

szintén csak azért teremtette az ördög, hogy az embereket halálosan megcsípjé, midőn azonban Isten életet adott neki, meghagyta, hogy az embereknek orvosságul szolgáljon. A megölt kígyó gerinczét ugyanis megszárogatják és egy-két porrá tört ízét a kínosan vajúdó asszonyoknak szokták beadni, hogy könnyebben szülhessenek. — Megteremtette az ördög a farkast is, de nem teremtett neki farkat, hogy gyors legyen és senki sem érhesse utol. Midőn azonban az ördög megkérte az Istent, hogy lelket adjon neki, ez kezébe fogott egy fenyőfa-koronát és utána dobta a futó farkasnak. Ez a fenyőcsúcs odanőtt a farkas hátuljához s azért van neki olyan hosszú nehéz farka s most azért bírják az emberek üldözés közben utolérni.

Ide tartoznak a rénszarvasra vonatkozó mondák is. Mikor a rénszarvas meg volt teremtve, még nem volt olyan ugráncsi, mint mostan, de az ördög azt akarta, hogy az embereknek sok bajuk legyen vele. Irigységből tehát beleköpött a rénszarvas lábába. Nyilaslyuk annak a helynek a neve, a hová a gonosz köpött és ettől lett olyan ugráncsi, hogy soha sem nyughatik.

Egyszer egy másik teremtő azt mondta a rénnek: «miért nem nyugszol te éjjel úgy, mint a többi állatok?» A rénszarvas azonban azt felelte: Nem azért élek én, hogy egy helyen aludjam». — Erre azt mondta neki a teremtő: mivel ilyen engedetlen vagy és nem fogadsz szót, hullasd a szőrödöt, a merre jársz és találjanak meg a farkasok, a mint éjjel szaladgálsz. Azóta hullatja el a rén mindenfelé a szőrét és szaggatják szét a farkasok, ha éjjeli kószálásában megtalálják. — A rénszarvas ez örökös kóborgását egy másik monda avval magyarázza meg, hogy nem akarta Istent egy mocsáron keresztül vinni.

Ugyan e mondakörbe tartoznak egyes más állatok eredetéről szóló mondák is. Hosszabb elbeszélés keretében tudjuk meg a békának és egy büzös bogárnak az eredetét. Volt hajdanában két asszony. Az egyiket *Ähcič-hētnē*-nek hívták, a ki gonosz teremtés, a másikat pedig *N'ā-vič-hētnē*-nek, a ki szelíd asszony volt. *N'ā-vič-hētnē*-nek fiúgyermeké, *Ähcič-hētnē*-nek pedig leánya volt. Ezek az asszonyok egy napon találkoztak, mikor az erdőben bogyókat szedtek. *Ä.h.* szerette volna *N'.-hētnē*-nek fiúgyermekét és azt mondta, hogy fogadjanak. A kinek az edénye előbb tele lesz bogyóval, azé legyen a fiú. *N'.-h.* ugyan nem akart, de *Ä.h.* kényszerítette őt és aztán csakugyan fogadtak. Mikor elkezdtek a bogyót szedni, *Ä.h.*

félig tele rakta az edényét avarfűvel s így hamar megtellett. Aztán oda szaladt N'.-hēnēhez és elvette a fiút, N'.-h. pedig megkapta a leányt. Erre mindegyik haza ment a lakására. A.-h. nagyon szerette a fiút, ez pedig azt hitte, hogy ez az asszony az ő igazi anyja.

Midőn a fiú megnőtt, az erdőbe ment vadászni és sok kövér madarat és más ennivaló állatot hozott haza és vad rénszarvasokat is lőtt. Egy napon, mikor hazajött a vadászatról, anyja éppen dalolt és nem tudta, hogy a fia hallgatózik. Hát a fiú meghallotta, hogy anyja e dalában azt mondta:

«Én itt vagyok kövér asztal mellett
N'ävié-hētñē üres nyálat nyellhet.»

Gondolkodóba esett a fiú, hogy ugyan mit motyog itt magában az anyja, de nem szólt semmit. Máskor ismét elment vadászni és igen messzire eltévedt. Egyszer csak látja, hogy füst száll föl egy sátorból. Odamegy, fölmászik a sátorra, betekint a sátor tetején levő füstlyukon és látja, hogy a sátorban két asszony van, az egyik öreg, a másik fiatal és azt is látja, hogy bocskorszéleket főznek. Azelőtt megsütötték, ma pedig megfőzték. Erre a legény hájdarabokat dobált a füstlyukon keresztül a fölő fazékba s mikor a háj megfőtt, zsírt eresztett magából. Ekkor azt mondta a fiatalabbik az idősebbiknek: «íme zsír úszik a fazékban!» — «Úszik ám az anyád oldalából, a ki a fiamat ellopta,» felelt az idősebbik. De aztán maga is oda nézett a fazékhoz és látta, hogy csakugyan zsír úszik rajta. Aztán fölnézett a füstlyukra s midőn észrevette a legényt, azonnal megismerte és azt mondta neki: «hogyan jöttél ide, fiam?» Erre a legény leszállt a sátorról, belépett és N'.-h. mindent elmondott neki, hogy mi történt.

Mikor a legény meghallotta, hogy A.-h. nem az igazi anyja, hanem álnok úton úgy rabolta el, azon gondolkodott, hogyan szabadúljon meg tőle. A vad rénszarvast, a mit ma lőtt, ott hagyta az anyjának eledelül, aztán haza ment. Mikor haz ért, igen nagy tüzet rakott a sátor körül, akkorát, hogy meggyuladt tőle. A.-h. beleesett a tűzbe és elkezdett kiabálni: «jőjj fiam, segítsd meg emtető anyádat!» Mikor pedig a legény nem jött a segítségére, kikiáltott hozzá: «bizonyára megtaláltad már szépséges anyádat!» Hát benne égett A.-h. s mikor elégett, *kompo rowdē* (egy bogár) lett belőle.

Azután a legény elment az anyjához és megmondta neki, mit csinált. Most még azt a leányt is meg akarta ölni. Anyja nem akarta engedni, de a fiú azt mondta: «meg kell ölni, az is csak olyan, mint az anyja!» Hát elhívta a legény a leányt magával játszani s a mint egy tó körül kergették egymást, egyszerre csak beletaszította a leányt a tóba és béka lett belőle. Azért van a békának ugyanannyi tagja, mint az embernek.

Így kapta vissza *N. h.* a fiát s most már nem kellett többé éheznie, mivel a fia nagy vadász volt.

A harkály eredetét a következő mesével magyarázzák: Egyszer, mikor az Üdvözítő a földön járt, egy asszonyhoz jött, a ki éppen kenyeret sütött. Ez asszony igen keményszívű és kapzsi volt s mikor az Üdvözítő kenyeret kért tőle, csak úgy akart neki adni, ha előbb a fáját föl vágja. Míg az Üdvözítő a fát vágta, fogott egy kis tésztát és oda tette sülni. Mikor megsült, igen nagy kenyér lett belőle, hogy a fősvény asszonynak nem volt szíve odaadni az Üdvözítőnek. Mikor ez bejött és megkérdezte, kész-e a kenyér, azt felelte, hogy még nem. Újra kiment az Üdvözítő fát vágni, az asszony pedig fogott egy még kisebb darab tésztát, hogy abból süssön kenyeret. Azonban ez még sokkal nagyobb lett, mint az előbbi és el sem fért a sütő vason. Megint kérdezte az Üdvözítő, hogy kész-e már a kenyér s az asszony megint röstellte odaadni azt a nagy kenyeret és újra kiküldötte fát vágni. Azután még kisebb darab tésztát fogott, a kenyér azonban sokkal nagyobb lett, mint az előbbieik. Harmadszor is bejött az Üdvözítő megkérdezni, hogy kész-e a kenyér s mikor most sem kapott, azt mondta az asszonynak: «mivel olyan fősvény voltál, hogy csak úgy akartál kenyeret adni, ha előbb fát vágok érte s mivel akkor sem adtál enni, mikor a fádat föl vágtam, most az lesz a büntetésed, hogy magad vágd a fát és úgy keresd meg élelmedet». — Erre ez az asszony úgy repült ki a füstlyukon, a mint a sátorban üldögélt és madárrá változott. Fekete és fehér kendő volt a fején, azért repül ez a madár mai napig is fekete meg fehér fejjel az erdőben és kopogtatja a fákat, a merre jön. Ennek a madárnak harkály a neve.

A holdra vonatkozólag is sok monda forog közszájon. Újabb gyűjtésem közt a legérdekesebb a sütő holdra vonatkozó. Az ős idején világító holdat nevezik sütő holdnak, melyre nem szabad ujjal rámutogatni. Egy öreg emberrel egyszer

három gyermek volt együtt a sátorban. Ezek egyre oda mutogattak a holdra és kiabáltak: amott a hold, a hold, a hold! és az öreg nem intette őket, hogy csendben maradjanak. A szomszédban lakott egy öreg asszony szintén egy pár gyermekkel, de ez nem engedte őket kiabálni. Éjfeltájban észreveszi ez az asszony, hogy nem süt a hold és kiment. Hát látja, hogy a szomszéd sátor égett, a hold pedig ott ült a fa tetejében. Mire az asszony oda ért a szomszéd sátorhoz, addig a hold lenyúzta annak az embernek a bőrét és az érkező asszonytól azt kérdezte: «mit akarsz?» Az asszony megijedt és azt mondta: «tüzért jöttem». Hát a hold adott neki egy darabot az embertől s egy kis paraszat s ekkor az asszony hazament. Aztán a hold megsütötte ezt az embert és a kiabáló gyermekeket s mikor ez megtörtént, ismét fölszállt az égbe. — Éjféltől mindig zörögnek, hajladoznak a fák s azt mondják, hogy azért hajladoznak, suhognak, mivel a hold a tetejükben ült és nagyon nehéz volt.

A régi medvekultusznak is maradtak nyomai. Egy asszony elszökött testvéreitől, a kik gyűlölték őt. Az erdőben barangolva egy medve barlangjába bújt. A medve azonban nem bántotta, hanem feleségül vette és egy fia született. Mikor megöregedett, azt mondta a fiának: «nem hagyhatok neked semmit sem örökségül, hanem ha azt hallod, hogy meghaltam, menj oda azokhoz az emberekhez, a kik meglöttek és kérd el tőlök a bőrömet; ha pedig nem akarják odaadni, berkenye-vevesszővel háromszor csapkodd meg a bőrömet.

Egy idő múltával, hallja a fiú, hogy az emberek egy helyen olyan medvét löttek, a melyeknek arany gyűrű volt az orrában; arany gyűrű az orrában volt ugyanis az ismertető jele. Ezek éppen megnyúzták a medvét és a húsából föl is tetek főzni. Mikor odaért, elkérte tőlök a medve bőrét, de sehogy sem akarták odaadni. Erre elment az erdőbe, berkenye-ágakat tördelt s mikor visszajött, ismét megkérdezte, neki akarják-e a bőrt adni. Megint csak megtagadták tőle. Ekkor fogta a berkenye-vevesszőt s a mint rácsapott a fazékra, ez csupa vér lett. Megijedtek az emberek, de mégsem akarták a bőrt odaadni. Most másodszor is rácsapott a fazékra és a medve húsa, csontja össze kezdett állni. Erre igen nagyon megijedtek az emberek és odaadták neki a medve bőrét. Ha a legény háromszor rácsapott volna a fazékra a medve föltámadt és az embereket

szétszaggatta volna. — Mivel a medvének parasztasszonytól emberfia lett, azért mondják a lappok ma is, hogy a paraszt medvesaládból származik, a medvének egyik neve pedig most is *tašša*, vagyis «paraszt».

A medve bőrével a lappok mai napig is több bűbájosságot visznek véghez. Van gyűjteményemben egy elbeszélés, mely igazán megtörtént dolgot ad elő és annak a családnak szeme láttára történt, a hol szövegeimet följegyeztem. Egyszer egy lapp jött hozzájok, a kiről híre járt, hogy ért a varázsoláshoz. A faluban egy beteg paraszt volt, ehhez hívták el gyógyítani. A gyógyításhoz úgy készült, hogy nappal berkenyevesszőket hozatott feleségével s aztán éjjel kiterítette a medve bőrét a padlóra, rá-rácsapkodott a berkenye-vesszőkkel, elkezdett hozzá könyörögni s így szólt: *«tašša, čuoččaltahtē tāčcau!»* «paraszt, állítsd talpra, gyógyítsd meg a parasztot!»

Ösi hagyományt őrizett meg egy másik medve-monda is. Ebben a medvét elevenen el akarják égetni, de nyolcz ember sem bír vele semmire sem menni. Csak mikor a kilencedik, másik versio szerint két édes testvér jön hozzájok, bírják legyőzni és aztán oda hurczolják a nagy tűzre s elevenen elégetik szőröstül, bőrostül. Nagyon valószínű, hogy egy nagyobb medve-éposznak a töredékei e prózai alakban megőrzött mondák.

A régi pogány vallás főtényezői közé tartoztak az úgynevezett *noidē*-k, a kik körülbelül a magyar őskori táltosoknak felelnek meg. Ők voltak a népnek papjai, ők látták el az isteneknek hozott áldozatokat, egy varázsdob segítségével megjósolták a történendőket s bűvös igékkel, hasznos füvekkel gyógyították a betegeket. E *noidē*-knak emberfölötti erőt tulajdonították, a kik az istenek és emberek közötti érintkezést közvetítették és arra is képesek voltak, hogy különböző állatok alakját öltve, kárt tegyenek emberben, állatban. Némelyik e táltosok közül egész mondahőssé vált és itt Rognanban különösen egy *Annā Völlā* nevű noidét emlegettek, a ki a leg híresebbek közé tartozott. Egyszer, a mint ment, egy másik noidē, a kivel haragban volt, szintén azon az úton szánkázott. Egyszerre csak látta, hogy *Annā Völlā* rénszarvasa összerogyott, aztán látták, a mint *Annā Völlā* a szán istrángját a nyaka köré vetette és szánját, rénszarvasát hátrahagyva, farkas képében iramodott tovább. Senki sem mert utána menni.

Ugyanez egy későbbi alkalommal farkasokat küldött a másik varázslónak a rénnyjára s mind összeszaggatták a szarvasait. Ennek nem volt annyi ereje, hogy Annā Völlā varázslását meg bírta volna akadályozni. Ez a híres táltos előre megjósolta a halálát. Egy tavasszal halt meg, mikor még nem volt itt az áldozás ideje. Ősszel szoktak a táltosok áldozni és most maga volt az áldozat. A mint egy tóban halászott, elszakadt a hálókötél, hanyatt beleesett a vízbe s meghalt. A többi lappok kivették a tóból, egy szigeten temették el, a varázsdobját pedig a feje alá tették. Ott pihen az ítélet napjáig.

Egy másik svédországi táltos medve képében szokott átjárni Norvégiába s a parasztok lovait szaggatta szét. Egy okos ember volt köztök s ez mindjárt tudta, hogy aligha igazi medve teszi ezt a nagy pusztítást. Követte a medve nyomát messze be Svédországba és egy kunyhó előtt meglátott egy medvebőrt. Rálőtt s ekkor benn a kunyhóban fölajdúlt egy ember és meghalt. A táltos volt ez, a ki mikor hazaért, mindig levetette magáról a medvebőrt és emberi alakot öltött. Lelke azonban ott volt a medvebőrben és meg kellett halnia, mikor erre rálöttek. — Gellivare vidékén élt egy táltos, ez nem tartott pásztorokat a rénnyája mellett, farkasok őrizték rénszarvasait és mindenben szót fogadtak neki. Ha valaki rénszarvasokat vett tőle, nem bírta messze terelni. Láthatatlan alakok jöttek utána és borzasztó zajt csapva fenyegették. Örültek a revők, ha ép bőrrel megszabadulhattak.

Különös módon szerzett magának norvég menyasszonyt egy táltos. A szülék nem engedték be a leányhoz és bezárták előtte az ajtót. A táltos azonban csak ráfújta a kulcslyukra és az ajtó azonnal megnyílt előtte, mikor pedig elment onnan, a lány akarva nem akarva követte őt messziről.

Egy noidē bejött a városba, de előbb elment a temetőbe s a halottakkal beszélgetett. A szánját ott hagyta a piac közepén, maga pedig elment lefeküdni. Éjjel odajött egy tolvaj, kiveszi a pálinkás üveget a szánból, de nem bírt belőle inni, sem az üveget vissza tenni. Ott kellett egész éjjel a szán mellett fagyoskodva, dideregve állnia. Csak reggel szabadította meg kínjából a táltos, kinek holmiját láthatatlan szellemek őrizték.

A lappok régi istenei közül az arvidsjauri lappok csak egynek az emlékét őrizték meg, *Aček*-ét, a dörgés istenének nevét. Egy mondában szerepel, de itt sem biztos, hogy maga

követte el a benne előforduló csodálatos dolgot, vagy pedig egy noidē varázslatának hatása alatt mutatta-e meg erejét. Egy lapp embernek a rénnyajában nagy betegség ütött ki, annyira kisebesedett a rénszarvasok tögye, hogy nem lehetett őket megfejteni. Egy napon hozzájuk jött egy ember s mikor megtudta, hogy mi a baj, három darabra törte a pipáját és három irányba dobta el. Erre rettenetesen kezdett dörögni és a dörgés a nyáját abba a három irányba szórta, a merre az idegen a pipadarabokat hajította. Ettől aztán meggyógyult a nyáj s lehet, hogy az idegen ember maga *Āček* volt.

Számos mesém van azonkívül a lappok mythosi világának, babonás fölfogásának több apróbb lényeiről. Még most is igen élénken él köztök az a babonás hit, hogy az emberek lakása közelében a föld alatt szintén élnek emberszerű lények, a kiknek ugyanaz a foglalkozásuk, mint a lappoknak vagy a svédeknek, norvégeknek. *Kinē* (többes szám: *Kitniha*) a nevek itt Arjepluogban ezen az emberek iránt barátságos lényeknek. Gyakran föl is keresik őket a lakásukban. A ki azonban meglátja őket, annak nem szabad őket megszólitania, hanem legjobb, ha mindjárt lefekszik s valamivel letakarja az arcát, hogy ne is lássa őket. A *kinē*-k adót is követelnek az emberektől. Egyszer egy fiatal asszony hűvös, ködös időben őrizte a nyáját és hallotta, a mint egy *kinē* dalolt s e dalában az mondta, hogy adót vár a fiatal gazdától. Másnap egy rénszarvas-borjú esett bele egy hegyhasadékba, de az emberek kihúzták. Nemsokára azonban egy nagy meddő réntehén esett bele a hasadékba s ezt már nem bírták az emberek kihúzni, csak hallották, a mint ott bögött a föld alatt. Ez volt az az adó, a mit a *kinē* akart.

A *kinē*-k eredetét az arjepluogi lappok a következő mondával magyarázzák meg: Hajdanában maga az Űdvözítő vándorolt a földön és vándorlása közben eljutott egy házba, a hol sok gyermek volt. Az anyjuk azonban szégyelte, hogy olyan sok gyermeke van s mikor emberek jöttek hozzá, eldugta őket. Mikor látta, hogy jön az Űdvözítő, akkor fogott két fiút és két lányt s eldugta őket a pinczébe, aztán arra a kérdésre, hogy nincs-e több gyermeke, azt hazudta, hogy nincs. Az Űdvözítő elmente után elő akarta a gyermekeket hozni, de nem találta őket többé. Eltűntek a föld alá és *kinē*-k lettek belőlök.

Több mondában egy *ēhpēr* nevű lény szerepel. Kisded korukban megölt gyermekeknek kísértetei ezek, melyek a gyil-

kosság helyén addig sírnak, jajgatnak, míg anyjuk, apjuk kitudódik. Egyik mesében az ilyen *ēhpēr* szétszaggatja szüleit, midőn nem felelnek köszönésére. Megkínoz azonban más embereket is s csak úgy lehet tőle megszabadulni, ha a késsel fordítva szúrnak feléje s aztán elejtik. Póruł jár azonban az, a ki igazán meg akarja szúrnı. A ki az ilyen *ēhpēr*-rel találkozik, legjobb, ha mindjárt megkereszteli s ha nem tudja, fiú vagy lánygyermek volt-e, kettős nevet is adhat neki.

Úgy látszik, norvég eredetű a több mondában *Rauka* név alatt előforduló lény. Ez a vízbe fult embereknek följáró kísértete, a ki addig rémíti az embereket, míg rá nem találnak és szentelt földbe el nem temetik. A rauka sokszor megréfálja, boszantja is az embereket, de jaj annak, a ki ezért bántani meri. Egy lapp embernek a csolnakjában egy rauka mindent fölforogatott. A lapp ember egyszer megleste s evezőjével rávágott. A rauka erre eltűnt, de azt mondta, hogy hat esztendő múlva eljön majd érte. Mikor ez az idő letellett, s az ember ugyanazon partra ment halászni, a rauka érte jött és elvitte.

A többi halottakról azt hiszik, hogy haragusznak azokra, a kik nyugalomukban háborítják. Egyszer víg legények lövöldöztek a temető tájékán s a halottak mind kikeltek sírjukból.

Gyűjteményemnek igen értékes részét képezik a babonák és különösen a betegségek gyógyítására vonatkozók. A legtöbb betegséget eredeti módon kuruzsolják. Ha valakinek a feje fáj, fog egy békát és addig tartja a markában, míg a béka egészen elkábúl. Mikor egy darabig a kezében tartotta, a vízbe eresztı, hogy föléledjen, aztán ismét fölveszi és megint addig tartja a markában, míg elkábúl. Ettől aztán meggyógyúl a fejfájása. Ha nagy békát vettek és ez beleharapott a markába, akkor késsel kell a békát róla levágni azon bőrrel együtt, a melybe beleharapott, mert a béka állában méreg van.

A leggyökeresebb kúra náluk az úgynevezett *towlē* vagy taplógyújtó kúra. Ha valakinek a háta, térde fáj, füle folyik és egyéb helyen érez fájást, a fájó helyet *towlē*-vel égetik meg. Vesznek egy ágvéget, gömbölyűre összehajtják, aztán megfaragják a taplót, hogy alsó vége széles, a felső pedig hegyes legyen, ezt ráteszik a vesszőkarikára és aztán a fájó helyen meggyújtják. Háromszor kell ezt egymásután ismételni, mindig kisebb *towlē*-vel. Az égetett helyet aztán orrváladekkal kenik és

banyaposz porával hintik be. — Nils Anteres három ilyen *toule*-kúrán keresztül ment helyet mutatott a testén.

Ha valaki valami betegségét érzi, elmegy olyanhoz, a ki tud a betegen segíteni. Ha ez hajlandó őt gyógyítani, este felé keztyüs kézzel elmegy az erdőbe kövekért s mikor az első követ fölveszi a földről, azt mondja ez az ember: «én most tégedet a halottaktól veszlek kölcsön», s avval megkereszteli a követ és betakarja egy kendőbe. Jól meg kell azonban jelölnie azt a helyet, a hol a halottaktól vette kölcsön a követ. Aztán elmegy egy másik helyre, onnan is vesz egy követ s azt mondja: «tégedet im a tengerből veszlek kölcsön!» Megkereszteli ezt is s miután betakarta a kendőbe és ismét jól megjelölte, honnan vette, tovább megy egy harmadik helyre, onnan is vesz egy követ és azt mondja: «tégedet a földből veszlek kölcsön». Megkereszteli ezt a harmadik követ is, betakarja egy kendőbe s miután jól megjelölte a helyet, haza megy a sátorba. Itt megtüzesíti a köveket, aztán kiveszi a tűzből s mikor kihültek, igen gondosan betakarja s a sátorgerendák alja alá teszi, hogy se a kutya meg ne szagolhassa, se más ember hozzá ne nyúlhasson. Éjjel alusznak s a köveket ott hagyják a sátorczölöpök alatt. Mikor nappalodik, kimegy a köfürdő-készítő vizért, akár folyó, akár álló vizért s mikor talált, ismét bemegy a sátorba, aztán odamegy a kövekhez és ismét megtüzesíti őket s mikor megtüzesítette, fogja az egyiket és beleteszi a vízbe, aztán a másikat, aztán harmadikat és szintén beleteszi a vízbe. Erre a kövek elkezdenek sisteregni, szólni. Ha az a beteg minden tagjában beteg, akkor mind a kövek szólnak különböző hangon, ha pedig egy helyen kapott betegséget, akkor csak az egyik kő szól. Mikor a kövek már nem szólnak többé, kiveszi őket a vízből s ismét oly gondosan betakarja, mint az elébb tette. Aztán fog egy csészét, de ennek igen tisztának kell lenni, avval merit abból a vízből es odaadja a beteg embernek inni. Mikor a beteg megitta, a köfürdő-készítő kiküld minden embert, levetkőzteti a beteget anyaszült mezítelenre és megmossa avval a vízzel. Miután megmosta, ismét elindul, hogy keztyüs kézzel visszavigye a köveket oda, a honnan vette. Kutjának nem szabad követnie, embernek nem szabad látnia. Mindegyik követ a helyére kell tenni, még pedig szépen gondosan, hogy egészen úgy legyen, mint a hogy elvette. Ha nem ismeri meg azt a helyet, a honnan a köveket vette és hibás helyre teszi, akkor a köfürdő-készítő, úgy mondják, megbolondul.

Már három hétig időztem az arjepluogi lappoknál s bár mindennap faggattam őket dalért, mindig azt felelték, hogy nem tudnak. Dúdolt ugyan valamit az öreg asszony, de csak úgy a forma kedvéért s ezt sem akarta meg nem is tudta tollba mondani. Elza szerint csak az anyja tud még valamit a régi dalokból, ők most már vagy norvég dalokat dalolnak, vagy pedig magok csinálnak lapp verseket. A lappoknál kiki arról dalol, a mi épen eszébe jut, a mi épen figyelmét megragadja, a legnagyobb része csak dallamot dúdol, szöveget csak az ügyesebbek, a *čëppë joikat* csinálnak hozzájuk. Az ilyen ügyesebb lapp leánynak vagy legénynek megvan a maga dala, a melylyel társaságban előáll. A mint lassankint kitűnt, az a család, a melynek körében időztem, ilyen ügyesebb verselő család volt. Van gyűjteményemben egy gúnydal, melyet ők csináltak egy ismerős leányra, a ki minden áron vőlegényt akart s mikor egy végre jött hozzája, az is a fakepnél hagyta. Egy verset búcsúzásra nekem is írt Elza Britta.

A legfontosabbak azonban azok a versek, a melyek a múltból maradtak rájuk és ezeket csakis az öreg asszony ismerte. Ha Elza nem tud írni, akkor én soha sem bírtam volna ezeket lejegyezni és különösen nem bírtam volna a rhytmust és versalakot hamarjában fölfedezni. Így azonban Elza jegyezte le őket anyja elmondása után s miután figyelmeztettem, hogy ép úgy vannak az ő dalaikban külön strófák és sorok, mint a zsoltárookban és egyen végig mentem vele, azonnal ki tudta jelölni, meddig tart egy sor és hány sorból áll egy-egy költemény versszaka.

A régi dalok elég változatos tárgyúak. Igen régieknek látszanak a *Peivē vullē* «nap dala», a *pēr'tna vullē* «medve dala», *rēhpeha vullē* «róka dala», *pūhcū vullē* «rénszarvas dala», *jāmikij vullē* «halottak dala», *hējūn vullē* «szegény ember dala» stb. Följegyeztem egy-két szerelmes dalt is, egy leánykérő dalt és a «a lyánynak örömdala» és «a lyánynak bánatdala» címűt. Összesen tizenkilencz vers van gyűjteményemben.

.. Mutatványul ím a következők:

Szerelmi dal.

Hugom, hugom, kedvesem,
Jaj, be szép vagy énnekem!

Nagy te hozzád a szerelmem,
Érted ég csak az én keblem.

A te szemed jaj be ékes
A te szácskád jaj be édes!

Álmomban vagy minden éjjel
S érted ver a szívem ébren.

Leánykérő dal.

A legény így kéri meg a leányt:

Jó napot, jó napot, lyányka!
Igy köszöntlek téged máma

Beszélhetek-e te veled?
Kitárhatom-e szívemet?

Jó, szép, drága, kedves egyem,
Érted dobog, lángol keblem.

Kedvesem, mondd, vágysz-e lenni?
Nem várhatok, jöjj felelni!

Oh, felelj, szép, ifju lyánykám,
Nélküled csak bánat vár rám.

Ha nem hallgatsz meg engemet,
Megrepszted a szívemet.

Bárcsak engem választanál!
Jaj, de föl is vidítanál!

Oh kedvesem, szép galambom,
Kérlek, légy a menyasszonyom!

Szeretlek, a meddig élek,
Mindig csakis érted égek.

A leány ezt feleli rá:

Adj Isten, adj Isten, testvér,
Hát téged ma ugyan mi ér?

Nevessek-e mostan rajtad,
Vagy megmondjam az igazat?

Harmadik lappföldi útam.

Nem nevetek, testvér, rajtad,
Elhiszem, mit kimond ajkad.

Beh szép vagy te, oh szerelem,
Jó voltodat be dicsérem!

Ha szeretsz, én is szeretlek,
Őszintén felelek néked.

Menyasszonyod mért ne lennék,
Csak szülémnek szólj róla még.

Ifjú vagyok, de meglátod,
Leszek én hű hites társad.

A szegény ember így panaszkodik:

A szegénynek nagy a gondja,
A gazdag csak nevet rajta;
De szegénynek is süt
Az irgalom napja.

Isten, a ki minden embert
Egyformának megteremtett,
A szegényt sem hagyja
Elveszni nyomorba.

Ne bántson a gond keserve,
Rajtunk Isten nagy kegyelme,
Megsegít az minket,
Megsegít örökre.

E régibb lyrai tartalmú versek legnagyobb része általában nem közvetlen érzelmeket zeng, hanem inkább helyzet-dal, mely, mint a föntebbi, majd a szegény ember keservével, majd az árván maradt gyermek, majd az öregek panaszával foglalkozik.

A régibb pogány világból, a medve-kultusz korszakából maradt fenn a következő

Medvedal.

Szalad erdők szépe díszes bundájában,
Sok barát, ellenség vadász rá hiában.

Aluszik keresztül hosszú, hideg télen,
Jó ízű álmában elmerülget mélyen.

Nyolcz erős embertől nem fél olyan könnyen,
Ámde két testvértől ijed, rémül szörnyen.

Ékes szép medvécske, mindenki kiáltja,
Te vagy az erdőknek hatalmas királya.

Jaj de szép fényesen ragyog a te bundád,
Mennyire díszes vagy, oh ha te azt tudnád!

Egyszer azt az arany gyűrűdet is hordtad,
Bőrödöt fiadra örökségül hagytad.

Erdőknek királya, mostan Isten veled,
Ne szórd szét nyájamat, oh te leges legszebb!

Mikor nagy hirtelen föltűnsz a domb hátán,
Dicsérő dalodat zendíti rá a szám.

Verses elbeszéléseik is vannak, különösen az állatokról.
Én a rókáról jegyeztem le kettőt. Az egyik ím a következő:

Egyszer róka koma holtnak tette magát,
Az útra letette vörösös bundáját.

Arra jött egy ember hallal csöndben hajtván,
S nemsokára róka ott a szánon rajta.

Tovább ment az ember s ekkor a mi rókánk
Addig mesterkedett, míg szétment az istráng.

Halas szán elmaradt és a hunczut róka
A sok halat mind a nagy erdőbe hordta.

Vén róka volt, okos volt,
Halat egyszer így lopott.

E család körében egyéb tekintetben is sikeres volt a gyűjtésem. Jegyeztem föl egyes káromkodási formulákat és egy csomó közmondást is, melyek a lappok között talán még ritkábban találhatóak, mint a verses költészet termékei. A lappok szelíd természete mellett persze a káromkodás sincs igen kifejlődve s nekem, mint legborzasztóbb káromkodást ezt mutatták be: «*kur'titat!* szakadjon a fejed ketté!» (*kür'titat! tē kalhka*

oivat pára koutat!) Erre is azt jegyezték meg, hogy a mostani emberek már nem mernek ilyent mondani.

A mintegy negyvenre rügő közmondás között a legnagyobb rész az Európában közkeletűekkel egyezik meg, persze lapp fölfogással előadva. Íme néhány felötlőbb: «Nagy bocskorkötővel sehová sem ugorhatsz!» — «Fösvény ember nem tartja meg a kutyáját.» — «Maga is kutya lesz, a ki a kutyával ugat.» — «Nem vagy az, ha az ember mindig jól eszik» (ezt azokra mondják, a kik vagyon kedvéért házasodnak össze).

Találós mesét csak egyet bírtam gyűjteni s ennek sem tudták az értelmét kellően megmondani. Úgy látszik, a népies képzelet e játszi termékei teljesen kivesző félben vannak a lappok között s talán csak ott találhatók nagyobb számmal is, a hol a lappság tömegesebben lakik együtt.

Az arjepluogi lappok között elvégezve dolgomat, ismét Bodöbe igyekeztem, a hol egy délnek induló hajóra szállva, negyedfél nap múlva értem Trondhjembe. E városból Svédországba mentem, a legdélibb lappokhoz, a kik között hét év előtt hosszasabban időztem. Most a Skalstugu hegységbelieket kerestem föl sátrukban, de csak néhány napot töltöttem közöttük. Nem újabb szövegeket gyűjtöttem nálók, hanem nyelvtani kérdéseket vizsgáltam és különösen az igeragozásnál uralkodó tövváltozások bonyolult törvényét kutattam.

E rövid kirándulással befejeztem idei lappföldi utazásomat. Most már hazafelé tartottam és Stockholmon, Kopenhágán, Berlinen áthaladva, augusztus 20-dikán itthon voltam.

HALÁSZ IGNÁCZ.

HYPNOTISMUS. *)

Bárminemű észjárású embert mindenha nagyon érdekel az ismeretlen valami és mindenki, a ki azzal biztat, hogy a titokzatos dolgok fátyolát föllebbenti s az ismeretlenek világába bekaecsingtat, hallgatók és hívők seregére számíthat. Nagy- és kisszerűeknek meg van egyaránt az a gyarlósága. A költő, a mysticus, az ábrázoló philosophus több joggal követeli azt a hatást; de a nyegle, az ámitó, a színpadi mutogató több nyereséget húz belőle. Van az ismeretlen vadászásának egy jelensége, kezelésének egy módja, melynek a történelem minden időszakában, a művelődés minden fokozatában, a világ minden részében, talán a történelem előtti**) népeknél is és minden bizonynyal az eredeti vadaknál***) meg volt az ismeretlen utáni áhítózásnak az a kiváltsága, hogy az emberek képzelődését szítja, és fölgyújtja. Meg volt és van az a törekvés, hogy az elmének rejlő erejeit nyomozzák, hogy az elmei benyomások közlésének a látáson, beszéden, tapintáson kívül más módjait, hogy az öt érzéken kívül más nyílásokat, és az elme kihatásainak az eddigelé tudottakon kívül más eszközeit fedezzék föl. Ezt a kutatást és időnkbeli különös fejlődését, meg hajdankori némely nyomait szándékom tárgyalni. A hypnotismus, melynek vizsgálásában most sokan észszerűen és jó úton járnak, de —

---

*) Ernest Hart, orvos, fölolvasása Londonban, Toynbee-Hallban.

**) Præhistoricus. A kő-korbéli és tólakó népek.

***) Az úgynevezett vadakról két vélemény van; egyik az, hogy műveltségök foka ősiösen tökélytelen, a másik, hogy csak alább szállott egykori magasabb voltáról. A szövegben az elsőbb értelemre vonatkozik az «eredeti».

szerencsétlenül — kóborló alakosok egy osztályának játékszere is, meg sok ős hiedelemnek firól-fira szállott maradéka. Tudtával voltak Ázsia legkorábbi népfajtái és a perzsiai magusok és az indus yogik és fakirok, mind e mai napig hypnotikai ábrándos lelkesülés állapotába*) bírják meríteni magokat a nézés mereven megszegzésével. Görög egyházi zárdákban a XI. század óta üzték ezt az eljárást és ma is az omphalopsychismus, azaz a köldök szakadatlan szemlézése által merülnek némelyek a a hypnotikus ábrándozás állapotába. A mai hypnotismus, a mesmerismus,**) a telepathia,***) a gondolat-olvasás vagy gondolatok átszállítása †) a jelenségeknek abból a családjából valók, a mely a magusok fogásait, az ördögösök fintorgatásait, a gonosz lelkek kiűzését, ††) a skrófulásoknak a király keze tapogatásával való gyógyítását, a boszorkány eszelős ábrándozásai komolyan vételét, az ő bepörlésöket, elítélésöket és kegyetlen büntetésöket szülte. Oly eljárás az, a milyennel Sarchas, Apollonius Tyaneus híu pajtása, vakoknak a látást, gutatütötteknek tagjaik használatát, süketeknek a hallást, örülteknek az ép elmét visszavarázsolta. Voltaképen az a módszer, a melyet ma sugallatnak †††) neveznek és a sugallat hatásának a legkülönbözőbb testi és lelki állapotú személyekre, egészségesekre és betegekre való alkalmazása szolgálni fog — a mint hiszem, hogy meggyőzhetem róla tisztelt hallgatóimat — arra, hogy világot vessen a történelemnek legtragikusabb, véresebb, hihetlenebb lapjaira szintűgy, mint egy rakás színpadi mesterséges fogásra és nyegle mutatóványra, a melyek most divatosak, de a múlt száz évben is ottan-ottan voltak. De engedelmet kell kérnem, hogy közöljek előbb rövideden tisztelt hallgatóimmal az

---

*) Extasis.

***) Mesmer, az «állati magnetismus» föltalálója. Született 1733, meghalt 1815.

***)) Távoltságban történő dolgoknak természetes közlekedés nélküli megtudása vagy sejtelme.

†) Gondolatunknak beszéd vagy más természetes közlekedési jel nélküli átadása más személyeknek.

††) Exorcismus.

†††) Suggestio. Mai értelmében, mint műszó, azt a működést jelöli, hogy a hypnoticus álomba merült személylyel bizonyos cselekvényt «akartatunk»; olyat tudniillik, a mit magunk csak gondolunk — a mi nagyon kétséges — vagy megmondunk neki.

agyvelő physiológiájából másoktól s magamtól tapasztalt tényeket; mert épen saját vizsgálataim keltettek bennem kiváló érdeket a tárgy iránt.

No s hát megemlíthetem, hogy nagyon fiatal koromban jöttem érintkezésbe egy ismeretes orvossal, doctor Elliotsonnal, a ki szerencsétlen áldozatává lett a hysterikai ámítók jellemzetes két példányának, olyanoknak tudniillik, a kiknek abban telik a kedvök, hogy a hypnotismus, mesmerismus, spiritismus stb. fürkészőit rászedik, a kiknek főczéljuk vagy az, hogy magokat érdekesekké tegyék és hírbe hozzák, vagy hogy pénzt keressenek vele. Doctor Elliotsonat nagyon komoly és ügyes ember létére törbe ejtette és elámitotta a két Okey, a kik az egyetem klinikájában betegei valának. Elhitették vele, hogy mikor őket delejes álomba meríti, a testökre tett, borítékba zárt levelet, jól bekötött szemmel el tudják olvasni. Ámbár néhai Mr. Wakley, Middlesex-megyei halottlátó*) a csalást tökélyesen kiderítette és dr. Elliotsonnak az intézetből távoznia kellett, őt az oly módon okozott álomban mutatkozó valódi és kétségtelen tények annyira elfogulttá tették, hogy egész életet azzal a móddal való gyógyításra szánta. Egykor egy közel kedves rokonomat orvosolta, a ki csuklóinak koronként elejövő igen éles fájdalmaiban szenvedett, úgy, hogy álom a szemére nem jött miattok. Sikerült neki a betegnek éjjeli álmát megszerezni, és ez szembetűnő bizonyítványa vala egy valóban létező, akár a módszerben rejlő, akár vele kapcsolatos erőnek, melynek sikeres volta engem nem csak hálára kötelezett, hanem arra is reávelt, hogy miután későbbre magam is orvossá lettem, megkísértem azon módszereket. Csakhamar reájöttem, hogy azt, a mit közönségesen, de nem egészen helyesen, mesterséges álomnak hívnak, minden nehézség nélkül lehet eleállítani. Azt vettem észre, hogy könnyen s akár mikor bírtam eszközölni kezemnek Mesmer módja szerinti jártatásával vagy azzal, hogy mereven nézettem szemembe a beteggel; és hogy eleinte Elliotson és mestere, Mesmer, eljárását utánozva, egyszersmind akaratommal is működtem és «akartattam» a betegeket, a kiket delejes álomba merítettem. Eleinte, mondom, mert abban az időben

---

*) Coroner: külön hivatalnok Angliában, a kinek tiszte hirtelen halál esetében a halottat megsejlelni s a meghalás körülményeiről értesülni. Ha gyanús az eset, a hatóságoknak köteles följelenteni.

más két módszer is jött divatba az álom-állapot eszközzésére. Az egyik a föltalálójáról, dr. Braidról, nevezett braidismus volt, a mely abban állott, hogy az elaltatandó személy valami fénylő, ragyogó kis portékára szegezze merően a szemét; a másik módszer neve: elektro-biologia. Ezt bizonyos Grimes találta ki Amerikában, 1848-ban. Fölolvasásokat tartott róla a congress előtt 1850-ben dr. Dodds; kiadták könyvalakban is *Villamos lélektan philosophiája**) cím alatt 1850-ben New-Yorkban. Azzal elterjedt Angliában is az eljárás és itt nem egy tudós tanulmányozta, valamint magam is.**)

Pályámnak akkori állomásán belső sebész voltam egy fővárosi kórházban s egy jelentékeny esemény arra figyelmeztetett, hogy veszélyes dologba ártom magamat. Két barátom — a kik közül az egyik közbevetőleg mondva, magas kormányi hivatalt visel — egy estvét velem töltött a kórházbeli lakásomban s egy úriasszony is volt velök, a ki szokás szerint nem akarta hinni, hogy el tudom altatni. Azonban megengedte, hogy megkísértem s rövid idő alatt mesmerizáltam is, de álma oly mély és tartós volt, hogy alig-alig leheté fölébreszteni és mikor elment is tántorgott, úgy hogy kétfelől kellett támogatni barátainak. Egy irántam rossz indulatú tisztviselő befújta a hatóságnak, még pedig nagyítva és rossz színbe öltöztetve a dolgot. Kihallgattak és én fölfejtettem és kimagyaráztam az eseményt, de aztán az orvosi bizottság elé került az ügyem. Megmenekültem, azt velem inkább kedvezésből, mivel tanuló koromban jó hírben voltam, egy ünnepélyes és kétkedő megintéssel. A verdict ez volt: «nem vétkes, de többször ne tegye», a mit kétes mosolylyal és komoly fejcsóválással mondtak ki és meggyőződtem belőle, hogy bírám épen nem voltak hajlandók elfogadni a tények tudományos magyarázatát. Különbféle kísértményeimnek hosszas sorát tudnám elmondani tisztelt hallgatóimnak és bámulatot keltenék velök, de legyen elég nyilvánítanom, hogy elegendők voltak kimutatni azt, hogy az emígy eszközölt álomkórság részint közönséges alvás, részint elrejtetés,***) részint alvajárás jellegű; hogy

*) *Philosophy of Electrical psychology.*

***) Fölolvasó megnevez néhány jeles tudóst, úgymint dr. B. W. Carpentert, Sir Henry Hollandot Sir David Brewstert.

****) Így nevezik a közéletben a lethargiát. Szótár-íróink még

azok a személyek, a kiken a kísértményeket megtettem, a «sugallat» által nagyon befolyásolhatók voltak, mindennemű ferde és furcsa dolgokat lehetett velök mondatni és tétetni — kérdésekre feleltetni és feleleteikben titkokat beszéltetni ki, teljesítetni oly parancsokat, melyeknek máskor és más állapotukban a világot sem engedelmeskedtek volna, eszelős és — ha ártalmatlanításokról előre nem gondoskodtam volna — veszélyes dolgokat tétetni velök, úgymint, hogy magasról szökjenek le, egy asztalról a légben úszni iramodjanak, képzelt ellenségeikre gyilokkal rohanjanak, velök elhíttetett fülemile hangicsálását elragadó gyönyörűséggel hallgassák, képzelt kígyók és mérges bogarak elől rémülten fussanak, holott mindezekről se akkor nem volt öntudatuk, se azután reájok nem emlékeztek, úgy hogy valóban emberi mozgógépekké*) váltak, a melyekre úgy hatott az idegen akarat, hogy lehetetlen volt ellene állaniok. De kísértményeimnek már első folyamában kérdeztem magam magamtól, mit jelentsenek mindezek, és mi módon lehessen e jelenségek igazi eredetét fölfejtetni és körüket meghatározni, és e végett ellenőrző kísértmények sorát rendeztem.

Hadd magyarázzam meg egy-két szóval, mit értsünk az ellenőrző kísértmények neve alatt. Mert lám, ha azok, a kik az úgynevezett lelki jelenségek**) vizsgálásával és fürkészetével foglalkoznak, gondosan megfontolnák, minő ellenőrző kísértmények szükségesek vizsgálódások eredményei igazi okviszonyai megállapítására, az a siralmas zavar, az a tévedések szövvénye, az a ködös titokzatosság, a mely e tárgyat még mindig burkolja, nagy részben elenyésznek. Az igaz, hogy a kutatás érdeke sokaknál ahhoz képest csökkenne és valóban kétséges vajon sanyarú kipróbálás és ellenőrzés rendszere mellett oly társaság, mint a *Psychologiai vizsgálódási egyesület****)) kapna-e

---

nem jutottak tudomására. Álomkórság = Schlagsucht = Hypnosis, a mi voltaképp különbözik a lethargiától. Fölolvasónk *cataleptic trance*-nek nevezi.

*) Automaton.

**) Psychical phenomenon.

***)) Society for Psychical Research. — Ez a társulat főképp azokat az eseteket tette puhatólása tárgyává, melyekben valaki távollevő vidéken halván meg, halála pillanatában távollevő barátja vagy rokona előtt megjelenik — állítólag. A nevezett társulat ugyanis egy egész könyvet adott ki, a melyben 600 esetet sorol föl és bizonyításait

a nagy közönséget mulattató kelmét, hogy sokáig fönnállhas-
son. A beállítottam ellenőrzési kísértermények elsöben is abban
állottak, hogy kiküszöböltem épen azokat az elemeket, a melye-
ket a szóba vett jelenségek okozóinak szoktak tartani. A szerint
a «subjectum» (az elaltatandó személy) mesmeri, hypnotikai,
delejes, vagy electro-biotikai állapotának legelső és legfőbb
okozója: vagy a műtevő*) akarata, vagy bizonyos delejes, akár
villámos, akár lelkies, akár egyébféle folyadék lenne, a mely
vagy egyenesen a műtevőtől, vagy valami tárgyból szivárgott
vagy lövellett ki, a melyet ő érintett vagy valami más módon a
töle származó folyadékkal megtöltött vagy erejével fölruházott.
Maga Mesmer azt tartotta, hogy a mesmeri állapot valaminek,
a mit ő delejes folyadéknak nevezett, tulajdonítandó. Akkor,
midön egész Páris viszhangzotta az ő ereje csodáit, midön elő-
termei telve voltak királyi vérből származott hercegekkel; sán-
tákkal, bénákkal és vakokkal; mysticusokkal, szerzetesekkel
és apáczákkal; főrangú nőekkel és csodalátó vegyes sokasággal,
ő nagy szabású és szövevényesen összeállított, hamisan electri-
cusoknak nevezett palaczkokkal megrakott kürtöket készített
(a milyeneket Mattei gróf ma is árul), és a melyeknek összeszött
drótszálai fogantyúit subjectumai a kezeikben tartották. Titkait,
melyekről utoljára kisült, hogy nem is titkok, 400,000 frankon
eladta egy részvényes társaságnak és aztán kiderült, hogy se a
palaczkokban, se a kürtökben nem volt nyoma sem a villámos-
ságnak.

Azzal aztán túl állott Mesmer a Rajnán, teli zsebbel az
elámítottak rovására, a kik közül egy sem gyógyúlt meg, mihelyt
a divat elmúlt és a hit elenyészett. Mindazokra az úgynevezett
magneticus gyögmódokra, hitben feneklő gyógyításokra, villá-
mos övekre, nyaklánczokra, gyűszűkre nézve azt ajánlom tisz-
telt hallgatóimnak, hogy siessenek velök gyógyíttatni magokat,
míg a hit vagy a divat tart; mihelyt ez meghanyatlik, amazok
hatása is elenyészik. De Mesmer egy tant, egy elméletet, egy
műszó-készletet**) hagyott hátra, mely igen jól szolgál az

---

idézi. De kétségtelenül egyetlen egy eset sincs megbizonyítva. Minde-
nütt van valami bökkenő.

*) Operator.

***) Nomenclatura.

ámítók és nyeglék utána következő nemzedékeinek, czéluk elérésére.

Első dolgom vala tehát megbizonyosodni, van-e valami delejesség vagy villamosság azokban a jelenségekben? Erre csakhamar tagadólag feleltek a kísértmények. A villamosság létét mutató legérzékenyebb szerszámok sem bírtak fölfedeztetni semmi különbséget az electricai állapotban se bennem, se azokban a személyekben, a kiken kísértményeimet végeztem, se egy, se más alkalommal. A delej- vagy villám-folyamok vezetése vagy elakasztása se nem segítette, se nem gátolta az eredményt. Selyem vagy üveg közbe igtatása subjectumom vagy magam elszigetelése semmit sem módosított se nem változtatott a jelenségeken és ezek világosan függetlenek voltak a delej- vagy villám-folyadéktól. És az volt az eset általában mindenha, valahányszor én vagy más az úgynevezett állati delejesség vagy electro-biologia kezelőjét és subjectumaikat szoros próba alá vetettük. A tény az, hogy «állati magnetismus» az eszközlött (indukált) álomra, emberi.gépiességre, hypnotikai sugallatokra vagy hiten feneklő gyógymódokra alkalmazva merőben hamis elnevezés. Példája annak a törekvésnek, melyet Voltaire, midőn valahol a mystikusok és nyeglék olyas törekvéseiről beszél, miszerint ők tudatlanságuk megszentesítése s mások rászédése végett bizonyos jelenségnek egy nevet adnak, a mely azt épen nem jelöli s ők sem tudják mi. Tudva van, hogy a test szöveteiben electricus működés van folyamatban és hogy az izmok összehúzódása egykorú electricai változásokkal társul; de az electricai folyam nincs inkább az idegekkel, mint az izmokkal viszonyban és épen semmi kapcsolatban sincs az ész vagy elme működésével és az «állati magnetismus», a mily jelentésben a hiten feneklő gyógymódban, a hypnotismusban s több ilyfélekben szokták emlegetni, értelmetlen *) nevezet; és általán fogva a magokat úgynevező állati delejzök**) fajtáját, mint öntudatos vagy öntudatlan (jó hiszemű) ámítokét szélnek eresztetni.

Kitérésemből visszafordulok az ellenőrző kísértmények második neméhez. A delejzöből kifolyónak képzelt delej-folyadék elméletén kívül létezik évek óta és van ma is forgalom-

*) Without meaning. — Sinnlos.

**) Animal Magnetism.

ban egy másik, tudniillik, hogy a működő akarata sokat tesz arra, hogy a subjectumot igézet vagy álom állapotába varázsolja. Én hát kísérteményeim egyik sorában kiküszöböltem az akaratomat és egy másikban az eredménnyel merőben ellenkezőt akartam. Abban hagytam minden kézjártatást és a subjectumaimmmal szemben ültem egészen közönyös és a következményt egykedvűen váró elmeállapotban. Nem akartam, hogy aludjannk, hanem elhagytam, hogy reám, vagy a szemöktől hat hüvelyknyi (huszonöt centiméter) távolságra függesztett ezüst kanálra vagy orruk hegyére nézzenek merően. Az eredmény így is csak az volt. Mesmer, a ki Párisban egy év alatt nyolcz ezerre menő személyt mesmerizált és tanítványa, Puysegur, nem egyszer magnetizálták egy-egy élőfa derekát s a a tölök beleje folyt «erőnél» fogva egymást kezöknél fogó személyekből álló társaság, mely a fát körülvette és szemeit reá szegezte, mesmeri álomba merült, sőt idegbetegeken, gutaütötteken s más nyavalyásokon szintűgy segített, mintha a bölcs mester maga működött volna rajtok. Mikor én Kentben*) egy londoni derék bankár falusi jószágán mulattam, fölszólítottak, hogy altassak el egy számárhurutban szenvedő fiatal nőt, a ki a háznál tartózkodott és számárhurutban szenvedvén, erős köhögésével magának is másoknak is terhére volt. Ezt ellenőrző kísérteményre jó alkalomnak gondolám s a leányt egy gyújtott gyertya elé ültetém azt állítva, hogy én a gyertyát már mesmerizáltam. Köhögése azonnal megszűnt és ő mély álomba merült, mely másnap délig tartott. Ezen a napon vadászaton voltam, a honnan megjövé, mondák nekem, hogy subjectumom még alszik és nem bírják fölébreszteni. Nekem is sok bajba került, míg föléleszthettem. Azon nap estve nagy ebéd volt a háznál és én szerencsétlen átellenben ültem vele az asztalnál. Azonnal elálmosodék, úgy hogy el kellett vinni s nagy keserűségemre azt állította, hogy én ismét magnetizáltam. Oly fogékony lett képzelt delejes befolyásom iránt, a mi ellen hasztalan tiltakoztam, hogy tanácsosnak látták visszavinni Londonba. Délután, mikor eltávozott, lovagolni mentem a házi gazdával és ez, a mint a vasúti állomásnál mentünk el, azt mondá, hogy mivel a Londonba menők most indulnak, szeretne megállani s leszállván a lóról elbúcsúzni tőlök. Együtt

---

*) Angolországgi megye.

szállottunk le s mentünk az induló térre. Én kerültem a búcsúzást; de a teren járkáltomban annak a couponnak az ablaka előtt találtam kétszer is elmenni, a hol a leány ült. Ekkor ő ismét mesmerizálta maga magát, elaludt s nem ébredt föl az egész úton. Ez a jelenség aztán néhány napon át ismétlődött rajta. Íme, ez a története egy delejesnek képzel s ahhoz képest ható gyertyának. Tanúságos és megfontolásra méltó esemény, a melylyel párhuzamost többet is tudnék elbeszélni, de látni való, hogy állításom az eddigiekkel is bebizonyúl. Hozzá tehetem, hogy azután mikor épen nem akartam, hogy elaludjak a subjectum, mégis elaludt, mihelyt azt hitte, hogy elaltatni akarom és az álom valamennyijére reá jött, ha a hypnotizálásakor szokott physikai fogásokat, a csendet, a subjectum mereven nézését, vagy az altató parancsszót használtam.

Elérkeztünk oda, hogy már tisztán áll előttünk, hogy az ily esetekben eszközölt állapot, hívják azt bár mesmeries állapotnak, delejes állapotnak, bűvös látásnak, *) electro-biológiának, állati magnetismusnak, hypnotismusnak — mindezek oly handa-banda nevezetek, melyeket tudatlanság elpalástolására vagy gyarló elméletek **) kifejezésére vagy a hiszelékeny és csodákon kapó közönség képzelődését tévesztő, ha lehet zsebet üritő czél ellárvázására vannak kitalálva — az az állapot, mondom, mindig merőben alanyias; ***) nem függ a kézjártatástól, nincs semmi köze hypnotizálótól eredő valamiféle folyadékkal, nincs viszonya annak műtevő akaratával akár erejének valami lelketlen tárgyra ruházásával; a távollét nem gátolja, a közelség nem segíti, villámvezetők vagy nemvezetők, selyem vagy üveg vagy házfal közbenléte nem változtat semmit rajta. Az «aludj el» parancsot telegraphon, telephonon is elküldhetni. Sőt el lehet magnetizáló nélkül is érni ugyanazon eredményeket, ha egy vagy más módon — a milyen van elég — sikerül a subjectum képzelődésére hatni vagy öt álmot idéző körülmények közé helyezni.

---

*) Clair-voyance. Ezzel a műszóval jelölik azt, a mikor a delejes álomba merültek távollevő helyeken történő s érzékeikkel nem tapasztalható eseményeket látnak vagy látni képzelik.

***) False hypotheses = hamis föltevések.

****) Subjectiv. Oly dolog, melynek okai csak abban a személyben rejlenek, és mely nem külhatások következménye.

Miben áll az alanyiasság? Mielőtt felelnék, hadd hivatkozzam az agyvelő¹⁾ alkatát és működését illető egy-két tényre és említsek meg egy pár igen régi tapasztalatot, a mi a dolgot megvilágítandja. Elsőben is jusson eszünkbe valami abból, a mit az agyvelő szerkezetéről, működése helyes voltáról²⁾ és a rendes alvás természetéről tudunk. Az agyvelő, mint tisztelt hallgatóim tudják, szövevényes egy szervezet, a mely belülről idegtömegekből (ganglionokból) áll. Ezeknek alsó rétege kapcsolatban van részeinek akarattunktól nem függő (automaticus) mozgásaival, az azt burkoló, úgynevezett szürke anyagban gazdag réteg pedig szövevényes tekervények³⁾ szerkezetét mutatja, a mely sűrűn van megrakva csak nagyítóval látható⁴⁾ parányi sejtekkel, ezek pedig idegek bütüi.⁵⁾ Az agyvelő alján életerek⁶⁾ csoportozata van körbe állítva, a melyből számos véredények ágaznak ki. Ezek bőven ellátják vérrel az egész agyvelő-tömeget, de egy s más helyt meg is zsugorodnak, azaz csöüregök megszűkül, úgy hogy az agyvelőnek megfelelő részei bármikor is vértelenekké válhatnak, ámbár más részeibe azonegy időben bőven tódul a vér. No már, ha az agyvelőben vagy némi részében megszűnik a vérkeringés vagy rendkívül meggyűl benne a vér vagy helyenként erős nyomás hat reá,

¹⁾ Közönséges szokás az «agyvelőt» agynak nevezni. A mi okát adják, szintoly hamis, mint hibás a szó. Azt mondják tudniillik, hogy az nem «velő» (Mark), mint a csontvelő (Knochenmark) és a gerincvelő (Rückenmark), holott ez megint csak az agyvelő folytatása, tehát vele egynemű. A szó maga rossz azért, mert a cerebrum (Gehirn) a cranium (Schädel) beltartalma, és agyat mondani agyvelő helyett annyi, mint hordót egy hordó bor helyett. Az agy tulajdonkép = ver-tex és a koponyának is csak részét teszi. Aztán «agya» van a keréknek s a puskának is, és ezeken csak nem érthetünk velőt? A mészárszékben nem kérnek «velő» helyett «agy»-at, de nem is adnak «velős konzot» helyette.

²⁾ Localisation.

³⁾ Convolutions.

⁴⁾ Microscopical.

⁵⁾ Botnak, lécznek vagy bármi karcsú portékának végső részecskéje = extremitas. Tájzó, de okvetetlenül szükséges az idézett latin szó kifejezésére. A francia s angol is elfogadta a latin szót kis változtatással (extremité, extremity), de már a németnek nincs külön szava reá. Őrizzük meg nyelvünk kincseit, hacsak fillérenként is.

⁶⁾ Arteria = Puls- vagy Schlagader. Emennek a nyomán készült az «üt-ér», melyet a *Nyelvtör* kárhoztat. Nincs is szükség reá.

azon rész működése elakad és megszűnik. Az agyvelő munkáságának és a gondolkodásnak — működése egyik tisztének — egészséges és csökkenetlen volta a minden részében keringő vértől s ennek egészséges minőségétől függ. Ha a nyakban fölvonuló életeret, a mely táplálja vérrel az agyvelőt, megszorítjuk, azonnal érzéketlenség a következménye. A gondolkodás megszűnik, az öntudat elenyészik. És ha tartós a megszorítás, a test gépies működései, milyenek a szű verése, a tüdő lélekezése, a melyek föntartják az életet és a melyeken a ganglionok örködnek, nemsokára elakadnak és halál következik be.

A természetes álomban, mint pontos kísértevényekből tudjuk, az agyvelő tekervényes burkolata, a mely egészséges állapotunkban és ebrenlétünkben halvány rózsaszín, megfehéredik és csaknem vértelenné válik. Azt is tudjuk, hogy az akarat, úgymint a mozgást keltő és igazgató erő, a velő tekervényeiben rejlik, úgy hogy alvásunkban az akarat megszűnik, az öntudat elenyészik abban a mértékben, a melyben az erek összehúzódása miatt kiszorul a vér. Hasonlókép elenyésztetjük az öntudatot s elfojthatjuk a mozgató erőt, ha a tekervényekben keringő vér minőségét megvesztegetjük. Röpke állományt, *) például chloromorphot vezetünk be a testbe s hatása az, hogy az öntudat elenyészik és mély álom s a fájdalomnak áldott nem érzése következik reá. Hasonló, de lassúbb hatásai vannak más szereknek, a melyek az opium, hasis **) stb. No már azt, hogy mikép megy véghez az életerek elszorulása és a természetes álommal kapcsolatos tekervények vértelenülése, nem tudjuk. De igen azt, hogy van némi hatalmunk fölöttök. Sötét szobába húzódunk, öt érzékünk használatát megszüntetjük, lármát, erős virágot, szagot eltávolítunk stb. Lefekszünk s az agyvelő működését elcsillapítani törekszünk és megkísértjük, hogy — mint mondani szokták — «semmit se gondoljunk». És szerencsénkre, hol inkább, hol kevésbbé sikerül is nekünk. Némely embernek nagyon is hatalmában van az alvás szerkezete. Én rendszerint elbirok aludni bármely táján a napnak, akár írószobámbeli karosszékben, akár hintóban. Úgy szólva önhypnotizálás módja az, a melyet gyakran használok, midőn meggyúl a teen-

*) Volatile subotance.

**) Kenderléből készített kábító szer.

döm és sokat kell házról-házra járnom. Néha meg tréfát csinállok barátaimnak s háznépemnek azzal a fogással, melyet azt hiszem, nem nehéz megtanítani. Hanem van már most valami, a mi további megfontolást igényel, ha szinte nincs is időm bővebb részletezésére. Azt hiszem, tudja tisztelt hallgatóim nagyobb része, mit értenek a reflex működés¹⁾ neve alatt. Különböző szerveinkből az agyvelőnkbe szolgáló idegek villámgyorsasággal visznek tudósítást²⁾ annak különböző részeibe és visszaverődő hullámok felelnek meg nekik, a melyek az illető szerveket mozgásra készítetik.³⁾ Talpunk csiklandása lábujjaink begömbülését vagy akaratlan kaczagást avagy csak borzadást és bőrünknek azt a bibircsódzását okozza, a melyet libabőrnek neveznek. Bőrünk idegei bütiüinek izgatása tudósítást küld az agyvelő akaratos vagy akaratlan ganglionainak, a melyek megfelelőleg mozgásra készítő hullámokat vernek vissza⁴⁾ s a melyek eszközlik a lábfej vagy bőr izmainak összehúzódását és keltenek társas eszméket vagy ingerelnek az úgynevezett nevető izmoknál⁵⁾ fogva kaczagásra. Szintúgy ha alvó személy talpát hevítik, azt álmodtathatják vele, mintha a Vezuvon vagy Fúzi no Jámán⁶⁾ vagy még hőbb helyeken⁷⁾ járna — vagy ha lábára jeget tesznek, glecsereken vagy Grönlandban történő kalandok álmait láttatják vele.

E szerint látják, tisztelt hallgatóim, hogy van testünkben bizonyos gépies szerkezet, melyet a physiologusok eszmekeltő⁸⁾ vagy érzéskeltő⁹⁾ idegösszeménynek neveznek, mely az egyénben az ő tudta nélkül izomműködések sorát okozhatja. És jusson eszökbe, hogy az életerek hüvelyé izomnemű és külső ingerek hatása alatt összehúzódható és hogy az a hatás az öntudat segélye nélkül sőt megszünése állapotában is működik. Hadd

1) Reflexaction, Reflexbewegung.

2) Az ered. message = izenet.

3) Reflected waves of impulse.

4) Az idegek működését a physiologusok hullámhaladásnak képzelik, mely a hangéhoz és fényéhez hasonló és azon törvények szabályozzák.

5) Musculus risorius Santorini.

6) Japáui vulkán.

7) Euphemistice, a «pokol tüze» helyett van mondva.

8) Ideo-motor.

9) Sensory motor.

adjak egy más példát, mely kiegészítve az agyvelő és test jelenségei láncolatát, a melyet tudtokra kívánok adni, hogy kimagyarázhassem a hypnoticus, mesmericus és electro-biológiai igazi és nem költött vagy hamisan magyarázott jelenségeket. Azt a derék, világosító példát veszem elé, a melyet dr. B. W. Carpenter *Az agyvelő physiologiája* című régiebb, de ma is nagy becsű könyvében idéz. — Midőn éhes ember eledelt lát vagy az éhes fiú egy konyhába pillant be, meggyűl a nyáluk és gyomrukat maró érzés kínozza. Mit tesz az? Azt teszi, hogy a kecsegtető s étvágygerjesztő látmánynak az elmére hatása a nyál és gyomornedű *) kiválását **) okozza, azaz hogy az agyvelő az eszmekeltő idegszerkezeténél fogva tudósítást küldött, a mi a nyál- és emésztő nedű mirigyek ***) körüli véredényeket kitágította, a vérkeringést gyorsította s a nedű kiválását segítette. Íme egy merőben alanyias, gépies elmetevékenység, a melyről azon fiú semmit sem tud, nem tehet róla és a mely az edények tágulását és szűkülését okozza. És ez, a mint láttuk, a voltaképi lefolyása az agyvelő tevékenységének, a képzelődés kifejlésének, a mi megint kapcsolatban van az öntudat élesztésével vagy elenyésztetésével és az akarat-ganglionok, †) az agyvelő felső tekervényei tevékenységével. Itt hát mintegy kulcsát kaptuk a jelenségeknek — azoknak tudniillik a melyek, a mint kimutattam, szintúgy a mesmerismuséi, hypnotismuséi és electro-biológiaiéi. És így, azt hiszem, sikerült kiküszöbölni elménk-

*) Succus gastricus. .

**) Secretio.

***) Gland. Lat. glandula. Ném. Drüse.

†) Félreértés eltávoztatására meg kell mondanom, hogy az ez értekezésben emlegetett és tárgyalt akarat nem az a tisztán lelki tehetőség, a melyre minden igazi erkölcsstan alapítva van; hanem a testnek az a gépszervies mozzanata, melynél fogva képzeink vagy érzeteink által okozott agyvelői mozgalmakat az idegek az izmokra viszik át és működésre készítetik. Ez óvásra a *Néptanítók Lapjában* közölt, az emlékezetet tárgyaló értekezés végszavai bírtak. Ugyanis ott ez van írva: «Mint hogy az emlékezés az agy» (értsd: velő) «működésétől van föltételezve, nem egyéb tehát, mint biológiai jelenség». — A «nem egyéb» a legkétségtelenebb materialismust hirdeti, a melyet néptanítóinknak prédikálni, nem hiszem, hogy se üdvös, se tanácsos, se czélszerű eljárás volna. Kevés olvasónak van oly philozophiai készsége, mely az ilyes közlemények mérgét hatástalanná tehesse.

ből azt a hamis, azaz kísérterményekkel hamisnak bizonyított elméletet, melyszerint a magnetizáló egyén akarata, közjáratása vagy a tőle származni állított delejes vagy életfolyadék egyáltalán szükséges volna a subjectum öntudata elenyésztetésére vagy akarata elfojtására és állítjuk ezennel, hogy a subjectum elméjében keletkező eszmék elégségesek arra, hogy az elaltatandó személy agyveleje tekervényeire hassanak és befolyásukkal természetes vagy mesterséges álmodást okozzanak a vérnek kifogyasztása vagy rendkívüli túdulása vagy helyies útvesztése által, és hogy a nyakbeli életeret hüvelykünkkel megnyomva, álomkórság, *) tartós érzéketlenség következik be; hogy bizonyos szerek vagy az idegek külső izgatása által félrebeszélés, **) álomlátás, képzelt látmányok ***) keletkeznek; másszor meg csak részszerint bántódik az öntudat s az alvó, álomkórságos vagy félrebeszélő személy a mások akaratának lesz rabja s megfosztatik a magáénak a működésétől.

Hadd mutassam ki példákból azt is, hogy még a legkevésbé képzelődő és természetök szerint legnyugtalanabb és tevékenyebb teremtményekben is mily könnyen el lehet enyésztetni az akaratot a képzelődés vagy meglepő benyomás által. Elég e czelra nagyon régi kísérterményeket idézni, hiszen könnyű azokat új alakokra is módosítani. Azért tartom magamat inkább a régiekhez, mert ezek kezdetesebbek, csak hogy most már okosabban tudunk hozzájuk szólani. Íme, veszem ezt a kakast és azt ismétlem vele, a mit experimentum mirabile Kircherinek neveztek. Ezt a kakast csak most hozzák a majorházból és nagyon verekedő egy állat. Küzd velem is, a mint megfogva tartom és rikácsol; de én csendesen és jól megmarkolva hasra fektetem az asztalra, csőrét oda nyomom s csőre hegyinél egy krétavonalat húzok keresztben az asztalra és, lássák, merőben hypnotizálva van. Mozdulatlanul hever, mintha — mint szokták mondani — megvolna igézve és nem bírom megmondani, mennyi ideig megmarad ebben az állapotban. Veszem ezt a tengeri nyulat, bele fektetem hanyat ebbe a vályuba, mely csak arra szolgál, hogy az állat ne forduljon oldalra és gyorsan hypnotizálva lesz. Ugyanazt lehet tenni egy tengeri

---

*) Coma.

***) Hallucinatio.

***) Visio.

disznóval, békával vagy alligator-kölyökkel. Egy farka más állattal is meg lehet kísérteni, meg madárral avagy rákkal. Harting¹⁾ azt tapasztalta, hogy egy majorságon gyakran hajtják végre ezt a kísértményt, megbénul sok esetben valamelyik tagja. Ha a hypnotizált nyulat fölveszem vagy a kakast lábra állítom, legott megjön a tevékenységek és a hypnoticus állapotról a természetesre térnek át. A látás érzékére hatás hasonló eredményeket állít elé. Richet²⁾ a Drummond-világgal³⁾ azokhoz hasonló jelenségeket eszközölt, a melyeket Charcot⁴⁾ az ö. hypnotica, cataleptica és hysterica betegeivel. A lovak nagyon hajlandók hypnotismusra; csak eléjük kell, hogy álljon az ember s meresztesse magára az állat szemét.⁵⁾ Ezt az eljárást Balassa⁶⁾ nevű huszártiszt találta föl s a lovak patkolásánál használta. Ausztriában rendeletileg meg van hagyva alkalmazása a katonaságnál, balassieren név alatt. Ha egy kígyókalitkájába egy tengeri nyulat betesznek, a kígyóra meresztve a szemét megigézteti magát. Közönségesen úgy adják elé, hogy a kígyó igézi meg nézésével a nyulat, holott ez igézi meg szeme meresztésével maga magát s a jámbor kígyóra és a nem jámbor színpadi mutogatóra ingyen fogják rá a képzelt bűvös hatalmat.

Most már vegyük szemügyre a hypnotizáló vagy mesmerizáló eljárás alá vetett egyénnek azután következő állapotát. Ezek elég különbélek, bámulatosak és érdekesek, de nagyon félreértettek, erősen nagyítottak és sok ámitás eszközei voltak. Az oly egyén kisebb-nagyobb mértékben élő gép (automaton) állapotába van ejtve. Az agyveleje felső része egészen vagy

¹⁾ Angol biológus.

²⁾ Francia physiologus.

³⁾ Igen erős fény, melyet azzal keltenek, hogy oltatlan mészre oxyhydrogen gázt fuvatnak.

⁴⁾ Francia orvos, a Bicêtre nevű kórháznál van alkalmazva és ott a hystericákat gonozza.

⁵⁾ Lovak önkéntesen is jutnak ily állapotra, a melyet a német Kollernek nevez. A magyar, ha szótárainknak hihetni, «csíra» nevet ad neki. A nyavalya kétféle: csendes és dühöngő. (Stiller — rasender Koller.)

⁶⁾ Lám Balassának mind nevét, mind módszerét ismerik Angliában, de Lipsiáig még nem jutott el. A Brockhaus *Conversations-Lexicon*ában egyikről sincs említés, Brockhausnak általán véve nagyon hiányos adatai vannak felőlünk.

részben kiürül a vértől és tevékenysége megcsökkent. Akarata elenyészett vagy elszibbadt vagy meggyöngül. El van altatva, de gondolatában megmaradt az altató egyén képze, úgy hogy emennek a sugallatát vagy utasítását egészen vagy részben tudta nélkül teljesíti. Oly helyzetekbe állíthatni őt, a melyeknekbe éber korában vagy félne vagy nem merne állani. Ha támadást vagy védekezést, rémület vagy gyönyörűség tárgyát sugallanak neki, ahhoz képest cselekszik; szóval oly szerszámmá válik, a melynek billentyűin kéje-kedve szerint játszik a magnetizáló. Akár minemű ízt vagy szagot akarnak éreztetni vele, érzi; petroleumot jóízűen iszik, azt vélve, hogy pezsgő; a sót czukor gyanánt nyalja, a mustárt méz gyanánt. Tudnivaló, hogy mikor ily bővöléseket a színpadon mutogatnak, ezek korán sem mind igaziak. A színpadi mutogatásra, hogy jövedelmezzen, drámai események kellenek. Ilyenre nem mindég lehet szert tenni, tehát egyetértő segédekkel kell fizetni, a kik hypnotismus és sugallat-hatás jelenségeit majmolják; de bizony kevés ilyenemű dolgot láttatnak a színpadon, a melyekhez hasonlókat vagy különbeket is ne láttam volna magamnál vagy a kórházban. Utalok Charcot, Bernheim, Moll vagy Dejenire munkáira, melyekben részletesen meg vannak írva a sugallat csodás eredményei, a melyet a betegek visznek végbe: fintorgatások, izomerőkódések, göresők, elhívések, képtelen (absurd) cselekvények, a melyeknek nem látni párját a színpadon; de a melyeket az idézett becsületes, ügyes és szakértő férfiak valóban és sugallat következtében csináltattak azokkal, a kiket a már megbeszéltem módon akaratuktól megfosztottak és hypnoticus állapotba tettek. Kérdezhetnék tisztelt hallgatóim, hogy azok, a melyekkel a főlebb mondott jelenségeket szaporítják: a bűvös látás, jövendölés, eldugott dolgok látása és új erők teremtése, melyeket somnanbulistáknak és hypnotizáltaknak tulajdonítanak és pénzt keresnek vele — mik? A feleletet egy szóval megadhatni reá: csalárdság *) — csalárdság — csalárdság! Oly csalárdság, a melyet gyakran úznak és a mely, jóllehet gyakran lelepleztek, annyira nyereség-hajtó s a mysticusok és úgynevezett pszichológiai fürkészők előtt annyira érdekesekek, hogy egy vagy más alakban újra meg újra eléállanak vele.

---

*) Impostura.

A francia tudományos akadémia 1837-ben bizottságot nevezett ki, hogy vizsgálja meg azokat a csodadolgokat, a melyeket az állati magnetismussal kezelt személyek bekötött szemmel tettek — ha tettek. Minden követelés füstbe ment, nem létezett se magnetismus, se bűvös látás. A referádát kétségbe hozták. Ekkor dr. Burdin 3000 frankot tűzött ki, hogy akárkinek, somnanbulistának vagy másnak megadja, a ki szeme használata nélkül fog olvasni. Hat követelő jelentkezett Franciaország különböző vidékeiről, mert akkor a somnonbulismus es magnetismus járványos *) volt. Új bizottságot neveztek ki és új felsülések következtek be. A vizsgáló próbákat 1840 októberéig folytatták, a midőn gyalázatos**) fölsülések egész sora végeztével, melyben egymásután minden követelőnek lehúzták arczáról a lárvát, azt határzá az akadémia, hogy azon túl, az állati magnetismusnak és bűvös látásnak hamisan nevezett csalárdságot és bolondságot illető közleményt nem fogad el és nem veszen tekintetbe. Ilyes dolog történt Sir James Simpsonnal is, a ki húsz évvel azután, midőn Brittországbán is afféle követelések divatoztak, egy 500 fontos bankjeggyel, melyet szelenczébe rejtve es zárva egy bankba tettek le, kínált meg mindenkit, a ki a szelenczén kívülről le tudja olvasni a sorszámját. A bankjegyet senki sem igényelte, Mr. Labouchère egész ujontában hasonlólág kísértette meg a gondolatolvasó Bishopot, oly személyt, a kinek követelései a szokottaknál is képtelenebbek valának, ámbár a közönségben nagy figyelmet gerjesztettek vala.

Végtére, hadd érintsem a sugallat hatásának egy oly nemét is, a mely mint egy a társadalmat fenyegető veszély, magára vonta a jogászok és természettudósok figyelmét, tudniillik a halasztó sugallatot. Ki van mutatva, hogy a hypnotizált subjectum sugallat következtében végrehajthat öntudatlanul nem csak önmagára vagy másra nézve veszélyes cselekvényeket, hanem büntettek is, úgy hogy lehet vele lopatni, gyűjtogattatni, öletni. És nem csak rögtön, hanem, a mint hihető, oly sugallatot is teljesít a subjectum, a mely időelemet foglal magában. Azt mondják neki: «Egy hét múlva, ebben s ebben

---

*) Epidemic.

**) Ignominious.

az órában kegyed újra hypnoticus állapotot fog váltani, elmegy ez s ez helyre, ellopja ezt s ezt, vagy megtámadja ezt s ezt a személyt és nem fog ráemlékezni, hogy ki hagyta meg kegyednek, hogy tegye. Az ilyenek rendkívüli esetek és bámitó, de veszélyes eredményei a sugallatnak egy betanított és szoktatott hypnoticusra való hatásának, egy oly személyre tudniillik, a ki megszokta, hogy akarataról lemondjon és magát egy más személy eszközévé tegye.

Az agyvelő, mint elme szerve, oly szövevényes *) valami, hogy azon művelet gépezetét teljesen kimagyarázni meg sem kísértjük, de van tudomásunk tényekről, melyek némi nyitját adják a kezünkbe. Az idegtevékenységgel és az agyvelő műveleteivel mindig együtt jár az idő eszmeje. Nagyon közönséges dolog, hogy valaki estve lefekszik azt teszi föl magában, hogy «fölebred másnap reggel hat órakor, nehogy lekéssék a vasútról». Könnyen érthető példája ez a «halasztó sugallat»-nak, mely néhány órával előbb jelölt időben veszi teljeseését. Az idegösszemény nem rendes állapotában **) a lázroham ***) minden harmad vagy negyed nap eléáll. Az éhség érzete is időszakias és attól függ, hogy hány órakor szoktunk ebédelni. Az idegösszeménynek ez az időszakias és akaraton kívüli művelete beférkezik hypnoticus állapotba. Az időelemnek más és szövevényesebb példái is vannak az agyvelőnek cselekvő és szenvedő működéseiben. Két-három jól megfigyelt és kifogástalanul megbizonyított eset áll előttünk tudniillik, hogy egyének azonegy személyben két különböző életet éltek esztendő folytán, a melyek egyikében más elmejellemök, más tehetségeik voltak, mint a másikában és a melyek szabatos időben változtak és az egyén az egyikben semmit sem tudott arról, nem emlékezett arra, a mit a másikban gondolt vagy tett. Hogy a két élet közül melyiket kelljen az agyvelői vérkeringés rendes †) és melyiket a rendkívüli ††) állapotának tartani, bajos lenne meghatározni; de a tények elégségesek annak a kimutatására, hogy az időelemnek a hypnotikai sugallatba való befér-

---

*) Complex; mesterséges alkati.

**) Abnormal condition of the nervous system.

**) Fit of ague, Fieberanfall.

†) Normal.

††) Abnormal.

kezése nem természetfölötti dolog; nem lehet belőle azt következtetni, hogy a hypnotizált egyén netalán új tehetséget vagy erőt nyerne, hanem csak azt, hogy a hypnoticus állapot magasabb és fejlettebb fokozataiba beférkezett egy minden agyvelőben kisebb-nagyobb mértékben természetesen létező tevékenység. *) Még csak egy példáját említem meg annak a törekvésnek, hogy a főlebb leírt alanyias jelenségekbe a természetfölöttség eszméjét és egy eddig ismeretlen erő fölfedezését tukmálják belé, úgymint a spiritistákét és telepathicusokét. **) Ez csak új alakban való fölélesztése a régi bolondságoknak és ámitásoknak — gyakran ámulásoknak ***) és még gyakrabban szántszándékos csalásoknak — a melyekkel együtt járt a középkori magneticusok, lélekidézők tévelygései megújítása a közelebbi múlt időben. A boszorkányok, ördögösök, mysticusok másod- és bűvös látása elvesztvén hitelöket, ugyanazon dolgokat újra meg újra fölélesztik, a régi hiedelmektől részint menekült nemzedékek észjárásához alkalmazott új nevek alatt. Telepathia mostani fülnek jobban hangzik, mint «delejes álom» vagy clair-voyance; de nincs se szilárdabb, se mélyebb alapja. Azt akarja fölfedezni, vajon lehet-e szem nélkül látni, fül nélkül hallani vagy az öt érzék közben járása nélkül közlekedni. A kopogtató szellemek, a Davonportok, a Bishopok, gondolatolvasók, állati magnetizálók sötétbe merültek, sárba temetkeztek. A telepathia ügyefogyott megkísértése annak, hogy áltudományos alakban fölélesztse a korábbi csalárdságokat, szintoly gyarló eredmények kíséretében. Szerencsénkre, a kísértők száma kevésre szorítkozik és pirúlva kell megvallanom, hogy orszá-

---

*) Functional action.

**) A telepathia a telegraph, telephon nyomán koholt szó. De a nyom hamis, mert a két utóbbiban az ürelem, a távolság játszódik a főszerepet; a telepathicusnál ellenben az nem jó tekintetbe. Ő — akár közel, akár messze, oda lát, a honnan se egyenes, se tört, se visszavert világsugár nem juthat a szemébe; oda hall, a honnan hanghullám nem érintheti a fülét. Például bekötik a szemét, levelet írnak, borítékba zárják s ő elolvassa. Falakkal elkülönzött vagy más háznál levő szobában hallok beszélnek s ő meghallja. A telepathicus a legtökélyesebb detectiv volna, csak hogy nincs példa valami büntettnek ily módon való fölfedezésére, haneha neki magának is volt része benne, a mit hypnoticus állapotában öntudatlanul elárul.

***) Self-deception.

gunkban van arányosan a legtöbb. A kísértménynek azonban gyöngélgedő s nyavalyás a létezése, s korán kimultát várhatni.

Bevégzésül hát ismétlem, hogy azok az ámítások, csodafogások, azok az eszelős ábrándozások, hystericus félrebeszélések *) a titokzatosan kapás kiaknázása, azok az ál-delejes vonzalmak, azok a tapasztalást és tudományt semmibe hajtó légben lebegések **) vagy a test megmerevedése, a gondolat-olvasások, jövőmondások, egy láthatlan világról és láthatatlan terekről galagyolt szófia beszédek, a nagy tömeg félelmeinek, reményeinek, gyarló érzékeinek, mohó képzelődésének, felszeg okoskodásának fölhasználása; mindazok oly régi dolgok, sőt úgy látszik régiebbek, mint a történelem. Azokra mint sok egyébre is nézve olykor hajlandók vagyunk kérdezni, vajon halad-e egy kicsinyt a világ vagy mind azon egy színvonalon és a tudatlanság, hunczfutság, ***) bolondság és elszámítás árkaiban barangolnunk? Azt hiszem azonban, hogy lelünk egy biztató szót, ha a történelmet vesszük szemlére. Az igaz, hogy még mindig látjuk magunk közt a spiritismust, a színpadi hypnotismust, az élő magneseket, az elkésett lélektani fürkészeteket, a lélek- és kísértet-látókat. De azok csak felszeg maradványok, torzalakú nyomok, melyek ellentétöknél fogva a fejlődés újabb kora jeléül szolgálnak, mint a melyben kifeslettünk már abból a korból, melyben az oly bolondságok és nyomorékságok az emberi nemnek csaknem egyetemes öröksége voltak; a mikor azok máglyára, kínzópadra hurczolták, vízbe fullasztották embertársainkat, a mikor a catalepticusokat és hypnoticusokat egyszerre ezrivel és néha sokkal többel lehetett számolni; a mikor philosophusok önámításaikkal magok magokat szedtek rá; a mikor a hypnotikai sugallat hunczfutságai széles vidékeken valának elterjedve és ezrek eszét bódították és életét

---

*) A hallucinationak ezt a magyarítását s általában ezt a szót ignorálják szótáraink, de a közbeszéd széltiben él vele.

***) Egy pesti egykori magnetizáló orvos beszélt nekem, hogy egy delejes patiensé fényes és magasan álló holdvilágánál egy kerti padon mellette üldögélve, egyszerre csak fölszökött s a légbemelve indult a holdnak, úgy hogy a szoknyáját kaphatta csak meg az orvos és rántotta vissza a földre.

****) Ezt a szót is ignorálják a szótárak, pedig kipótolhatatlan.

nyomorékították el. Még ma is vannak színpadi mutogatások, könyvek és folyóiratok, melyek eszelősködéseikben s kártekonyosságukban a tudatlanság és babonásság korabeliek némelyikével versenyeznek; de ezek most csak különösségek és ész-száguldások *) és kaczajt s mulattatást okoznak, holott régebben örültség és üldözés lett volna következményök.

ERNEST HART *után, angolból*

BRASSAI S.

---

*) Curiosities and eccentricities.

A TÁBLABÍRÓ INTENDÁNS.*)

Régóta és sokszor nyilvánult már azon kívánság, hogy szép volna, ha a nemzeti színháznak nem csupán keletkezési vagy igazgatási történetét írná meg valaki; hanem tüzetesebben részletezve, kimerítő jellemzések és életrajzokban megemlékeznék azon jelesekről is, a kik e nemzeti intézetben, akár mint művészek, akár mint művezetők, maradandó érdemeket szereztek magoknak. Én e közóhajtástól bátorítva, elhatároztam, hogy e kis töredékben, talán nem egészen érdektelen adatokkal fogok szolgálni azon, nálamnál nagyobb tehetségű íróknak, kik majd jövőben tökéletesebb és nagyobb mérvű kidolgozásban fogják megírni e fontos műintézetünk történetét.

Meg fogok pedig emlékezni ez alkalommal intézetünknek egy olyan alakjáról, a kit vagy épen nem, vagy igen nagy mértékben félreismert a színészi hagyomány; daczára annak, hogy a magyar színművészet megalapítása körül soha el nem heradható koszorút érdemlett ki magának.

Ez oly nagy mértékben félreismert egyén pedig nem más, mint Simonsics János, úgy a legelső budai, valamint később a nemzeti színháznak ismételtén kinevezett páratlan buzgalmú és jóakarató intendáns-igazgatója. Ahá! — az öreg táblabíró intendáns! fogják kaczagva mondani azok, a kik még a régi időből emlékeznek azon sokféle mulatságos adomákra, melyekkel annak idejében az öreg táblabírónak csúfolt intendánst elárasztották. Tehát igen! én e sokszor megnevetett és oly nagy mértékben együgyűnek vélt egyenről akarok néhány ismertető szót mondani; de csakis néhány szót, minthogy itt

---

*) Fölvastatott a Kisfaludy-társaság 1891 febr. 7-dikén tartott közülésén.

jelenleg, se idő, se alkalom nem kínálkozik a bővebb tárgyalásra.

Azonban, mégis kecsgett a remény, hogy e rövid tárgyalásom is elégséges lesz, meggyőzni tisztelt hallgatóimat arról, hogy az öreg táblabíró nem volt olyan nevetséges, mint a minőnek sokan látni szerették, sőt még nem is volt olyan együgyű, mint a hogy magát igen gyakran, csupa furfangosságból mutatta s hogy fönmaradt bohókás mondásainak mindenkor megvolt a titkos értelme, együgyű viselkedése pedig többnyire bizonyos csipős, vagy keserű magot foglalt magában, mely mindig tanulságos volt az illetőkre nézve. Így állottak aztán elő bizonyos aprólékos történetecskék, melyek ha egyenkint nem nagy horderejűek is, de összetéve tiszteletre méltó világosságot vetnek az öreg érületére és szilárd jellemére. De lássunk talán néhány rövidke példát ez aprólékos mozzanatok közül.

Megtörtént egy alkalommal és pedig, ha jól emlékszem az 1849-dik évben, hogy a zenekarban működő *négy* vadász-kürtös közül az egyik kimúlt. Az akkori karnagy jelentést tett az öreg úrnál a dologról, s egyúttal engedelmet kért arra, hogy a hiányzó helyett egy másikat fogadhasson. — Hát aztán minek, dörmögött az öreg, rövid gondolkodás után; hiszen ez a megmaradt három sem dolgozik semmit! Látom jól! mert szemmel tartom őket a páholyomból; van úgy néha, hogy egy negyed óráig sem fúj egyik sem a trombitájába; akkor is csak egy-két hangot, a hogy a kedve tartja. No hát! fújja ez a megmaradt három többször, meg erősebben, azzal mindjárt segítve lesz a bajon.

— De az Istenért nagyságos uram — viszonzá a karnagy némi türelmetlenséggel! — hiszen az nem úgy megy; az nem lehet!! Ott meg van határozva mindenkinek a teendője! tessék megkerdezni akármelyik jóra való zeneszerzőt vagy szakértőt; mert végre is, ez olyan dolog, a mihez mégis csak érteni kell valamit.

Mikor a karnagy ezt a szót kimondta, hogy «mégis csak érteni kell valamit», egyet villámlott az öreg úr homloka. Nagy szünet következett, melyet az öreg úr, a mint látszott, azzal akart kitölteni, hogy húsos ujjáival elkezdett az íróasztalán klavirozni.

Végre fölkelt s a miként nála igen gyakran szokásban

volt, két karját hátra csapta; megállt kedélyesen a karnagy előtt. — No már hiszen kedves karnagy úr! az bizonyos, hogy én trombitányi nem tudok! szóla articulalva szavait; hanem azért, ha akarja, itt akár álló helyében meg tudom győzni karnagy urat arról, hogy a meglévő három trombitásból is bátran elbocsáthatunk egyet, és a még megmaradt két trombitás is, bőven elégséges lészen. Erről megtudom győzni mondom, akár fogadni is mernék reá.

— De már arra ne tessék fogadni, nagyságos úr, mert ezt a fogadását bizonyosan elvesztené; — viszonzá a karnagy, tudományos fölényvel.

— Dehogyan veszteném lölköm! dehogyan veszteném! mert látja, én nekem most csak annyit köllene kimondani, hogy annak a két hiányzó trombitásnak a füzetését majd össze teszem, s aztán odaadom magának gage-javításba. Fogadom, hogy mindjárt elég lenne az úrnak a két trombitás is, igaz-e?

E nem várt nyilatkozat oly nagy mértékben meglepte a karnagy urat, hogy szinte beleszédült. Elkezdett habozni, kipkedni-kapkodni, s végre is csak annyit bírt kihebegni, hogy hiszen, ha így veszszük a dolgot, hát jól van; végre látott ő már olyan zenekart is, a melyben egy vadászkürtös sem ült.

— Itt van ni! — kiáltott föl az öreg úr diadallal; — most mindjárt kiszül, hogy egy sem köll. Na? hanem azért majd gondolkodjunk a dolog felől — folytatá komolyan. Pár nap múlva meg fogom izenni határozatomat; addig majd eljárak valamelyik szomszédhoz egy kis tanácsért! — tevé hozzá csípősen. S pár nap múlva csakugyan együtt volt mind a négy vadászkürtös a zenekarban.

Nem kevésbé volt jellemző az öreg úr gondolkodására és érzületére nézve, az a kis történetke, mely a színháznál bizonyos Nyári Mária nevű *honvédfőhadnagy-kisasszony* érdekében történt. Az említett nő végig szolgálta a szabadságharcot, míg végre Komáromba került, s a vár capitulatioja után néhány honvédtiszt bajtársával Pestre jött. A többiek csakhamar letették honvéd egyenruhájokat; de Mari főhadnagy még mindig honvédtiszti ruhájában járt, természetes, hogy kardosan. Ez a dolog annyival is inkább föltűnő volt, mert a legelső pillanatra már könnyen fölismerhette mindenki, hogy a főhadnagy úr nem férfi, hanem kisasszony.

Végre a dolog szemet szűrt a rendőrségen is. Egy szép napon tehát oda rendelték a főhadnagy kisasszonyt. Az akkori rendőrfőnök tudatta vele, hogy egyenruháját le kell vetnie, minthogy az igen föltűnő; azonkívül ötlet meg sem illeti, mivel a capitulatio pontjai leány-tisztekről nem tesznek említést. De Mari kisasszony sem azért volt honvéd főhadnagy, hogy egy hamar megijedjen. Hatalmasan kijelentette, hogy az ő tiszti joga kétségbe nem vonható, azonban hozzá tevő engesztelődve azt is, hogy szívességből! de csakis szívességből megteszi, hogy vissza öltözik ismét kisasszonynak, hanem akkor tessék az ő számára, tisztességes állásról gondoskodni, ezenkívül lássák el rangjához méltó női ruházattal, mert ő nincs abban a helyzetben, hogy azt magának beszerezhesse.

A főnök látva, hogy itt hatalmaskodással nem sokra megy, elfogadta a föltételeket; a hadnagy kisasszonyt pedig további rendelkezésig elbocsátotta. Pár nap múlva megjelent Mari főhadnagy úr a színháznál, még pedig legteljesebb díszöltözetben. Egyenesen az irodának tart, hol az öreg úr éppen tanácskozott az ügyvezetővel. Belép, harcias lépéssel közeledik az öreg úr felé, salutál és szó nélkül feszes tartással nyújt át egy nagy, hivatalos levelet, most hármat vissza lép s megáll, mint a peczek. Elbámúlva nézi az öreg, s bámúlna talán mai napig is, ha FánCSI, az ügyvivő, sűgva nem figyelmezteti, hogy jó volna talán elolvasni azt a nagy levelet. Fölbontják, a harag világos kinyomata látszik egész arczán és valóján, majd boszúsan félre löki és a főhadnagy elé lép. — Tetszik tunnyi, hogy mi van ebbe a levélbe írva? Gyanítom! — volt a katonás felelet. — Ebben az áll, hogy itt a színháznál valami állást kapjon a kisasszony. — Főhadnagy! — javítá ki Mari erélyesen a kisasszony titulust. Az öreg meglepetve lépett hátra egyet, s úgy látszott, hogy csak most vette szemügyre az előtte álló lefeszteni való szép alakot. — Úgy! úgy, no igaz — viszonzá, lassan taglalva a szavakat és minden tagnál jobban mosolyogva. Tehát, főhadnagy! ? kedves öcsém uram! azaz hogy pardon kisasszony vagy jobban mondva, mert hiszen most nem is kisasszony, hanem: — itt aztán elkezdett nagy hangosan nevetni. Hogy a tatár vigye a dolgát! az ember azt sem tudja, hogy voltaképen hogyan titulálja. — Itt denique hát főhadnagy! úgy-e? főhadnagy! — ismétlé, miközben föltűnő lelkesedéssel legeltette szeméit a kis délcegz katonán! — De aztán hábo-

rúban tetszett-e lennyi! — kezdte most rá, mintegy dévajkodva.

— Voltam!

— Na úgy értem, hogy benn a tűzben, a hol már aztán ütlegre megy a dolog.

— Öt erős rohamban vettem részt.

— De azért sebet csak nem tetszett kapnyi, reméllem!

— Azt mondják, hogy egy golyó megfészkelte magát a mellemben — viszonzá a főhadnagy közönyösen — azóta beszéllek ilyen nehéz lélekzettel.

— Mondják! — ismétlé az öreg! — hát csak mások mondják, maga nem tudja bizonyosan!

A kis hadnagy szeme szikrát vetett s büszkén odavetve mondá: az efféle csekélységet nem érdemes az embernek eszében tartani.

E szavak hallatára elment az öreg úrnak minden kedve a dévajkodástól, meghatottan horgalta le fejét s némán elfordulva, lassú lépésekkel ment egész az ablakmélyedésig, kinézett egy kicsit, s valami furcsát láthatott oda kinn, mert lopva elővette zsebkendőjét és megtörölgette vele szemeit. Majd ismét a főhadnagyhöz fordulva szólt, még mindig remegő hangon:

— Jól van, főhadnagy úr, holnap ilyenkor tessék eljönni megint, de ni, majd elfelejtém kérdeni, hogy tetszett-e már a színpadon működni valaha.

— Soha!

— Soha! — dűnyyögé utána az öreg gépiesen, — soha! — Kis szünet következett. — Na nem tesz semmit, majd csak kigondolunk valamit; tehát a viszontlátásra, holnap ilyenkor.

Ezzel a kis főhadnagy is sarkon pördült, s úgy elmasirozott, hogy szinte rengett alatta a padló. Jó darabig merengett utána az öreg, mintegy azon gondolkodva, hogy vajon, nem álom volt-e az, a mi most történt vele. Végre egy nehéz fohász tört ki kebléből. — Istenem! — sóhajtá felig hangosan — hát egy ilyen nemzet is semmivé lehet! s pár nehéz könnyecsetet törölt le pilláiról.

Ezalatt FánCSI is átolvasta a hivatalos levelet.

— Nagyságos uram! — szólott, a csendet megszakítva — ez a levél még csak nem is utasítás, hanem határozott parancs! Ezt a leányt föl kell fogadnunk okvetetlenül.

— De föl bizony! — erősködék az öreg, nagy lelke-

sedéssel. — Csak azt tudná az ember, hogy micsoda cím alatt!

— Adjuk be a ballet-iskolába. Ügyes, csinos nő; pár hét múlva bele tanul, s az utolsó sorban majd csak el fog valahogy táncolni a többi mellett.

E javaslat hallatára összeránczolta homlokát az öreg úr, majd az állát elkezdte vakarni, a mi nála mindenkor a nemetszés előjele volt. Végre megszólalt.

— Ugyan édes Fáncsi úr! ha maga most a komáromi vár-ból jönne haza ínségben, nyomorban, szenvedéssel és betegesen, aztán magának azt mondaná valaki, hogy menjen a színházba és ott álljon ki a közönség elébe tánczónyi! hogyan esnék az magának.

— No hiszen kérem alássan — válaszolt amaz némi zavarral — végre is az egészen más; én férfi és meglett korú ember vagyok, a míg ő egészen fiatal és végre is hát — mint nő! — — —

— Nő! úgy-e? — vágott szavába az öreg, — nő. — Na lássa, hát épen azért köll megböcsünyi, mert nő! még pedig olyan, a ki ott volt. Mert hogy ott volt, az bizonyos, úgy-e!

— Na igen! az bizonyos! az kétségtelen, hogy ott volt! — válaszolt Fáncsi.

— De mi nem voltunk ám ott egyikünk sem! — Na látja, édes lölköm! hát azért az ilyet más szemmel köll nézni, nem úgy, mint akárki mást, azért hát csak úgy legyen, hogy tessék a nevét bevezetni a színésznök listájába, mint egy szép tehetségű fiatal kezdőnt.

Nos aztán eddig van. Így lett Nyári Mária honvéd főhadnagy kisasszonyból a nemzeti színháznak színésznője, mely szerencsével azonban nem sokáig élhetett, mert alig egy év múlva elhalt.

De talán nem lesz érdektelen, ha följegyezzük azt is, a mi megtörtént a világhírű Lagrange asszony és az öreg úr között. Az 1849-dik év vége felé sikerült Fáncsi Lajos közbenjárására e valóban világhírű énekművésznőt pár előadásra a nemzeti színházhoz megnyerni. Lagrange asszony megérkezvén, Fáncsi kötelességének tartotta őt bemutatni az öreg úrnál, a ki is, minthogy értesítettett a bemutatás idejéről, tehát maga részéről szintén megtett mindent, hogy a művésznőt méltóképen fogadhassa; vagy is, más szóval kimondva: fekete

attilát vett magára. A várt vendég nemsokára megjelent. Kölcsönös bemutatás után kezdődött a beszélgetés; az öreg úr részéről egy kicsit francia, egy kicsit német nyelven, már a melyiken jobban ki bírta magát magyarázni. Végre Fáncsi vette át a szót s a művésznő nevében fölkérte az öreg urat, engedné meg, hogy a *Próféta* operában Stéger úr is (operánk akkoriban híres tenoristája) szintén olasz nyelven énekelhesse szerepét a nagy művésznővel.

— Micsoda? hogyan van ez? — mondá az öreg úr ökölnyire kitágított szemekkel! — No már édes lölköm, a míg én itt leszek és uralkodom, addig ugyan ebben a színházban más nyelven nem énekel senki sem, mint magyarul, ezt ugyan kereken és határozottan kimondom, aztán szó se legyen többé erről a dologról.

Fáncsi elhalaványodott, mert tudta, hogy bár gyakran igen engedékeny az öreg, de hogy ha valamiben egyszer megköti magát, abból ki nem mozdítja semmiféle földi hatalom.

— De az Istenért, nagyságos uram! hiszen csak nem fogja ettől az idegen művésznőtől kívánni, hogy magyarul énekeljen.

— De bizony megkívánom, édes lölköm! Magyarul füzetem, a míg itt van, magyar kenyeret eszik, hát énekljön is hozzá magyarul.

— De kérem, nagyságos úr, ez az asszony már itt van, miértünk többféle szerződési ajánlatot visszautasított; ha így bánunk vele, kárpótlást fog követelni.

— No hát azt majd kifüzetem a saját zsebemből; ámbár az úr az oka mindennek, mert hogy ezt előbb nem tudatta velem — viszonzá az öreg erősen szemrehányó hangon. — Na! de már megesett; aztán kerüljön bár fele vagyonomba, de itt ugyan nímetül nem énekel a Herkó páter sem.

— Hiszen nem akar ő németül énekelni — kiálta föl Fáncsi egészen fölvidúlva — hanem olaszúl, tetszik érteni olaszúl, vagy akár francziáúl!

Egy sötéten átszűrő pillantás volt reá a felelet.

— Hüm, kedves Fáncsi úr — szóla kis szünet után, majdnem elegiai keserúséggel — mindig azt hallottam, hogy ön nagyon okos ember és azt magam is bizonyítom. De hát tanulja meg tőlem még azt a keveset is, hogy a ki ma ebben a szerencsétlen országban nem magyarul beszél, az mind nímetül

beszél. Nagyon keserű leczkét kaptunk erről a legközelebb lefolyt időben! Hej! volt mi körülöttünk mindenféle nyelven beszélő nátio; igyekezett is közel férközni hozzánk mindenik, de csak azért, hogy annál nagyobbat üthessen rajtunk. Német az én előttem, uram, valamennyi! Aztán mondja csak, mi történhetik ilyen példaadás után? Az, hogy egyszer csak itt terem valami cseh német asszony, s akkor aztán majd azt mondják oda fönn, hogy ha lehetett olaszúl, miért ne lehetne németül is, kivált a mostani viszonyok között. Mit fogunk majd akkor felenyi.

— Hát hiszen azt úgy is megtehetik, ha akarják — viszonzá amaz kissé daczoskodva.

— Megtehetik, az igaz! megtehetik, de én nem nyitom ki nekik a kaput, ha aztán ők erővel betörnek, arról nem tehetek.

Fáncsi belátva, hogy legalább ez alkalommal, sehogy sem fog boldogulni, karjára vette a művésznőt és befejezte a látogatást. Lagrange, ki igen világosan észrevette, hogy a két úr között valami nagyon kellemetlen beszélgetés történhetett, élénken tudakozódott Fáncsitól, hogy mi bajuk volt egymással voltaképen. Annak természetesen nem volt mit tennie, tehát elbeszélte apróra az egész dolgot.

— Hogyan? — kérdezé Lagrange csodálkozva — hát anynyira gyűlöli az öreg úr az olaszokat!

Fáncsi elővette ekkor egész ékesszólását, lerajzolta a jeles művésznő előtt Magyarország veszteségét, nyomorát s megsemmisülését. A nemes francia nő megérté az aggodalom okát, s legmélyebben meghatva nyújtá kezét Fáncsinak, föllelkessedve mondván: — Magyarúl fogok énekelni.

Ekkor éjjelt és nappalt egybevéve, tanulni kezdett, s rövid idő múlva énekelte magyarul *Prófétát*, énekelte *Hunyadi László*ban az anyát, állítván a közönség elé egy olyan isteni magyar matrónát, a kihez hasonlót még nem látott a világ.

*

*

*

És most mélyen tisztelt hallgatóim, bár felnem illő, hogy ez érdek nélküli fölolvassáson szíves türelmököt már is a legvégső határig fárasztottam, mégis, mintegy erkölcsileg kényszerítve érzem magamat, engedelmet kérni arra, hogy még egy rövidke történetet elmondhassak, mely a nemzeti színház tagjait az öreg úr iránt soha ki nem oltható hálára kötelezi.

Az 1852. év egyik tavaszi napján nagy igazgatósági körlevél jelent meg, melyben másnapra a nemzeti színház minden tagja a társalgó teremben múlhatatlanul megjelenni rendeltetett. Bővebb figyelmeztetés tekintetéből utóírásképen meg volt jelezve az is, hogy e gyűlést a Ns. Intendáns úr hívja össze valami fontos ügyben, s hogy azon ő személyesen is meg fog jelenni. — Mi lehet ez! kérdi kíváncsian minden ember, mit fog, mit akarhat mondani az öreg úr?! jó újság nem lehet! mert a mostani időben csak szomorú meglepetésre számíthatunk. Nem csoda tehát, hogy másnap kilencz órakor már tömve volt a társalgó terem. Kévsé idő múlva jött a hír, hogy az öreg úr megérkezett. Tiszteletteljes meghajlás és síri csend fogadta őt, de lehetetlen volt észre nem venni, hogy az öreg is szembetűnőleg izgatott és szokatlanul halavány. Némán viszonzá az üdvözetet és az elnöki helyen, megállva intett, hogy csoportosuljunk körülötte. Ezután erősen, reszkető hangon kezdé meg beszédét:

— Igen tisztelt asszonyaim és uraim. Én egy meglehetősen nagy dolgot kezdtem el, az önök tudta nélkül, holott az ügy egyedül önöket illeti. Ha helyben hagyják tettemet és megdicsérnek érte, igen nagyon boldoggá tesznek általa, ha pedig hibáztam, akkor bocsássanak meg, s mentse ki bűnömet a tiszta jóakarata. A dolog pedig röviden és egyszerűen abban áll, hogy én a nemzeti színházi működő személyzet számára egy nyugdíj-intézetet alapítottam, illetőleg annak megalapításához a törvényes hatóság jogervényes beleegyezését kinyertem. Az alapszabályokat tisztelt Fánsci ügyvezető úr már el is készítette, melyeket én ezennel önöknek átadok. Nézzék át, vitassák meg, hogy azután megerősítés végett az illető helyre fölterjeszthessem.

A milyen nagy volt előbb a csend és aggodás, épen oly nagy mértékben tört ki most az öröm, eljenzés és hála nyilvánulása.

Az öreg úr egy darabig néma gyönyörűséggel nézte az örvendezőket, azután hallgatást intett kezével.

Beállt a csend. Ő pedig így folytatá:

— Édes véreim és honfitársaim! ha nem csalódom, örömet okoztam önöknek tettemmel, okozzanak hát most önök is nekem viszonzásúl egy nagy örömet és ígérjék meg, hogy ezt a házat, melyet ma még nemzeti színháznak nevezhetünk,

a legnyomasztóbb körülmények között sem fogják elhagyni! Látják-e önök odalent azt a néhány, piros, fehér és zöld színre füstött korlátfát; nos tehát, vegyék figyelembe, hogy csak azon korlátfákon belül lévő ház és parányi terület képezi ma már egész Magyarországot, s hogy ma már csakis azok az emberek magyarok, a kik ebben a házban beszélnek; ám ők is csak addig, a míg ide benn beszélnek, de a mint kilépnek a kapun, az Isten tudja, hogy miféle nemzethez tartoznak. Hogy magyarok többé nem vagyunk, az bizonyos, mert nevünk a nemzetek sorából kitöröltetett; következik-e még reánk boldog föltámadás, az a jövő titkai közé van beírva. De azért ne csüggedjünk, bízunk a jó Istenben, imádkozzunk hozzá, barátim! imádkozzunk!

Még akart valamit mondani a jó öreg! de nem lehetett neki, mert könnyei elfojták szavait. De sirtunk ám mi is valamennyien; aztán körülfogtuk és az volt köztünk boldog, a ki hamarább csókolhatta kezeit. Ő pedig, mint a rajméheket szokás, kezevel igyekezett bennünket eltávolítani magától, míg végre kalapját véve, nagy megindulással távozott.

Íme, tisztelt hallgatóim, ez volt az a sokszor megnevetett, sokszor megadomázott táblabíró intendáns! Már hiszen legyen felőle bárki bárminő véleménynyel; én részemről nevének hallatára mindenkor kegyelettel fogok kalapot emelni, teljes szívemből kívánva, hogy adjon az Isten az emberiségnek, a művészetnek és drága hazánknak sok, nagyon sok hozzá hasonló táblabírót.

SZIGETI JÓZSEF.

KETTECSKÉN.

Házasságunk kezdettől fogva mind e mai napig olyan boldog, oly összhangzatos volt, hogy legtávolabbi hangjait hallgatva is, semmi zavaró rezgést nem tudok emlékemben visszaidézni. Úgy voltunk mint két hegedű, melyek mindig egyformán vannak hangolva. Mihelyt az egyik emelkedik vagy száll, nyomban emelkedik vagy száll a másik is.

Meg is találtuk az egyező hangot mindjárt az első kísérletre. Esküvőnk estéjén szánunkba ültünk és elhajtattunk új otthonunk felé, mely mintegy négy óra járásnyira volt a szomszéd kerületben. És ez az út valamennyi bájos emlék között a legbájosabb nekem. Mintha közös életünk hosszú dallamának rövid előjátéka lett volna.

Igaz, eleinte kissé keserű volt a válás szüleidtől. Hisz emlékezel, mikor az utolsó vendég is eltávozott és mi a lépcső aljáig lekísértük, siettünk vissza mindketten a szobánkba, hogy úti ruhát öltünk. Te még föl sem készültél, a kocsi már elhajtott és én atyád szobájában vártalak. Beléptél az ajtón. Levetted volt a selyem nászruhádat és teljes utazóruhában álltál ottan. Fölkeltem, hogy eléd menjek, te pedig elfutva mellettem, atyád keblére borúltál. És azután anyádéra meg a hűgaidéra. Úgy tettél, mintha meg sem látnál, mikor szegyenkezve rád segítem a bundádat, és én úgy éreztem, mintha valami rosszban sántikálnék. Nem tudtál elszakadni kis hűgaidétől, a kik hajadonfejt még sokáig a szán mellett futottak, kezdet fogva szüntelen s el nem válva tőlünk, míg egy helyt, a hol az út keskenyebb lőn, a hőkéreg be nem sülyedt alattuk. Te megfordultál, hogy kendőt lobogtass feléjük, habár sötét volt, és nem látta senki, csak én.

— Johanna — mondám — ne sírj tovább . . . hallod-e, igyekezzél már csöndesedni . . . És meg akartam ragadni kezedet, te pedig elhúztad tőlem és váltig sírva nézegettél haza felé.

Már-már boldogtalan valék; képzelődni kezdtem, hogy talán szerelmed is eltűnt. hogy nem adhatok neked semmit cserebe azért, a mit elvesztettél. Alig hogy magam is sírva nem fakadtam.

— Ha úgy akarod, forduljunk vissza . . .

— Nem, nem, menjünk csak.

Igyekeztem csendesedni. De minden hely, a mely mellett elhajtottunk, oly ismerős, oly emlékezetes volt, és én láttam, hogy meg-megrázkódott egész tested a zokogástól, a mint szántóföldeid, kertkapuid, sövényrekeszeid, szélmalmod, mezei pajtáid mellett és a híd fölött elhajtottunk, melytől jobbra kedves tavad tükre és szigetei borongtak.

De midőn a legrokonabb tájak s a legdrágább emlékek egymás után elmaradoztak és az út szegélye erdősebbé s közönyösebbé kezdett válni, lassankint megenyhültél és zokogásod gyéreb lett. Mikor aztán a ló lassította futását és én oda mer-tem feléd nyújtani kezemet, te lehúztad a keztyűt kezadról, és muffod belsejéből melegen köszöntöttél.

— Szeretsz, Johanka?

Te fölszárítottad utolsó könnyeidet, vállamra hajtád fejedet és kezemet szorosan a tiedbe zárva tartád.

És attól a pillanattól fogva hozzám kezdtem édesedni. Megtaláltuk az egyensúlyt, megerősödtünk benne, kiki a maga helyén, belemelegedtünk, fölengedtünk és egyikünknek kedélye mintegy a másikéhoz simult.

Holdvilágos, de nyirkos idő volt, mert az eget vékony felhőréteg fődte, melyből helylyel-közzel lágy hó pelyhezett. Olykor mégis tiszta fehér derűre vált a holdvilág, majd ismét gyérebpre fordult. Az út fekete, sötét fenyvesen haladt át, a ló lépésben ment, mi kezdtünk megfigyeléseket tenni s azokat egymás közt kicserélni.

— Ez a kis csengő, úgy tetszik nekem, szinte éjtszakai útra van teremtvé, főlhős holdvilág mellé — jegyzém meg én.

— Igen, nekem is úgy tetszik — tette hozzá — és én úgy érzem, mintha itt minden más hang zavarna . . . vagy mintha ez a mi csengőnk altatót dalolna ennek az egész vidéknek . . . mily pompásan illik ez a táj összhangjához . . . a

hangja épen csak olyan gyöngé, hogy egy csepp havat sem ráz le ezekről az alácsüngő ágakról.

Ö-szehasonlítottuk a csengő hangjának különféle árnyék-latait, a mint halkabban vagy sebesebben hajtottunk dombnak le, a síma úton, vagy dombnak föl, mikor a ló lépteit alig hallható csilingeléssel kísérte.

Az út szélén jelzőoszlop állt és mellette hó-szánka.

— Nézd csak, milyen kellemes ez a hely, — mondád. — De mily furcsa hókalapja van ennek! Várj, le fogom onnan dobni.

Fölkaptál egy hógolyóbist és nekihajítottad, de persze nem találtad el. Ott pottyant le az erdőben.

A kendőd félrecsúszott az állad alatt, a kalapodat nekem adtad át, hogy fogjam, leoldottad a kendőt és újra megkötötted. Ez úgy emlékembe vésődött, mert abban a szorgosságodban oly anyai voltál és mozdulataid oly nőiesek.

— Szeretsz? — kérdém tőled.

— Szeretlek, szeretlek — mondád mintegy gyermekként vigasztalva, és mind a ketten elneveltük magunkat. De te aztán elérékenyültél és csókra nyújtottad arcodat.

— Jaj, jaj, szeretlek bizony véghetetlenül . . . hisz tudod . . . kételkedel talán benne?

— Nem kételkedem, mégis mindig szeretném, ha bizonyítgatnád.

És azután újra visszatértünk a természethez.

— Mit szeretsz jobban, azt-e, ha egész fényesen süt a hold, mint az iment, vagy azt, ha félig felhős, mint most?

— Szébb felhősen és oly lágy, nincsenek azok a rideg árnyékok az erdőben és ha egy kis hó is esik a holdvilág mellett, akkor azt érezzük, a mit előbb gyermekkorunkban, mikor lepedő-sátort készítettünk és alatta rejtőzve kandikáltunk ki.

— Az igaz, én is épen ezt akartam mondani . . . különös, hogy olyan egyforma gondolataink vannak!

— Úgy tetszik, hogy ez az éjtszaka és ez a holdvilág, hogy ezek ép a mi számunkra vannak . . .

— Azok a fák is ott az út menten bizonyosan tudják ám, hogy itt két boldog teremtes van együtt . . . azt sugdossák egymásnak, hogy íme, itt mennek . . . nem hiszed?

— Dehogyan nem.

— Hallod-e, mikor is kezdted te szerelmes lenni én belém?

— A mikor te hegedültél és én kísértelek. Azt mondtad, hogy még senki sem kísért olyan érzéssel. Hát te?

— Mindjárt, mikor megláttalak . . . ez a te nagy, sötét, hűseges szemed . . .

Egy fuvaros legény, fuvarból hazatérőben utolért bennünket és szánkóját hajtva, dalra kerekedett mögöttünk. Dalolt, mintha mi nem is léteznénk, a maga mulatságára és nekünk örömeinkre:

«Ne akkor jőjj, kis angyalom, mikor a fagy kicsi,
Lábad nyomát a lépcsőnél megismerné kiki.»

És mihelyt ennek a végére jutott és a szájával egyet czuppantott a lovának, mindjárt másikat kezdett más dallam szerint:

«Bolond a ki kesereg, legény vagyok, nem öreg,
Szárazon vízen sürgök-forgok,
Mehalt az atyám, sírban az anyám,
De biz én azért nem szomorgok.»

Valami rendkívüli volt az a mód, a hogy a dalait előadta. Versztről versztre követett, úgy hajtva, mint mi, hol ügetve, hol lépésben. Vég nélkül ömlött belőle a dal, egyik a másik után. S e közben a hangulata egyre változott. A mikor egy-egy szomorú és kesergő népdal nótáját elfújta, úgy látszott, elég volt neki abból annyi és hátradőlt a széles szánkásban.

Egy erdei útnál letért az országútról és búcsuzóul így dalolt:

«Te csak eredj arra, én majd megyek erre,
Ez az én útam, az a tied,
Mindegyőnk a babájával hej, most haza siet.»

Szinte fáj a szívünk utána, mikor a hangja lassankint elhalt az erdő mélyében.

Sajátságos gyermeki hangulat vett rajtunk erőt. Én olyanformán éreztem, mintha nem is volnánk vőlegény és menyasszony, hanem csak két játszótárs. Talán a környezet téli, hideg tisztasága hatott így reám, és talán az is, hogy attól félttem, banni fogod régi otthonodat. Lassan, észrevétlen akartalak

elválasztani tőle, hogy ne is tudd meg, hogy előbbi életedből másikba mentél át. És csak hajtottunk előre, szakasztott úgy, a mint már eljegyzésünk előtt is annyiszor kocsikáztunk együtt holdvilágos estéken.

Az erdő mind jobban gyérült, itt-ott egy-egy lak került elő az út mentén, először kisdudvarkunyhók, majd nagyobb udvarházak is. Mindenütt javában aludtak, mert még öreg éjtszaka volt. Beértünk az én járásomba, ezek már nekem ismerős és kedves helyeim. Behúnyt szemmel megismertem volna minden kanyarodót és az útnak minden görbülését. Megmutattam és megneveztem őket neked, megmondtam, hogy melyik házba való az a kuvasz, a melynek ugatása messziről ide hangzik hozzánk. Elporoszkáltattam a lovat; csakhamar szembetűnt a templom, a járási magtár és a paplak, melynek udvarközen át lerobogtunk a jégre.

Onnan azután a tavon keresztül hajtattunk a túlsó partra, közös otthonunk felé.

— Nézd, ott van már, ott az erdőben, a hol az a nagy csúcs mered az égnek, habár ház még egy sem látszik. Itt ezen a tón fogunk a jövő nyáron együtt vitorlázni . . . oly rég ábrándozom erről és reménykedem utána . . . szép, új vitorlás csónakom van ám . . . Miért hallgattál úgy el? Mondd csak, mit gondolsz te most? . . .

— Azt gondolom, hogy olyan boldog vagyok, nem is lehetnék boldogabb . . .

És én, oh mily boldog voltam én is és mennyre biztos, hogy mindig az leszek. És te azután még hozzátetted szavaidhoz:

-- Milyen pompás ez a tó, milyen szép lehet ez nyáron! Milyen jól fogom itt érezni magamat!

— Ablakaid a tóra néznek, elláthatsz az egész vidékre, a meddig csak a szem ér.

Már kivettük a partí nagy fenyőket, a halászkunyhót, az úszóházat, s a hogy a ló fölkapaszkodott a part lejtőjére, ott volt a mi házunk, lankás földek végiben.

— Semmi világ az ablakokban?

— Ők nem is sejtik, hogy ma jövünk, holnapra várnak . . . alusznak mind.

S miközben a hó nesztelenül hullározott és fakó holdvilág vett körül bennünket, mintegy lopva hajtattunk be új

otthonunkba, honnét mukkanás sem volt hallható. Öreg édes anyám nem hallott semmit, a cselédség szintén, sőt még a bundás sem. A ló magától megkerüli a ház szögletét, látjuk a virágokat és a fehéres, ritka ágysátort a sarokfülke ablakában és megállunk a lépcső alján. Nem sietünk a leszállással, mintha közös megegyezés következtében még valamire várnánk. Néma csend van. De nekünk úgy tetszik, hogy a levegőben, mögöttünk és a háztetőn és minden zugolyban házi isteneink zenéjét halljuk. És a hó csak hull, csak hull. A szán karikája *) nyikorog és a csengő meg-megesendül, a mint a ló a fejét mozgatja.

Hallgatjuk ezt és nézünk egymás szemébe.

— Janka! — mondom csöndesen.

De te nem szólsz semmit, csak gyöngén megszorítod kezemet, behúnyod a szemed és oda símúlsz hozzám.

S az a rövid percz ott a házunk udvarán, abban a csöndességben: az volt életünk legdicsebb és legboldogabb percze. Az volt kettőnk kedélyének a legtökéletesebb összeolvadása és érzelmeink legfínomabb pianissimo-zengése.

Nem tartott tovább, csak hogy épen hallhattuk és megfoghattuk. Mert ugyanakkor a ló megrázta nyergét, a háznép fölriadt, kigyúlt a világ az ablakokban és mi leszálltunk a szánról.

AHO JÁNOS után, jinnből

VIKÁR BÉLA.

---

*) Tudniillik a szántalp elő részén alkalmazott, vesszőből font karika, melybe a rúd kajmóját akasztják.

V. B.

SZÜLETÉS - NAPRA.

(Édes anyánknak.)

Ki mérné ki létünk határát,
Ki mondja meg: ki meddig él?!
Lelkünk, innen, hogy mikor száll át
A folyón, éltünk szélénél?

— Ehol, a férfi, akár egy tölgy,
Szilárd, hős, mint egy Dugovits;
S villám cikáz, a hős ím' eldőlt,
Egy roppanás — és nyoma sincs . . . .

Az édes anya, éltet adva,
Isteni lény: élet teremt —
S már megy, kis magzatát elhagyja
S szörny-álmat lát, a földbe', lent . . .

A lány menyasszony-ruhát himez,
Meglépni hű szerelmesét;
Miként simul a szív a szívhez!
Egy perc — s szemén ül éj-setét . . .

Apa fiút, apját a gyermek,
Időtlenül temetgeti;
Nyomába, majd, vajon kik kelnek?
Kenyeret, hajh! ki ad neki?! . . .

Barát, hű társ barátot, társat
 Bús temetőbe elkísér . . .
 Sírok fölött sóhajtó hársak,
 Sír-kert alatt sír a kis ér . . .

— S te édes, drága, jó Anyánk, te,
 Vállaidon nyoleczvanhat év!
 Nem csak fiúk, lányok, unokák, de
 Sok déd-unoka is tiéd!

S hű gyermekid és unokáid,
 Szép párjainkkal, egy sereg:
 Ötvenhármunk mondja imáit
 Az Urhoz, hogy hallgassa meg,

Hogy, kit nekünk Isten kegyelme
 Egész mostanig meghagyott:
 Maradj velünk, forrón ölelve,
 Míg, szeretetet osztva, lelve,
 Szemedben öröm-könny ragyog . . .

1892 február 25-diken.

SZÁSZ BÉLA.

A DOMBON ÁLLT . . .

A dombon állt és sirdogált.
 Keblén alúl kulcsolt keze
 Jó pihenő helyet talált
 S oly különöset éreze.

«Oh Istenem! mi lesz velem?
 Tán meg is öl a szégyenem.
 S mi lesz belőle, a mi most
 Itt lüktetett egy húzomost?»

«Ej mit! fiú lesz, varga lesz
Piros csizmák varrója lesz.
Piros csizmában, táncz után,
Szokott megesni a leány...

«Ha meg lyány lesz, szép leány:
Utána jár a kapitány,
Lesz boldog és — boldogtalan
S anyátlan árva, mint magam.»

Tót népdal után

Id. GÖRGEI ISTVÁN.

AZ EGYSÉGES KÖZÉPISKOLÁRÓL.

Tanügyi politikánk a középfokú oktatás körében a szervezet alapos átalakítását tűzte ki fő feladatául és kiadta a jelszót, mely a tervezett reform alapeszméjét s irányát megjelöli. E jelszó az «egységes középiskola». Az eszme megvalósításának föltételeire s módozataira vonatkozó tárgyalások immár megindítottak, és így az elméleti fejtegetésekben előbb is tárgyalt kérdés actualis kérdéssé lett. Ez azokat is, kik elvileg a tanerők minőségét tekintik a jó iskola leglényegesebb föltételének és a tanárképzés reformjában látják a középiskolai reform legfontosabb föladatát, arra készteni, hogy figyelmüket a szervezeti reform ügyére összpontosítsák, és szükségessé teszi a fölvetett kérdés lényegének s előzményeinek megvilágítását.

* * *

Néha meglehetősen meddő vita tárgya volt az a kérdés, vajon — a legújabb időben nyilvánuló kívánalmak értelmében — egységes középfokú iskola egyáltalában lehetséges-e? Nem remélhető, hogy e vita folytatása eredményes volna. A mi a kormányhatalom terveit és elhatározásait illeti, a latitudo a tanügy terén is meglehetősen nagy; és általában nem szenved kétséget, hogy e téren is sokféle rendszer kipróbálása és sokféle átalakítás lehetséges. — Itt is mindenké előtt az iránt kell tisztába jönni: vajon általános szükségletek s érdekek igazolják-e a fölvetett eszmének irányelvül elfogadását. Az a kérdés, vajon azon érdekek és az adott viszonyok a reform elhatározását és megindítását az egész vonalon követelik-e; vagy első sorban megkívánják-e az eszmék további

tisztázását, egyes hiányoknak orvoslását partialis reformok által; — általában azon előfeltételek megalkotását, melyektől egy nagyszabású szerves reform helyes megindítása s üdvös hatása függ?

A szóban forgó radicalis reform szószólói gyakran hangsúlyozzák, hogy annak jelentős motivumai a kor általános szükségleteiben s érdekeiben találhatók. Egyúttal pedig különböző országok reform-mozgalmaira utalnak, és gondosan evidentiában tartják azon eredményeket, melyekhez rokon törekvések helyenként vezettek.

Valóban, ez érdeklődés könnyen érthető. Mert ily nagy horderővel bíró reform föltételeinek tárgyalásánál az eddigi törekvések figyelembe vétele egyáltalán nem tekinthető fölöslegesnek.

Midőn a kérdés történetének fő mozzanataira reflectálni szándékozunk, nem vállalkozhatunk a kérdés terjedelmes irodalmának és a különböző gyülekezetekben előterjesztett sokféle javaslatnak ismertetésére; hanem azon okokat kell szemügyre vennünk, melyek a reform-mozgalom tulajdonképi motorainak tekinthetők.

Ha figyelmünket ezekre irányítjuk, azon általános motívumok mellett, melyek a reform eszméjének különböző országokban híveket szereztek, oly motívumokat veszünk észre, melyek egyes országok sajátlagos viszonyaiban gyökereznek. Könnyen érthető, hogy mind a két tekintetben főleg azon ország viszonyai igényelnek figyelmet, melyben a reform-mozgalom a legnagyobb hullámokat veti föl.

Nagyon heterogen közigazgatási és közművelődési föltételekből kiinduló kisebb államok kísérletei itt nem sokat nyomnak a latban. Anglia teljesen elűtő viszonyai pedig egyáltalában nem jöhetnek tekintetbe. De a francia- és olaszországi viszonyok figyelembe vétele sem mozditja elő eléggé az eligazodást. Olaszországban a gyökeres szervezeti reform kérdését, a közoktatásügy több vezetőjének eredménytelen fáradozásai után, a jövőnek tartották fenn. Franciaországban pedig épen a legújabb időben nem az «egységes iskola», hanem a középfokú iskolák «különfélesége» volt a tanügyi politika jelszava; a közoktatási kormány a szervező munkásság terén azon elvet emelte érvényre, melyet az 1889-ben tartott közoktatási congressus elfogadott. (L. *Budapesti Szemle* 1890. I.)

Az «egység» elméletének országa, a reform tulajdonképi színhelye Németország. Nem csodálatos tehát, hogy főleg a németországi törekvések kötik le az érdeklődők figyelmét.

Ha e törekvéseket szemügyre vesszük, könnyen fölfedezük azon általános motivumokat és kiváltkép eszményi szempontokat, melyek a reform eszméjének máshol is híveket szereztek és melyektől nem tagadhatunk meg minden gyakorlati jelentőséget. Ily vezető szempontok az egységes általános műveltség eszméje, a humanismus és realismus harcában fölmerülő igények kiegyenlitése oly intézményben, mely a két irányzat jelentős elemeit összhangzó kapcsolatba hozza, stb. Másfelől azon általános motivumok sorában szorosabb értelemben gyakorlati szempontokat is látunk, melyekre a szervezeti reform ügyében nálunk igen nagy súlyt fektettek. Ilyen a pályaválasztás késleltetésének követelménye, melyre a magyar közoktatásügy vezetője ismételve utalt.

Ámde az előzmények behatóbb vizsgálatánál azt constatljuk, hogy a kérdést Németországon nem az említett általános okok tették acuttá, hogy a németországi reform-mozgalom nagy intenzitása és elterjedése más, sajátlagos motivumok hatásának tulajdonítható.

E nagy mozgalom fő motorait két tényezőben találjuk meg. Az egyik egy máshol is figyelmet igénylő általános motívum, mely a németországi viszonyok között rendkívüli jelentőséget nyert. A másik a németországi reform-mozgalomnak sajátlagos motívuma. Az első a qualificatio kérdése («Berechtigungswesen»). A második a középfokú oktatás intézeteinek sokfélesége és in specie a reál-gymnasium helyzete. Kétségkívül épen az utóbbi, sajátlagos motívum bír a legnagyobb actualis jelentőséggel. Az «egységes iskola» legbuzgóbb híveinek törekvései Németországon a reál-gymnasium ügyével benső kapcsolatban állnak.

Másfelől az eszmék fejlődése tekintetéből említésre méltó, hogy a mai németországi törekvésekben egy régi reform-mozgalom folytatása mutatkozik, melynek igen nevezetes episodjai voltak a Poroszországban már 1849-ben és 1873-ban tartott nagy iskolai tanácskozmányok.

Már az 1849-ben tartott «Landes-Schulconferenz» elé terjesztett tervzetben a «bifurcatio» eszméje, illetőleg egy közös alap, vagy alsó fokozat («gemeinsamer Unterbau») eszméje volt

vezető szempont. E terv oly «egységes» iskolát vett célba, mely az alsó osztályokban (Sextától a Tertiáig) egészen egységes volna, a felső osztályokban pedig két ággal, egy humanisticus és egy realisticus ággal, bírna.

A kormány azonban, alapos megfontolás után, elejtette a jelzett irányban megindított actiót.

Az 1873-ban a porosz közoktatási miniszteriumban tartott iskolai conferentia is foglalkozott az «egységes iskola» eszméjével. A közoktatási kormány előterjesztette programm, mely a tárgyalások substratuma gyanánt szolgált, felölelte a gymnasiumi és reáliskolai osztályokat combináló tanintézetek ügyét, az egységes alsó tagozat vagy közös alap (gemeinsamer Unterbau) eszméjét, a bifurcatio kérdését is.

Ez alkalommal a bifurcatio rendszerének egyes buzgó szószólói már részletes javaslatokat és gondosan kidolgozott tanterveket is terjesztettek elő, melyek élénk vitát idéztek elő. Sőt a trifurcatio rendszerének is akadt szószólója. Az iskolai szervezet kérdéseivel tüzetesen foglalkozó, nagy tekintélyű szakértők (p. Wiese, Bonitz) a bifurcatio kérdésének vizsgálatánál azon eredményhez jutottak, hogy az iskolai szervezet általános elvének, állandó és általános intézménynek a bifurcatio nem alkalmas. De egyúttal azon nézetet nyilvánították, hogy az egyes helyeken mint kivételes eset, mint bizonyos föltételekhez kötött expediens, mint az általános, normális szervezettől eltérő forma «szükség esetén» alkalmazható («Nothbehelf»); és azt kívánták, hogy a kormánynak e tekintetben bizonyos latitude engedélyeztessék.

A jelzett kérdések tárgyában folytatott eszmecsere és a főnnálló intézmények különböző hiányainak tárgyalása némely tekintetben elősegítette a helyzet tisztázását és egyes szükségletek kielégítését; de a radicalis szervezeti reform szószólóinak reményeit nem valósította meg. A közoktatási kormány ezentúl is a főnnálló szervezet további kiépítését és a részletekben való javítását tekintette az üdvösebb megoldásnak.

A módosított tantervek megerősítése alkalmával 1882-ben, a középfokú iskolák («höhere Schulen») új hivatalos osztályozása a következő táblázatban állapított meg:

I. Gymnasial- Gymnasien	(9-jährige Lehrdauer)
Anstalten Progymnasien	(7-jährige ")

II. Reallehr- Anstalten	Mit Latein	Realgymnasien (9 jähr. Lehrd.)
		Real-Progymn. (7 " ")
	Ohne Latein	Oberrealschulen (9 " ")
		Realschulen (7 " ")

III. Höhere Bürgerschulen, ohne Latein (Lehrd. 6 Jahre).

Az évtizedek óta folytatott propaganda ellenére a «specialisatio» elve az új keretben még élesebb kifejezést nyert, mint azelőtt. A kivételképen, speciális viszonyok tekintetbe vétele mellett megengedett combinatiók, a vegyes intézetek, csak még változatosabbá s bonyolultabbá tették az uniformitástól mindinkább eltérő rendszert.

* * *

Mily lassan halad a vitás kérdések tisztázása, az a reform-mozgalom történetének újabb phasisaiból is kivehető. A véleményeknek elágazása igen fontos pontokban és a legalaposabb megfontolást igénylő aggályok érvényesülése jellemzi a jelenlegi helyzetet is. A sokféle tekintetben eltérő javaslatok és véleményesen construált tervek száma a legújabb időkben évről-évre szaporodott. A legutóbbi berlini «Schulconferenz» előtt tartott viták alkalmából az akkori porosz cultusminiszter, v. Gossler, már 344 a kormány elé terjesztett javaslatról emlékezett meg!

Azóta is tetemesen megszorodott a többé-kevésbé elmésen kigondolt és a részletekben gondosan kidolgozott tervek száma, melyek a tanterv-készítés technikájának bámulatos fejlődéséről tanúskodnak. De a reform fontos föltételeinek tárgyában eltérő vélemények és az egyes tervek szerzőinek hite által el nem háritott elvi aggályok nem bátoríthattak egy általános és gyökeres szervezeti reform megindítására.

Az érintett körülmények arra készítették a tanügyi politikát, hogy egyelőre az actualis szükséglet megkövetelte részlet-reformokra szorítkozzék és az általános szervezeti reform kérdésének megoldását az eszmék és viszonyok további érlelődésének eredményétől tegye függővé.

Midőn másfelől azt constatáljuk, hogy mind a mellett a reform-mozgalom Németországon nem szünetel, hanem egyre terjed, hogy az általános figyelmet lekötő nehézségek, vitapon-

tok és aggályok folytatólagos tanulmányra és eszmeeserére buzdítanak; ezt talán a németországi mozgalom azon sajátlagos motivumainak tulajdoníthatjuk, melyek a kérdést ott mindinkább acuttá teszik, de a reform keretét, korlátait is meghatározzák. Ezt mutatják a reform-mozgalom legújabb gyakorlati érdekű fejleményei is.

Azon sajátlagos motivumokat előtérbe állítják az általános radicalis reform előharczosainak különböző táborai; azon egyesületek, melyek a főnnálló rendszernek minden ízében megváltoztatását, a létező keretek megsemmisítését tervezik, de az óvatosan előkészítendő új alap létesítést, a végleges megoldást, általában a távolabb jövő föladatának tartják. Itt azonban első sorban azon egyesületi törekvések és szaktanácskozmányok jönnek tekintetbe, melyek a közelebbi jövő teendőinek megfontolásában az általán érzett actualis szükségletből indultak ki és a főnnálló viszonyok átalakulására többé-kevésbé szembetűnő befolyást gyakoroltak.

E tekintetben kiváló figyelmet igényelnek a német «Einheitschulverein» szabályzatai, tárgyalásai és iratai. Ez egyesület ismételve elfogulatlanul méltatta azon elvi aggályok gyakorlati jelentőségét, melyek a főnnálló szervezet alapjának s összes kereteinek fölforgatása ellen már a reform-mozgalom korábbi stadiumaiban ismételve érvényesítették. Törekvéseiben nem feledkezett meg a kor azon érdekeiről és szükségleteiről, melyek a differentiatio elvének érvényesülését az iskolai intézmények fejlődésében eredményezték. Különös figyelmet fordított azon complicatiókra, melyekhez különböző, az «egység» elvéből kiinduló reform-tervek bifurcatiója, illetőleg trifurcatiója vagy quadrifurcatiója vezetne.

A német «Einheitsschulverein» nem a teljes egyformaság vagy az általános nivellement szószólója; az üdvösséget nem keresi a bifurcált, trifurcált vagy quadrifurcált egységben. Nem tüzi ki célul a teljesen egységes általános műveltség létesítését; a kérdéses reform-terveket pedig legkevésbé sem tartja azon eszközöknek, melyek ez eszményi célhoz vezethetnének. A közelebbi célok megállapításában, reform-javaslatában, nem korszerű jelszavakból és nem eléggé tisztázott általános eszmékből, hanem az actualis szükségletből, a reform-mozgalom legerősebb motoráiból, sajátlagos motivumaiból indul ki. Ezek az előbb említett fő tényezők: az iskolaszervezet nagy fokú

specialisatiója, a real-gymnasium helyzete és a qualificatio kérdése.

Tekintettel ezekre, az egyesület végelemzetben a gymnasium korszerű átalakítását veszi célba; a real-gymnasium és a gymnasium egybeolvasztására törekszik.

A real-gymnasium helyzetét tarthatatlannak tekinti, de a gymnasium mai rendszerét sem helyesli. Egy új, a kor szükségletének, igényeinek jobban megfelelő gymnasiumot tervez, oly egységes iskolát, mely a jelenlegi gymnasiumi és real-gymnasiumi oktatásnak legbecsesebb elemeit combinálja és növendékeinek az összes főiskolai tanulmányokra képesítő, valóban egységes műveltséget nyújt, de a más irányban előkészítő és képesítő realisticus oktatásról gondoskodó külön intézeteket nem teszi fölöslegessé.

Az egyesületi program, mely mindenekelőtt igazoládnak tartja az ilyen egységes iskola belső jogosultságát («die innere Berechtigung einer Gymnasium und Realgymnasium verschmelzenden höheren Einheitsschule»), egyúttal a qualificatio kérdésének megoldását is föladatul tűzi ki és azt a fölvetett problémával szoros kapcsolatban elintézendőnek nyilvánítja. A sikeres reform egyik alapföltételét épen a qualificatio kérdésének helyes megoldásában találja.

A német császár kezdeményezésére 1890 december havában tartott nevezetes berlini «Schulconferenz» is elismerte a qualificatio kérdésének ez alapvető jelentőségét és (ép úgy mint a német Einheitsschulverein) e kérdés helyes megoldását a legsürgősebb föladatnak tekintette. Ez alkalommal is bebizonyult, hogy a qualificatio ügye (Berechtigungswesen) a németországi reform-mozgalom elsőrendű motora, mely a szervezeti reform kérdését a legújabb időben acuttá tette. Erre utal egy, a conferentia munkásságáról szóló jelentés, mely azon motivum irányadó befolyásáról így nyilatkozik: «Der Angelpunkt der ganzen Schulfrage liegt in dem Berechtigungswesen».

Az erre vonatkozó határozatok valóban a conferentia legjelentősebb eredményei közé tartoznak. A qualificatio kérdésének liberális megoldása megkönnyítette a szervezeti reform ügyének az actualis szükségletből kiinduló elintézését és azon complicatiók elhárítását, melyekhez a radicalis reform módozataira vonatkozó különböző javaslatok vezetnek.

Másfelől kiemelendő, hogy a szervezeti reform tárgyában elfogadott határozat a németországi reform-mozgalom másik sajátlagos főmotivumának irányadó befolyásáról tanúskodik. A conferentia nagyon jelentékeny többsége határozottan idegenkedett a létező keretek általános fölforgatásától, az általános nívellment vagy a teljes egyformaság eszméiből kiinduló javaslatoktól, és a fönnálló rendszer egyszerűsítésére, a reál-gymnasium ferde helyzetéből eredő visszasságok megszüntetésére szorítkozott. Az említett motivum hatása mutatkozik a kérdéses határozatban, mely csak a gymnasium és a latin-nélküli iskolák (reáliskolák) föntartását concedálja. («Es sind in Hinkunft nur zwei Arten von höheren Schulen beizubehalten, nämlich Gymnasien mit den beiden alten Sprachen und lateinlose Schulen.»)

Itt még röviden megemlékezhetünk a bifurcatio eszméjének elvi elejtéséről, mely nem involválja az előbbi időkben is megengedett kivételes intézkedések föltétlen kizárását. A conferentia elvi álláspontja e kérdésben világosan formulázott: «Die Versammlung entschied sich grundsätzlich gegen einen gemeinsamen Unterbau für Gymnasien und lateinlose Schulen.»

* * *

Ha most szemügyre vesszük a magyar tanügy helyzetét, ha összehasonlítjuk középfokú oktatásunk viszonyait a németországi viszonyokkal és reformtörekvéseink kiinduló pontjait a németországi reform-mozgalom előzményeivel: első tekintetre constatálhatjuk, hogy azon sajátlagos motivumok, melyek Németországban mint a reform-mozgalom legerősebb motorai szerepeltek és a szervezeti reform kérdését a legújabb időben acuttá tették, nálunk egyáltalán nem szerepelnek.

Középiskolai szervezetünkben nem látjuk azon nagyfokú specialisatiót, mely a szóban forgó mozgalom egyik motivuma. Reál-gymnasiumunk nincs. A qualificatio ügyéből eredő nehézségek elhárításáról a kormány korábbi intézkedések által sokféleképen gondoskodott.

Mielőtt a görög nyelv tárgyában hozott törvény ez ügyet más tekintetben módosította, az átmeneteket már tetemesen megkönnyítették és a korlátokat több irányban elhárították a

reáliskolában megszerezhető képzésre és készültre vonatkozó intézkedések.

Ha az egyes tanulók és szülők érdekét tekintjük, alig vonhatjuk kétségbe, hogy a helyzet a jelzett intézkedések következtében tetemesen javult. A qualificatio ügyének ily szabályozása után, a németországi reform-mozgalomnak e hathatós motora nálunk nem készíthetne a radicalis szervezeti reform siettetésére.

Másfelől úgy látszik, hogy az eszmék tisztázásának egyesült erővel folytatása sok irányban jelenleg is szükséges. Ha a legerősebb hullámokat fölvető áramlatot, a németországi mozgalmat, tekintjük: azt látjuk, hogy az általán érzett szükségletekből kiinduló reform elvei lassan kristályosodnak, hogy egy ez elveken alapuló általános szervezeti tervnek ideje (mely egy egészen új rendszert inaugurálna) nem érkezett el. Az e téren competens körökben uralkodó nézetek fontos elvi kérdésekben annyira eltérők, hogy az olyan új rendszer alapelvei iránti megállapodás a legközelebbi jövőben nem várható. Sőt a leglelkesebb reformerek a végleges megállapodást ez ügyben ismételve korainak nyilvánították és óva intettek egy radicalis szervezeti reformnak a közelebbi jövőben való megindításától.

Úgy látszik, hogy nálunk az «egységes iskola» eszméje hiveinek körében optimisticusabb fölfogás uralkodik, mely az ilyen radicalis átalakítással kapcsolatos bonyodalmaknak könnyű szerrel való legyőzésében bizik. Ha azonban nem az eszme iránti lelkesedést, hanem a kivitelre vonatkozó fejtegetéseket s javaslatokat tekintjük; azon benyomást nyerjük, hogy az eszmék tisztázása mindez ideig nem vezetett olyan eredményhez, mely egy megfelelő szervezeti terv kidolgozásánál substratum gyanánt szolgálhatna.

A dolgok ily állapota nem bátoríthat egy általános radicalis reform közvetlen megindítására vagy legközelebbi keresztülvitelére. Ez azonban nem zárja ki és nem teszi fölöslegessé egy korszerű szervezeti reform céljainak s útjainak közös tanulmányozását. Sőt, a beható eszmeeserének szélesebb körben való megindítása mindenesetre időszerű. E tekintetből azok is, kik az ilyen reformokkal kapcsolatos bonyodalmak helyes megoldását nehéz, a legalaposabb tanulmányt igénylő föladatnak tartják és a döntő lépéseknek legóvatosabb előkészítését óhajtják, hálával adózhatnak a közoktatási kormánynak azért,

hogy az e téren megindítandó reformok iránt első sorban érdeklődő körök képviselőinek alkalmat nyújtott a vitás elvi kérdések közös tanulmányozására.

Igaz, hogy elvi szempontból mindenekelőtt néhány «Question préalable» elintézését kívánhatnók. Az utolsó évtizedekben létesített reformok motivumainak s eredményeinek és az actualis szükségleteknek minden előre megállapított dogmaticus tételtől független elemzése szilárd alapot nyújthatna az üdvös szervezeti reformok általános irányának megállapításához.

Ámde a vita ily menetét kizárja az a körülmény, hogy a közös tanulmány és megfontolás tárgyává tett kérdések egy előre elfogadott általános conceptióból indulnak ki, mely az eszmecsere keretét másként határozza meg.

Midőn ehhez alkalmazkodunk, előre lemondva egy szervezeti tervnek az ügy jelen stadiumában előterjesztéséről, csak általánosságban jelezhetjük az irányt, melynek követése legkevesebbé kockáztatna oly általános érdekeket, melyekről nem szabad megfeledezni, ha a radicalis szervezeti reform megindítása véglegesen elhatároztatik.

Ha ily döntő fordulat bekövetkezésére reflectálok, csak azon elvi álláspontot foglalhatom el, melyből báró Eötvös Loránt a szóban forgó reform-eszme tárgyalásánál kiindult.

Ha egységes szervezetet létesítünk, legyen az új iskola valóban egységes intézet, még pedig gymnasium, humanisticus iskola a szó jobb, modern (nem orthodox philologiai) értelmében. Szóval a gymnasiumot tekintsük az új intézmény típusának.

Midőn az általános irányt így jelöljük ki, a tárgyalt kérdést a gymnasiumi reform kérdésére redukálhatjuk.

Mínthogy egy részletes szervezeti terv föllállítását nem tartom időszerűnek, csak röviden érinthetek néhány ismételve szóba hozott eszmét. A kilencz osztályú gymnasium ismételve fölvetett eszméjét pártolom és a rajztanítás fejlesztését kívánatosnak tartom. A facultativ tárgyakat illetőleg nem formulázok végleges véleményt; csak azon latitude-re utalok, melyet egyes szaktanulmányok tekintetében különböző államokban megengedhetőnek tartottak. A jelzett állásponton is csak egy specialis tanulmány választásáról, egy szakban való speciálisabb készütség megszerzéséről volna szó, nem pedig

különböző tárgyakat felölelő külön tanfolyamokról (például bifurcatio, trifurcatio), melyek az «egységes» szervezetet nagyon bonyodalmassá tették.

Másfelől azonban a jelzett cél megvalósítását nem tekinthetjük a kérdés teljes megoldásának. Ha a tervezett egységes intézet szervezetére s föladatára reflectálunk, oly kérdés merül föl, melyet — ha nem csalódunk — a mi vitáink teljesen megkerültek.

E kérdés fölvetésében bizonyára sokan csak paradoxont vagy hæresist látnak. De ez nem tarthat vissza a kérdés fölvetésétől: hol marad a reáliskola?

Sokan kétségkívül azt mondják, hogy e kérdés az előbb kifejtett eszme megvalósításának szükségszerű következménye. Csakhogy ilyen szükséges, a dolgok természetéből folyó nexust senki sem mutatott ki. Az érv, mely a kérdést látszólag elüti, nem tény, nem axioma, hanem elővélelem.

Ha egyfelől egy, a főiskolai tanulmányokra képesítő «egységes iskola» létesítését elvi okokból elhatározzuk; ha másfelől azt constatáljuk, hogy a reáliskola a mai szervezetében és a célba vett új intézet mellett, nem felelhet meg a kor szükségletének, a reáliskolát jelen keretében nem tartjuk fönn.

De ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy azon új intézmény létesítése a reáliskola végleges elejtését, vagy mint külön intézménynek megszüntetését involválja.

A legújabb időkben gyakran említett és a szervezeti reform egyik motivumának nyilvánított visszásságoknak főoka abban található, hogy a reáliskolát, melynek létesítésére általán érzett szükségletek ösztönöztek, későbbi módosítások s engedmények eredeti jelleméből kivetkőztették. Ebből az a tanulság meríthető, hogy ez iskolát vissza kell adni eredeti rendeltetésének, melyhez az egyetemi studiumra képesítő iskolával (a gymnasiummal) folytatott concurrentia nem tartozott.

Ha a reáliskola visszatér az alaphoz, melyen eredetileg működött, a jövőben is fontos hivatása lesz. Olyan iskola, mely az egyetemi tanulmányokat nem követelő gyakorlati életpályákra képesít és egyszersmind a szakiskolák előiskolája gyanánt szolgál, bizonyára a közelebbi jövőben is általán érzett szükségletet fog kielégíteni.

E szükségletet nem ignorálhatjuk, ha középfokú tan-

ügyünk szervezetét átalakítjuk. E szükségletet pedig a felső polgári iskolák mostani állapotukban ép úgy nem elégítik ki, mint az eredeti hivatásától eltérített főreáliskola. De föltehető, hogy az eredeti szellemében reorganizált reáliskola kielégítené azt.

Az így reorganizált reáliskola előreláthatólag egymagában jól teljesíthetné mind a két intézmény eredeti missióját és a felső polgári iskolának mint külön intézménynek főtartását szükségtelemmé tehetné. E szerint nem a reáliskola teljes megszüntetését, vagy annak a gymnasiummal való összeforrasztását, hanem a reáliskola és a felső polgári iskola kapcsolatos reformját tekinthetjük a jelzett gymnasiumi reform természetes folyományának, mely a kor általános szükségletének megfelelő.

E szempont határozta meg azon külföldi reform-mozgalomnak irányát is, mely a szó nemesebb és modern értelmében humanisticus (gymnasiumi) műveltséget nyújtó «egységes iskola» létesítését veszi célba.

Tagadhatatlan, hogy e szempont érvényesülését többnyire megnehezítik bizonyos jelszavak s elővélemények. Csak-hogy a kérdéses nehézségeknek nem tulajdoníthatunk túlságos jelentőséget, ha meggondoljuk, hogy azok nem reális szükségletek- s érdekekből, hanem a nyelvhasználatból és az intézmények szokásos osztályozásából erednek.

Tanügyünk jelen szervezetében gymnasium és reáliskola párhuzamos intézetek, főiskolai tanulmányokra képesítő «középiskolák», melyek közös czímet is viselnek és a qualificatio tekintetében immár majdnem teljesen egyenjogosítottak.

Másfelől a reform-mozgalom jelszava nálunk az «egységes középiskola». E jelszó arra utal, hogy a «középfokú» oktatás reformja forog szóban; de egyúttal azon előítéletet kelti, mintha az «egységes középiskola» eszméje világszerte a nálunk létező «középiskolák» egyikének, vagy in specie a reáliskolának mint külön intézménynek teljes megszüntetését jelentené, mintha az «egységes iskola» hívei világszerte ezt vennék célba.

Tekintettel a jelzett körülményekre, érthető, hogy némelyek a bármiképp reorganizált reáliskolának főtartását az új intézmény mellett kizártnak tartják, mert a választott jelszó csak egy «középiskola» főtartását engedi meg.

Ámde, ha a lényegét, nem a betűt tekintjük, azon benyo-

mást nyerjük, hogy a jelzett irányban haladó reformok nem ellenkezzenek a reform-törekvések azon motivumaival, melyek nem utopicus eszmékben, hanem a társadalom actualis szükségleteiben gyökereznek.

A jelzett irányban haladó reform után tényleg csak egy intézmény teljesítené a most fönnálló «középiskolák» magasabb tudományos missióját. Az új «egységes» iskola egymagában nyújtaná a főiskolai tanulmányokra képesítő «tudós» műveltséget. Ez új gymnasium-szerű iskola sajátlagos föladata volna a szorosabb értelmében vett «tudós» pályákra való előkészítés.

E téren az új iskolának egyáltalán nem volna concurrence. Az új «reáliskola» mint önálló intézet teljességgel az előbb kijelölt föladatokra szorítkoznék.

Tekintettel a hivatás és a szervezet alapos különbségére, talán a hagyományos osztályozás és terminologia megváltoztatását is kívánhatnók. Megfontolandónak tarthatnók, vajon a «középiskola» névnek elejtése, vagy az új állapotnak megfelelő szabatos értelmezése, az iskolanemeknek a hagyományostól eltérő osztályozása, más rovatok és nevek megállapítása stb. egyáltalán nélkülözhető vagy elhalasztható-e? Megfontolhatnók, vajon in specie a «reáliskola» névnek megtartását nem igazolják-e eléggé a tanrendszer sajátosságai, melyek itt bizonyára még nagyobb mérvben vehetők figyelembe, mint bizonyos alkalmilag említett és humorral jellemzett pszichológiai mozzanatok (például a «polgár-iskola» név keltette idiosynkrasia).

Mind a mellett lényegesnek végelemzetben csak a fejtegetett eszme megvalósítását tekinthetjük. Bármikép alakuljanak az új osztályozás és a hivatalos nomenclatura: csak az általán érzett szükségleteket kielégítő intézmények lényegének biztosítására kell törekedni és ezt nem szabad általános jelszavaknak és formalításoknak vagy ezekből kiinduló előítéleteknek fölaldozni.

A födolog az, hogy a reáliskola s felső polgár-iskola kérdését és a főiskolai tanulmányokra képesítő középfokú iskola kérdését junctim oldjuk meg. Együttal pedig a qualificatio kérdését is liberális szellemben kell megoldani, a gyakorlati élet jogos igényeinek megfelelő pótintézkedések jól átgondolt rendszere által, mely az átmeneteket, a szűkebb körű képesítések utólagos kiegészítését megkönnyíti. Ámde e nagyszabású szervezeti reformok keresztülvitele oly föladat, mely még külön-

böző kérdéseknek lehető legbehatóbb tanulmányozását és közoktatás-ügyünk fáradhatatlan vezetőjétől megindított discussiónak szélesebb körben való folytatását igényli. Ha meg gondoljuk, hogy a szóban forgó kapcsolatos reformok tekintetéből mindenekelőtt még sok kérdés tisztázása és sok (az általános elvi fejtegetésekben gyakran mellőzött) nehézség megoldása szükségeltetik: hihetjük és remélhetjük, hogy a legközelebbi jövő föladata nem az általános radicalis átalakítás, hanem későbbi nagyszabású reformok lehető legóvatosabb előkészítése, az actualis szükségletből kiinduló részlet-reformok létesítése, esetleg kisebb méretű kísérletek foganatosítása is lesz.

A fejlődés ily menete talán nincs ínyére egyes, a mielőbbi radicalis megoldásra buzdító reform-barátoknak, vagy azon német írónak, ki a «kisebb» államoknak azt a jóindulatú utasítást adja, hogy mielőbb a «nagy» államok kísérleti állomásai gyanánt szerepeljenek e téren. Másfelől azonban a jövő nagyszabású reform-munkáinak ily óvatos, fokozatos előkészítése a legjobb szolgálatokat tehetné a cultura azon nagy érdekeinek, melyek közoktatási politikánknak legerősebb és legállandóbb rugói.*)

MEDVEZKY FRIGYES.

---

*) Ez értekezés tulajdonképp nem egyéb, mint a szerzőnek a közoktatási miniszteriumtól összehívott enquete alkalmával mondott beszéde, bővebben kidolgozva, s így lényegében azzal nagy részt megegyezik.

Szerk.

A FÖLDBIRTOKOS OSZTÁLY HITELSZÜKSÉGLETE ÉS ANNAK KIELÉGÍTÉSE.*)

Szegényes közgazdasági irodalmunkban minden csak némileg figyelemre méltó nagyobb önálló dolgozatot szívesen kell fogadnunk, de igaz örömmel kell üdvözölnünk az oly munkát, mely tudományos színvonalra emelkedik és épen e tulajdonságánál fogva a mienknél fejlettebb közgazdasági irodalomban is számot tenne. S Ráth Zoltán dolgozatáról határozottan el kell mondanunk, hogy tudományos becsű.

Ráth munkája azonban nem csak tudományos becsénél fogva érdemel különös figyelmet, hanem a tárgyalt kérdés fontossága, sőt időszerűsége miatt is. A földbirtokos osztály hitelügyét ma ugyan már egyáltalán nem vitatják azzal a túlcspongó hévvel, melylyel fejtegették abban az időben, midőn az agrár mozgalom a hanyatló földjáradék befolyása alatt megindult s mind nagyobb arányokat öltött, de azért a kérdés egy és más alakban újra meg újra fölmerül.

A munka emlékeztet is bennünket akkori, túlnyomó részben hirlapi irodalmunkra, úgy hogy azt akkori irodalmunk tudományos viszhangjának is mondhatjuk. Egyezik azzal a részletkérdések sorozata s bizonyos pontig a fölfogás tekintetében is, de eltér attól, a mennyiben a kérdéseket nyugodtan, a hangzatos, de semmit mondó szólalmoktól menten fejtegeti. Igaz, hogy azóta sok víz is folyt le a Dunán. A viszonyok lényegesen megváltoztak. Ha akkor a folyton hanyatló járadékkal volt dolgunk, most az emelkedő járadéknak nézünk elébe.

Ha készséggel kell is elismernünk a munka tudományos becsét,

---

*) *A földbirtokos osztály hitelszükséglete és annak kielégítése.* Írta dr. Ráth Zoltán. Buda-Pest, 1892.

nem szabad azért hibái és tévedései előtt sem szemet hunynunk. A munka alaphibájának tartjuk, hogy a földbirtokos és nem a mezőgazdasági osztály hitelszükségletét és hitelét vizsgálja s így nem teszi meg mindazokat az éles megkülönböztetéseket, melyeket okvetetlenül meg kell tennünk, ha minden tekintetben helyes eredményekre akarunk jutni. Élesen el kell választanunk a földbirtokos hitelügyét a mezőgazda hitelügyétől, mint tette ezt vala Rodbertus Igetzow is, habár nem nézve járadéktervét, a mezőgazda hitelügyére nézve sem látott egészen világosan.

A most jelzett megkülönböztetést nem csak tudományos szempontból, s nem pusztán azért kell megtennünk és hangsúlyoznunk, mivel nálunk is mindinkább terjed a haszonbéres gazdálkodás, hanem azért is, mivel csak így juthatunk helyes eredményekre, a hitelszükséglet minősége, czélszerűsége, fedezetének alakja, szóval az egész hitelszervezet tekintetében, s minden esetben sokkal helyesebbekre, mintha egyedül a hitelnek fődözetül szolgáló forrást, tudniillik a földbirtoknak közgazdasági értelemben vett tiszta hozadékát nézzük, mint teszi ezt Ráth munkájában.

Nem akarunk nagyon is belemenni a részletekbe. Csak annak kiemelésére szoritkozunk, hogy a földbirtokos, ki a mezőgazdasági műveléshez a javítatlan vagy javított földet adja, ha hitelt vesz igénybe, okszerűen csak akkor cselekszik, ha csakis az oly hitelhez nyúl, mely igen is lassú járadékszerű törlesztés alá esik, mert maga a hozadéknak csak abban a részében részesül, melyet földjáradéknak nevezünk. De a pusztá földbirtokos már aligha cselekszik okszerűen, ha akár hitelbe vesz földbirtokot, akár a földbirtokot osztályrészekkel nagyon is megterhelve veszi át, mert a földbirtok járadéka többnyire még a tőke kamatát sem fődözi, annál kevésbbé elég arra, hogy abból még a törlesztési részletet is lehessen fizetni. S a hitelnek terhét különösen súlyosan fogja érezni, midőn a járadék hanyatlík. A földbirtokosnak tulajdonképi egyedüli okszerű hitele: a talajjavítási hitel.

Viszont a mezőgazda, ki például a vetőmagot, a munkások bérét szerzi meg hitelbe, szóval azt a tőkét, mely az évi termeléshez szükséges s a melyet termelési vagy üzemi hitelnek akaránk nevezni, ha ezt a hitelt a termelés befejezése illetőleg a termés értekesítése után nem fizeti meg, előbb vagy utóbb tönkre fog menni.

Szükséges a jelzett megkülönböztetést különösen tudományos munkában, mely végre az életnek is szól, azért is megtenni, mert gondolhatunk teljesen eladósodott földbirtokos osztályt virágzó

mezőgazdasággal s igen gazdag földbirtokos osztályt elhanyagolt mezőgazdasággal.

Ezekkel kapcsolatban föl kell említenünk, hogy midőn szerző Rodbertus járadékát az általa fejtegetett tiszta hozadékkal azonosítja, téves nyomon indul. A Rodbertus járadéka a földbirtokos jövedelme, az általa fejtegetett tiszta hozadék a mezőgazdasági osztály jövedelme. Rodbertus a földbirtokot mint ilyent, mint a mezőgazdaság egyik tényezőjét nevezi járadék-alapnak (Rentenfond) és a földbirtokot jelenti ki tőke-adósságokra képtelennek, de esze ágában sincs állítani, hogy a mezőgazdaság tőke-adósságok tételére alkalmatlan, sőt azt az iparral egészen egy színvonalra teszi, mit a magunk részéről egész terjedelmében semmi esetben sem íránk alá.

Szerző, mint mondtunk, a földbirtokos osztálytól igénybe vehető hitel alakjának megállapításánál a földbirtok tiszta hozadékból indul ki, majd számba veszi a szerinte sem markolható szabad jövedelmet s ebből vonja le a következő igényeket: 1. a kölcsön lejáratára, valamint a kamatok esedékessége azon időszakra tétessék, melyben a földbirtokos földje hozadékát már értékesíti, 2. rossz termésű években könnyíttessék meg a hitel terhe, halasztassék el a tőke visszafizetése esetleg a résztörlesztés, sőt nagy szükség esetén, a kamatfizetés is, 3. ha a hitel tőkéje a földbirtokos évi szabad jövedelmét megüti, úgy a hitel lejáratára egy évnél minden esetre hosszabb legyen és pedig oly hosszú időre terjedő, hogy a tőke visszatérítése a szabad jövedelem odafordítása által eszközölthetessék; ez időhatáron belül a tőke ne legyen fölmondható.

Az első szabályt érintetlenül hagyjuk, mert annak helyességét kétségbe vonni nem lehet. Tudjuk, hogy például a Raiffeisen-féle szövetkezetek ezen az elven alapulnak. De határozottan kételkedünk abban, hogy másik két elv alkalmazásával hitelintézetet életbe léptetni lehessen. De kételkedünk abban is, hogy azokból akár a földbirtokosok, akár a mezőgazdák okulást szerezhetnének arra nézve, hogy minő esetekben szabad általában hitelt használniok és minő alakú hitelt szabad igénybe venniök. Pedig nézetünk szerint a nemzetgazdaság csak akkor válik igazán értékké, ha abból a magán gazdaságok is megtanulhatják, hogy miképen kell az élet különböző viszonyai közt alkalmazkodniok.

Mennyivel biztosabb és okszerűbb szabályokat vonhatnak le immár az egyesek, ha nem a hozadékot és azt a megmérhetetlen, minden egyes gazdaságban szükségképen változó jövedelmet nézzük,

hanem a mezőgazdasági hitelt — e szót a legtágabb értelemben véve — a mezőgazdaságnál szükséges tőkék szerint — ide értve a földbirtokot is — osztályozzuk és megkülönböztetünk földhitelt — értve ez alatt a birtok szerzésére tett adósságot, — talajjavítási hitelt, birtokfölszerelési hitelt és üzemi hitelt. Az első kettő tulajdonkép a földbirtokos, a másik kettő pedig a mezőgazda hitele. A földbirtokos hitelénél tekintetbe kell vennünk a birtokos osztályokat, még pedig nem csak törlesztési határidőt, hanem czélszerűséget illetőleg is. Természetes, hogy tekintettel kell lennünk arra a viszonyra is, midőn a föld tulajdona és művelése egy személyben egyesül.

Hiába a hitel nem panacea, mely minden bajból kisegít, hanem a hitel csak akkor hasznos és üdvös, ha azt okszerű célokra is mérsékelten és a kellő alakban vesszük igénybe. Ezzel kapcsolatban bár mellékesen akarjuk megjegyezni, hogy az a kereskedő, az az iparos, ki csak hitellel dolgozik, kinek tehát nincs megfelelő alaptőkéje, rövidebb-hosszabb idő múlva épen úgy tönkre megy mint az a földbirtokos, az a mezőgazda, ki sok adósságot tesz. Hiszen látjuk az életben, hogy keletkeznek nagy üzletek roppant hitellel, de csak kevés tőkével; de épen oly gyorsan tűnnek is el, a mint keletkeztek. Romlásukat nem válságos év, hanem a tőke csekélysége okozza, mert a kereskedőnek raktárt, még pedig az üzlet nagyságához, a helyi viszonyokhoz mért raktárt kell tartania. A kereskedő, ki meg akar állani, a raktári készletet, ha nem is egészen, de nagy részben a sajátjából tartozik fentartani. Mi a gyárakat és ipartelepeket illeti, köztudomású, hogy Buda-Pesten a hatvanas évek végén a fővárosban keletkezett gyárak és ipartelepek azért enyésztek el véglegesen vagy mentek át más kézre, mert nem csak hogy üzleti tőkéjük nem volt, hanem az épületekre és fölszerelésekre is vettek föl, természetesen fölmondható kölcsönöket.

Jegyezzük meg azt is, hogy a kereskedőnek és iparosnak épen úgy szüksége van a hitel állandóságára, mint a földbirtokosnak és gazdának. A földbirtokos csak abban az előnyös helyzetben van, hogy a neki szükséges hitelösszeget törlesztésre veheti föl és mentve van a kamat hullámszásától.

S itt szerzőnek még két tévedését akarnók megjelölni. Nem minden, természetesen csak részben hitelbe vett birtok vagy mondjuk bekebelezett vételár-hátralék jelenti egyszersmind azt, hogy a vevő tőke-szegény, vagy is hogy nem tudná a vételárt kifizetni. Már Conrad fölhozta Rodbertus ellen, de magunknak is volt alkalmunk az életben tapasztalni, hogy számos esetben a vevő csak

azért nem fizeti ki az egész vételárt, mert nem akarja magát megfosztani a szükséges fölszerelési és üzemi tőkétől.

A bekebelezés, illetőleg a teljes biztosítás által még nem válik a hitelezett tőke egyszerű adóssággá. Könnyen belátjuk ez állítás téves voltát, ha magunknak tiszta képet alkotunk a hitel valódi lényegéről. A bizalom, a mit a hitel egyik kellékének mondunk, nem abban áll, hogy a hitelező bízik az adós személyében, hanem abban nyilatkozik, hogy hisz abban, hogy az adós a tőkét nála jobban tudja fölhasználni, abból több jövedelmet tud húzni. — A hitel lényege az előnyösebb fölhasználásban van adva, mely egyedül képesíti az adóst arra, hogy a kamatot megfizethesse, a tőkét pedig a fölhasználás természetéhez képest rövidebb vagy hosszabb idő múlva visszafizethesse. Valódi hitel csak akkor forog fönn, midőn az *productiv* czélokra használtatik föl, de a hitellel való visszaélés, midőn az *improductiv* czélra vétetik igénybe. Fönforog-e hitel vagy sem, az tehát a fölhasználástól, nem pedig meghatározott biztosíték lététől vagy nem lététől függ. A kártyaadósság, a korcsmaadósság éppen oly kevéssé esik a hitel fogalma alá, mint az a kölcsön, melyet nálunk a kis birtokosok, szellérek és napszámosok kora tavasszal szoktak fölvenni, mert elfogyott a kenyerek. S nálunk a legtöbb hitelszövetkezet a hitelnek ezt a kores kinövését támogatja, nem pedig a valódi hitelt, melynek szükségét egyébként kisbirtokosainknak legnagyobb része nem s érzi.

Vesszük észre, hogy immár túl-sokat foglalkoztunk az elméleti tanokkal. Nézzük a gyakorlati részt, azt a javaslatot, melyet szerző a kisbirtokosok érdekében tesz. Javaslatát nem részletezi, hanem csak néhány elvet állapít meg. A részletezés különben csak a gyakorlati kivitelnél szükséges s elméleti fejtegetésben bőven elégségesek az alapvonások.

A kisbirtokosok összes hitelét központosítani akarja. Legjobban szeretné a központi intézetet az államra bízni, de ezt viszonyaink közt kivihetetlennek tartja. Az intézet tulajdonkép szigorú állami ellenőrzés alatt álló magánintézet lenne. Érzi a szerző maga is, hogy az ily központosított intézet, nem nézve erre való anyagi tehetetlenségét, már szervezeténél fogva képtelen arra, hogy a kisbirtokosoknak összes hitelszükségleteit kielégítse, gondol tehát legalsóbb (községi) és középső (megyei, járási) szervezetekre. A legalsóbbak lennének szövetkezetek, egyelőre ügynökségek. Az anyagi eszközöket egyébként ez a nagy központi intézet, járadéklevelek kibocsátása és takarékbetétek elfogadása által szerezné be.

Mondottuk, hogy elméleti munkában szükségtelen a teljes szervezet kifejítése; de szerző a középő szervezetről csak annyit mond, hogy annak széles körű autonómiájának kellene lenni. Ez édes kevés arra, hogy magunknak a szervezetről tiszta képet alkothassunk, ha csak a Schaffle-féle szervezetet mindjárt hozzá nem képzeljük, melynek nálunk is akadt elég híve, nem gondolva meg azt, hogy abban a mindenható és mindentudó állam, vagy az, a mit tulajdonkép államsocialismusként nevezünk, viszi a főszerepet.

A kisbirtokosok igényeinek megfelelő egészséges hitelszervezetet mi egészen másképp gondoljuk. A súlypontot mi a községi hitelszövetkezetekre fektetjük, melyek fokozatosan oda tartoznának hatni, hogy a községi kisbirtokosok minden józan hitel-zükségletét kielégítsék. Ezeknek a községi hitelszövetkezeteknek kellene magoknak központokat alakítaniok, mely központok egyesülnek az országos központban. A kisbirtokos hitelszervezetének alulról fölfelé kellene fejlődnie.

De nézetekről bajos vitatkozni. Csak azt akarnók kiemelni: mi alig hiszszük, hogy az ingyen szolgáltatást, melyre szerző szintén súlyt fektet, egy központi intézet érdekében meg lehetne nyerni, míg teljesen bizonyos, hogy ezt az apró községű szövetkezeteknél keresztül lehet vinni. Nálunk ebben az irányban nem lehet gyakorlati példákra hivatkozni. A nagy német biztosító szövetkezeteknél senki sem teljesít ingyen szolgáltatást, de látjuk az ingyen szolgáltatást a kis községi hitelszövetkezeteknél éppen úgy, mint a pest-megyei községi hitelszövetkezeteknél, melyek mellékesen megjegyezve, elég gyorsan hódítottak tért és ma már az ország egyéb vidékein is kezdenek hódítani. Továbbá nem bízunk abban, hogy azok a legalsóbb szervek az egy nagy központi intézet érdekében valami különös felügyeletet és ellenőrzést fognának gyakorolni, hiszen mit érdekli az egyeseket az a nagy intézet.

Súlyt akarunk azonban arra fektetni, hogy mi általában nem bízunk abban, hogy annak a központi intézetnek járadéklevelei valami nagy keletnek fognának örvendeni. S elvi ellentmondást is látunk abban, hogy ugyanaz az intézet, mely adócsat törlesztésre kényszeríti, maga ne legyen köteles tartozását fizetni, mert az a föltétel, hogy járadékleveleket legyen köteles visszaváltani, ha nagyobb arányú törlesztések következtében bekebelzett követelése meghaladná a járadékleveleket, föltéve, hogy az intézet nem indul hanyatlásnak, nem állhat be soha.

Ne higyük azt, hogy mert az állam járadék-adósságokat tehet

a magán vagy akár állami hitelintézet szintén adhatna ki járadékokat. Az állam már állandóságánál fogva bocsáthat ki járadékkötvényeket, de még azért is, mert az államnak nem szükségképi föladata, hogy a tőkét törleszse, sőt határozottan helytelenül jár el, ha az egyik részen új adósságot tesz, a másik részen pedig adósságot fizet. A hitelintézet s különösen a jelzálog-hitelintézet azonban tulajdonképpen csak közvetítő szerepet visz a valódi hitelező és az adós közt. Ha a közvetítő beszedi az adóstól a tőkét, a hitelező megkívánja, hogy az neki kiadassék. A záloglevelek beváltási kötelezettségében sokkal inkább bízik a hitelező, mint a, bár anyagi szavatossággal járó, ellenőrzésben, melyet az állam gyakorol.

Végül még észrevételet akarnánk koczkáztatni. Ráth nem elégzik meg azzal, hogy a nagy központi intézet a kisbirtokosok minden hitelszükségletét kielégítse, hanem még — szóról-szóra idézünk — «kezébe kellene vennie adóssainak elemi károk ellen való biztosítását; de foglalkozhatnék ugyancsak adóssai érdekében, közraktárak alapításával, összeköttetésbe léphetne valamely nagyobb kereskedői vállalattal, a termés értékesítésének közvetítése végett, stb.»

Nem tudjuk, hogy szerző alkotott-e magának véleményt, hogy milyen apparatussal kellene ennek a központi intézetnek dolgoznia, de azt hisszük, hogy maga is megijedne attól az óriás apparatustól, hivatalnok- és szolga-seregtől, mely fölött ennek az intézetnek, a «stb.»-t egészen figyelmen kívül hagyva, rendelkeznie kellene. Nincs az az igazgatóság, mely képes volna ily óriás intézet vezetésének minden szálát kezében tartani és arra a kellő felügyeletet gyakorolni. Oly bürokratizmus fészkelné be magát abba, a minőt még az állami kezelés a legjobb akarattal sem képes kifejteni.

Hanem ne bajlódjunk a bürokratiával s ennek eredményeivel. Az intézetnek, mely annyi sok föladatra vállalkozik, előre is biztos bukást jósolhatunk, ha csak kevésbé ismerjük is az üzleti életet. Van egy példaszó, mely azt tartja; «sok üzlet, kevés áldás», a mit különben a magyar ekképen fejez ki: «ki sokat markol, keveset szorít».

Szerző tudtunkkal tanulmányozta a szövetkezeti ügyet s így bizonyosan ismeri az angol és a német szövetkezeteket. Látja ott, hogy minden egyes szövetkezet csak egyetlen egy gazdasági czélt tűz ki. A hitelszövetkezet marad hitelszövetkezetnek, a fogyasztási fogyasztásnak, a raktári raktárinak s így tovább. A különböző szövetkezeteknek a tagjai, sőt vezéregyéniségei sok esetben ugyanazok, de a különféle üzleteket azért soha sem zavarják össze, mert

nem akarják, hogy valamely üzlet zavarai vagy balszerencséje alatt a többi virágzó üzlet szenvedjen. A rochdale-i úttörőknek illetőleg igen sok üzletök van, de mindegyik önálló. A fogyasztási egyletnek semmi köze a gyárakhoz, a nagyobb vásárló és eladó raktárhoz. Mindegyiknek megvan a maga önállósága.

Szükségtelen azonban talán ily távol országokba mennünk. Olvassuk el az osztrák reglementot a biztosítási ügyről, mely megtiltja a biztosítóknak, hogy bármi más üzlettel foglalkozzanak, sőt tiltja az életbiztosításoknak, hogy a kárbiztosítást gyakorolják. S nézzük meg azokat a biztosító intézeteket, melyek nem szorítkoznak egy biztosítási ágra és látni fogjuk, hogy náluk még is csak egy ág jut különös fejlődésre, az egyiknél például az életbiztosítás, a másiknál a tűzkárbiztosítás, a harmadiknál a szállítmánybiztosítás.

Még közelebb fekvő példára is hivatkozhatunk: a budapesti bankokra és hitelintézetekre, melyek különféle üzletágakat gyakorolnak. Nézzük meg ezeknek a zárszámadásait és látni fogjuk, hogy azok mindegyike tulajdonképen még is csak egy üzletágban gyakorol fölényt és azzal emelkedik ki a többiek fölé, a többiek pedig mind csak kisebb vagy nagyobb mellékágak.

Véges emberek vagyunk mindannyian. Tudhatunk sokat, érthetünk sokhoz, de az esetek túlnyomó részében csak egyben válhatunk ki a többiek fölé; abban, mihez különös hajlamunk van, mit különösen alaposan és jól megtanúltunk. Ez életszabály, melytől büntetlenül eltérnünk nem szabad.

Ismételjük, ha sok kifogásolni valót találtunk is a munkában, ha kifogásaink sorozatát még folytatni is tudnók, a munka becses. Ráth munkájával bizonyoságot tett arról, hogy kutat és keres, szeret önállóan gondolkozni és első nagyobb munkája után ítélve, tőle még sok alapos dolgot várhatunk.

PÓLYA JAKAB.

É R T E S I T Ó.

Ribbeck Ottó. A római költészet kézikönyve. Fordította Csiky Gergely. Buda-Pest. Kiadja a magyar tudományos Akadémia. Két kötet. 1891.

A római költészet története kapcsolatában talán még ismeretlenebb a közönség előtt, mint a görög. Az iskolából magunkkal visszszük Horatius, Vergilius s némileg Ovidius ismeretét. De Catullus és Lucretius, Tibullus és Propertius a legtöbb mai ember előtt puszta névnel nem egyéb. Ennek részben az az oka, hogy jobbra kizárólagosan a philologus szempontjából foglalkoznak velök, mintha Catullus vagy Tibullus nem eleven érzésű embereknek, hanem épen a jövő philologusainak írtak volna. Ribbeck Ottó könyve a hiányon segíteni akart. Elénk állítja a római költészet fejlődését Augustus koráig. Szigorú tudományossággal van írva s minden tárca-ízléstől távol áll; de azért finom érzéssel elemzi a római költészet általános jellemét, mint az egyes írókat s műveit. Plautus vígjátékaihoz például jobb commentárt kívánni sem lehetne, mint Ribbeck megfelelő fejezetét. Könyve két részre oszlik; az első a köztársaság költészetét foglalja magában Livius Andronicustól Lesbia megéneklőjéig; a második Augustus korát tárgyalja. A köztársaság írói közül eddig Plautus és Lucretius van meg magyar nyelven. Ribbeck könyve a két íróról kellően tájékoztat. Különösen a Plautusról írt fejezet igen jó példája a kimerítő tárgyalásnak. Előadja Plautus életét; azután a fabula palliata kapcsolatát az attikai vígjátékkal. Azután rajzolja a palliátában előforduló szerepeket; a szerelmes ifjút, a hetaerát, a kerítőt, az uzsorást, a rabszolgát, a rászedni való aggastyánt, a matronát, parasitát, a vígjáték ez örök életű típusait, melyek vonásai a korokkal együtt változnak, átalakulnak. Leírja továbbá, mily viszonyban állt a plautusi vígjáték az attikaival. A görög eredeti szerkezete gondos, finoman kiszámított volt. Plautus ellenben közönsége ízlésének megfelelően, az egésznek szabályos fölépítésével, a szálak ügyes szövésével kevesebbet törődött. Inkább arra ügyelt, hogy jellemrajzokkal, helyzetekkel, jelenetekkel hasson. Így esett meg, hogy több eredeti darabot is összefűzött, hogy tarkábbá tegye jeleneteit. Végül jellemzi Ribbeck Plautus egyes darabjait, a jeleneteket összefoglalva, egymással hasonlítva. Mint láthatjuk, Plautusról teljes képet ad, csupa tény, megfigyelést nyújtó tömör stilusban, minden üres hígítás nélkül.

A munka második része Augustus korának van szánva. Rajzolva van benne az akkori politikai s irodalmi élet. Egy fejezet egészen Vergiliussal foglalkozik. A *Georgica* után az *Aeneis* ismertetése következik s Ribbeck minden irányban érdekes elemzését adja. Fölidézi a mondát, a költemény többi forrásait, keresi a tizenkét éneken át a compositio szárait s elemzi az *Aeneis* sajátosságait, az isteneket, a jellemeket, harczokon keresztül a hasonlatokat. Elismeri, hogy a költemény egész tervezetét Homernak köszönheti Vergilius; de kimutatja, hogy az *Aeneis* épen nem béna utánzás. «Saját szellemet lehell». A költő melle hevesebben emelkedik, tekintete tágabb, látköre nagyobbszerű. Egy boldog jelen magas ormáról tekint a múltat. Ép azért igazságtalan volna, ha költeményében a művészi fönség s bájj helyén a homeros stílus egyszerűségét és ártatlanságát keresnők. Ily kimerítón tárgyalja Ribbeck még Ovidiust, Horatiust, Tibullust és Propertiust is. Mindenütt biztos vezető, kinek szavaiban nincs ugyan csillogás, tetszeni vágyás, szellemeskedés, de annál több, a miből æsthetikai s történeti okulást meríthetünk. A munka igen olvashatón van magyarra áttéve.

—s. —n.

Ulpia Traiana Augusta Colonia Dacica Sarmizegetusa Metropolis. Dacia fővárosa, a mai Várhely Hunyadmegyében. Írta Király Pál, décai főreálisk. tanár. Buda-Pest, Athenaeum 1891. Ára füzve 1 ft 20 kr. I—III és 178 lap, több szövegrajzzal.

Az utóbbi harmincz év alatt Dacia történelmi kutatása aránylag nagy eredményeket mutathat föl. Torma Károly az éjszaki Szamosvidék helyíratát oly tüzetesen kinyomozá, hogy azon terület, honnan alig néhány állomás bizonytalan kapcsolatát ismertük azelőtt, mai napság úthálózatával, hadi építményeivel, sőt lakosságának műveltségi és ethnographiai viszonyaival együtt a lehető legteljesebb mértékben föl van derítve.

Rendkívül sok új adatot köszönhetünk Dacia déli vidékére vonatkozólag az alig tíz év előtt alakult hunyadmegyei történelmi és régészeti társulatnak is. A társulat csekély jövedelmeihez mérten rendszeres ásatásokat rendeztet a római civilisatio daciai focusában: a mai igénytelen Várhelyen s a kitartó munkásság által fölszínre hozott régiségek s legkivált a fölírások emlékek oly gazdag adattárt szolgáltatnak e vidék közéletéhez, hogy egyik fiatal archæologusunk s a várhelyi ásatások részese, Király Pál, ki pár év előtt a magyar

tud. Akadémia archæologiai bizottsága által közzétett s méltán nagy hírre jutott várhelyi Mithræummal jóhangzású nevet szerzett, most a főváros társadalmi életét világitja meg a czimben foglalt testes kötetben.

Király munkája, hazai földünk legrégebb multjáról a művelt olvasóközönségnek folöttébb tanulságos részleteket szolgáltat s a fővárossal annyiféle módon érdekkapcsolatban állott tartomány történelmének viszontagságteljes eseményeire is igen érdekesen kiterjeszkedik. Mert Dacia meghódítása, betelepítése hadi és polgári szervezete, bukása egyaránt közletről érinté a tartomány fővárosát, mely a másfél századnyi küzdelmes időszaknak állandó központja vala.

A büszke dák fejedelem innen csap le bérczi saskeselyüként Domitian mœsiai legióira; vakmerő támadásával oly zavart és ijedelmet okozva, hogy Domitian maga siet katonáinak bátorítására. De személyes megjelenése s új haderők oda állítása sem tartóztathatja föl a nekibátorodott dákok pusztításait s utoljára is lealázó békeföltételekkel kénytelen a császár a Duna jobb partjának nyugalmát Decebáltól megvásárolni.

A föltételek egyik pontjában az évi adón kívül Domitian várépítő mesterembereket bocsát Decebal rendelkezésére. Az ifjú, tetterős dák fejedelem tehát bölcs előrelátással előkészíté országát a nehezebb megpróbáltatások idejére. És a méltóságában vérig sértett római néptől mind hangosabban sürgetett megtorlás nem is késhetett sokáig. De bármennyire égeté is a szégyenpír a büszke Róma arcát: Domitian kétségbeejtő pénztelensége és a légiók demoralisaltsága miatt a római nép követeléseinek már eleget nem tehetett. A Kr. u. 96-ban nyomába lépő Nerva, minden bölcsesége mellett, hajlott kora miatt vált képtelenné e föladataira; de ő legalább ki tudá választani korának legügyesebb hadvezérét, Marcus Ulpius Traianus személyében s őt fiává fogadván, 98-ban bekövetkezett halálával végre a fia trónra lépett, a kitől szorongó szívvel várta mindenki — a tíz éves szégyenfolt lemosását.

Traján annyira tudatában vala a rá váró becsületbeli tartózkodásnak, hogy Nerva halálhíréről értesülve, első gondját is az Al-Duna mellékének helyszíni megismerése képezé. Ritka mérséklettel elhalasztá a beigtatási ünnepélyességeket s a Rajnától egyenesen Vimináliumba (Kosztolácz és Szendrő közt a Morava torkolatánál Kubinnal szemben) sietett, hogy a délkeleti felföld természetes fellegvára felé vezető útszorosokról gyors áttekintést nyerhessen.

A hadi tervet ott a helyszínén elkészítve, lassanként a Duna

völgyén s főleg Germaniában nélkülözhető legiókat mozgosítani kezdi. Akármilyen föltűnés nélkül óhajtotta Traján készülődéseit előkészíteni: Decebal azokról mégis azon melegében értesítést nyert. Bámulatos erélyvel fogott tehát ő is a fegyverkezéshez s hegyein túl a szomszédos burok, sarmatak, germánok, suebek földjén egyidejűleg képes vala a harczi tüzet fölszítani, sőt diplomatai összeköttetései odáig terjedtek, hogy a távol Parthia királya: Pacorus is síkra szállott. A daciai hadjárat tehát Közép-Európát egyszerre lángba borítá s Ázsiáig elszórta üszkeit!

Traján is megfelelő haderővel lépte át Kr. u. 101-ben a Dunát, a hová már addig hadi útakat vezetett. Az ismeretlen fekvésű, de a helyi viszonyok szerint Karán-Sebes tájára helyezhető, Tapaenál ütközik a két sereg először össze s bár Traján marad a csatater ura, oly véres áldozatába került a diadal, hogy csak több napi pihenés után indíthatá tovább katonáinak erősen meggyérült sorait. Decebal fővárosa előtt 10 kilom. a Hunyadi János diadalából is emlegetett Vaskapunál próbálta meg újra szerencséjét. Mind hiába, Traján innen is előzi s a fényes királyi várak kapui a rómaiak előtt megnyílnak. Decebal kénytelen hűbér-esküt fogadni, váraiba római őrség telepedik s a tartomány egészen Judæa sorsára jut.

A diadal jelentőségét a Rómában lefolyt ünnepélyek fénye is kellőképen illusztrálja. Traján valóban legméltóbban most fogadhatta a szerencsekívánatokat, melyek az akkor ismert művelt világ minden részéből el a távol Indiáig, hangzatos szólamokban majdnem elárasztották.

Azonban Decebalt az első háború csak megtörte; de meg nem semmisíté. A bukás kábultságából fölocsúdva, lázas sietséggel a föl-szabadulás terveihez fogott. Izgató követségei ügyesen játszották szerepöket mindenfelé; otthon a római zsoldosok jelenléte által izgatott nép a végletekig kész vala erejét megfeszíteni. Decebal annyira bátorodott, hogy egy adott jelre a római őrséget leöleté s a Rómához szító jazygokat a Duna-Tisza közében megfenyítetté. A nem várt támadás Rómát is hasonló lépésre tüzelte s 105-ben másodszor látja az ősz Danubius (mint a Traján-oszlop ábrázolja) Trajánt Dacia felé vonulni. A második hadjárat sorsa ismeretes. A merre Traján sasai megfordultak, romlás, pusztulás jelzé útjokat s a füstölgő romok fölött egészen újból kelle kezdeni a tartomány benépesítését.

Eutropius szerint (VIII. v. 3. f.) a birodalom minden részéből tolorzák a telepeseket. A föliratok is igazat adnak ebben, úgy

hogy Britanniatól, Belgiától, Hispaniatól elkezdve a Kaspi-tengerig, a távol Syriáig, Arábiáig, Egyptomig, sőt Assyria, Babyloniáig minden tartomány népfeslegével, szerencselovagjaival vagy élelmes üzletembereivel adózik Dacia újjászervezésének.

A fővárost 110-ben Scaurianus legatus a Legio V. Macedonica segélyével megépítvén, valóban érdekes látványt nyújthatott az ide sereglett népegyveleg. És e soknyelvű népelemet még a latinság sem igen kapcsolá együvé, mert nemcsak a családi tűzhelynél használták a hazai nyelvet, hanem vallási gyakorlatukban is korlátlan szabadságot élveztek, s csak a közhivatalokban aralkodott a latin nyelv. A ki azonban közhivatalra nem törekedett, az bátran nélkülözheté a latin nyelvet, mert elég volt, ha egyszer legalább megjelentek Jupiter templomában, a császár és birodalom jóvoltáért áldozatot mutattak ott be, részt véve a főpap (flamen) által vezetett körmeneten. Egyebekben hazai isteneinek áldozhat, a minthogy épen Sarmizegetumban a «diis patriis» (Malagbel, Bebellahamon, Benefat et Manavat) számára P. Aelius Theimes, maga a polgármester, templomot is épít.

A városi élet fő ütérét: a nyugatról keletre vonuló *cardo maximus* képezé, mely mellett a legelőkelőbb osztály palotái díszletek, melynek közelében a nagy közfürdőt és amphitheatrumot találjuk. Egyes épületek a szokásos oszlopdíszben, faragványokon, szobordecoratiókon és föliratokon kívül művészi kivitelű mozaik-padlózattal is bírtak. Így Paris ítéletét, a fia kiadatásáért könyörgő Priamost, Victoriát stb. találtuk.

Sarmizegetusában önkényt érthetőleg a császári hivatalnoksereg szolgáltató a hangadó elemet. A polgári rend számos testületekben szövetkezett, részint foglalkozása részint vallási szükségletei szerint. Így a collegium fabrum által egybefoglalt mindenféle ércmunkások, fegyverkovácsok, faiparo-ok száma akkora vala, hogy folyószámmal kelle a párhuzamosan működő cézheket megjelölni s már 13 ilyen sorozatot ismerünk. E testületek a vallási ünnepélyeken kívül tagjaik temetésén is részt vettek, sőt a tagilletményekből fődözték a temetési költségeket, a síremlékek árát stb.

Sarmizegetusában alig lehetett szere-száma a kisebb nagyobb templomoknak. Jupiter dicsőségét hirdeté a legtöbb templom. Mellette Juno, Minerva, Apollo, Diana, Luna, Mars, Venus, Fortuna, Nemesis, Mercurius, Aesculapius és Hygæa, Hercules, Liber pater et libera Mater (Bachus férfi és női alakja) stb. részesültek tiszteletben. Az idegen népfajokból a galataiak Jupiter Tuvianus (*Corp. Inscr.*

Latin. III. 860. 1088), a cariaiak Jupiter Euresenus (u. o. 859), a phrygiaiak és mysiaiak Adrastea, a dollehebeliek Jupiter dolichenos stb. cultusát hozták be. Keletről származott Mithra tisztelete is s Várhelyről bírjuk Európa leggazdagabb Mithræumát.

Sarmizegetusa jelentőségét a tartományi helytartó és udvara is nagyban emelé. Már Hadrian alsó és felső Daciát (D. inferior et superior) szervez; M. Claudius Frento idejében Kr. u. 170 három Daciával: D. perolissensis (éjszaki), D. apulensis (középső), D. malvensis (déli) találkozunk s a helytartók czímében Tres Daciæ is ott szerepel. A tartomány helytartója a polgári és katonai legfőbb hatóságot képezé s a katonai, közigazgatási, igazságszolgáltatási, pénzügyi hatóságok legiója övezte itt Sarmizegetusában.

Évenként egyszer ide sereglettek a tartomány képviselői (principes civitum), a consilium provinciarum Daciarum Trium gyűléseit megtartva s a helytartó ellen netán fölmerült panaszokat tárgyalva. Ugyanitt választották a tartományi főpapot, sacerdos provinciæ, ki Daciában sacerdos coronatus III Daciarum czímet viselt. Kr. u. 241-ben Marcus Antoninus Gordianus Pius Numenjének és Maies-tásának a concilium innen fölíratot szentel.

A város el volt látva vízvezetékkel (a hobicza-várhelyi patak útján) temetkező helye a keletre irányított hadi út mentén terült el Osztro felé s nagyszerű síremlékeiből annyi század pusztítása után is sokat ismerünk.

A góthok pusztításai 260 táján semmisítik itt meg a római civilisatiót s oly vandali módon bántak el az általok föl nem használható műremcekkel, hogy épkezű vagy lábú szobor' a legnagyobb ritkaság. Még a síremlékeket sem kímélték s a sértetlen fölírat itt is elvéte mutatkozik. Hogy a sarcophagokat, szentélyeket teljesen földúlták, azt fölösleges is mondani. De Sarmizegetusa az Aldunához irányuló útvonal mentén, későbbi időkben is sok kincskereső rombolását szenvedé. Sőt a környék lakossága is inkább nyereszkesedési vágyból, mint tudományos érdekből bolygatá az egykori fényes város romjait. Annyival nagyobb érdem, hogy ennyi rombolás után még mindig tudományos becsű adalékokkal szaporítják a várhelyi ásatások hazai emléktárunkat s a gyér történelmi nyomokból Király Pál e tanúságos s minél több olvasót érdemlő munkát megírhatá.

AZ ISZLÁM VILÁGI FEJLŐDÉSÉNEK KORSZAKAI. *)

Azon föltevesből indultam ki, hogy az iszlám több szempontból érdemes arra, hogy társadalmi és állami irányának s intézményeinek, úgymint mindezek fejlődése történetének ismerete historiai általános műveltségünkben ne hiányozzék.

Érdemes arra első sorban világtörténelmi hatását tekintve, mint azon nagy történelmi tünemény, mely tizenhárom évszázaddal a mi időnk előtt Ázsia és Afrika nagy részének társadalmi és politikai képét gyökerestől megváltoztatta, sőt mondhatjuk, hogy fölforgatta, mint azon rendszer, melyhez most is ket világrészben körülbelől 200 millió ember szellemi és erkölcsi élete van kapcsolva; érdemes arra másrésről történelmi vonatkozásait tekintve, azon számos mozzanatnál fogva, melyek az iszlámot európai kulturéletünkkel, világrészünk állami történetével keleten és nyugaton eleven, sokszor emlékezetes kapcsolatba juttatták.

Újabb időben az iszlám intézményeihez és fejlődésök történetéhez, a tudományos kritikai kutatások egész nagy irodalma fűződik, melynek eredményei a mindinkább jobban megnyíló régi kútforrások alapján nagyban és kicsinyben sok balvéleményt szüntettek meg, melyek régibb időkben, könyvről-könyvre átörökölve, muhammedán dolgok tekintetében a legműveltebb közvéleménybe is útat találtak.

Ha például azt találtuk tanulni, hogy a Muhammed taní-

---

*) Fölvastatott a Mária-Dorothea-egylet fölvastási sorozatában, 1892 márczius 10-dikén.

tása a nőt rabszolgává alacsonyította, hogy maga a Korán a nők elzárását sarkalatos társadalmi intézménnyé szentesítette, nem kevésbé fogunk csodálkozni, ha azon életteljes közvetlen rajzokból, melyeket a régibb irodalom e viszonyokról nyújt, arról győződünk meg, hogy az iszlámtól teremtett új társadalmi és politikai életben a nők előkelő, tevékeny szerepet vittek, hogy ép oly nagy befolyásuk volt a férfiak tanácsában, mint hősies szerepök a harc mezején.

Ha továbbá annak föltevéséhez szoktunk hozzá, hogy az iszlám a nőt tudatlanságra és szellemi tétlenségre kárhóztatta, a források bőven szolgálnak példákkal annak bizonyítására, hogy az iszlám I. századában előkelő arab nők mily ébresztő hatást gyakorolnak a szellemi életre, mily szerepök jut nemcsak a költészet terén, hanem hogy, a mi elég jellemző, még oly nehéz vérmérsékletű tudománynak is, minő például a theologia, neves képviselőket szolgáltatnak. Nem hiába rendeli el a hagyomány a próféta nevében: hogy «a tudomány ápolása törvény, mely férfiaknak s nőknek egyaránt szól». S tényleg a muhammedán irodalomtörténet egy egész évezreden át bővében van a tudós nőknek, kiknek tudásából még a tanulmányaik gyarapítása céljából utazó scholarisok is bőven meríthetnek.

Elég lesz erre nézve a sokból egy példát idéznem. Az iszlám VIII. századából egy érdekes útirajz maradt reánk; szerzője Ibn Batúta, egy szellemes éjszakafrikai ember, ki tapasztalatainak bővítése céljából Ázsia és Afrika nagy részét beutazta és több évig tartó vándorlásai közben szerzett tapasztalatait egy vonzó, művelődéstörténeti tekintetben fölötte érdekes munkában írta le, melyet a párisi «Société asiatique» helyes tapintata nemcsak az orientalistáknak tett hozzáférhetővé, hanem a szöveg mellé kapcsolt francia fordításban a művelt nagy közönségnek is.

Ibn Batúta minden városban, melybe vándorlásai vezettek, fölkereste az ottani tudósokat és elismerést érdemlő öszinteséggel ad számot azokról, kiknek társasága által tudományosságát bővítheté. Damaskusnak szentelt fejezetében egész lajstromát közli a tudós nőknek, kiknek előadásait hallgatta és nem győzi dicséretekkel elhalmozni azon tekintélyt, melynek e tudós tanárnők joggal örvendtek kortársaik között. Útazónk 1326-ban járt Damaskusban.

Szinte sajnálom most, tisztelt hallgatóság, hogy a követ-

kező fejtegetések tárgyául nem azon viszonyokat választottam, melyeket most csak futólag volt módomban érinteni, annak föltüntetése czéljából, hogy az iszlám társadalmi rendszerének történeti ismeretére nézve homályos, a valóságot csak zavarosan tükröző képet nyerünk, ha a múltak méltatására csakis a jelenkor viszonyait használjuk föl és nem azon tapasztalatokon és tanulságokon indulunk, melyeket a muhammedán népek eredeti irodalma korról-korra az uralkodó eszmékről, ezek fejlődéséről és végül elsilányulásukról bőségesen nyújt.

Nem egészen helyes azon fogalom sem, melyet rendszeren az iszlámnak, mint politikai, állami hatalom alakulásáról és fejlődéséről alkotni szoktunk.

Az iszlám fejlődése általános képét rendszerint azzal a vonással szoktuk kiegészíteni, hogy tudniillik az iszlám alkotta nagy állami élet *theokratikus* alapon indult, más szóval, hogy az állam alakulásának kezdetétől fogva mindvégig *vallásos intézmény* volt az iszlámban, hogy az állam feje, a mint ott nevezni szokás, a chalifa, vallásos hatalomnak volt a kifejezője és hordozója, hogy *világi* uralkodói jellege mintegy absorbeáltatott állásának túlnyomólag *vallásos* hivatásától és mozzanataitól. E fölfogás abban a hibában leledzik, hogy az iszlám uralmának egymással versengő mozzanataiból, hogy az alakulása mögött forrongó ellentétekből *egy* mozzanatot, *egy* fejlődési tényezőt ragad ki és ennek az *egy* mozzanatnak jelét az egész intézmény jellemző sajátságául, sőt ismertető jeléül tünteti föl. És e helytelen általánosítás arra szolgálhat, hogy a muhammedán állami élet fejlődésének képét teljesen hamis világításba állítsa elénk, és oly egyoldalú szempontból szemléltesse velünk e világtörténeti jelenség alakulását és tenyészését, melyből azt helyesen megérteni és méltatni nem leszünk képesek. Legyen megengedve e czélból, a muhammedán állam fejlődésének általános futólagos átnézete számára kikérni szíves figyelmöket.

I.

Azt mondottuk az imént, hogy az iszlám állami fejlődése ellentétes áramlatoknak az eredménye. Ez ellentétek méltatása adja meg csak a lehetőséget arra, hogy a muhammedán állam kezdeteiben és általános jellemében eligazodhassunk.

A muhammedánok két legszentebb városa, Medina és Mekka, mintegy jellemzik azt a két egymással harczoló szellemi erőt, mely az iszlám keletkezését környezte; és további fejlődésének megadja a jellegét ismét két híres napkeleti város, melyeknek egyike Damaskus, vagy magyarán Dömöczk, a világtörténelem távoli őskorába nyúl vissza, másikat, Bagdadot, mely csak a VIII. században keletkezett, az *Ezer egy éj* varázsa övedzi.

Szóljunk előbb Mekkáról és Medináról. Az első Muhammed föllépése idejében az arab pogány világ aristokrátiájának, az úgynevezett Kurejs családnak volt székhelye. E törzshöz tartozott, bár szegényes viszonyok között növekedve, maga a próféta. A mekkaiak conservatív szellemű emberek voltak, mint általán a tősgyökeres arabok. A viláért sem mutattak hajlandóságot arra, hogy Muhammed fölforgató tanainak fölálldozzák addigi társadalmi rendszerüket és azon életnézetet, melyen e rendszer épült. Ellenben Medina népe, mely leginkább a művelt Dél-Arábiából bevándorolt, tehát nem tősgyökeres, elemekből állott, környezve azontúl régibb positiv vallásokon levő törzsektől, szívesen fogadta a hazájából kiüldözött rajongót és készségesen előmozdította a tőle hirdetett reformot; sőt a medinai társadalomnak e tanok szellemében való tényleges átalakításával legelőször mutatta be az iszlámot a gyakorlatban.

Míg Mekka a maga tősgyökeres arab lakosaival hadat üzent polgártársa erélyes és radicalis törekvéseinek, addig Medina történelmi előzményeinél fogva alkalmasabb volt az új tan megvalósítására. Amaz az arabok hitetlenségét képviseli, melyet Muhammed nem győz a maga hirdetéseiben (ez a Korán szó értelme) eléggé keserű hangon elpanaszolni; emez, Medina, a pietismus tanyája. Mekka a vallásalkotónak csak szülővárosa volt, magának a vallásnak hazája Medina. Ez utóbbi első fészke az iszlámnak, ott alakult valóságos ténynyé. A próféta halála után körülbelül harmincz éven át, a négy első khalifának itten (Medinában) volt szekvárosa és az itt uralkodó szellemenben kormányozták az ifjú állam ügyeit. E harmincz év alatt, ha ép e szó tetszik nekünk, akár theokratikus szellemről is szólhatnánk, azzal a megszorítással, hogy e szellem csakis e városra és a befolyása alatt álló közvetlen környezetre terjedt

ki. Mert hát e rövid korszak alatt a mekkai szellem sem lapangott a véka alatt.

A mekkaiak csak kevés részt vettek a medinai reform megszilárdításában. Csak egyes egyének voltak közöttök, kik Muhammedhez csatlakoztak, őt Medinába elkísérve és ezek közt is csak szórványosan találkozunk az előkelő családok képviselőivel, de annál nagyobb számmal — egy eredeti arab forrás szavait idézem — «az ügyefogyottak, a szegények, az ifjú emberek és nők, de az érett férfiak és nemesek közül alig valaki». A mekkai arisztokratia, bár fővárosa időközben a kényszernek engedve, kénytelen volt kapuit az iszlámnak megnyitni és az ősi pogányság szentélyét, a mai napig is fönnálló «szent házat» a ka'bát, az új vallásnak átengedni, bensőleg még mindig folytatta ellentállását a számos csatában győzedelmes iszlám ellen. Nem annyira ősi vallásukat védték az újítók ellenében — hiszen a vallás nagyon alárendelt ügy volt az igazi araboknál, a mint utolsó rendű ügy még mai nap is az igazi arab-ság képviselőinél, a beduinoknál —, nem annyira ősi vallásuk volt az, mely ragaszkodásuk és féltékenységek tárgyát képezte, mint inkább társadalmuk ősi intézményei, állami életük rendje és viszonyai, melyek az iszlám részéről veszélyeztetve valának. Különösen Mekka előkelő ősnemes családai képviselik még az iszlám döntő győzelmei után is a merev ellenállás szellemét az új tan ellen, mely azon historiai tradíciók ellenében, melyek eddigelé nekik juttatták a hegemoniát a félsziget társadalmi életében, azzal a hirdetéssel kívánta ezen túl az embereket osztályozni, hogy «a legelőkelőbb közöttetek az, a ki a legistenfélőbb».

Azon harmincz év alatt, hogy a vallásos fölfogás Medinában érvényre emelkedett, nem nyugodott a világi irány sem; sőt amazzal párhuzamosan a felülkerekedett vallásos törekvések fölszíne alatt elég erélylyel tovább is érvényesült.

A Mekkában uralkodó nemes családok között, különösen egyik, a leghatalmasabbak egyike, volt az, mely az Alláh nevében beszélő Muhammednek a legtöbb bajt okozta. Ez a család egyik őse után az Omajja családnak nevezte magát. Muhammed föllépése idején valami Abú Szufján állt a család élén, a ki minden hozzátartozóival együtt a legvadabb gyűlölettel, a legmaróbb gúnnyal, de egyúttal a legkeményebb erőszakkal is üldözte az arab eszményekkel ellentétbe helyezkedő iszlámot.

Ez ellenséges érzelem volt a család közös érdeke, és megértésére nem fölösleges tudnunk azt, hogy az iszlám ellen táplált gyűlölet nem csak a harczoló férfiaknak volt lelkesítő gondolata, hanem még az asszonyok is osztozkodtak abban a fanatismusban, mely a pogány eszmékért buzgó férfiakat a harcz mezején bátorította a mindinkább túlsúlyra vergődő medinaiak ellen. Amaz idők krónikái megörökítették azon arab hölgyek neveit, kik gúnyversekkel akarták nevetség tárgyává tenni az ősi hagyományokról lemondó prófétát. Az arab társadalom nem ismert megvetendőbb cselekedetet, mint az ősök hagyományai kicsinylését. Pedig a próféta tana ép azokkal helyezkedett hadi lábra. A költőnek tehát itt igen hálás témájok kínálkozott Muhammed lealacsonyítására. Az Omajja-család hölgyei nem elégedtek meg a satiricus költészet fegyverének, bár fájós, de következményeiben mindenesetre még elég szelíd forgatásával. Abú Szufján felesége, Hind, költői ihletét a vérengző háború szolgálatának ajánlotta föl. Barátnőivel szövetkezve, a harczterre kísérte a férfiakat és dobszó mellett véres ízű harci énekekkel buzdította őket a kitartó küzdelemre. Az arab források megőrizték számunkra mai napig a mekkai nők harcias énekeit, a bátor és elszánt arab hölgyek lelkületének eleven közvetlenségű tükrözését, melynek a prózai fordítás, melyre egyedül volnék képes, csak halvány tolmácsolását nyújtaná. Az arab nők barbár lelkesülése azonban még tovább is ragadta őket: valóságos embertelen kegyetlenségre a harcztéren elesett igazhitűek ellen. Hind, a pogány költő, Muhammed híveinek füleiből nyaklánczokat és karpereczeket fűzött és az ohodi csata után a harcztérről hazatérve, a szent háború emlékéül ily piperével kedveskedett a háztűz mellett maradt pogány barátnőinek. E fanatikus pogány nő — már most is előre bocsáthatom — édes anyja volt az első omajjád khalifának.

Ilyen volt a mekkai társadalom élén álló hatalmas nemzetség érzülete a keletkezöben levő iszlám iránt, melynek csak harmincz évvel ez események után élére is állott. S lelkök ez iránya csak színleg szenvedett változást az iszlám gyözelme után. Mekka meghódolásán túl nem bírták ugyan ellenállásukat a kard erejével folytatni. Hát megadták magokat. De a külső hódolattal együtt nem mondtak le a mekkai szellemről a medinai szellem javára. Az iszlámot ők most hatalmi, nem

dogmatikai ügynek nézték és a pogányságban gyakorolt hatalmukról már most a megváltozott viszonyok között sem szándékoztak lemondani. A harmadik medinai khalifa, 'Othmán, már az ő emberök volt és halála után egyre a hatalom megtartása volt a család törekvése. A történelemből tudjuk, miként bukott el a medinaiak ügye 'Alival, a negyedik khalifával, és miként szállt az uralkodói hatalom azon családra, melynek uralkodó tagjai, mint omajjád khalifák ismeretesek. (660—750.)

Ha omajjád khalifákról szólunk, tiszelt hallgatóság, mindenekelőtt inkább az arab civilisatio spanyol korszakára gondolnak, mely miután az omajjád uralom az iszlám II. századában Keleten elbukott vala, az elűzött omajjád családból származó uralkodók alatt a nyugati művelődésre is oly nagy hatást gyakorolt; gondolnak a mórokra és azon páratlan föllendülésre, melynek a tudományok és művészetek az ő pártfogásuk mellett indultak; gondolnak a granadai nagy művészekre, az Alhambra mestereire, Cordova tudósaira, kiknek a középkor a görög philosophia föntartását köszöni, persze nem eredeti tisztaságában és fényében, hanem mintegy a scholasticismus czikornyás arabeszkjeibe burkolva, melyekből csak a renaissance hámozta ki a classicismust az európai emberiség számára.

De az omajjád uralkodó család történetének nem ez a ragyogó része az, melylyel ez este foglalkozunk. Egy évszázaddal hátrább maradunk azon pont mellett, midőn a mekkai arabság nagyratörő képviselői kezökbe kerítik az állam gyepelőit, melyeket rövid időn át egészen más szellemű emberek ragadtak volt ki kezeikből. 'Ali meggyilkoltatása, fiának a trónról való lemondása után, Mu'áwija, Muhammed legelkeseredettebb ellenségének, a főntemlített Hindnek a fia, ki mint Syria helytartója aspiratióit elősegítő jó számú hívekre tett szert, áll az iszlám birodalmának élére. Ő az omajjád dynastia megalapítója. Utódai egy évszázadon át szerepelnek Kelet történetében, mint a muhammedán világ uralkodói.

Nagy tévedés volna, ha a látszattól tévútra vezetve, az iszlám fejlődésének ez érdekes évszázadát a *theokratia* szempontja alatt szemlélnők. Ép ellenkezőleg. Az omajjád dynastia győzelme nem egyéb, mint a világi irány győzelme a theokratia fölött, Mekka győzelme Medina fölött, vagy épenséggel az arab pogány szellem reactiója a vele gyökerestől ellentétes

iszlám ellen. Csak e szempontból értjük meg e korszakot, uralkodó eszméit, harczait, villongásait és a mögöttök lappangó politikai életet, melyben az első harmincz év vallásos iránya ellenében pusztán világi czélokat képvisel az uralkodó áramlat.

Az omajjád khalifák *világi fejedelmek* és nem is kívánának más színben föltűnni, mint világi fejedelmek színében.*) Ők magok, a jámbor lelkek nagy boszúságára «királyok»-nak szeretik magokat czímeztetni és uralkodásukat teljesen világi alapokra fektetik. Az állam, ez az ő gondjok: az egyház csak annyiban tényező az ő rendszerökben, a mennyiben egynéhány tekintélyes képviselője által, kiket sikerült az udvar körébe vonni, jogcímeiket kovácsoltatnak eljárásuk számára — mert a medinai hagyományokhoz szokott nép szemében ilyenekre mindenkoron szükség volt. Világi uralmuk tudatában nem helyeznek semmi súlyt azon folytonosságra, mely a próféta uralkodása között és az ő hatalmuk között létezik, azon folytonosságra, melyet a khalifa szó fejez ki és melyet Medina szelleme képviselt. Magaviseletök mintegy visszautasítja azt a gondolatot, hogy a muhammedán állam, melynek ők a fejei, azon győzedelmes harcz eredménye, melyet Medina a mekkai pogányság ellen vívott. Hiszen ők azon emberek utódai, kik e harczban elbuktak. Hind a hirhedt pogány asszony, ki dobszóval és buzdító énekekkel kísérte volt őket a harczmezéjére, az első omajjád király tulajdon édes anyja volt. E dynastia uralkodásának egész korszaka, kevés félbeszakítással, azt a benyomást teszi, mintha a medinai szellemtől, mely az iszlámot megteremtette, teljes elszakadás jellemezné. Odáig mennek, hogy magát Medinát, melyet a nép kegyelele «az illatos»-nak nevezett él, «piszkos»-nak gúnyolják. Üldözik a próféta családját és megalkotják ezzel a későbbben kifejlődő reactio számára a martyralakokat. Az iszlám első győzelmei emlékeit képviselő ország ellen nagy az ellenszenvök. Gyűlöletökben annyira mennek, hogy pusztításuktól még a «szent házat», a ka'bat, sem kímélik. Közülök sok oly uralkodó támadt, kiket még külsőleg sem lehetne az «igazhitűek» sorában fölemlíteni és kik pogány érzületeikkel és iszlám-ellenes lelkületök nyílt kimutatásával

---

*) Az itt föltüntetett szempontok bővebb fejtegetés tárgyát képezi *Muhammedanische Studien* című könyvem II. kötete második fejezetének: *Umajjaden und Abbasiden* (Halle 1890;) 28—87. lapjain.

kaczér módon híreskedtek. Nem létezik erre nézve világosabb adat, mint az egyik omajjád uralkodónak, II. Welidnek, eszjárása, melyet más ízben bővebben volt alkalmunk föltüntetni. E király alig 110 évvel a próféta halála után egyszer a Koránból egy fenyegető mondatot olvasott a «makacs ellenszegülők» ellen. Erre a próféta helytartója egy Korán-példányt hozatott és azt czéltáblául tűzve, reá nyilazott a Szent könyvet gúnyoló költemény szavalása mellett, melyet ez alkalomból rögtönzött. És ha a többi omajjád uralkodónak és helytartóiknak — kevés kivétellel — a vallásos körök s törekvések irányában tanúsított magatartását, *) tekintetbe vesszük, valóban csodálkoznunk kell azon, hogy ily szellem képviselőit, az iszlám politikai életéről alkotott schéma kedvéért: theokratáknak lehetett nevezni.

Sőt épen ellenkezőleg, a rövid életű medinai theokratia után az egész omajjád időt az *iszlám világi fejlődése első nagy korszakának* kell fölismernünk.

S a politikai élet tényeivel a kultura tényei is összeegyeznek.

Ha a keleti világ kulturtörténeti viszonyait, azok előzményeivel, tudnillik az iszlám előtti arab eszmékkal és fölfogásokkal kapcsolatban szemléljük, az omajjád idő nyilvános életének számos mozzanatát is helyesebb szempont alatt fogjuk méltatni, mint akkor, ha az iszlámban mutatkozó jelenségeket e kapcsolatból kiragadva tennők megfigyelés tárgyává. E történelmi szemlelet csakis azóta vált lehetővé, mióta a pogány arabság kulturemlekeit jobban ismerjük, mióta a pogány világ szelleme nyilvánulásainak szeme közé nézhetünk. Erre leginkább a pogány költők ismerete adta meg a lehetőséget. Az ő műveik, melyek bár a később kor gyűjtői által tetemesen meghamisított alakban, nagy számmal maradtak reánk, mely pillantást engednek az iszlámot megelőző arabság gondolataiba és érzelmeibe, világnézetébe és eszményeibe, sőt helyes következtetések alkalmazásával belőlök vonhattuk le mindazon pozitív tudást is, melylyel amaz élénk pogány társadalomról és intézményeiről bírunk.

Az arab költészet az omajjád dynastia uralkodása alatt teljesen azon színvonalon mozog, melyre azt az arab pogá-

*) Ezekről bővebben szoltam: *Az Iszlámban*, a 95. és kk. lapokon.

nyok társadalmi élete az iszlám föllépése előtt helyezte volt. Hiába átkozta nekik Muhammed a törzsek háborúskodását, egymással folytatott harcaikat és vetélkedéseiket. Az arab költő csak megmaradt annak, a mi a pogány időkben volt: a törzs szószólója, dicsőségének hirdetője, ősi hagyományainak letéteményese, az ellenséges törzsek gáncsolója. Ez maradt a költő életeleme az omajjád korszakban is és ez oldalról nézve, e korszak arab költészete teljesen a pogány idők hű folytatója s föntartója. E mozzanatot még szembeötlőbbé teszi azon körülmény, hogy e korszak költője külsőlegesen muhammedán létére nem tartja időszerűtlennek, a pogány kor emlékeit, melyeket az iszlám kiirtani kívánt, eleven emlékezetben megtartani, sőt kegyelet tárgyául tekinteni. Al-Farazdak költő, ki a század egyik kimagasló alakja és kinek költeményeit az erre kíváncsiak Boucher francia fordításában is élvezhetik, az ellenséges törzsnek azt veti szemére, hogy elődei nem vettek részt a pogány ősök körmeneteiben a bálványok körül, hogy nem imádták az isteneket. Az iszlám értelmében vallásos vonatkozásokkal alig találkozunk ez évszázad nagy költőinek műveiben.

A törzsi élet kultusa lelkesíti őket, a vele kapcsolatos szenvedély, melyet a pogány idők hagyományaival táplálnak, nyújt élénkséget mondásaiknak, melyekkel ők a régi beduin énekesek egyenes utódai és követői. A mit Muhammed az «undokságok szülő anyjának» nevezett, a bort dicsőítik, persze ugyanakkor, midőn az uralkodó életfölfogásnak medinai szellemű ellenségei czelláikban és a mecsetekben azon török fejöket, hogy a vallás révén a borivót büntetésül negyven vagy pedig nyolczvan korbácsütés illeti-e meg? Az omajjád hatóság, mint a hasonló történeti adatok mutatják, inkább a költőknek kedvezett, mint a szórszálhasogató casuistáknak. Az uralkodó szellem a theologiának istápot épen nem nyújt, és az élet gyakorlatában nem igen sikerült azon eszményeknek érvényesülniök, melyeket a vallásos oppositio kitűzött.

De még egyes jelenségek, melyek fölszínesen tekintve, látszólag az uralkodóknak, legalább elvben theokratikus természetére mutatnak, a dolgok mélyére ható szemléletnek egészen más, talán mondhatni, hogy ellenkező jelentőséget tárnak föl. Ezek közül legyen szabad, tisztelt hallgatóság, egy mozzanatot kiemelnem.

A muhammedán állam két első évszázadában az a szokás gyökeresedett meg, hogy a birodalom székhelyén a pénteki liturgia alkalmával (tudvalevőleg ez a muhammedán vallásos élet legünnepelesebb mozzanata) az ünnepi szónoklatot (khutba) maga az uralkodó intézte az egybegyűlt ájtatosokhoz. Ő lépett péntekenként a szószekre, mint prédikátor, khatib. Ez a szokás az omajjád uralkodók idejében is virágzott; sőt mondhatni, hogy e szokás gyakorlására ők még nagyobb súlyt helyeztek, mint az utánok következő dynastia uralkodói. Az omajjád uralkodók magasztaló költői ritkán feledik ki magasztalásaikból annak ecsetelését, hogy mily felséggel, mily imponáló tekintéllyel jelenik meg az uralkodó a mecset katedróján. Ezt néha szilaj paripához hasonlítják, melynek nyergét biztosan üli az uralkodó szónok. Egykor az egyik omajjád uralkodót egy zsoldjában álló hízelgő költő egy csomó dicsérettel elhalmozza, fölmagasztalja hősiességét, lovagiasságát, bőkezűségét stb. Midőn költeményét végig szavalta volt, az uralkodó még e szavakkal toldja meg a magasztaló verselést: «és khatib, azaz pénteki szónok is vagyok». E tulajdonság elismerését nem szívesen akarta hallgatással mellőztetni. Egy másik omajjád khalifáról egy élczes megjegyzést közölnek. Azon kérdésre, mi okozta korai megöszülését, azt felelte, hogy azon körülmény, hogy «minden pénteken szellemét piacra kell vinnie a mecsetben összegyűlő nép elé».

Mindezen historiai adatokból és az azokat mindenesetre megvilágító adomaszerű közleményekből kétségtelenül következtethetnők azt a tényt, hogy az omajjád uralkodók mily nagy súlyt helyeztek prédikatori, liturgiai szerepökre. Vajon a tagadhatatlan tény nem áll-e ellentétben ez uralkodók pusztán világi sőt vallásellenes irányával? Más szóval: nem épen a khalifák theokratikus öntudatának egyik nyomós jele volna-e azon körülmény, hogy nem csak uralkodók, hanem ezen felül még vallásos functionáriusokként is kívánnak szerepelni és érvényre jutni a nép színe előtt?

E kérdésre a kulturtörténeti fejlődés folytonossága megadja a kellő feleletet. És a felelet a következőkből áll:

Midőn az uralkodó a mecset szószekére lépett, nem a vallás igényeinek tett eleget, hanem az iszlám által teremtett körülmények között a pogány társadalmi fölfogás hagyományait gyakorolta. Ez állítás megértésére az arab pogányság

előzményeiből azon tény ismerete szükséges, hogy a pogány társadalomban a legelőkelőbb helyek egyike a törzs khatib-ját, szónokát illette meg. A törzsben a «szóló» a legelőkelőbb ember, a törzsnek képviselője belső és külső ügyeiben. A törzs költője és szónoka: ez a két férfi viszi a legkiválóbb szerepeket a törzsben, amaz, mint az imént láttuk, a törzsek egymásközt folyó harcaiban, emez a békében.

Az arab szellem olyannyira egyazonosnak tart szónokot és uralkodót, hogy a főnök fogalmát jelölő legtöbb kifejezés szó szerint annyit tesz, hogy szóló. Némelyek szerint még a sejkh szó is ez alapjelentéssel bír. A syriai sivatag beduinjainak mai szójárásában a törzs legelőkelőbb emberéről azt mondják, hogy: nála van a szó. Az ékes szónokolás a pogány araboknál nem a műveltségnek, hanem a nemességnek jele. Erről meggyőződünk régi költészetükből, midőn lépten-nyomon akadunk példákra azon jelenség számára, hogy a törzsek és hőseik dicsőítésében egyéb nemes, hősies erények mellett szólnak arról, hogy a dicsőített férfi khatib, azaz szóló. E cím a pogány társadalomban a legelőkelőbb férfiakat illette meg, azokat, kik fejedelmi ranggal bírtak a törzsben. Midőn tehát a pogány arabság életfölfogását, társadalmuk rendjét még az iszlámban is föntartották, elvárható, hogy az, a ki a gyülekezethez szól, nem mecseti tisztviselő, egyházi hivatalnok, prédikátor, hanem híven az arab fölfogáshoz: fejedelem. Innen van, hogy az első khalifák, különösen pedig a pogány arab életfölfogáshoz teljesen ragaszkodó omajjádok oly nagy súlyt helyeznek arra, hogy a mecsetben övéké legyen a szó. Ezzel nem egyházi tisztet teljesítenek, hanem világi rangjokat mutatják ki.

Itt tehát hiába keresnénk motívumokat a theokratia föltevésére.

Az uralkodó áramlat fölszíne alatt azonban ellenáramlatok is lappangtak, melyek a pogány szellem folytatólagos hatása ellen eleinte ugyan erőtlen, mert a hatalom vaskarától erővel visszanyomott ellenmondást fejtettek ki.

A vallásos irányzatot ez egész évszázad alatt egy bár nem minden befolyás, de mindenesetre semmi hatalommal nem bíró kisebbség képviseli, mely különösen kétféle elemből áll: áll először az egész birodalomban elszórt azon pártból, mely minden egységes szervezet nélkül az omajjád dynastiát nem csak vallásos okokból, hanem leginkább legitimista szempon-

tokból gyűlölte. E párt, melyből hosszan tartó propaganda következtében később a si'iták felekezete alakult, a próféta halála után az uralkodói hatalmat jogosan csakis a próféta családjában egyenes örökösödéssel kívánta folytattatni és ennél fogva a próféta halála után a hatalomra megválasztott khalifákat, 'Ali kivételével, bitorlóknak nyilvánította. E párt természetes ellenzéket képezett az omajjád dynastia ellen, mely az ő politikai hitvallásuk eleven czáfolata volt. Állott másodszor e legitimistákon kívül a háttérbe szorított pietistákból, kik tekintet nélkül a trónörökösödési jog kérdésére, az omajjádokban a hitetleneket, az iszlám vallásos tanainak megvetőit és elhanyagolóit gyűlölték.

Ez utóbbi párt nem igen zavarhatta a vizet. Tudósokból állott, vagyis inkább olyanokból, kik e hitetlen világi idők alatt a muhammedán vallástudomány alapját lerakták, documentumait megalkották. Ezeknek volt idejük várni, magok is a jövő munkásainak nézték önmagukat és ilyenekül szóltak önmagokról és hivatásukról.

Minden tekintetben veszélyesebb volt az omajjádákra nézve az oppositiónak első sorban említett rétege: a legitimisták pártja. E párt hite szerint az első omajjád uralkodó, Muhammed unokájának trónját bitorolta és így tovább minden uralkodó egy másik imámét (így nevezték őket a jogos khalifákat), a kiket ők magok között, mint az államegyház jogos fejeit ismertek el. Azt mondom, az állam-egyházét; mert ki kell emelnem, hogy e legitimista oppositio theokratikus alapon állott. Még pedig államjogi oppositíója természeténél fogva csakis ily alapon állhatott. A hatalom szerintök nem világi jogalapokon nyugodott. Nem a nép választottja, az a kinek a nép közérzüllete hódol, nem ez az állam jogos uralkodója: hanem az, ki a próféta egyenes örököse, méltóságának jogos utóda. Az ő trónjelöltjeiknek jogcímei a prófétaóság kiváltságaira mentek vissza, vallásos mozzanatokból indultak ki; és ehhez képest imámjaiknak emberfölötti sajátságokat is tulajdonítottak, melyek az állam fejét az isteni akarat kifolyásának tüntették föl, ki nem a nép jogait egyesíti személyében — nem tőle van választva — hanem az Isten uralmát képviseli az emberek között. Látjuk, mily radicalis elvi különbség volt az omajjád khalifák jogcímei között és azon alap között, melyre a legitimisták (nevezük őket már most későbbi nevökön: a si'iták) imámjaik jog-

követeléseit építék. Az omajjádok világi uralkodása ellenében emitt a theokratia a maga teljes kifejlődésében.

Ez utóbbi irány propagandistái, kik titkos összeesküvésekben gondoskodtak tanaik folytonosságáról, teljes érdemet szereztek arra, hogy őket necsak a Muhammed próféta ivadékhaihoz állhatatosan ragaszkodó és áldozatokra kész híveinek tartsuk — hanem arra is, hogy legalább vezetőiket, titkos szervezőket indítóit és mozgatóit, okos politikusoknak is nevezzük. Okosan belátták tudniillik azt, a mit itt az imént fejtegettünk, hogy az omajjádok hatalma, uralkodásuk iránya és módja az arab nemzeti hagyományok alapján képes csak a lelkesedés tárgyát képezni, és hogy ennek ellenében minden belső jelentősége széteszlik, a mint azt a nem-arab ember szempontjából bolygatnák, tennék kritika tárgyává. Si'itáink tényleg ez éles belátásra valló föltevést tettek propagandájuk kiinduló pontjává. Ezáltal egyúttal ők voltak a nemzetiségi kérdésnek az iszlám vegyes nemzetiségű nagy birodalmában legelső megpendítői.

Czéljok ugyan nem ez eszmék fölbonyolítása volt, de eszköznek nagyon ügyesen használták. Így tehát titkos tevékenységeket az állam legkeletibb tartományjaiban, Perzsián túl Közép-Ázsiában üzték, a hol nem igen volt ok, a pogány arabok régi dicsőségeért buzdulni, a hol titkosan még ápolták a Zoroaster szent tüzét, a hol az arabokról, mint azon ahrimáni vad erőről szóltak, mely a Dsemsidek és Hormuzdok, sőt a Cyrusok és Dáriusok trónját megdöntötte. Ott volt szemök előtt a persepolisi sziklafalon titokzatos ékjelekkel örök időkre megörizve «a nagy királynak, a királyok királyának, az összes nyelvek királyának, e nagy es széles föld királyának, az achæmenida Vistaspa (= Hystaspes) fiának» dicsősége. Nem olvashatták ugyan már a Persepolis néma kinyilatkoztatását, de ki nem aludt belőlök az ösztön, hogy az ősi hatalom e szóttalan jelei kárhozatot szórnak gyáva meghunyászkodásukra azok előtt, kik a sivatag hagyományaival uralkodnak fölöttök. Ez emberek között, (kiknek szemében az iszlám, a mennyiben hozzá alkalmazkodtak, nem arab vallás volt), terjesztették a si'iták az Omajja ház elleni gyűlöletet, és a perzsa eszmékkel termékenyített hitvallásuk számára, már negativ mozzanatánál fogva is, e körökben találtak rajongó hívőkre. «A romlás feje Keleten van» így szól egy muhammedán vallásos hagyo-

mány. S tényleg a keleti tartományok felől közeledett a veszély az egy százados omajjád hatalomra. A keleti tartományok adták meg az első lökést azon forradalomra, mely az omajjádok világi uralmának véget vetett.

II.

E futólagos átnézetünkben nem terjeszkedhetünk azon körülmények előadására, melyek következtében az omajjádok bukása után nem azon legitimista párt jutott a fölszínre, mely egy teljes évszázadon át a maga jelöltjei számára a talajt előkészítette, hanem Muhammed vérrokonainak egy másik ága, a próféta nagybátyjától, 'Abbásztól, egyenesen leszármazó 'abbászidák. Itt csak azon fordulat jellemzésével foglalkozhatunk, mely a kormányzás és a nyilvános közszellem irányzatában az iszlámra nézve beállott, midőn 750-ben 'Abbász fiai, mint az arab hagyomány mondja, fekete zászlóikkal Choraszánból előbukkantak és a hajdani Babilon földjén lábukat megvetvén, az egész muhammedán birodalom kormánypálczáját kezökbe ragadták.

A mint ezentúl a muhammedán birodalomnak ügyei más központból nyerik igazgatásukat, úgy egy időre gyökeresen megváltozik ennek szelleme és rendszere. Az arab sivatag szélén épült Damaskus volt a színtere az omajjádok fényes korának, független erőtől duzzogó államéletének, mely inspiratiót az arab sivatag féktelen lakóinak hagyományaiból meríté. Ezentúl Mesopotámiába kell fordulnunk, hogy az iszlám szíve lüktetéséről meggyőződjunk. Rövid idő múlva, már a második 'abbaszid fejedelem alatt, 762-ben fölépül az «üdv tanyája», mint az arabok nevezik, Bagdád, melyhez a lovagias Hárun al-Rasidnak a népmondától megaranyozott kalandjai fűződnek, de a sötét fanatizmus emlékei is kapcsolva vannak. Ázsia e része a hajdani perzsa birodalomhoz tartozott. Ennek fővárosai ép azon tájon voltak, melyet az 'abbaszidák székhelyül szemeltek ki. E föld népének lelkében még elevenen jelen voltak a régi Perzsia hagyományai, melyeket az arabság nem írt hatott ki vala azzal, hogy a sassanida birodalomnak 643-ban, tehát épen csak 110 évvel ezelőtt, véget vetett. A nép történeti hagyományában még éltek a régi perzsa királyok emlékei,

és e képzetek hatása alatt alakult az uralkodói állás azon fölfogása, mely az omajjádok megbuktatása után már most az abbaszidákban nyert megtestesülést. Az ó-perzsa királyság jelentőségéről újabban (1886-ban) Wilhelmtől egy igen érdekes tanulmány jelent meg, mely a régi perzsa birodalom leghitelesebb okirataiból még bizonyosabbá teszi azt, a mit a görögökből is tudtunk, hogy a perzsa királyság a legkövetkezetesebb theokratia volt. A király a legrégibb időktől kezdve egészen a birodalom végső bukásáig egyúttal az állam legfőbb papja, Zarathustra (Zoroaster) képviselője. Az istenséghez oly közel viszonyban áll, hogy a mint erre nézve a perzsa birodalom legrégibb korszaka, az achæmenidáké, a legkésőbbi sassanida korszakkal megegyezik, isteni hódolatot igényel a maga számára. Aeschylus a *Perzsákban* «Istennek» nevezeti a perzsa királyt, és a fanatikus sassanida uralkodó, II. Jezdedsird, magáról azt a hitet terjeszté, hogy az istenséggel személyes kapcsolata van. *) A későbbi sassanida időből, tehát ép azon korszakból, mely a muhammedán hódítást közvetlen megelőzi, az úgynevezett pehlevi nyelven maradt reánk egy *Dinkard* című könyv, mely túlnyomólag erkölcsi tanításába az állam ügyeit is belevonja. E könyv ismertetését legutóbb Justinak köszönjük, ki a perzsák történetét tárgyaló munkájában jellemző kivonatokat közöl belőle. Ezekből csak a következő mondatot veszszük át:

«A vallásnak legfőbb tekintélye a kormánytól ered. A valóságos uralom a vallással egy értelemben jár el, az uralom a vallással rokonságban van; sőt mondható, hogy vele teljesen azonos.» **)

Ez eszmekör örökségébe lépett a bagdádi muhammedán imperium; ennek körébe illesztődött be az iszlám politikai élete azon forduló ponton, melyet az abbaszida uralom kezdete jelez: egy példával több arra a történelemben számtalanszor ismétlődő jelenségre, hogy a győző hatalom a legyőzöttek ideáit sajátítja el és velök dolgozza föl azt az új eszmekört, melyet reájok kényszerít. A perzsák ugyan a muhammedánság-

*) *Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft.* 1886. *Königthum und Priesterthum im alten Eran.* 102—110. lap.

**) *Geschichte des alten Persiens* (Oncken gyűjteményében.) Berlin, 1879. — 221. lap.

gal cserelik föl az achæmenidák vallását, de viszont az iszlám a legyőzöttek hagyományait szívja föl a maga rendszerébe, a hol szerves alkotó részt vannak hivatva gyakorolni.

Bagdád ennelfogva alkalmas talajnak bizonyúlt, legelőször fejteni ki azt a theokratikus rendszert, mely az abbászid uralkodásnak jellemző sajátsága.

Az állam most a vallás intézményévé válik, egy egyetemes egyházzá, melynek első dignitáriusa a khalifa, ki hatalmát abból a körülményből meríti, hogy a próféta ivadéka és méltóságának örököse. De egyúttal azt is látjuk, hogy a theokratikus rendszer, melyet az iszlám kimagasló jellemvonásának szoktak tartani, történeti fejlemény, melynek létesülésében túlnyomóan idegen elemek vesznek részt és melynek leghathatósabb tényezői az iszlámtól eredetben idegen perzsa nemzeti hagyományok voltak.

A theokratikus fordulat, mely az abbászidák diadalával az iszlám államjogában beállott, leginkább két alakiséggal világítható meg. Az egyik az uralkodó címét, a másik pedig ünnepélyes ruházatát illeti.

Az omajjádok, az iszlám e világi uralkodói, a khalifa címet nem utasították vissza, de — mint kiemeltük — legelőször az iszlám uralkodói között legszívesebben királyoknak címезtetik magokat. Az abbászida időben maga a khalifa cím fokozatos tartalmi fejlődésének egy új stádiumába lép. A khalifa szó helytartót jelent, még pedig tüzetesen a próféta helytartóját. Az omajjád királyok utódai szívesen hallják, ha egyenesen *khalifát Alláh*, az Isten helytartójának, sőt *zill Alláh fi-l-ard*, az Isten földi árnyékának nevezik őket. De ez nem hivatalos, alkotmányos cím; inkább népszerű jelentősége van. Hivatalos jellegű az *imám* cím, melyet az abbászidák legszívesebben használnak. Az *imám* szó egy régi arab kifejezés, mely már a pogányságban is ismeretes volt; annyit jelent, hogy: előljáró, valamely csoportnak a feje, főnöke, a ki elől van és a csoportot vezeti, vagy neki utánzandó mintául szolgál. Tudják, tisztelt hallgatóim, hogy most leginkább azon mecset-functionáriusokat szokták imámoknak nevezni, a kik a gyülekezet élén az imákat végezik. Midőn az abbászidák az imám címet használják magokról, ezzel méltóságuk jellegét akarják annak természete szerint meghatározni, mint az összes muhammedán rendszer világi és egyházi csúcsát, betetőzőjét. Az uralko-

dóknak összes czímei között ez az imám szó foglalja magában leginkább a theokratikus fogalmat. Egy szóban öleli föl a Pontifex maximus és az Imperator Augustus méltóságát, melyeket az abbászidák egy személyben kívántak megjeleníteni.

E mozzanatnak jelentőségét még egy másik formalis jelenséggel kívánták fokozni: az uralkodói jelvényekkel. Az omajjád királyok alatt, legalább a mennyire a történelmi forrásokból következtethetni, a királyi jelvények az uralkodói pálczából és az állam pecsétjéből (al-kadib wa-chátam al-chiláfa) állottak. Ezek világi jelvények. Az abbászidák alatt még egy újabb jelvény járul azokhoz, mely az uralkodó theokratikus méltóságának felel meg; és ez a *burda*, szószerint a köpeny.

Az iszlám keletkezése történetéből, melyben — hisz arab társadalomban mozog e történet — a költőknek nagy befolyásuk van, a következő elbeszélést őrizte meg a hagyomány. Volt a pogányoknak egy hírneves költőjük, Ka'b, Zuhejr fia. Ennek atyja, Zuhejr, is egyike volt az arabok legdicsebb költőinek. Ka'b eleinte ellenséges állást foglalt a muhammedán mozgalommal szemben. Később azonban az igaz hitre tért lelke, és Muhammedet fölkeresvén, előtte egy dicsőítő költeményt szavalt el, melyet kezdő szavai szerint *Bánat Szu'ádnak* szoktunk nevezni. A próféta meghatva minapi ellensége e benső változásától, mely ügyére nézve nagy fontossággal bírt, a költőnek saját togáját adta ajándékba. Ez öltönydarabot arabul burdának híjják. Hogy miképen őrizték a burdát tizenhárom évtizeden át, a mi alatt hollétéről semmi adatunk sincsen, természetesen közülünk senki nem tudhatja és azért nem vállalhatunk kezességet azon díszköpeny valódiságáért sem, melyet az első abbászida uralkodók, mint a Muhammedtől Ká'b költőnek ajándékozott burdát mutattak be és mint a próféta ereklyéjét uralkodásuk jelvényeül használtak. A próféta togája: ez az ő uralkodói palástjuk. Ebbe öltözve jelennek meg a nép előtt minden ünnepélyes egyházi functio alkalmával, midőn már most pontifex minőségben vezetik a nép ünnepi gyülekezéseit; minden fontos uralkodói actus alkalmával ez öltönyt viselik; némelykor csak magok elé oda teszik, mint szent symbolumot. És e symbolum, mely a dynastia hosszú idejű szereplése minden idejében elválaszthatatlanul kíséri nyilvános föllépéseiket, az omajjádok királyi pálczájával szemben, a theokratiai méltóság-

got akarta kifejezésre juttatni. Az uralkodó, a próféta ruháját viseli. Az ő méltóságának örököse és folytatója ő. Az omajjád uralkodó a nyilvános imát egyszer teljes katonai díszben vezethette. Ez uralma világi jellemét tükrözi. Az abbászida a próféta ruhájában jelenik meg. Ő nem király, hanem imám, nem csak az állam, hanem az államegyháznak is a feje.

Az abbászidák e vallásos jellege félreismerhetetlen módon tükröződik vissza e dynastia fénykorának egész kulturáján, nevezetesen pedig irodalmán, értem muhammedán irodalmán. A vallásos tudás művelői, kik a megelőző korszakban a közelismeréstől teljesen elhanyagolva, mint erőtlen ellenzék homályban lappangtak, most a szellemi élet legfőbb polczait foglalják el; ők azok, kiket per excellentiam tudósoknak ('ulemá) neveznek; a mit művelnek, azt tekintik az igazi tudománynak. Ők bírnak a legnagyobb befolyással a jogszolgáltatásra, melyet ezentúl vallásos alapon gyakorolnak. E viszonyok egy kánoni tudomány keletkezésére és művelésére adnak alkalmat, mely a következő korszakok muhammedán irodalmának fejlődésére döntő befolyással van. Maga az uralkodók köre adja meg az impulsust ez irodalom művelésére két irányban, melyek egyike a vallásos törvénytudomány, másika a dogmatika felé vezetett.

Már eddigelé is láthattuk, hogy az abbászid korszak az idegen nemzeti és művelődési elemek befolyásának érvényesülését jelezi az arab műveltségen belül. E mozzanat különbözteti meg a megelőző korszaktól, melyen a tiszta vegyületlen arab szellem uralkodott. Nevezetesen az uralkodásra emelkedő államjogi fölfogáson tapasztaltuk e jelenséget. De tapasztaljuk ezentúl a tudományos irodalom fejlődésében is. Még a specialiter vallástudományi irodalom elemeinek is idegen befolyásokban találjuk nemcsak csíráit, hanem kifejlődésök legelőkelőbb föltételeit. A mit muhammedán jognak szoktunk nevezni, bár mi-kép bizonyítsa Renan, hogy az a sémi szellem sajátlagos terméke, nem egyéb, mint a Syriában és Mezopotámiában virágzó byzanci jogi tanulmányok alkalmazása a khalifátus viszonyaira. A mi pedig a muhammedán dogmatikát illeti, mely az abbászidák idejének egyik leghathatósabb terméke, az a görög philosophiai tanulmányok hatását képviseli a Koránból következtetett vallásos tanra, melynek az új viszonyok között az ép elsajátított speculativ anyaggal valami módon meg kelle alkudnia.

Mert különös fölemlítést érdemel, hogy azon számos idegen befolyás közül, melyeknek hatása alá került az arab műveltség azzal, hogy a vezető körök székhelye Damaskusból Bagdába vándorolt át, talán egy sem volt erősebb és hatalmasabb azon hatásnál, melyet ugyanez időben a Mezopotámiában virágzó hellenisticus irodalom gyakorolt az iszlámra. Európánkban az V—VII. századokban vajmi rosszúl állott a philosophia ügye. Justinianus császár, kinek Európa a római jog codificatióját köszöni, a philosophusokat és mindazokat, kik nem igen bírták gondolkodásukat kaptafázni, kiüldözte volt államából és utódai sem voltak enyhébbek a schismaticusok irányában. Ez időkbén Perzsiában és Mezopotámiában talált a szabad gondolkodás menedekre. Itt alakultak azon tudós iskolák, melyek a görög tudomány alapmunkáinak magyarázásával foglalkoztak; ez iskolákban készültek az aristotelicus iratoknak fordításai syr nyelven; a syr nyelv volt Perzsiában és Mezopotámiában a keresztyén egyházak vallásos nyelve. E munkában találták őket a khalifák, midőn székhelyöket azon vidékekre tették át, a hol e tanulmányok virágoztak.

A khalifák, kik szívesen környeztek udvarukat a legtudósabb, legbölesebb emberekkel, a philosophiai iskola pártolóivá, mæcenásivá lettek. E pártfogásnak köszönhető, hogy a philosophiai iratok syr fordításait arab nyelvre is átültették és ez arab fordítások és magyarázatok képezik tudvalevőleg azokat az alapiratokat, melyeken Spanyolország révén a középkori philosophia, a scholasticismus Európában megindult. Nagy philosophiai mozgalom támad közvetlenül magában a keleti világban és első sorban az iszlámot valló theologusok körében. Az aristotelismus termékenyítő permetként hullott az iszlám tanaira és a VIII. században a muhammedán tudomány alapkérdése az volt: hogy az iszlám tanai miképen vegyülhetnek a philosophia eszméivel? mily állást foglalhat egymás irányában a Mezopotámia földjén egymással kapcsolatba került két szellemi hatalmasság?

S e kérdésre nem csak a theologusok és philosophusok adták meg a feleletet, hanem főképen magok a khalifák. E mozzanat is jellemző theokratikus méltóságok következeteségére nézve.

Ebben különbözik az abbászida-korszak műveltsége az omajjád-korszak szellemi életétől.

Az abbászidák első korszakát a kulturtörténet azzal szokta jellemezni, hogy az uralkodók a szabad gondolkodás képviselői és pártolói a muhammedán orthodoxia ellenében. E jellemzés nem elég alapos.

A megelőző korszakra, mint láttuk, az orthodoxia egyáltalán nem nyomhatta bélyegét, minthogy az omajjádok idejében a gyakorlati élettől teljesen elszigetelt, mondhatjuk elnyomott áramlat volt, a nyilvános élet teljesen világi, a vallásos mozzanatokat teljességgel mellőző törekvései mellett.

Csak az abbászidák alatt vehette kezdetét a theologia hivatalos buzdítása, a dogmatikus elemnek a kormányhatalom segítségével történő fejlesztése. Az omajjád királyfiak teljesen világi nevelése a régi pogány arabság költészetéből és hagyományaiból szívta táplálékát. Ezzel szemben a bagdádi udvaron annak vagyunk szemtanúi, hogy a hercegeket a theologiai professorok előadásaira küldik. Nem csoda, hogy az ily tanulmányokon táplálkozó ifjú uralkodók trónra léptök után kiváló dogmatikai érdeklődést tanúsítanak és uralkodásuk legfőbb gondjai között a dogmák formulázása is előkelő helyet foglal el. E részben a dogmával bibelődő khalifák élénken emlékeztetnek Byzancz theologus császáraira.

Az első abbászidák, ugyanazok, kik a görög philosophia föllendülésének pártolói voltak, a dogmákat a rationalismus szellemében definiáltatták, és a fanatismus eszközeivel terjesztették. A ki a kinyilatkoztatás, a fatalismus, az Isten attributumaira nézve (e három kérdésen fordulnak meg azon korszak vallásos harcrai) az ösök naiv tanait vallotta és vonakodott a kormányhatalom rationalisticus színű tanait aláírni, azt szigorú vizsgálat, inquisitio alá fogták és kegyetlen büntetésekkel fenyegették. Valójában ebből állott az abbászidák liberalismusa. A rationális szűrővel réknyitott dogmát nem a józan ész nevében tanították, hanem azon a czímen, hogy csakis az felel meg a Koránnak, az igazi hitnek. A hagyományos orthodoxiát nem azért nyomták el, mert talán a nép intellectuális fejlődésére nevezte tartották hátrányosnak, hanem azért, mert eretnokséget láttak benne. A saját tanukat az igaz hitre nézve elkerülhetetlen kelléknek hitték.

Így tehát a dynastia, mind külső uralkodói formái, mind a fölülről istápoltt közszellem, a nyilvános állami élet tényezői-

nek elméleti fölfogása és gyakorlati alkalmazása, az e szellemet tolmácsoló kultúra és tudomány, az ezeket tükröző irodalom mindmegannyian megfelelték azon theokratikus irányzatnak, mely e korszak jellemző sajátosságát alkotja.

De bár néhány évszázadon át ez irány határozza meg az iszlám fejlődését, később meg ez okozza sokszor elpanaszolt stabilismusát: csakhamar az volt a sorsa, hogy az államélet követelményeivel minduntalan ellenkezésbe kerülő egyoldalúság következtében rövid virágzása után roskadásnak, majd pedig végső elomlásnak induljon eléje. Az imám állam-egyházi méltósága nem élte túl keletkezésének II. századát. Elméletileg ugyan mindvégig teljes érvényben megmaradt; hanem az iszlám politikai fejlődése, az egységes állam szétmállása, annak tanúságát nyújtá, hogy az imám kettős jelentőségéről szóló fölfogás elméleti fönmaradása mellett, a tények egészen más szellemű állami alakulást hoztak létre. Az abbászid uralom második századának eseményeivel a mély elméletektől támasztott imám oldalán az *iszlám világi fejlődésének második nagy korszakába* lépünk.

III.

Mert alig izmosodik meg a vallásos színezetű hatalom az iszlám rendszerében, máris ismét a világi tényezők föltűrkerekedésének vagyunk szemtanúi Ázsia történetében. Midőn az abbászidák a birodalom élére kerültek, mely nemzetiségi tekintetben a legkülönbélebb alkotó részekből állott, már annál is kevésbbé volt lehetséges a heterogén nemzetiségű elemeket az omajjádok alatt uralkodott arab szellemmel féken tartani, mint-hogy — mint láttuk — az abbászida hatalom ép az idegen, nemzeti elemekre támaszkodott. A nemzeti törekvések most mindinkább eltöltik a nagy államba olvasztott nem-arab, különösen perzsa és török népeket, melyek — bár az iszlám — mint vallás — idővel erős gyökeret vert körükben, nem nyugodtak bele az arab faj hegemoniájának elismerésébe, hanem saját egyéniségök számára mind hangosabban követelték az elismerést. Ha azon kor költői irodalmát nézzük, csodálkozással tölt el bennünket azon szabadság, melylyel e centrifugál szellem szóhoz jut egy társadalomban, melyet az egyéni

szabadságok teljes elnyomásának fogalmával szoktunk azonosítani.

De ne higyük, hogy a gondolat- és szólásszabadság győzelme nyitott szabad tért az ellenszegülő szellemeknek a korlátlan nyilvánulásra. Magoknak a khalifáknak veszedelmes intézkedései voltak azon tényezők, melyek az általok elérni kívánt czéllal egészen ellenkező eredményt hoztak létre. Saját hatalmuk, tekintélyök és biztosságuk emelésére elszigetelt palotáikban idegen nemzetekből való, különösen pedig török, testőrseggel vettek körül személyöket. Ezek száma és befolyása nőttön-nőtt nemcsak a khalifa udvarán, hanem a székvárosban, sőt nem sokára az államban is. Fondorlataik határozó befolyást gyakoroltak az állam kormányozására. Al-Muszta'in khalifa alatt (862—866), alig száz évvel, az abbászida dynastia diadala után, már odáig fejlődtek a viszonyok, hogy az uralkodó, midőn neki a török testőrség körében élete ellen szőtt összeesküvést fölfedezték, a hűtlen vezéreknek azon szemrehányást tehetette, hogy ő, a hatalmas birodalom uralkodója, minden arany és ezüst edényeit beleolvasztotta, saját igényeit a legcsekélyebb mértékre leszállította, csak hogy nekik a török praetorianusoknak gazdag úri módot biztosítson és a maga számára meglegedéseket kieszközölje.

Ily körülmények között egy csepp nehézséget sem okozott a tartományok ügyes helytartóinak, mindinkább önállóbb szerepre fölvergődni; szatrapákból önálló fejedelmekké lenni, kik mellett a khalifa inkább túrt egyéniség volt, ki az új dynasták kedvében járt és tényeiket szentesítette, semmint parancsoló alak; inkább egy elméletnek halvány árnyéka, semmint a valóságnak mozgató tényezője. Az iszlám valóságos uralkodói most ismét világi fejedelmek voltak. Mert bár, hogy hatalmuk érvényéhez semmi kétség ne férjen, külsőleg a bagdádi khalifáktól kéri és nyeri az investitúrát, egész önállóan uralkodnak tartományaik fölött. Ezek a bújidák, szeldsukok, Dánismendek, Áglabidák, Ortokidák, Ejjubidák stb. nevezetei alatt ismert dynastiák, melyek a IX—XII. századokban teljesen függetlenül intézik a muhammedán világ sorsát a Libanontól egészen China határáig, a Nilus deltájától az Atlasz hegységig. A khalifa a tényleges uralomban semmi lényeges jelentőséggel nem bír. Hatalmát még székvárosában sem bírta soká érvényben tartani az uralom valóságos, világi, birtokosi mellett. Al-Muti' khalifa

(945—974), midőn az egyik hadvezér a lázadóktól fenyegetett Bagdád védelmére pénzeszközöket kért tőle, már a következő nyilatkozatot tehetette:

«Azon viszonyok között, melyek között én létezem, midőn semmi beleszólásom nincsen az állam jövedelmeinek fölhasználásába, nem lehet kötelességem, az igazhivők jólétének előmozdítására szükséges pénzeszközökről sem gondoskodni. Ez annak a kötelessége, ki a hatalmat tényleg gyakorolja; jó magamnak ez idő szerint semmi hatalmam sem maradt egyéb, mint az, hogy a pénteki prédikátor az én nevemet említi föl, midőn az igazhitűek imámját megnevezik. A khalifa szájából idézett ez elegicus vallomás, a maga rövidségével legélénkebben jellemzi a khalifa hatalmi állását a teljes önállósággal és függetlenséggel uralkodó helytartó dynastiák mellett.

De bátran hozzá tehetjük, hogy a központi egyház uralmától elszakadt világi kormányzók, kik a bagdádi imámtól teljesen függetlenül uralkodtak az apró tartományokra szétforgácsolt nagy khalifai államon, az ázsiai világ művelődési állapotaira a X—XIII. századig emlékezetes befolyást gyakoroltak. Mindegyik residentia egy-egy központjává vált a csak most fejlődő gazdag és sokoldalú szellemi életnek, és a mi nem legutolsó, készséges menedékhelyéül oly gondolkodó főknek, kiket a sötétség képviselői más helyről elkínózni és elüldözni találtak. Terjedelmes könyvtárakban, melyeket egyfolyton a másoló mesteremberek egész seregének munkája gazdagított, uralkodó központokat teremtettek, melyekben azon nagy szellemi munka termett elő, mely a keleti művelődés fénykorát jellemzi. Valóban meseszerűeknek mondhatók azon adatok, melyeket a legfélreesebb apró residentiáknak könyvtáraitól bírunk, hol a fejedelmek bőkezű áldozatokkal gyűjtik össze az irodalom kincseit és korlátlan liberalitással helyezik a kutató tudósok rendelkezésére. Tíz nagy nyilvános könyvtárt használhatott Jákút, a geographiai író, Merv városában, «ezek között legeltem — úgymond ő maga — ezek világosságából sok hasznot húztam, és a könyvek szeretete elfeledteté velem szülőföldemet és családomat; innen merítettem legnagyobb részét annak, a mit munkáimban egybegyűjtöttem.»

A könyvtárak terjedelmét abban az időben «teveterhek» szerint szokták megközelítőleg meghatározni. Egyszer egy

bújida fejedelem, Fachr al-daula, a könyvgyűjtő tudós államférfiút, Ibn 'Abbádot, kívánta a vezír méltóságával fölruházni és az udvar környezetébe vonni. Azon okok között, melyeknél fogva a tudós bibliophil a meghívásnak nem tehetett eleget, azt is fölemlíti, hogy könyveinek átszállítására 700 tevére volna szüksége. *) A tudomány és műveltség ily központjait és műhelyeit létesítették a kis államok viszonyai Ázsia távolieső zugaiban, melyek a szellemi kultúra legkülönfélebb ágának hathatós tényezőiül bizonyúlnak, oly időben midőn a fényes Bagdádban sötét szellemek üldözik a szabad kutatást, és máglyákon ünneplik a philosophusok könyveit. Ugyanekkor Nisábur, Buchará, Aleppo udvarain nyugodtan és háborítatlanul, sőt a kis fejedelmek pártolásától elősegítve, munkálkodnak a gondolkodó elmék azon korszakos műveken, melyeknek hatása messze túl terjedt keletkezésök szűk körén, és melyeknek világitó sugarai még a nyugati világba is elhatoltak.

Míg Bagdádban, az erőtlen khalifa környezetében mindinkább a kulturát hátráltató elemek jelölik ki a szellemi élet irányát, addig a tartományokban friss tudományos élet pezseg. Független tanulmányaikra ez utóbbiakban nyerik az ösztönzést a keleti világ leghíresebb tudósai. Hogy csak néhány kimagasló alakot említsek, közöttük van Alfarábi a X. század legnagyobb philosophusa, ki az aristotelesi philosophiát legelőször öntötte rendszerbe az arab irodalomban, és kinek sokoldalú elmélyedése odáig terjedt, hogy munkái között egy máig fönmaradt zeneelméleti könyvvel is találkozunk; Albéruni a nagy mathematicus, csillagász és történetíró, ki a gaznai udvaron írta nagy munkáját, *Indiai történetét*, mely pár évvel ezelőtt adatott ki angol fordítással és az akkori India ismeretére nézve néprajzi és vallástörténeti tekintetben valóságos kincses bányának bizonyult. A Hamadánban uralkodó bujida fejedelem volt mæcenása Avicennának, a nagy philosophusnak és természettudósnak, bocharái születésű embernek, ki a chalifátus e távoli tartományában írta meg azon nagy munkákat, melyek már a XII. században latin nyelvre lefordítva, Európában is tanul-

---

*) Sok adatot találni a könyvtári viszonyokra nézve Quatremère-nél: *Mémoire sur le goût des livres chez les Orientaux*, *Journal asiatique*. 1838.

mány tárgyát képezték. Önéletrajzában maga mondja el, hogy a fejedelem óriási magánkönyvtárát mily szabadon és mily nagy eredménnyel használhatta. A nagy terjedelmű könyvtár, melyet rendszeres katalogus tett kényelmesen hozzáférhetővé, egy külön szakosztályban foglalta magában a görög philosophiát és a természettudományokra vonatkozó régi könyveket. Szintúgy a központi khalifátustól elszakadt világi fejedelmek pártolása mellett működtek egy másik tudomány fejlesztői, melynek kezdeteit Európa egyenesen a muhammedán keletnek köszöni; hiszen Al-Chowárezmi latinra fordított munkájából ismerkedett meg Európa legelőször az algebrával. E tudomány terén híres még Al-Karchi, kiről Woepke azt derítette ki, hogy a XI. században ő alapítá meg a régi mennyiség-tan azon tökéletesítését, melyet mielőtt ennek az Al-Karchinak munkáit századunk közepe felé a könyvtárak homályából ismét napvilágra hozták, az olasz Fibonaccinak szoktak tulajdonítani.

A kis moszúli fejedelemség, melyben a hamdanidák szellemes dynastiája uralkodott, nyújt alkalmas talajt Mutanabbinnak, kit Hammer-Purgstall teljes joggal, mint az arabok legnagyobb költőjét, vezetett be a világirodalomba. E kis udvaron oly élénk szellemi mozgalmat látott a X. század, hogy a Szejf al-daula fejedelem körét képező költők és szép szellemek monographiája, azon kor kulturtörtének dús forrásaként szolgál.

S midőn már a mongol veszedelemnek kelet felől mindinkább fenyegetőbb jelei mutatkoztak, a kis aleppói fejedelemség, mely kiterjedésre alig volt akkora, mint hazánk legkisebb megyéje, nyújtott alkalmat a görög származású nagy arab geographusnak, Jákutnak, hogy rendbe szedhesse és az ottani nagy könyvtárakból kiegészíthesse azon anyagokat, melyeket a mervi könyvtárakból gyűjtött vala egybe nagy geographiai encyklopædiája számára. Patronusa, a kis állam Egyiptomból származó minisztere volt, Ibn al Kifti, maga is nagy tudós, kinek a mongol pusztításoktól megkimélt munkái az exact tudományok történetíróinak gazdag bányául szolgáltak. És nem egykönnyen érne véget e névlajstrom, ha az irodalomtörténetbe még mélyebben belenyúlva, továbbra nyújtanám azon nagy tudósok és gondolkodók felsorolását, kiknek művei meglehetősen barbár ízű latin fordításokban az európai középkoron

át a philosophiai és exact tanulmányokat vezérelték. Ezeknek legnagyobb része a keleti kis államoktól versenyezve élesztett szellemi törekvésnek és mozgalomnak eredményei és aligha érvényesülhetnek, legalább nem ily szaporán és szabadon, ha csakis Bagdádban központosúlnak a nyilvános élet összes sugara, abban a Bagdádban, melynek uralkodó köreiben a politikai élet hanyatlásával egyenes arányban növekedett a dogmatikai szűkkeblőség, melynek szellemei már a IX. század közepétől kezdve a legfanatikusabb elem, az úgynevezett hanbaliták terrorismusának voltak kiszolgáltatva. Ezek az elnéző központi kormány gyöngeségét arra használták föl, hogy a philosophiai könyvektől erőszakos házmotozásokkal riaszszak el az embereket és egy-egy philosophus föllépését utczai zendülésekkel, valóságos véres verekedéssel zavarják meg. Ez volt a khalifai Bagdad a X. században. S midőn a XI. század közepe felé a székvárosban is frissebb szellő lengedezését érezzük az életben és az irodalomban, e föllendülés nem a khalifa környezetétől indult ki, hanem az úgynevezett szeldsuk dynastia embereitől, kiknek hatalma ez idő szerint már annyira fejlődött, hogy magában Bagdadban, a központban is háttérbe szorították a gyöngye theokrata uralkodót.

A szeldsukok alatt keletkeznek nem csak Középázsia nagy hírű iskolái — és tegyük hozzá, hogy a nagy akadémiák mellett még apró népiskolák is — hanem magában Bagdadban is egy szeldsuk fejedelem vezire, a geniális Nizám al-mulk 1067-ben alapítja a nevét viselő híres Nizámijje főiskolát, melynek katedrái körül a muhammedán világ legnagyobb gondolkodói gyűjtik egybe a messze földről oda zarándokoló ifjúságot. És a mennyiben ez önálló dynastiák sok helyütt nemzeti aspirációknak feleltek meg, nagy befolyást gyakorolnak az arab mellett újra föléledő perzsa irodalomra, különösen a költészetre. A Szoffáridák, Szamánidák, Gaznevidák neve alatt ismeretes uralkodó családok oltalma alatt a régi perzsa birodalom földjén föléled az iszlám hódításai után el-el tünedezett nemzeti irodalom. Csak az új politikai légkörben volt lehetséges a gaznevidák udvarán élő Firdúszinak a X. században a perzsák eposzát nemzeti nyelven újjá alkotni és útat törni az úgynevezett új-perzsa irodalomnak az ő Háfizával, Dsámi és Szá'dijával, mely utobbi a khalifátus végső elbukásának szemtanúja volt.

Látni való, hogy időszámításunk X. századától kezdve a khalifátus csak üres név volt minden tartalom nélkül, a theokratia, melyben képzelgett, pusztá elmélet, gyakorlati alkalmazás nélkül. S tényleg, ha csak például a keresztes hadjáratok történetére tekintünk, alig vesszük észre, hogy a muhammedán államoknak, melyekkel a keresztesek érintkezésbe kerültek, Bagdadban volna a fővárosuk. Szaladin, hogy csak ez egy ismertebb nevet említsük, bár a khalifának forma szerint aláztos hűbérese, mint önálló fejedelem jár el minden politikai érintkezésében. Az igaz, hogy Jeruzsálem beveteléről Bagdadba a khalifához is intéz egy fellengő győzelmi jelentést, melynek szövegét mai napig is bírjuk. Mert nevezetes jellemvonása e korszak belső fejlődésének, hogy mennél inkább süllyedt alá a khalifa valóságos hatalma; mennél inkább emelkedtek független érvényre az uralom világi tényezői: annál inkább változik át a hajdan teljhatalmú uralkodó csupán vallásos functionárussá, a kinek személyéhez a nép pietása fűződik. Erről gyakran van szó azon korszakok bőbeszédű krónikáiban. Midőn a khalifa már végképen elvesztette befolyását az állam ügyeire, az a hit vert gyökeret a nép lelkében, hogy a khalifa személye Isten kegyelmétől van körülveve; a khalifa a világrend egyik támasza. Bár a török praetoriánusok elég khalifa-gyilkolást mutattak be Bagdad népének a múltban, ez mindamellett azon hitet táplálja, hogy a khalifa szentelt életének erőszakos kioltása a természet rendjének megzavarását vonná maga után; a nap elsötétednék, eső nem esnék, szárazság és terméketlenség s egyéb veszedelem dühöngene mindenfelé. A szeldsuk dynastia egyik történetírója gyakran kiemeli, hogy a szeldsuk uralkodók a khalifa személyét csakis azért kimélték, mert ominosusnak hitték a szentelt személy bántalmazását. S úgy látszik, csak ezen, a khalifák hatalma fokozatos elenyészése arányában mindig erősebben meggyökerező hitnek köszönhatték azt, hogy 1258-ig eszményi szereplésüket úgy a hogy egyáltalán kihúzhatták, midőn a Bagdadot elfoglaló mongolok, Hulagu khán parancsára, Bagdad utolsó arab uralkodóját kivégezték. Ekkor — mint Szá'di, ez események kortársa, egyik költeményében mondja — a világ meggyőződhetett róla, hogy biz «a Tigris folyama a khalifátlan Bagdad előtt is csak tovább elfolydogál».

A bagdadi imámok akkor már évszázadok óta nem ren-

delkeztek semmi tényleges hatalommal, nem egyébbel, mint egy csupán elméletileg élő halvány doctrinával, mely az imámot ismeri el a theokratikus állam fejének. De az az állam, melyet a mongol 1258-ban halomra döntött, nem volt már theokratia sem. Ez utóbbi csakis rudimentáris alakban trónolt a bagdadi palotában, még mindig a burdába, a prófeta palástjába, burkolva.

De még a fényes Bagdad, «az üdv tanyájának» pusztulása, a burda, e szentül tisztelt symbolumnak megsemmisítése, mely szintén áldozatul esett a mongolok pusztításának, sem vetett véget a khalifák árnyék-méltóságának. Három évvel a bagdadi állam nagyszerű halála után Kairóban bukkannak föl 'Abbász hajdan büszke utódai. Az itt uralkodó cserkesz fejedelmek, az úgynevezett mameluk szultánok, hatalmoknak vallási tekintélyt biztosítandó, a palotájok közelébe fogadják az abbászida imámok utódait, elismerik imámi méltóságukat és ennek révén ismertetik el saját uralmok jogosságát is. Mindegyikök az imámi palotában trónoló bábutól — hisz egyéb nem is volt már ekkor az imám — nyeri investituráját, különben pedig engedelmeskedő, alázatos szolgájaknak tekintik, kit kineveznek, elmozdítanak, elzárva tartanak, mindenféle külső parádéra használnak, a szükséghez képest. S nevezetes, hogy most sem hiányzik oldalukról a prófeta burdája, melyet pedig a mongolok megsemmisítettek volt. Jellemző tény e szentnek tisztelt ereklye valódiságára nézve; s ez ereklye, a burda, még mai napig az iszlám legavatottabb jelvényei között foglal helyet. 1517-ben Szelim török szultán elüzi Egyiptom világi uralkodóit és az imámi palotában trónoló utolsó abbászidát magával viszi Konstantinápolyba; a khalifátus összes képzelt jogairól való lemondásra kényszeríti és az iszlám új székvárosa számára szerzi meg a vallásos hatalom symbolumát, a burdát. Ez az a szent ereklye, melyet a «nemes ruha» (chirka-i-serif) néven mai napig őriznek a konstantinápolyi kincstárban és minden év Ramazán hó 15-én az ájtatos nép szeméi elé bocsátanak.

Itt vagyunk az 1617. évvel az iszlám világi fejlődésének egy hatalmas forduló pontjánál. A khalifai méltóság, melynek alapjait több mint kilencz évszázaddal azelőtt a medinai választott polgár-uralkodók rakták le, melynek jelentősége azóta a

damaskusi, bagdadi és kairói korszakokon át, annyi viszontagságon s változáson ment keresztül, most a Bosporus partján telepedik meg.

E ponton az iszlám politikai életének minden tekintetben új korszaka nyílik meg, melynek méltatásában az eddigi fejtegetések során kiemelkedő szempontoktól különböző kultúr-történeti előzmények is irányadókká válnak.

GOLDZIHNER IGNÁCZ.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁNHOZ INTÉZETT LEVELEKRŐL. *)

Széchenyi leveleinek immár három kötete van Majláth Béla tagtársunk páratlan buzgalmából átadva a közönségnek. Lényeges kiegészítőjét tennék e kiadványnak a Széchenyihez intézett levelek. Ezek, másutt már előadott okokból, csekélyebb számmal vannak meg, semhogy egy egész kötetet betöltenének. Az élők iránt tartozó discretio is óvólag lép közbe. A magánlevél természete egészen más, mint valamely nyilvánosságra szánt czikké vagy értekezésé. Ha én azt gyaníthatom, hogy meghitt jó barátomhoz, vagy rokonomhoz, talán első fölindulásban, talán sebtiben a legnagyobb sietséggel, vagy épen pajzán kedvesapongásból intézett soraim ma-holnap nyomtatásban fognak a nagy közönség elébe kerülni: úgy vagy nem írok semmit, vagy a kezbesítőnek köteleességévé teszem, a levélnek elolvasás után azonnal megsemmisítését. A szokott utóiratok: «Égesd el azonnal», «Csak számodra», «Köztünk maradjon», stb. példák mutatják, hogy nem érnek semmit; sőt bizonyos, hogy a kíváncsiságát fokozzák, s így a közlés érdemét és érdekességét emelik: kész reclame.

A czélzatosság, sőt nyilvános rosszhiszeműség sincs kizárva.

Széchenyi, még mint fiatal huszártiszt Olaszországban, megtudva, hogy az európai reactio fénykorában divatozott kémrendszer következtében a postán küldött leveleket fölbontogatják s az illetők ellen fölhasználják: készakarva írt a kormány-

---

*) Fölvastatott a magyar tudományos akadémia 1892 február 1-én és márczius 21-dikén tartott ülésein.

zást magasztaló, satyrának is beillő, epistolákat, s úgy tapasztalta, hogy sikerült is neki, nem kis mulattatására, az illetők föltüntetése.

A titkos följegyzéseknek s levelezéseknek, s különösen a naplónak is, oly nagy divatba jött közzététele tehát csakis a feltötteknek szól, kritikát kíván s olvasni tudást a sorok közt.

Másrészt azonban figyelembe veendő az is, hogy valamely kitűnőség ilyenmő hátrahagyott irományai, különösen levelei vajmi gyakran rejtélyessé, sőt merőben érthetlenné válhatnak, ha az alkalmúl szolgált elleníratot, a hozzá intézett kérdést vagy feleletet nem látjuk magunk előtt. A közlő igazán abba a dilemmába jő, hogy ha már A-t mondott, mondjon B-t is.

A dolgok e sajátságos összeköttetése megfoghatóvá teszi, sőt teljesen igazolja közeletünk korábbi munkásainak azon óvatosságát, minél fogva leveleiket, drága kincs gyanánt, rejtegetik s legtöbbször a háború és kényuralom alatt lángok martalékaivá letteknek állítják, akár mint például Deákunk, minden kényszer nélkül is készakarva megsemmisítették, reteszt tolvá röviden a memoire-írók és gyűjtők tolakodása, kíváncsisága elé.

Ez utóbbiak azért mennek a magok útján, söpörgetnek ott a hol találnak valamit, piacra hordják, a mikor jónak látják: s bízzák a többit a közönségre és az utókorra.

Nem élek vissza — de csak talán nem — a t. akadémia béketűrésével, tekintélyével, ha a Széchenyihez intézett érdekesebb levelekből, korábban már megkezdett közlésemet, *) még egy néhány fontosabbal, s közérdekűvel folytatom.

Sokáig nem késhetem vele, miután a t. akadémia immár elérkezettnek látta idejét, nagy hazánkfia gróf Széchenyi István teljes életrajza megírásának. Homokhordói tisztemhez tartozik, e nagy munkához azt a morzsányit, a mely még rendelkezésemre áll, a hivatottaknak kezére adni.

Első, mi ez érdekes íratcsomóban figyelmünket magára vonja, József főherczeg nádorunknak, illetőleg egész családjának, az általok mindig nagyra becsült hazánkfiahoz intézett levelei. Nem a hivatalos jóakarát ridegsége jellemzi ezeket, hanem a személyes nagyra becsülés, mondatom szeretet egy-

---

*) A magyar tudományos akadémia 1891 február 3-diki ülésén. Lásd *Budapesti Szemle* LXVII. kötet.

szerű, kendőzetlen, megható kifejezései. Mind sajátkezűleg vannak írva s aláírva: megannyi ereklje. Elég nehéz olvasásúak, mert betűik kúszáltak s egymásba fonódtak, sokszor majdnem betöltve a sorok közti hézagot. Szépírás dolgában leczkét vehetett volna fiától, István főhercegtől.

A «Lieber Graf Széchenyi!» megszólítás, melylyel mindig él, nem a száraz hivatalos stíl, hanem a baráti bizalom jelzése akar lenni, melynek megfelelnek Széchenyi félre nem magyarázandó illetén aláírásai: *Lege mich zu Füssen E. K. H. vagy: Unterthänigster Knecht, stb.* Bizonyynal nem szolgálalkúság kifolyásai ezek a polgárnál, ki lelket tud önteni fölebbvalójába, kitől viszont segílyt és hathatós támogatást vár és nyer is, soha sem a saját, mindig ez általa, mondjuk sokszor általuk közösen fölkarolt valami hazai közügy érdekében. Széchenyinek a hazafiság nemes tüztétől áthatott lelkét, tiszta áldozatkészségét s önzetlenségét talán legelső ismerte föl a nádornak derek neje, Mária Dorottya főhercegnő. Főnséges férje, hol jóindulattal, hol némi ironiával is családi körében úgy szokta emlegetni: «a te Széchenyi barátod!» Ez pedig vagy büszkeséggel fogadta el a czélzást, vagy gyöngédséggel tudta mentegetni. Még Wesselényire is átvitték rokonszenvöket, míg ez szélsőségekbe (tudniillik az akkori fölfogás szerint) nem sodortatott. S így nem egy seb lön orvosolva, s a szűkkeblű kormány nem egy hibája, ha nem is jóvátéve, legalább enyhítve. A nádort, tudjuk, Bécsben Rákóczynak csúfolgatták, s népszerűségét, valamint Széchenyiét is kancsal szemmel nézték. Annyi minden sorból kisugárzik, hogy mind a ketten jót akartak; Magyarországnak az egyik csendes, a másik gyors, amaz részletes, emez gyökeres átalakulását, de békés úton, erőszakos fölforgatás és az udvarral való szakítás nélkül. Ily czélből nem vetették meg a kisebbszerű műfogásokat sem, a bizalmatlankodók megnyerése s a restelkedők megmozdítása végett. Széchenyi «taktikát» emlegetett; a nádor szavajárása volt: «Vortel treibt's Handwerk».

Ez lévén közös kiinduló pontjok, a nádor majd mindig magán úton közölte vele, mintegy előleges tájékozás végett, a függőben levő ügyeket, még mielőtt ő maga is az «*allerhöchste Resolutiont*» (!) megkapta volna. S így alig volt az ország és a főváros szellemi és anyagi fölvirágoztatására czélzó vállalat vagy eszme (Akadémia, Hid, Színház, Gazdasági egyesület,

Földhitelintézet, Hajózás, Folyamszabályozás, stb.) mely köztők szóval és írásban megvitatva ne lett volna.

A közügyekre való illetén, félig hivatalos, félig magánjellegű levelezések még 1830-ban, sőt korábban, vette kezdetét; úgy látszik legsűrűbbé 1834-ben a Vaskapu — s még meghittebbé 1846-ban a Tisza szabályozása megindításakor vált. Ezúttal csak a kezünknel levőkre szorítkozhatunk.

Például 1841 február 11-dikén előlegesen tudtára adja a sopronyi vasút ügyében várt resolútiót. Azon hó 26-dikán siet őt megnyugtatón a hidépítő választmánynak átadandó, illetőleg kisajátítandó, katonai élelmezési raktárakra nézve, melyekért báró Sina 220,000 forintot megígért. 1843 június 19-dikén közbenjárását veszi igénybe a fővárosi polgárok körében támadt «demokratikus» mozgalom lecsitítására. Akkor volt ez, mikor az oly nagy reményű pozsonyi országgyűlésen a rendek a városok rendezésének nagy kérdésével voltak első sorban foglalkozandók. Szentkirályi lett a tollvivő. Oly férfiak, mint Szalay László és Tréfórt (később, már nagyobb nyomatékkal Tóth Lőrincz, Szontagh Pál, stb.) kisebb szabad királyi városok (Korpona és Zólyom) követeinek választatták meg magokat, hogy ily minőségben a sorompóba lépve, a polgárságot lealázó helyzetéből kiemelni segítsenek. A vármegyéknek még liberálisabb követei is a városoknak adandó szavazatot mindaddig megtagadták, míg az udvari kamara gyámsága alól föl nem szabadíttatnak: ellenben báró Eötvös József nemes hevétől ragadtatva fogadást tőn, hogy ha alkotmányunk e szegényfoltja eltörölve nem lesz, ő soha többé politikával nem foglalkozik. Az országgyűlés előestéjén a fővárosi (azaz: pesti) polgárság egy része azt hitte, hogy ők sem maradhatnak tétlenül és Emerling meg Kasselik vezérlete alatt, mihez bizonynyal nagy bátorság kellett, 1000-en felül menő aláírásokat gyűjtöttek egy, az országgyűléshez a bihari Beöthy Ödön által benyújtandó kérvényre. Éretlenségnek nézte ezt a nádor, félt a rossz hatástól, melyet Bécsben tenni fog, s a haza szent nevében kéri Széchenyit («Sie werden sich damit ein neues Verdienst um das Vaterland erwerben,») hogy akadályozza meg. E levél kézbesítésével Járý (Tretter) volt megbízva. Szechenyit, különben már mindkét városnak tiszteletbeli polgárát, a polgártársak bizalma betette volt az úgynevezett 100-as «Választó polgárok» (Wahlbürger) sorába is; s míg egyrészt

fogadta, hogy azt nem fogja pusztá czímnnek tekinteni másrészt jogaik szélesbitésével alkalmilag biztatta is őket. Rotter kezdeményezésére még egy külön bizalmi írattal is megtisztelték. De Széchenyit akkor mindenek fölött az ő telekadó tervei foglalták el, melyek minden erőfeszítései mellett s az iránta minden oldalról nyilatkozó őszinte rokonszenv ellenére is, sikert nem arathattak. Főntebbi megbízatásának mindazonáltal egy későbbi városi közgyűlésen tett eleget, mikor a petitió lényeges tartalma követutasításba ment, s ahhoz a különben elég szűkkeblű magistrátus is hozzájárult. Egyelőre azonban — még pedig az ezúttal szabadelvűsködő helytartó-tanács nógatasára — beleegyezett, hogy már azon követválasztásban is, kivüle még ötvenkét polgár részt vehessen; ezek közt volt Széchenyi is. *)

Itt van egy Budán ismét 1843 július 22-dikén kelt válasz Széchenyinek egy olyan levelére vagy hivatalos jelentésére első tiszai útjáról, mely eddigi kiadásainkban még nem foglaltatik. Örvend, hogy mindenütt jól fogadták, hogy eloszlattott sok balvéleményt, hogy a gőzhajók beváltak az ismeretlen vizen, s mindezt jó előjelnek véve, hivatkozik a Paleocapával közlöttekre, valamint saját, egyidejűleg leindított hivatalos leiratára is. Gondoskodik Apponyival egyetértve a vállalat folytatására szükséges pénzekekről, s óhajtja, hogy az út fáradsalmait erőben, egészségben elviselhesse, minden tisztelettel maradván: «Ihr Ergebenster Joseph», m. p.

Egy hét múlva, július 28-dikán követi ezt egy másik, hasonló tartalmú, és hangulatú levél. Nagy köszönetet mond neki fáradozásaiért s részletes tudósításaiért, melyekre ezúttal csak röviden felelhet. Bécsben Sina által 400,000 forintot folyóvá tétetett; ellenben Fiume meg nem kapta meg a Lujza-út megváltására szükséges összeget. Áttérve némely kedvezőtlenebb részletekre, korholja az ifjabb nemzedék nyugtalankodását, fölületességét, s tündökleni vágyását, de élettapasztalásaira támaszkodva reményli, hogy az első szédelgés elmúltával majd csak nyugodtabbak lesznek az emberek, s belátják, hogy okos vezetőre van szükségök, ha a cél el akarják érni. Sokat vár a Debreczenben tartandó közgyűléstől, mely meg fogja

---

*) A kérdés részleteit lásd *Gróf Széchenyi István beszédei*, 263. l.

mutatni, mennyire van megérve a kérdés. Nagy béketűrést kíván neki s óvatosságra inti, stb.

Az augusztus 14-dikén Alesúthon kelt levél már kilencz oldalt tölt be (4°) s Széchenyi három levelére szolgál válaszul. Tüzetesen tárgyalja a lelkesedés hevében követelt új tiszai gőzhajózás engedélyezését, mely legelőször is a Dunagőzhajózási társulatnak, a mellékfolyókra is (Nebenflüsse) kiterjedő privilegiumába ütköznék, s így ennek megkérdezése nélkül el nem dönthető. Aggályai vannak mindkét folyamnak esetleg két társulat által is leendő együttes használata ellen, bár a régibb részvényesek érdekében inkább az utóbbi vállalatnak teljes átengedést javasolná; de főleg kizártnak tartja, ennek netalán minden előleges bejelentés, kormányi engedély és felügyelet nélkül szabadra bocsátását. Neki mint ország főnökének (Landes-Chef) sok mindenre kell gondolni, mi másokat nem aggaszt. Káros visszahatástól is tart a most megindított (tiszaszabályozási) nagyszerű vállalatra. Megfontolást kíván tehát a különben erősen conservatív gróf Károlyi Lajosnak, ki ez ügy élére állott, adandó válasz, melyet annak idején vele is (Széchenyivel) közölni fog stb.

Csak négy nap múlva (augusztus 18-dikán ismét Alesúth-ról), már arról értesíti, hogy az ügyiratok megtekintéséből teljesen meggyőződött a Dunagőzhajózási társaság engedélyének, a szerződés újabb tíz évre (1854-ig) történt meghosszabbításakor világosan megemlített Tisza, Dráva és Száva folyókra is kiterjedéséről. Azután bele bocsátkozik a Beszedes és Paleocapa vízi mérnökök közti véleménykülönbség latolgatásába, esetleg egy harmadik tekintély meghívását helyezve kilátásba. Végre nagy elismeréssel nyilatkozik Bretzenheim herczeg hazafias magaviseletéről stb.

Mind e levelek, melyeknek száma hihetőleg még jókora adalékkal fog szaporodni, azért is különösen érdekesekek, mert nyilván első és eredeti fogalmazványok, s megannyi bizonyítékul szolgálnak arra, hogy nem voltak hízalgök azok, a kik József nádorunk teljes készütsége s ritka szakavatottsága mellett tanúskodtak.

* * *

A nádornénak francia nyelven mindig sebtiben könnyű kézzel odavetett sorai ugyanazt a bizalmat, nagyra becsülést, s

együttal finom tapintatát, jó szívét s vallásos érzületét tükrözik vissza. Alcsúthról, július 31-dikén 1844-ben vasúti alkalmazást kereső két «jó keresztyént», Lederer Gideon és Beer Pál (à l'hongroise) nevűt, ajánl pártfogásába. Saját füleimmel hallottam, így írja, hogy az én jó Széchenyim szereti a becsületes embereket, nem tagadhattam tehát meg magamtól azt az örömet, hogy egyszerre kettőt is ne nevezek neki. (Széchenyi válasza megvan Majláthnál III. 307.) Budán, június 17-dikén 1845-ben főnséges férje megbízásából értesíti Széchenyit közlő kineveztetéséről, (tudniillik a közlekedési osztály vezetésére, mely fönt és lent annyi fejtörésbe került). Mende-mondák jártak. A félhivatalosnak tekinthető *Budapesti Híradó* június első számában, alkalmasint Dessewffy sugalmazásából egy erre vonatkozó közlés jelent meg. Széchenyi unta már a huzást-halasztást s látogatást tett a főnséges asszonynál, ki mindenkor szívesen látta. A dolog hihetőleg szóba jött, s még az nap megkapta a választ. Egy másik, Buda-Alcsúthon június 29-dikén 1845-ben kelt, levélke a nádorhoz, mint a városszépítő bizottság elnökéhez intézett kérelemre szolgál válaszul. Az újpületei sétatérre kért Széchenyi néhány platánt a Városligetből. Ezt a fát nem tartja épen a főherczeg a talajhoz nagyon alkalmasnak, de szíves készséggel megajánl minden fát vagy cserjét, csak mondja meg, mennyit kíván. A maga részéről azonban hozzá teszi a herczegasszony azon reményének kifejezést, hogy az új sétatéren nem lesznek holmi korezmák, kávéházak, casinók, színház vagy tánczterem, mert az esetben soha sem fogná oda betenni a lábát! Ezt: «pour l'acquit de ma conscience». A főnséges férj halála (+ január 13-dikán 1847-ben) nem változtatta meg e barátságot. Az özvegy főherczegnő szeptember 14-dikén értesíti megérkezéséről, s ha látni akarja, ebédre hívja meg, egykori kedvenczétől (votre petite favorite), Mária Henriettától, frissen küldött pisztrángokkal fogván kedveskedni neki. Az utóbbi belga királyné ekkor tizenegy éves volt. Széchenyi gyakran vitt neki apró ajándékokat, s áldott állapotban levő nejét, Crescence-ot, babonás czélzatossággal vezetgette hozzá, hogy nézésével eltelve, születendő magzata reá üthessen. A kis főherczegnő, mikor némely uraknak címekkel és rendjelekkel való kitüntetéseiéről hallott, kérdőre szokta vonni a papáját, miért nem kap ilyfélet Széchenyi; egyszer pedig kedves naivságában arra a főnhangú gondolatra fakadt, hogy adják ötöt

nőül Széchenyi fiához, Bélához. Ő maga, úgy, mint fönséges anyja, mindvégig megtartották Magyarország iránti előszeretetőket. Egészen magyar vagyok («toute hongroise») írja a fentebbi levélkében is.

Ugyanazon év december 4-dikén egy Erbe nevű württembergi földijét ajánlja Széchenyinek, mint akkor az alsóház vagyis követi tábla tagjának (leur plus aimable député), hogy előmozdítsa vállalatát, biographikus domború mappák egybe állítását, mely őt különösen azért érdekelte, mert Magyarországra (ma bien aimée Hongrie) vonatkozott.

István főherzegtől, utolsó nádorunktól, gyönyörű kézírással németül, de hazafias érzéssel írt három érdekes levél fekszik előttünk. Az első, kelt Budán október 30-dikán 1846-ban. Súlyosan betegeskedő atyja, József nádor, megbízásából s ennek nézeteit tolmácsolva, igen behatóan s alaposan tárgyalja úgy a budai tunnel, mint a szerviták telkére szánt «Iparműtanoda» terveit és rajzait. Az előbbinél kétségbevonja az alagút öbléből a budai várba nyitandó följárás lehetőségét, az utóbbinál azon óhajnak ad kifejezést, hogy a helyiségek ne csak az első pillanat szükségeinek, hanem több következő évtizedeknek is megfeleljenek. Aláírva: Mit der Versicherung meiner herzlichen Zuneigung und Hochachtung, Euer Exzellenz dankbarer bereitwilliger, Eh. Stephan. (Ismeretes czifra manupropriája.) A másik, kelt Pozsonyban, december 27-dikén, 1847-ben, már politikával foglalkozik. Az ifjú nádor köszönettel visszaküldi neki, Apponyi grófnak írt levelét, melyet «szórul-szóra» olyanak mond, a minő kell! s törülni valót nem, csak aláhúzni valót találna benne. En dernière analyse, úgymond, még lehet boldogulni olyan országban, hol szükség esetében olyan jó barátok segítségére számíthat az ember (Helfer in der Noth), minő a gróf is. Gott erhalte Ihnen mein lieber Graf Széchenyi, Ihre courage, Ihren guten Humor, und mir Ihre Hilfe. Befejezés előtt nem feledkezik meg a gróf tisztelt nejéről és gyermekeiről, s aláírja így: glauben Sie mich stets Ihren Ihnen wahrhaft zugethanen Eh. Stephan. m. p.

Hogy minő volt Széchenyinek az a jó humora, arról egy pillantással Naplóiba meggyőződhetünk.

Augusztus 9-dikén István főherceg egy arczképét nézve: Szája körül egy beteges vonás — föltünő! Ez vagy eltemet minket, vagy mi temetjük el . . .

Szeptember 23-dikán. Rútul kopik agyagrészem, és azzal lelkem is.

November 3-dikán. — Ha Cr. nem volna, semmi se tartana vissza a pisztolytól.

— Meg kell bolondúlnom.

November 9-dikén. Nem sokára végem lesz. Ez jó, más-kép túlélnem magamat.

Deczember 6-dikán. Ne menjek föl Budapest valamelyik legmagasb hegyére, hogy ott löjjem magam agyon? Egész éjjel az az eszme kísértett.

Deczember 25-dikén. — Óriási léptekkel közeledem végem felé . . . stb. stb.

Deczember 27-dikén. István főherczegnél. Sovány, halavány, szürke. Olyan benyomást tesz, mint valamely állam-fogoly. — S ez Magyarország bálványa!?

De hagyjuk ezt.

Közvetlen a forradalom előestéjén, február 6-dikán 1848-ban, értesíti Széchenyit, hogy a híd lánczait és vas alkatrészeit, a behozatali vám biztosítása mellett, a budai harminczad-hivatalnál immár fölszabadította. Úgy hiszi, hogy ez óhajtását teljesítve, sikerült egy célát előmozdítania, mely «közös hazánknak bizonyára javára fog válni».

Ki hitte volna, minő emlékek fognak nem sokára e vaszállítmányhoz hozzá forradni! Ez volt az a láncz, mely fölhúzásakor véletlen lezuhant s Széchenyit csolnakostúl a vízbe borította. Ez a láncz tartotta, mint első átszállót, az év utolsó napjaiban, a móri csata után Perczel seregének bús maradványait. Ez a láncz volt az, melyet Budavár ostromakor Hentzi, az 1849. év tavaszán, légbe akart röpíteni.

A mi Zsedényi leveleit különösen érdekessé teszi, az épen titokzatosságuk. Voltaképen már nem volna szabad létezniök; mert majd mindegyikén rajta van a mentő záradék: Olvasás után azonnal meg kell semmisíteni.

Széchenyinek buzgóbb tisztelője alig volt. Minden legkisebb mozzanatról értesíti, titok pecsétje alatt, s egyúttal minden követ megmozdít, hogy befolyását, melytől egyedül vár a hazára üdvöt, döntő körökben növelje, biztosítsa. Kivülről csakis Metternichet és Kolowratot, különben tényleg a monarchia kormányzóit, tartja igazi államférfiaknak; Apponyitól már csak Széchenyi közreműködésével vár jó és biztos ered-

ményeket. Kübeck és a többiek még sejtelemmel sem bírnak magyar dolgokról s magyar fölfogásról. Ezeket ellensúlyozni, esetleg kijátszani, legforróbb vágyai közé tartozik, melyek csak Széchenyi kormányba lépése által valósíthatók.

Kétséget nem szenved, hogy e levelek nagyobb része, s talán a legérdekesebb, hiányzik, s hogy ha a nagy hézagok, például az 1845 júniustól 1847 júniusig tartó szinte két évi időköz, be volnának tölthetők, az így kiegészített gyűjtemény a forradalom előtti napok majdnem teljes és fölötte tanulságos történelmét foglalná magában. Azonban így is bepillantást enged a titkos műhelybe, az udvari kancellária s az államtanács üléstermébe, láttatja velünk az ott uralkodó eszméket, irányzatokat, a sorsunkat intéző, hogy ne mondjam, kockára vető államférfiak érzületét, egyéni gyöngeségeiket, egymás közti versenyéseiket.

1845 február 17-dikén Prónay Alberttel küld egy meghitt levelet, melyet nem merne a postára bízni, mert, mint írja, «közös fáradozásaink érdekében» senkinek sem szabad róla tudomással bírni. A kancellár igen feszes viszonyban áll Apponyival, de végre is mindig az történik, a mit ez akar, a ki viszont M. föltétlen bizalmát bírja s azt magának, áldozatok árán is, biztosítani igyekszik. Pazziazzi a tollvivőjök; s az ő (a levélíró) tanácsát, ülés előtt vagy után szokták meghallgatni. Apponyinak nagy szorgalma mellett dícséri talentumát, tapintatát, s hazafiságát, de az államtanács tagjai nem támogatják, mert, kivált a magyarok, irigykednek reá, noha még be sem látják, mily nagy a befolyása; a mit különben szerencsének tart, mert csak így lehet őket ellensúlyozni. Bízik a nagy befolyásban, melyet Széchenyi e körben előbb-utóbb még a nádor ellenére is, nyerni fog, kinek Lajos főherczeggel egyesülve még igen nagy a hatalma, s azért óhajtandó, hogy Apponyi részére megnyerjék. Főlemlíti aztán az izgalmat, melyet Bécsben a Védegyelet keltett, de a mely az első benyomás után csillapúlni látszik, azon reményben, hogy Kossuth annak igazgatásától csakugyan visszavonúl. Majdnem teljes névjegyzékét közli vele a kinevezendő új főispánoknak, vagy főispáni helytartóknak s a napi eseményekre vonatkozó sok más érdekes adatokkal tölti be levelét, melyre ismételve kéri, hogy ne postán feleljen.

Hasonló, csakhogy már biztosabb hangulatban van írva

az 1845 június 21-dikén kelt levél. Ekkor Széchenyinek oly soká halogatott kineveztetése a magyar közlekedési ügy élére, már közzé volt téve; de nem elég határozottan körülírt hatáskörrel. Kübeck úgy értelmezte, hogy csak consultativ szerepe lesz, s alázatos javaslatait mindenkor felsőbb jóváhagyás alá kell terjesztenie. Apponyi ellenben, egészen Széchenyi szellemében, valóságos hatósággá, mely nem csak javasolgat és tervezget, hanem önállóan intézkedik is, modern nyelven szólva: miniszteriummá, de melynek nevét is rettegték, alakította azt. Nagy örömmel tudósítja Széchenyit erről Zsedényi, s értésére adja, hogy a fiumeiek, kik Bécsben jártak, hozzá utasítottak. Egyúttal tudatja, hogy a vukovár-fiumei vasutat Bécsben elvben nem ellenzik; hogy az osztrák és morva iparosokat a Védegyelet iránt megkérdezték, s azok semmi nyugtalanságra okot nem látnak, sőt a biztosnak hitt kudarcból még hasznot is remélnék, stb.

Széchenyi ez időtáiban hosszú cikksorozatot írt a *Szentgróti levél elemzése* címén, mely odafönn nagyon tetszett, különösen az ötödik.

Nagy hézagot kell átugornunk, hogy az utolsó pozsonyi országgyűlés előtt, 1847 június 18-dikán egy gőzhajó fődélzetén találkozunk ismét vele. Azóta József nádor meghalt, s fia István fog intézkedni. Ettől bizton várja Zsedényi, hogy a megkezdett rendezést, magyar és alkotmányos irányban fogja folytatni és befejezni. Föl fogja Széchenyit oldozni a magyar királyi helytartó-tanács gyámsága alól is; neki fogja alárendelni a városi szépítő bizottságot (július 8.), melynek egykor még tagjává sem bírt lenni, s majd végezni fog Kübeck miniszterrel is, ki most már részére vonván Metternichet, a kilátásba helyezett egy milliót (mily rengeteg összeg, a mi Barossunk mai, alig ötvenegy milliójához mérve!) meg akarja tagadni, (július 11.), nem találván reá, az akkor már nevetségessé vált közös vesszőparipán, a só fölemelt árán kívül, más fődözetet. István főherczeg iránt Zsedényi annyira lelkesül, hogy öt szellemre s erélyre nézve József császárhoz hasonlítja; de Apponyi is egész szívvel lélekkel mellette van: tehát csak türelem! Ez áldozattal tartozunk a hazának!

A következő levelek már az országgyűlés dolgaival foglalkoznak. Marienbadból augusztus 2-dikán 1847-ben, azt írja, hogy a királyi előterjesztések (propositiók), melyek szerkesz-

tése ő reá van bízva, elég jók lesznek ugyan, de ha legjobbak lennének, sem használnak annyit, mint Széchenyi támogatása. «Már a nem lehet rossz kormány, mely alatt Széchenyi István hivatalt visel», mondják a «táblabírák». E táblabírák egyike, Deák Ferencz tudjuk, azon aggályának adott kifejezést, hogy Széchenyi meg fogja ugyan csinálni a többséget a kormánynak, de nem fogja megakadályozhatni, hogy ez azt rosszra ne fordítsa. Egyébiránt Olaszországban akkor már csetepaték voltak, a mi csapataink és a garda civica közt. Metternich nagy események előre vetett árnyékát ismerte föl bennök.

Széchenyi nem késett jó tanácsaival, melyeket Bécsben köszönettel fogadtak ugyan, mind a mellett Zsedényi nagyon szükségesnek véli (Bécs, augusztus 31.) feljövetelét, hogy a királyi propositiókat véglegesen megállapítsák, nehogy ez a munka is azok kezébe kerüljön, a kik Gallicziában és Olaszországban mindent elrontottak, stb.

Azalatt megnyílt az országgyűlés, melynek kezdetén Széchenyi, mint Mosonvármegye, Kossuth, mint Pestvármegye követei álltak egymással szemben, Somssich közvetítni próbált. Zsedényinek, daczára a fölvetett Részek kérdésének, erős bizalma volt, hogy Széchenyinek sikerülni fog a mérsékelt ellenzék és a szabadelvűbb conservatívek soraiból egy döntő középpártot hozni össze, minőnek megalkotására, mint tudjuk, Széchenyi Deákot untalan sarkalगतá. Egyébiránt az élmezési, városi, az ősiségi kérdésen kívül legfőlebb még az Országos pénzárt hiszi kivihetőnek, de évenkénti országgyűlés, meg általános közös teherviselés nélkül (január 21-dikén 1848-ban). Mindehhez, úgymond, idő kell és nagy béketűrés. Különben a magyar ügyek akkor odafönt csakis a magyaroknak adtak dolgot; a többiek figyelmét az olaszországi események vonták el. A következő (január 31-dikén) levél majdnem egészen az akkor oly nagy port verő administratori kérdésnek van szentelve, melyet az ellenzék Apponyi megbuktatására vélt, jó sikerrel fölhasználhatónak. E levelekkel csak idáig vagyunk. Más események, más tényezők adtak azon nevezetes, utolsó rendi országgyűlésnek váratlan fordulatot!

Apponyi leveleit forgatva — mindössze csak hat darab áll rendelkezésünkre — lehetetlen föl nem ismernünk ez államférfiú tiszta szándékát, hazafias érületét s nemes jellemét. *)

*) V. ö. *Gróf Széchenyi István naplói* 468. stb.

Tudja jól, hogy Széchenyi belépése a közös bárkába, ennek súlypontját megváltoztatja; ő kész magát alárendelni, sőt helyét is átengedi, kezébe adja, mikor kell, a kormányrudat. Sebtyiben ülés alatt vagy ülés után odavetett, kellemes kézírásban, barátjának, pártfogójának (Verehrter Freund und Gönner) címezi, s egy alkalmat sem mulaszt el, hogy ügyét előbbre ne mozdítsa; csakis Széchenyi ingadozása, bizalmatlansága, a Trimmerek közös sorsa, vette ki olykor sodrából. Aláírva: du fond de mon ame et de mon cœur à vous (május 15.) Tout à vous (16.), Dein Dich herzlich verehrender Freund (július 14.), Dein treuester Verehrer (15.) stb. Lobogó örömmel értesíti, hogy a legfelsőbb kézirat, tudniillik kineveztetése, már alá van írva, s csekélynek érzi magát, hogy ezek háláját tolmácsolhassa neki elhatározásáért; nagy eseménynek mondja azt, s nem neki, hanem az országnak, barátjainak s önönmagának gratulál. (Am 28-ten um 2 Uhr.) A kívánt egy millió meglesz; állását köti hozzá, stb.

Mind e szép remények füstbe menését jelzi, bár még nem egészen elejtését, a párisi forradalom hírére, márczius 1-jén 1848-ban kelt bizalmas és utolsó levele. A nagy és igazán rémületes események, úgymond, mindent háttérbe szorítanak. Wirkner részletes híreket visz a történekről. Mély hallgatást ajánl, s az eseményeknek a bel- és külföldi közvéleményre befolyást gyakorolható nyilvános megbeszélésétől, esetleg demonstrációktól való tartózkodást, netaláni útczai mozgalmak ereyles elnyomását. Az országgyűlésnek szükségessé válható elosztatását azon föltételhez köti, hogy lehető gyorsan ismét egybehívassék, s két irányban fejezi ki, egyaránt csalódásba ment óhajtását. Egyik, hogy fönt ne orosz segélyre, hanem saját népeik hűségére támaszkodjanak; másik, hogy lent, a helyzetet engedmenyek kiprélésére használni fol, «politikai bűnnek» tartassék. Tudjuk, hogy ez volt Széchenyinek is nézete; de hogy őt magát, Apponyival és Metternichhel együtt, elsodorta az ár. A hatalom Kossuth és Batthyány kezébe esett, kiknek «üdvtelen politikáját» (unselige Politik) hasztalan átkozza a bukott kancellár.

De hallgassuk meg azt is, a ki, ha annyira lett volna a tettek, mint volt az eszmék embere, hazánk és monarchiánk békés átalakulását eszközölhette volna.

Báró Eötvös Józseftől csinos kis csomó fekszik előttünk.

Széchenyihez intézett terjedelmes leveleiből — olykor egész értekezések — világosan kitűnik, hogy rég kiábrándult az ő Kossuth-cultusából, Széchenyitől többet várt, s nem az utolsó csatlakozó lett volna, ha ennek sikerül mind a két fél legjobbjaiból az annyira hiányzó középpártot megalakítania. «Minden lehető emberek között» — ez zárszava január 2-dikán 1848-ban kelt levelének — «nem látnám egynek kezében sem szívesebben a hatalmat, mint a tiédben; adja az ég, hogy e kívánat mentül előbb teljesüljön.» Ezt megelőzőleg (Pest december 4-dikén, 1847-ben) dícséri Széchenyi tapintatát s azon sokaktól föl sem fogott jelentőségű elhatározását, mely szerint magát követnek választatta meg. Biztosítékot lát ebben, hogy a kormány — bármily gyűlölt legyen is különben — alkotmányellenes úton haladni nem fog. Fejtegeti a városi kérdés fontosságát, nagy súlyt fektetve arra, hogy közjogi része a közigazgatásitól külön választassék. Elégtétellel tekint vissza saját múltjára, s némi reménnyel néz a jövőbe, mert még három év előtt, mikor politikánknak más irányt akart adni, félig bolondnak, félig árulónak tartották. A városi kérdésben egy petitiót indítványoz, melyre kikéri Széchenyi véleményét. (Ez mellékelve is van.)

Január 16-dikán. Kovács által küldi észrevételeit az ösisi törvényjavaslatra, melyről Gosztonyival is sokat tanakodott. Földhitel-intézet nélkül ily gyökeres újítástól nagy veszélyt lát nemzetiségünkre nézve. Az országgyűlés fő föladatát — bizonynyal Széchenyivel teljesen egyetértve, a közlekedési ügy rendezésében látja. E téren biztosítja maga és barátai lelkes támogatásáról. Csak nyújtsa be mielőbb tervét. «Te vagy — így végzi — kormányunk első felelős tisztviselője, a példa meg fogja mutatni teoriám helyességét, a hatalmat, melylyel hazánkban a kormány bírhat, ha az alkotmányosság elveit elfogadva, e nemzetet ön javára akarja vezetni.» — Február 2-dikán. Szalay közreműködését ajánlja neki. Fejtegeti azután eddigi journalistai működésének nem csekély eredményeit, s azon óhajtnak ad nyomós kifejezést, hogy Kossuthnak is, már mint ellenfelének, adjanak lapot, másképp úgy látszik, mintha fegyvertelennel vívnának. A *Pesti Hirlap*ot azonban át- vagy visszaadva Kossuthnak, neki s elvbarátainak, úgy-mint Szalay, Csengery, Kemény, egy új közegre lenne szükségök. Kéri Széchenyi jó tanácsát, esetleg közbenjárását. Február 9-dikén köszöni a megküldött tervet, (Széchenyi közlekedésügyi

javaslatát), s közli vele a *Pesti Hírlap*nak e kérdésben követendő eljárását. Ne legyen úgy állítva különösen a vukovár-fiumei vasút, mint egy Széchenyi és Kossuth közötti személyes kérdés; hanem elfogulatlanul, objective tárgyalassék. Ha csak mamelukokra volna szükség, úgymond, akkor Kossuth imperatorságra számolhatna; de meglátod, nem fogunk henyélni, stb. Február 19-dikén folytatólagos nagy tevékenységéről tudósítja, a capacitálás teren. Kossuth már elég nagy piedestált csinált magának, nem szükség, hogy ahhoz mi is köveket hordjunk. Tréfort cikkeit megküldötték az *Allgemeinénak*. Nincs kétsége a Széchenyi tervének elfogadtatása iránt, de szükséges, hogy az oppositio is mellette nyilatkozzék, minek nálunk bizonyos morális hatása van. Február 20-dikán, egy Tasner által vett levélre még bővebben fejt ki nézeteit, mellesleg megjegyvezvén, hogy Kossuthnál fölületesebb pártvezér Európa szerte nem létezik. De nem kell őt állása gyöngeségére figyelmeztetni, hadd süljön föl vele, mit nagy elhittsége megérdemel. Ajánlja újra a városi kérdést, s ebben a census eszméjét, mert csak ez által hozhatunk be rendet alkotmányos életünkbe. E levélnek aztán még sűrűn beírt öt oldalon folytatása van, február 20-dikán. Ez érdekes világot vet akkori sajtóviszonyainkra, s egyuttal Eötvös loyális, mondjuk tisztességes érzületére, ki nem akar helyzetével Kossuth ellenében visszaélni, s egyedárúságával az ellenzéknek mintegy császári királyi szabadalmazott képviselőjévé tétetni. Minden helyzet föntartható, csak a nevetséges nem, stb. Ne feledjük megjegyezni, hogy Kossuthnak, miután Landererrel szakított, megvolt az ő *Hetilapja*, s így a tollharcz mérsékelt ellenzék és szélső bal, illetőleg centralisták és municipalisták közt, elég szabadon folyhatott; csakhogy megis nem egyenlő fegyverekkel. A kormányhoz egyébiránt Eötvös egy batkával sem érez több sympathiát, mint Kossuthhoz és tanaihoz, vagy helyesebben mondva phrasisaihoz: egyik neki az ejszaki, másik a déli pólus. Szentkirályinak sem adhat igazat, midőn ez Kossuthtal összeveszett, Lónyayt is sajnálja, hogy magának ártott a nélkül, hogy az ügynek használhatott volna. Mind-ebből nehéz belátni, bár a harmincznégy éves ifjú mágnás, kinek a főrendi táblánál már fényes szónoki sikerei voltak, könnyen beláthatóknak tartja okait, hogy miért nem kívánt a törvényhozás munkálataiban részt venni; kezdetben készült reá, de Békésben megbukott, hol szintén az alsóházhoz akarta

magát megválasztatni, s így egyelőre csak «messziről» nézte az eseményeket, melyek aztán, ki hitte volna, úgyszólván egy éjjel át az ő eszméit segítették diadalra, s őt magát, mint az első magyar miniszterium tagját, adták vissza az örömtias közönségnek! E váratlan diadalnak legkisebb előérzete nélkül írta meg, február 18-dikán, utolsó epistoláját huszonnégy oldalra, mely egy emlékiratnak is, minőknek akkor divatja volt, beillenék, s mégis sokat hagy átadójának, Kovács Lajosnak, élőlészóval még bővebben elmondandót. E látszólagos szóbősége mellett is, hozzávéve még egyidőben a *Pesti Hírlap*ba írt cikkeket is, azon, hogy tárgyát ki nem merítette, legkevésbé sem esodálkozhatunk; mihelyt tekintetbe vesszük, mily sok oldalról, mily behatóan és mily magas szempontokból fogta föl s fejtegette azt, s mennyire ügyelt mindig, e tekintetben Széchenyi hű tanítványaként, még a taktikára is. Elmékedései legnagyobb részét a Széchenyi közlekedésügyi javaslatának szenteli, s annak a Kossuth vukovári vasútja fölötti elsőbbségét abban a biztos reményben emeli ki, hogy Pestmegye, eddigi utasítását meg fogja változtatni. Nem egy vagy más vonal, hanem a fővárosban összpontosított összes hálózat fölött kell határozni, s nem magán társulatok által, hanem az ország költségén s országos felügyelet alatt azt hozni létre. Kiterjeszkedik a nagyszerű vállalat pénzügyi oldalára is, s teljesen igazoltnak látja nem a folyó jövedelmeknek, hanem egy nagyobb — száz milliós — államkölcsönnek e célra fordítását. Ezt, elvben legalább, kivihetőnek tartja Kossuthék két súlyos ellenvetése ellenére is. Egyik, hogy az ország előre lekötne magát, s hosszú időre lemondana hitelmegszavazási alkotmányos jogáról; másik, még csodálatosabb, hogy a kormány bezsebelve a pénzt, majd egészen más, saját céljaira fogná azt fordítani. Ily föltevésnek ugyan maga helyt nem ad, de mégis czélszerűbbnek tartja, a kölcsönnek, miután a terv nagyban és egészben elfogadtatott, a szükséghez képest részletekben s időnként leendő folyóvá tételét, stb. A taktikára nézve Széchenyivel egyetért, hogy Kossuthot (most) megtámadni vagy elkeresíteni nem kell, annyival inkább, mert — így írja — «kormányunk nyomorúlt magaviseletét tekintve, épen nem érzem az iránt biztosnak magamat, nem leszek-e kénytelen ez emberrel együtt járni.» — — «Elveimmel föl nem hagyok soha, de még kérdés, nem találhatok-e azoknak keresztülviteléhez jobb

eszközt Kossuthban, mint másokban, s én az esetben örömmel el fogom fogadni segédkezét», stb. Még sokkal érdekesebb és jellemzőbb mindaz, a mit az általános politikáról mond. «Ha a monarchia szétbomlik is, Magyarország szétदारabolását a többi hatalmasságok engedni soha nem fogják» — «s épen e meggyőződés az ok, melyért sokan e hazában a birodalom fennállását reánk nézve indifferens kérdésnek tekintik. Én részemről más véleményben vagyok. Oroszországnak szomszedsága egy részről, a másiktól a szétfoszlási hajlam, mely külön nemzetiségeinkben rejlik, engem meggyőztek, hogy a monarchiánk fönnállása nem létünk föltétele ugyan, de oly valami, mit nyugodt kifejlődésünk érdeke igényel, hogy tehát minden magyarnak kötelessége elkövetni mindent, hogy az egész, melynek egy részét teszszük, épségben tartassék», stb. Fejtegeti azután az okokat, miért nem osztozik az ország nagyobb része e fölfogásban. Mert a kormány nem nemzeti és nem alkotmányos. «Ha az uralkodóház Magyarország alkotmányos királyságával megeleégszik, semmi sem könnyebb, mint hogy ez országban állását oly szilárddá es hatalmassá tegyük, mint más alkotmányos királyé (soha) nem volt.» Föltéve, úgymond, hogy alkotmányunk is európai szellemben módosíttatik, «ám csapják le fejemet, ha egy esztendő alatt rendbe nem hozom a dolgokat». Jellemző, hogy a szabad vitatkozás embere, ki e téren saját egyéni súlyára is ad valamit, a mondva csinált «közvélemény» iránt bizonyos megvetést tanúsít. «A közvélemény, úgymond, semmi más, mint véleménye néhányaknak, melynek félénkségből senki ellent mondani nem mer.» — — Megtudjuk végre, hogy Eötvös már 1843-ban egy emlékiratot (Mémoire) adott be Metternichnek, melyben mind e nézetei ki vannak fejtve, s melynek, úgy hiszi, hogy Széchenyi Bécsben hasznát fogja vehetni. Nem sejtve az oly hirtelen bekövetkezendő fordulatot, e bús megjegyzéssel végzi sorait: «Ha nem segíthet az ember, legalább panaszkodik, s távol a törvényhozástól ily helyzetbe jutottam».

A még hátralevőket, melyek közt számos vonatkozással a már előadottakra és még vagy ötven többé-kevésbé ismert névvel találkozunk, talán legczélszerűbb lesz időrend szerint sorolnunk be ismertetésünk keretébe. Szándékosan feledjük ki a csekélyebb jelentőségűeket. Mérges pasquilláns is találkozik közte.

Megnyitja a sort báró Wesselényi Miklós, Széchenyinek legrégebb, legmeghittebb barátja, Károlyi (György?) által küldi N.-Károlyban november 16-dikán 1831-ben kelt sorait, mintegy végrendeletét azon esetre, ha őt, miként több jelekből gyanítá, elteszik láb alól. Börtön vagy mérég rémeivel gyötörte magát; névtelen levelekkel üldözték. Könnyű hitre találtak az effélék úgy egyeseknél, mint a nagy közönségnél oly időben, mikor a lengyel mozgalmak következtében, az ország kémeikkel volt elárasztva. Utolsó hagyományomat, így ír, lelkedre szívedre kötöm, majd azon nagy bíró előtt számot kérek, mennyire feleltél meg bizodalmanak — — szeplőtelen tartsd meg jó híremet, nevemet! . . .

Széchenyi, a maga köreiben nyert értesülések után, nem vette olyan tragice a dolgot. Naplójában ezt az angol megjegyzést olvassuk: He has thrown out himself for very little. (Csekélység hozta ki sodrából.) Válasza Pest december 5-dikén 1831-ben megvan Majláthnál I.

Nem sokára (1832. januárban) Wesselényi maga fölérkezett Pestre s itt, úgy látszik, meggyőződött azon szent «hagyománynak», egy netaláni elfogatása után az összes megyékhez intézendő, nagyon erélyes és nagy ékesszólással írott fölterjesztésnek, ezúttal legalább fölösleges voltáról. (Kelt 'Sibón november 12-dikén, 1831-ben. Olvasásra méltó.)

Különben üres papirszeletnek nem nézhetjük Széchenyi szétszórt töredék jegyzetei közt az ily sorokat: Die Hunde die bellen, die beiszen nicht. — Kein Land, wo so wenig Materie einer Verschwörung, wie in Ungarn. — M. weil er, trotz seiner Spione nichts erfubr was in Ruszland geschieht, glaubt dass alles in Hungarn in Flammen ist. (An Dalai Lama.)

Nagy hézag van következő levelünkig, mely 1836 december 11-dikén kelt Bécsben, s Metternich aláírását viseli. Leperdült azóta az 1832/6-diki, valamint az erdélyi országgyűlés is, és nagy hullámokat vertek a Pálffy kancellárságát örökre megbélyegző politikai perek, Wesselényi, Kossuth, Lovassyék ellen.

Metternich szárazon s hivatalos stilben Széchenyinek, mint dunaszabályozási királyi biztosnak válaszképen november 26-diki levelére tudtára adatja, hogy Bécsben saját elnöklése alatt a dunai hajózás érdekében egy központi bizottság (Central-Commission) alakult, melyhez, úgy a múlta, mint a

jövőre vonatkozó minden jelentések, tervek, javaslatok, még pedig nem, mint eddig szóbeleik, hanem írásba foglalva, a rendes hivatalos úton, fölterjesztendők lesznek. E fontos ügy mai állásához képest, azt mondhatnók, megtette magát delegátió-nak, a Dunát közös ügynek, egyelőre még csak birodalmi, de nem egyúttal európai értelemben, mely utóbbit érvényre emelni majdnem félszázad múlva, elvben gróf Andrássy Gyulának, mint közös külügyminiszterünknek, a végrehajtás terén pedig Széchenyi nem méltatlan utódának, Baross miniszterünknek, volt föntartva. Az a rendes hivatalos út pedig, melyre Metternich súlyt fektetett, a magyar királyi helytartó-tanács, a nádor, a magyar királyi kamara, a bécsi udvari kamara s ennek elnöke Kübeck, végre Metternich s maga ő felsége, valóban útvesztőnek is beillett, s csakis egy Széchenyi lelkesedése és József nádor jó akarata kelle hozzá, mely el ne csüggedjen s ne fáradjon.

Ismét egy nagy hézag, melyet az országos gazdasági egyesületnek, gr. Szapári József aláírásával 1842 február 3-dikán, egy (bizonyynyal első) állat-tárlat érdekében közrebocsátott körlevele és 1842 november 14-dikén, az angol Andrewsnek a duna gőzhajózást illető terjedelmes levele, alig pótolhatnak ki.

Következik Gervay három levele. Az első július 24-dikén 1843-ban, Széchenyinek egy igen nevezetes emlékiratára (Mémoire, Pozsony július 17-dikén) 1843-ban, vonatkozik, mely szintén megvan irataink közt. Átadta annak, a kinek voltaképp szólt, Metternichnek, maga részéről szerényen tartózkodván annak bár minő irányban való bírálgatásától. Széchenyi ez okiratban egy az ország független és tekintélyes elemeiből alkotandó középpárról elmélkedik s annak bizonyos föltételek mellett összehozására körülbelől hajlandónak mutatkozik. Nemely részleteit akár Eötvös írhatta volna. Másik levelében, november 2-dikán, 1843-ban, egyszerűen értesíti, hogy báró Kübeck szívesen látja, ha el akar hozzá fáradni. Úgyanezt január 5-dikén 1844-ben, Metternich. Ez utóbbival január 8-dikán volt találkozása, s hagyta őt vagy három óra hosszáig beszélni; de végezni semmit sem végeztek. Később, márczius 17-dikén és 20-dikán ismét volt hosszabb s behatóbb beszélgetések. Metternich egy nagyobb kölcsön vagy a birtokos osztály megadóztatása eszméjét örömet megragadta volna, de az országos ellenőrzés vagy kormány-felelősség eszméjével

sehogy sem akart megbarátkozni. Széchenyi tehát gyöngé támaszt kapott az oldalról.

Deák Ferencztől, Kehidán, márczius 4-dikén 1844-ben kapott egy szép és terjedelmes levelet. Addig is, míg valahol személyesen találkozhatnának (a mi nem sokára Ikerváron, Batthyánynál megtörtént), csak fölületesen érinti az akkor főnforgó nagy kérdéseket. Széchenyi kölcsöntervét helyesli, s a nélkül és a nemesek szűz vállainak állandó megadóztatása nélkül előmenetelünket lehetők sem tartja; de igen sok megfontolni valót lát. «Vajha, úgymond, azon tárgyakban, melyeket anyagiaknak szeretünk nevezni, de melyek szellemileg is oly nagy hatással lennének nemzetünk erkölcsi kifejlődésére, szintén kedvező sikert nyerhetnénk! Én optimista nem vagyok, de néha még is kecsegtet azon remény: hogy talán még ez országgyűlésen az első kezdet meg lesz téve.» E remény, mint tudjuk, nem teljesült.

Ugyan Deáknak egy korábbi, febr. 14. 1842. kelt levele annyiban érdekes, hogy új oldalról, mint nemzetgazdasági politikust (Sopron megyének kereskedelmi viszonyainkra, különösen a német vámegylethez való csatlakozásra vonatkozó indítványa alkalmából) ismerteti őt meg velünk. A táblabírák mindenhez értettek!

Ismét Wesselényire kerül a sor. Zsibón, május 28-dikán, 1844-ben. Széchenyi tervét, s Magyarország kiváltságos lakosaihoz intézett fölszólítását, ugyanazon örömmel és lelkesedéssel üdvözli, mint egykor *Hitelét* s *Világát*. Szívesen vállalkoznék napszámosi szerepre annak kivitelénél még akkor is, ha építésre érezne még magában hivatást és tehetséget. Szembaja miatt e levél idegen kézzel van írva, s csak nevét írta zilált betűkkel alája.

1844, november 4-dikén, Wirkner. Sinának egy a Czukorfinomítóba esedékes befizetésére vonatkozik.

Kossuthnál vagyunk. De ez nem nagyon épületes.

A Gyáralapító társaságnak február 2-dikán 1845-ben tartott alakuló gyűlésén úgy látszik egy kortesfogással, tudniillik csupa tíz forintos aláírókkal, Kossuthot és pártját leszavazták, mi őt arra indította, hogy az igazgató választmányból mindjárt másnap kilépjen. (Lemondó levelét Széchenyi közzétette a *Jelenkorban*.) Február 11-dikén pedig, még azon előzmények utóhatása alatt, védelmére kelt, még pedig a Ved-

egylet nevében is, a Széchenyi emberei által üldözöbe vett zürichi Gantz A. vasöntő iparosnak, ki az üzlet szolgálatában elvesztett fél szeme világa kárpótlásául a hajógyárnál valamely biztos állást követelt, s egyelőre Budán magának egy kis öntő műhelyt rendezett be. Alig hinnők, hogy ez volt a ma oly nagyban virágzó s világszerte ismert vasgyár alapítója. Széchenyi azonban, úgy látszik Fehr igazgatónak adott igazat s Kossuth fenyegető föllépése még daczosabbá tette. Lakonikus válasza megolvasható Majláth III. 344. l. Széchenyi a Végegylet igazgató választmányában akkor már az egykori francia comité du salut public egy újabb kiadását látta: állott elibe!

Gyűjteményünk e része még némi kiegészítésre szorúl.

1845 február 18-dikán. Dessewffy Emil, Apponyi megbízásából a Végegylet iránt intéz hozzá kérdést, s támogatandónak mondja Apponyit abban, hogy a pártmozgalmakban benn élő nem-hivatalbelieket is megkérdez.

1845 február 18-dikán. Majláth (a kancellár) dícséri a *Pisztoly idő előtti elsütése* című cikkét (*Jelenkor* 1845. 9. sz.) «Bár sok ily érdemes politikai hőssel dicsekedhetne veszélyhez siető szeretett hazám!»

1845 február 20-dikán, egy magát hazafinak aláíró tisztelője, az anyagi vállalatok sikeresb előmozdítására öt—tíz forintos részvényeket hoz javaslatba.

Jósikának, az erdélyi kancellárnak, másutt már ismer tetett kelet nélküli (szerdán esti nyolcz óraker írt) sorai az Apponyi hasonló tartalmú levélkéjének méltó kiegészítését képezik, s Széchenyinek a kormányba léptén érzett nagy örömet és hálaérzetét hazafias elragadtatással fejezik ki. (*V. ö. gr. Sz. I. naplói*, 470.)

1846 július 30-dikán. John Clark, Cobden egy ismerősét ajánlja.

1846 augusztus 6-dikán. George Rennie egy vasúti ügyekben jártas Dubois de Busecles urat ajánl.

Ismét Wesselényi! Zsibón, 1846 augusztus 13-dikán az egykori fellengős barátság sugárzik diktált soraiból. Honunk gazdagjai és nagyjai mindennapias sorából kiváló szép tüne menynek nevezi. «Nemes kebledhez szorítottad (tudniillik még ifjúkorukban) a tiszta és szilárd érzetek nyers fiát. Megértök egymást, rokonság fejlődött ki köztünk, mert egy vala az, mit imádtunk, mi után törekedtünk.» S így végig. Ez a levél úgy,

mint amaz előbbi, elég bizonyíték arra, hogy szíve rég meg- és visszatért amaz első baráthoz, kitől a *Kelet Képe* s az akadémiai beszéd után, Kossuth miatt elszakadt, s hogy nem kelle e fordulattal a bekövetkezett nagy catastrophát bevárnia. (Válasz Majláth III. 424.)

Gróf Szécsen egy Apponyi megbízásából, október 1-sején 1846-ban írt levele a Politechnicumra vonatkozik s annak a föltevésnek, hogy az esetleg a fundus studiorumból fogna épülhetni, megezáfolására van szánva.

1847 márczius 2-dikán. Wenckheim László, legújabban megjelent «remek munkája» alkalmából (a *Polit. programm*) csodálatának s maga és testvérei hű ragaszkodásának meleg szavakban ad kifejezést.

1847 július 1-sején. Debreczenből Szentiványi Vincze a Tiszaszabályozására vonatkozó kelletlen részletekről, hibákról, panaszokról «szokott» őszinteségével értesíti. Kovács Lajossal, úgy látszik, sehogy sincs megelégedve. S epen e vizsgálódás következtében, — 1847 július 16-dikán Dessewffy Emilnek kell közte és Apponyi, mint «két perfect gentleman» közt közvetítnie. Most még inkább, mint azelőtt, meg van győződve Apponyi becsületes szándékáról, tevékenységéről, s azon végtelen bonyodalmakról, melyekkel küzdenie kell. Nagy csapásnak nézné s néznek Bécsben is, ha Széchenyi most elszakadna tőle s a diéta küszöbén állásáról lemondana.

Míg közben 1847 július 11-dikén régi barátja Falkenhayn, egy a tiszavölgyi ártéren megveendő birtokra nézve kér jó tanácsot; ugyan a föntebbi vizályra vonatkozik a közvetítésre mindig kész Wirknernek, mindkettejük nagy tisztelőjének, —

1847 szeptember 26-dikán kelt levele is, ki saját lelki aggályaira csak abban keres vigasztalást, hogy Apponyi is írt már, s megígérte, hogy újra írni fog. Ugyanezt megerősíti

1847 szeptember 28-dikán Dessewffy is. Egyúttal figyelmezteti, hogy a megüresedett primási szék betöltésénél Lónovics püspök érdekében, ki amúgy is Széchenyinek legjobb barátai közé tartozott, velök egyetértve működjék, mert ha mást tesznek oda, baj lesz.

1847 október 18-dikán Oroszvárról, mostoha fia, az ellenzékhez szító gróf Zichy Alfréd, akkor Mosonmegye alispánja úgy értesíti az azon napon történt követválasztásról, hogy a főispán,

ki véletlenül épen testvérbátyja gróf Zichy Henrik volt, visszaélt hatalmával, hogy az nem is választás, hanem kinevezés volt s a választók három ötöd része ellene van. Erről, már mint szemtanú, magam tehetek tanúságot. Névszerinti szavazás igaz, hogy nem volt, mert azt a törvény nem kívánta, de a többség úgy föl volt lelkesülve Széchenyi nagy neve iránt, hogy valószínűs megbántásnak, az országossá váló megyei ünnepély megzavarásának vette volna a választásnak egyhangú fölkiáltás útján való gyors eldöntése helyett a számba alig vehető törpe kisebbség leszavaztatását. Az ellenzék tekintélyesb emberei, a többi Zichyek, Eszterházy s a győri úgynevezett «*commis voyageur*»-ök, vagy csatlakoztak, vagy otthon maradtak.

Bertha Sándor jó akaratú figyelmeztetése is, Pest 1847 október 22-dikén, a főntebbi eseményre vonatkozik. Az eredmény teljesen kielégítő volt.

1847 október 24-dikén. Ladány. László (Czindery) biztatja, hogy tiporja le a haszontalan szájhősöket s alakítson egy független magyar nemes pártot, stb.

1847 december 20-dikán Zsibórol Wesselényi, a Részek vissza csatolása ügyét behatóan, szakavatottan tárgyalja, nem helyeselve a jóakaratot tanúsító s támogatást érdemlő kormányának a téren, melyen gyengén áll, compromittálását, stb.

E bonyolult kérdés végleges megoldást, mint tudjuk, csak az erdélyi unióval együtt nyert.

Kelet nélkül válik ki még Szentkirályi Móricznak egy pongyola levele. Közéletünk e kitünősége rendkívüli szórakozottságáról, mit Deák szelességnek szokott nevezni, volt ismeretes. Számtalan adoma maradt fönn róla. Nagy esze mellett sem gyakorolhatott melyebb befolyást a haza sorsára, meit pillanatnyi benyomásoknak szerfölött alá volt vetve. Széchenyit, Kossuthot, hol egekbe emeli, hol sárba rántja. Apponyiról ez alkalommal annyit mond, hogy «vagy a király szavából, vagy a nemzet képviselőiből úz csúfot és ilyen emberrel nem lehet szót váltani».

Ne mellőzzük a nőket. Oly nevekkel találkozzunk, mint: Eleonora (Lichtenstein hercegnő), Festetics Adél, Orczy Teréz (e kettő gyászszegélylyel), Keglevich Viktoria, ki az országgyűlés alatt salont nyitott: *à voir du monde de toutes les couleurs*. Selina, Clam-Martinitzné, a ki Széchenyinek egykor annyi szívbánatot okozott, stb. Mind szellemes nők; de kiválik köz-

tök Amelie (Almássy Pálné) az ő naiv sziporkázó elmességével, mely váltakozva német és francia szólásokban tör útat magának. E levelek (többnyire kelet nélkül) többé-kevésbé érdekesek, mint az akkor divatban volt társalgási tónus megannyi apró phonographjai.

1848-tól fogva lefelé, jóval kisebb csomó áll rendelkezésünkre. Kovács Lajos levelei (egész sorozat), Keglevich, Szögyény, Hajnik, Dercsényi, báró Kemény Zsigmond, Gosztonyi, Szontagh Gusztáv, Tarnóczy, Lunkányi egy-egy levele, képezik annak lényegesebb tartalmát.

A *Forradalom után* című röpiratok későbbi szerzőjétől érdemes néhány jellemző sort tudomásul vennünk. Hivatkozva Eötvös főntebb ismertetett levelére és Kovács Lajosra, a Széchenyi *Javaslatának* győzelmét s vukovári vasút bukását ő is bizonyosra veszi, elannyira, hogy már azon kezd aggódni, hogy Kossuth ez utóbbiról lemondva, az előbbit veszi pártolása alá. Még most ugyan — írja — ideje volna egy független pártot teremteni a diétán és a *Javaslat* jelszó lehet erre. Ezt tehát ők (az új *Pesti Hírlap* pártját értve) nem csak azért pártolják egész erővel, mert jó; hanem azért is, mert (általa) alkalom nyílhatik oly irány túlsúlyára, mely zavar helyett sikert hozzon az országgyűlésről az országba.

Ez írva volt február 29-dikén, mikor már megindult az európai áramlat, mely egészen más dolgot adott Kossuthnak, mint a vukovár-flumei vasút igazgatását.

A mi Kovács Lajost, utóbb Debreczenben a «Békepárt» journalistáját illeti, az (Pesten márczius 20-dikán délelőtt 11 órakor és 22-dikén este 10 órakor) egészen magán kívül van ragadtatva a pesti mozgalmaktól, s azok vezérszónokai, Petőfi és Vasváritól. Petőfi előtt, kit némely túlzók már pecsovicsnak, árulónak híreszteltek, kalapot emel, mint az ország legnagyobb embere előtt; Vasváriira vonatkozólag pedig ezeket írja: «Ha a magyar ilyszerű jellemeket bír a sötétség zugából egyszerre kiállítani, ily nemzet nem veszhet el, ez jobb életre van teremtvé, ennek buknia nem lehet. Nem félünk, nem aggódunk, mert ennek a forradalomnak typusa egészen más, mint valaha volt a világon», stb. Egy füst alatt arra kéri Széchenyit, ne lépjen a miniszteriumba. «Azt támogatjuk, míg lehet, de az már is halva született — abortus. Ez itt egy hang, egy lélek». — Érdekesen jellemzi, s hasonló optimismussal Jókait, Egressy Gábort,

Nyáryt, Pulszkyt, stb. Nagyjában maga is a «táblabíró» ellenes párttal rokonszenvez.

Más oldalról Széchenynek öreg barátja, s hű embere, Lunányi Sopron, szeptember 6-dikán 1848-ban, így elmélkedik: «Való, hogy a mi forradalmunk az egész európai sociális mozgalmak részét teszi csak; meglehet, hogy a világ eseményei minket egy iszonyú mélységbe sodornak, meglehet — és én reméllem is — hogy az Isten irgalma kifejleszti a dolgokat. De akármire fordulnak, elszántsággal kell elejökbe néznünk, és magunkat azzal vigasztalnunk, hogy Nagyméltóságod — és én is kis körömben — mindig a jót, nemest és erényest kívántuk és mozdítottuk előre, és hogy a világ történetei lánczolatjában sikertelen semmi el nem vész!» Egyszerű polgártól, kinek vállát nagyobb felelősség nem nyomja, úgy hiszem, elég tisztességes nyilatkozat. De, vajon a vezérek, itt és ott, megtették-e kötelességöket? Nem ismétlődött-e s hány ezerszer azon latin vers:

Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi!?)

ZICHY ANTAL.

---

*) Az ismertetteken kívül van még egy egészen különvált csomag, a magyar tudományos Akadémia megalakulására s belügyeire vonatkozó hatvan egy néhány, többé-kevésbé érdekes levél, melyre alkalmilag tán még visszatérhetünk. Z. A.

A GYÜLEKEZÉSI ÉS EGYESÜLETI JOGRÓL.

Első közlemény.

I.

GYÜLEKEZÉSEK- ÉS EGYESÜLETEKRŐL ÁLTALÁBAN.

Mielőtt kísérletet tennék, meghatározni a gyülekezésnek, mint nyilvánjogi alannak és politikai tényezőnek fogalmát, valamint annak viszonyát az egyesületi élethez, — tisztába akarok jönni magának a «gyülekezés» névnek jelentésével. Szükségét érzem egyszersmind annak is, hogy a gyülekezésnek valamely szilárd, szigorúan körülírt meghatározását keressem. Keressem leginkább azért, mert az alkotmányos közélet e mindenkor fontos szervének saját természete szolgáltatja a legbiztosabb támpontot ahhoz, hogy a gyülekezési jogról alkotandó törvényben, egyfelől a gyülekezés szabadsága, másfelől pedig ezzel szemben a jogrend s a polgári szabadság kellőképp megóvassanak. Mindenesetre a gyülekezések természete, tárgya, terjedelme és alakja szerint különböznie kell azok jogviszonyai- és korlátainak is úgy az egyesek, mint a közhatalom irányában.

Határozatlan, köznapi értelemben gyülekezésnek mondatik az egyesek bármely nagyobb számú összejövele: ép úgy a véletlenül összeverődött csoport, mint minden egyéb, gyakran különös cél nélkül támadt sokaság. Ez a közönséges észleletnek külső látszaton alapuló elnevezése.

A különleges és szakszerű értelmezés azonban gyülekezés névvel nagyobb számú egyéneknek csakis olyan összejövetelét jelölheti meg, a mely összejövetelnek concret célja van, a melynek indító okát valamely meghatározott és az összehívot-

tak által előre tudva levő czél képezi. Ez a czél adja meg az összehívottak csoportjának az egységet, mely mint személyek egysége, közhatalom és egyesek részéről elismertetést követel. Az összehívott személyeknek találkozása e közös czél érdekében és azoknak egységgé alakulása együttlétök tartamára, a végből, hogy akaratjokat megállapítsák és kifejezzék — ez képezi a gyülekezésnek lényegét, a mely azt az emberek egyéb csoportjaitól megkülönbözteti.

Itt kezdődik egyszersmind a belső rokonság gyülekezés és egyesület között. Személyi egység mindegyik, mert egyik, mint a másik, több egyénnek meghatározott közös czél elérése végetti egyesülését jelenti. S mégis, a különbség közöttük nagyon is lényeges. Lényeges azáltal, hogy míg a gyülekezés czélja tagjai közös akaratának csupán megalakítása vagy meghatározásáig terjedhet, — s az elérni óhajtott eredményt e közös akaratnak kérvény vagy határozat alakjában kifejezésre juttatásától várja, de sem a cselekvés terére nem léphet át, sem pedig tagjai közt tartós viszonyt nem létesít, — addig az egyesületek, a legtágabb értelműek is, tagjaik tartós közreműködése nélkül nem képzelhetők.

A gyülekezés lényege és jogalapja abban áll, hogy általa a résztvevő egyeseknek közös akarata kifejezésre juttassék. Egyszerűen természetéből következik tehát, hogy tagjaira a benne való részvétel semmiféle, a gyülekezés körén és tartamán túl terjedő kötelezettséget nem hárít. Egész functiója nem állhat egyéből, mint a résztvevő egyesek nézetének egy általános nézetté való összeolvasztásából. A megvalósítás, a megállapított közakarathoz realizálása, további egységeknek: az egyesületnek, az önkormányzatnak, vagy magának az államnak jogkörébe tartozik.

Ime, a könnyen megvonható határ, mely a gyülekezést az egyesülettől elválasztja, mely magában is elég indok volna arra, hogy az elsőt az utóbbinak ne rendeljük alá, mint ez Franciaországban egy század óta következetesen történik, hanem a kettőt, mint külön jogterületeket, elméletben, s codificatio esetén a törvényalkotás terén is, elkülönítve tárgyaljuk.

Személyek egysége ugyan gyülekezés és egyesület egyformán, de az előbbi, mint ilyen, teljes híjával van az állandóságnak és a vagyoni képességnek. Eltűnik a gyülekezés, el kell annak tűnnie abban a pillanatban, midőn functióját, egy hatá-

rozott, általános meggyőződés formulázását teljesíté. Kizárólag ezért a mozzanatért jött össze, ezért létezik, jogai is tehát egyedül idáig és erre szorítandók. A tevékenység minden nemétől, természeténél fogva, absolute távol kell maradnia, a cselekvés tere tehát (legyen bár az megengedett vagy közhasznú cselekvésé) a gyülekezési jognak körébe nem tartozik, oltalmában nem részesül s tilalmát és jogi korlátait sem itt, hanem a büntető jogban találja.

Tagadhatatlan, hogy a gyülekezésben kifejezetten és positive föltalálhatók ugyan az egyesületnek bizonyos alkat-elemei, habár ezek csak átmenetiek és korlátozott föladatokra képesítvek. De mert a cél közös volta hozta létre a gyülekezésben is a személyek egységét, az egyesület, legalább egy pillanatra, előttünk áll s követeli, hogy szervezete, vezetése legyen.

Ez a szervezet azonban — épen mert a gyülekezésnek csak akarnia lehet — meglehetősen tökéletlen leend. A szervezetnek is az akarás két alkatelemére: a tanácskozás és határozás körüli tevékenységre s azokra a primitiv alakiságokra kell szorítkoznia, a melyek ezekhez szükségesek. Végrehajtó hatalma tehát semmi s felelőssége is csak csekély mérvű leend. Állani fog az elnökből s annak a gyülekezés vezetéséhez szükségesnek mutakozó segédeiből.

A kitűzött cél képezvén azt az összekötő kapcsot, mely az egybegyültek sokaságát egységes egészszé: gyülekezéssé teszi, következképp annyiféle gyülekezésnek kell lennie, a hányféle cél kigondolható.

A gyülekezési jog codificatiójának azonban csakis olyan gyülekezésekre kell kiterjeszkednie, a melyek nyilvános jellegűek: a melyekben a részvétel tárgyi föltételektől függővé téve vagy egyáltalán nincs, vagy csak annyiban, hogy azokra a lakosság bizonyos osztály, életmód, avagy foglalkozás szerint elkülöníthető része hivatik meg. Nevezhetnénk a gyülekezések e faját szűkebb értelemben «népgyüléseknek».

Nem tartoznak tehát a gyülekezési jognak sem védelme alá, sem korlátai közé a magánlakásba összehívott zártkörű értekezletek. Ilyenekkel szemben, ha azok a biztonságra vagy jogrendre veszélyessé fájúlnának, talál a rendőrhatóság jogszabályt egyeb törvények határozmányjaiban.

Csak mellékesen említem, mert magától érthetőnek látszik, hogy mindazok az összejevetelek és sokaságok, a melyek:

1. az egyeseknek minden kifejezett cél nélküli találkozásai s azoknak társadalmi, személyi vagy gazdasági viszonyából önként következnek (pl. társas kirándulások, ebédek stb.), melyek különleges névvel alig is jelezhetők: mint közelebbi jelentőséggel nem bírók, a gyülekezési jog körébe nem tartoznak.

2. Hasonló tekintet alá esnek az egyházi, testületi vagy társasági viszonyoknak szokásos sokadalmi, melyek nem valamely kitűzött konkrét cél érdekében rendezvék, minőek pl. ünnepélyek, körmenetek stb.; valamint a törvényesen constituált egységek: egyházfelekezetek, egyesületek, közigazgatási testületek gyűlései, melyeknek célját alapegységekől hozzájuk utalt valamely functio képezi. Ez utóbbiak nem is önálló jelenségek, hanem másnemű egységeknek életmozzanatai. Jogukat sem önmagokban, hanem azon egység akarata gyanánt bírják, a melyhez tartoznak, valamint elnevezésüket mint egyházi, törvényhatósági, községi és közgyűlések többnyire azoktól nyerik.

II.

Míg a gyülekezésnél a személyek egyesülése csak átmeneti, futólagos eszköz a célból, hogy az egymással megegyező nézetek együttes kifejezése útján egy általános közvélemény teremtsék, az egyesületben már az egységnek állandó alakulásával találkozunk. Az egyesület működésre hivatott élő szerves egység, mint maga az állam. Az egyesületet azonban, nem mint az államot, meglevő viszonyok és tények hatása mintegy kényszerítőleg, hanem tagjainak teljesen önálló elhatározása, kényszer nélküli kezdeményezés hozza létre. Nemcsak ez hozza létre, hanem ez is tartja fenn, mert az egyesületnek el nem engedhető, természetes alapelve, hogy tagjai ép oly szabadon léphessenek ki bármikor, a mily függetlenül, kényszer nélkül határozták el belépésüket. (Szerződésbeli kötelezettség maradhat fenn köztök és az egyesület, mint jogi személy közt, de az ilyen nem tartozik az egyesületi, hanem a közönséges magánjog körébe.)

A tagoknak teljes önállósága s nem a vagyoni hozzájáruláshoz, hanem egyéniségükhöz mért egyenlőségek a jogok gyakorlásában és a terhek viselésében: ebben nyilatkozik az egye-

sület főjellemvonása, mely azt minden egyéb egységtől, úgy az állam és a területi önkormányzat, mint az üzleti érdekből alakult társulatok szervezeteitől is alapjában megkülönbözteti.

Ez utóbbi különbség, az egyesület és a társulat közötti, kíván itt közelebbi figyelembe vételt.

A társulatnak és a vele rokon kereskedelmi társaságok és szövetkezeteknek közvetlen célja kizárólag tagjaik magánérdekének előmozdításában áll s reájok nézve minden egyéb hatás, a melyet működésök e célon túl eredményez, közömbös. Itt az egység csak eszköze, a közös föladat csak más alakja a háttérben álló magánérdekek összeségének. A társulat kötelekében álló egyén közös eszközökkel, szövetkezés útján törekszik olyan anyagi előnyök elérésére, melyekhez önmagában, saját eszközeivel gyöngének érzi magát. Épen ezért társulatoknál az egyes tagok érték vagy üzletrész-aránya mértéke egyzersmind azok jogositványainak.

Az egyesület azonban nem zárja ki a magánérdekek érvényesülését sem működése köréből, de célját tagjai magánérdeke nem meríti ki. Az egyesület előtt mindig valami magasabb, az egyéni érdekkörön túlterjedő problema áll. Míg a társulatnál mindenki önmagáért, itt minden egyes tag egymásért, az egészért, az egyesület általános érdekű céljáért küzd. Az egyesület előtt mindig közérdek, az általános jólét vagy fejlődés érdeke áll. Ezért a közérdekért lesz aztán az egyesület minden tagja egyenlő jogokkal fölrüházott, egyformán önálló alkatrésze az egésznek.

Innen van, hogy az egyesületek mindig és mindenütt leg-hatékonyabb tényezői a polgári szabadságnak és a társadalmi egyenlőségnek. Akármily alakban, akármely téren lépnek föl, jók avagy kárhuzatosak, átölelnek egy egész nemzedéket, vagy jelentéktelenné törpülnek, de a szabadság alkatelemét hordják magokban; az tölti ki születésök, életök és működésök lenyegét, azt viszik mindenhová, valósítják meg mindenütt, a hol megjelennek.

A társadalmi és politikai törekvések és az egyének ezek irányában való képzelt vagy valódi rendeltetése, oly aránytalan tulsúlyban kezdenek megjelenni az egyesek szellemi vagy physikai erejével szemben, hogy közöttük a kiegyenlítés csak többeknek közös célokra való szövetkezése útján kísérrelhető meg.

A polgárisodás hatalmas fejlődésével pedig lépést tartva, ébred az emberek érdeklődése minden közügy iránt.

Ezek a tekintetek megannyi indokai és magyarázatai annak a jelenségnek, hogy az egyesületi élet képezi, mind intenzívebb lendületével és követelőbb igényeivel korunknak egyik legsajátosabb jellegét.

Emberi és társadalmi szükség hívja az egyesületeket mind sűrűbben életre. Hatalmas kényuralom, erőszakos eszközökkel, elnyomhatná őket egy időre, de, alapulván az emberi lélek legbensőbb sajátságán, a haladás és művelődés felé való ösztönszerű vagy öntudatos törekvésen: egészen soha és sehol ki nem irthatók. Néha a nélkül, hogy létrejövésük külsőleg észrevehető lenne, de azonnal előállanak, mihelyt az egyéni mozgásnak valamely szabadabb tér nyílik.

Kifejlett, a polgárok öntudatába átment állami let alig található, a melyen belől ne követelné jogait, ne éreztetné hatását a lakosság legkülönbözőbb rétegeinek egyesülés utáni vágya. S ha nem így lenne, az nem volna természetes állapot, mert az egyesületnek úgy eddig ismert, mint még ezután fölmerülhető minden formái megannyi szerves, de öntudatos jelenségei annak az eszmének és őserőnek, a melyek magát az államot is, mint a békés együttélés legmagasabb alakját, létrehozták.

Az egyesületnek, mint állandó és tevékenységre hivatott személyi egységnek, akképen kell megalakúlnia és berendezkednie, hogy a személyiséget involváló két dologra — az akarsra és a cselekvésre — képessé váljék. Tudnia kell akarni s lehetőséget kell nyernie, hogy akaratát megvalósíthassa. Első szerkezeti kelleke tehát a tagok közös akaratának megállapítási módjában áll. E megállapítási mód szerve a közgyűlés leendő, mely úgy az alakulásra, mint az egyesületi élet minden egyéb funkciójára nézve határoz. A közgyűlés határozatától nyerik az egyes tagok az egyesületben gyakorlandó jog- és szerepkörüket. A közgyűlés osztja ki az elnöknek, mint az egyesület fejének s az igazgatóságnak, mint a végrehajtó hatalom kezelőjének hatáskörét.

E szervezeti berendezéssel találta meg az egyesek akarata azt a fölöttük álló közös célt, mely őket egyesíti, ezután vált csak az egyesek sokasága egyesületté. Innen datálódnak annak testi és szellemi élete, szervei és alkatrészei, innenfogva kez-

dódhatik tehát, mint jogi személynek magán- és nyilvánjogi elismertetése is, úgy harmadik személyek, mint az állam részéről.

Az újabb törvényhozási elmélet a jogi személyiség általános értelmű fogalma helyett többnyire egy formulával fejezi ki a vagyoni jogi képességet, a mely szerint az egyesület, mint ilyen, jogok alanya lehet és kötelezettségeket vállalhat, tulajdont s egyéb dologi jogokat szerezhet és bíróságok előtt úgy föl- mint alperesi minőségben szerepelhet. Az egyesületre ugyan nem talál a német jogtudományi irodalomban tért foglaló azon felfogás, hogy a jogi személyek egyes nemei (alapítványok, egyházi vagyon stb.), mint önálló akaratképességgel nem bírók csak a gondnokság alattiak úgynevezett *jura minorum*át élvezik. Minden félreértés elkerülése végett azonban itt sem árt a vagyoni jogi képességnek fönti körülírását alkalmazni.

Hanem ép oly fontos, a mily közelfekvő leend az a kérdés, hogy az egyesület magával a megalakulás tényével elnyerje-e a vagyoni jogi képességet, a vagy ehhez külön hozzájárulás vagy beleegyezés szükségeltessék az állam részéről. Az állami engedélyezés rendszerével (*Concessions-System*) szemben előtérbe lép itt az úgynevezett normatív rendszer, mely szerint maga a megalakulás ténye tétetik függővé oly föltételektől, a melyeknek az egyesület általi teljesítése esetén a vagyoni jogi képesítés meg nem tagadható. E törvényben meghatározandó föltételek által nemcsak az egyesületi szervezet belső rendjének, hanem a kifelé való érintkezés jogbiztonságának is akkép kell szabályoztatnia, hogy aztán a jogi személyiség meg- vagy meg nem adását ne legyen kénytelen az állam az administratív hatóságok *discretionalis* hatalmára bízni, hanem bíróságokhoz utalhassa. Közigazgatási, vagy ilyen hiányában rendes bírósághoz, a mely ítélet alakjában határozhat a fölött, hogy a törvény rendelkezésének megfelelőek-e az egyesület alakulása, vagy annak alapszabályai? E rendelkezéseket teljesíteni minden egyesületnek módjában van s ezáltal a vagyoni jogi képesség, elvesztvén a *privilegium* jellegét, joggá változik.

A normatív rendszer alapján készültek Németország összes újabb keletű törvényei, melyek részint ker. társulatok, részint egyesületek jogi személyiségéről intézkednek. Az 1869 április 29 én kelt bajor törvény szerint, mely *Schulze-Delitzsch*-

nek a német birodalmi gyűlés elé terjesztett javaslata alapján készült, «egyesületek, melyek határozatlan számú tagokból állanak, a mennyiben mint biztosító közkereseti társulatok, vagy üzleti érdekből alakult szövetkezetek, nem esnek a kereskedelmi törvény rendelkezése alá, a normatív rendszer alapján nyerik el jogképességöket.»

Lényeges kelleke még az egyesület jogi existenciájának a képviselő, mely az egyesület érintkezési szervét képezi, úgy saját tagjai, mint harmadik személyek irányában. A jogbiztonság követeli, hogy az egyesület köztudomású és állandó képviselővel bírjon. Legegyszerűbb a képviselő vitelére jogosított egyén meghatározását, az alapszabályok megállapításával egyidejűleg, mindjárt az alakuló közgyűléstől követelni meg. Lehet a képviselővel fölruházva az egyesület elnöke, de lehet a tagok bármelyike is.

A főntebb előadottak után rá óhajtok térni a gyülekezési és egyesületi jog azon tételeire, melyeket codificatio esetén törvényben tartok szükségesnek meghatározni. Előbb azonban a gyülekezési és egyesületi jog fejlődését és annak mai berendezését Francia-, Angol- és Németországban fogom vázlatosan ismertetni.

III.

A GYŰLEKEZÉSI ÉS EGYESÜLETI JOG FEJLŐDÉSE ÉS MAI ÁLLAPOTA ANGOL-, FRANCZIA- ÉS NÉMETORSZÁGOKBAN.

I. Angliában gyülekezési nyilvánjog s egyáltalán törvény, mely gyülekezésekkel szemben a rendőrhatalom jogköréről csak említést is tett volna, egész a múlt század végéig nem létezett. Gyülekezések összehívásának — mely természetes ősjognak tartatott — s azok tanácskozási rendjének nem volt más törvényes korlátja, mint a személy és vagyonszabadság.

III. György király idejében azonban meghasonlás támadván a nemzet és a szabadságot fenyegető királyi hatalom közt, a közvélemény sorompóba szállt s kifejlett sajtó hiányában kizárólag a gyülekezésekre volt utalva. Mérhetetlen számban burjánzottak föl az úgynevezett clubb and discussing societies.

A francia forradalom fenyegető hatása alatt nemcsak e clubbok, hanem velök együtt egyéb nyilvános gyülekezések is a 36. Georg III. 8. által 1795-ben teljesen eltiltattak. Ez a tilalom azonban vajmi rövid ideig volt föntartható, mert már a következő évben (37. Georg III. 79.) a gyülekezési szabadság teljesen visszaállított. Azóta és manapság rendőrhatalósági tilalom, vagy épen engedélyről szó sincs Angliában.

Érdekes, hogy midőn 1867-ben és 1876-ban Hyde-parkban nagy meetingek tartattak s a tömeg kezdett rendzavarásokba átmenni, nem talált a kormány a csoportosulások betiltásához a nyilvánvaló veszélyvel szemben sem más jogcímet, mint azt, hogy a Hyde-park a királynő tulajdonát képezi, már pedig a tulajdonos arra nem kényszeríthető, hogy idegenek gyülekezését telkén megengedje.

A gyülekezés szabadságának nincs más korlátja Angliában, mint a jogrend s az akadálytalan közlekedésnek és az ünnepi áhítatnak megóvása. A gyülekezés összehívói és vezetői senkiért a résztvevők közül felelősséggel nem tartoznak. A gyülekezés tagjainak jogsértő tényeit megakadályozni vagy megtorolni, kizárólag a rendőrhatalóságok, illetve a bíróság föladata.

2. A gyülekezési és egyesületi jog codificatiojának tulajdonképeni hazája a continensen van. A kezdeményezés érdeme e téren Franciaországot illeti.

Franciaországban már a nagy forradalom előtt századok óta voltak politikai czélú összejövetelek, a melyek azonban kérlelhetetlenül üldöztek. A királyi hatalom feltékenysége a polgárság minden összeköttetésében veszélyét látta nemcsak a jogrendnek, hanem a királyi méltóság érdekének is.

Önálló törvényhozási intézkedés szüksége a nagy forradalom idején mutatkozott először. A francia forradalom egyik sajátos jelensége volt, hogy alatta a gyülekezések oly belső kapcsolatban lépnek föl a politikai egyesületekkel, mikép azok jogának elkülönzött tárgyalására hosszú időn át se a tudomány, se a törvényhozás terén kísérlet sem tétetett. Volt ennek az összeolvadásnak egy különleges neve: angol mintára «clubb»-nak hívták azt. A clubb: egyesület, a melynek egyedüli föladata gyülekezéseknek állandó és rendszeres ismétléséből áll, politikai törekvések tárgyalása czeljából. A clubb vezetői mindenkor vezetői lettek a gyülekezéseknek is. Az állandó el-

nökségből természetes fejlődés útján támadt úgy a vezetőknek, mint az összes clubbtagoknak az egyes gyűléseket túlélő állandó tevékenysége. Ezáltal növekedett a clubb politikai egyesületté s olyan hatalommá, mely rendszeresen és döntőleg nyúlt bele a nyilvános kérdések elintézésébe. A clubbok hatásának titka nem annyira azok gyülekezéseiben, mint a tagok kifelé való tevékenységében állt. Általános szokássá lett, hogy minden gyülekezés, mihelyt politikai czélokat követett, clubbá alakuljon át s a közönség másutt, mint a clubbokban, nem is foglalkozott közügyekkel. Innen van, hogy minden meghatározás vagy intézkedés, mely Franciaországban az egyesületi jogra vonatkozott, a gyülekezési jogot is érinté.

A gyülekezési és egyesületi jog codificálása az 1790 szeptember 13-iki törvénnyel kezdődik. «Les citoyens ont le droit de s'assembler paisiblement, et de former entre eux des sociétés libre à la charge d'observer les lois, qui regissent tous les citoyens.» Ennek a szakasznak korlátlan alkalmazása fejlesztette ki a főnti politikai clubb-rendszert. A clubbok tagjaikra semmiféle kötelezettséget nem róttak s ily módon különösen alkalmassá lettek a nagyobb tömegek egyesítése és fölhasználására. Valóságos állammá az államban, rendkívüli hatalommá növekedtek föl minden felelősség nélkül. Az assemblée constituante sietett is egy decretummal korlátot szabni nekik s eltiltá őket a collectiv kérvényezéstől, melynek örve alatt a legvakmerőbb erőszakoskodásra vetemedtek; eltiltá őket a leveles és a fiók-clubbok alakításától, melynél fogva hatalmuk az egész ország behálózásával fenyegetett s végül elrendelte gyülekezéseik napirendjének előzetes kifüggesztését. Nyomban reá az 1791 szeptember 3-iki törvény e körülírt határozmányok föntartása mellett teljhatalmat adott a helyi rendőrhatóságoknak, hogy a «nyilvános rendre» saját belátásuk szerint minden rendelkezésökre álló eszközzel ügyeljenek.

Majd elérkezett a vagyontalanok socialis forrongása a vagyonos osztály ellen. A törvényhozás mozzanatról-mozzanatra kíséri ezt a nagy társadalmi küzdelmet. A Girondiak elbukásával a nyilvános élet súlypontja ismét és teljesen a clubbok kezébe megy át. A nemzetgyűlés, a jacobinusok terrorismusának nyomása alatt, kénytelen az 1793 július 23-iki decretummal jogot adni a clubboknak, hogy minden ügyet korlátlanul tárgyalhassanak s követeléseiket közvetlenül a nemzetgyűlés

elé terjeszthessék. A nép souverainitása egyenesen a clubbok souverainitása lett, midőn ugyane törvény a clubbok jogának bármely megsértése vagy korlátozására 10 évi fogházbüntetést szabott ki. Mihelyt a vagyonos osztály és a társadalmi rend jogaikba léphettek, első feladatuk volt a gyülekezések ez anarchicus rendszerét megváltoztatni. A vend. 25, an III. decretum az egyesületek alakítását megengedi ugyan, de a gyülekezéseket kizárólag amazok gyűléseire szorította. Minden egyesületet kötelezett, tagjai teljes névsorának a helyi hatóságoknál való bemutatására. Az új, 1795-iki alkotmány 360—364. fejezeteiben pedig e törvénynek eleinte tisztán rendőrhatósági intézkedései állandóan codificáltattak. Különleges gyülekezési jog ettől kezdve egész a legújabb időkig nem volt Franciaországban.

Napoleon törvényhozása a Code Penal 291—294-dik §§-aiban csak az egyesületekről rendelkezik és pedig nagyon szigorúan. E négy §. határozmányai azonban következetesen alkalmaztattak az önálló gyülekezésekre is. A clubbok és gyülekezések elnökei, szervezői vagy vezetői személyes felelősséggel tartoznak minden rendzavarásért. A tulajdonos, ki házában vagy telkén előleges rendőrhatósági engedély nélkül a gyülekezést vagy csoportosulást elnézi, pénzbüntetéssel sújtatik. A közfelfogás a gyülekezési szabadságban állandóan a vagyontalanok fegyverét és hatalmát látván, a Code Penal drákói paragraphusai egész az 1871-iki köztársaság uralmaig érvényben maradtak. Átélték a júliusi, át a 48-iki forradalmakat. Sőt az 1834. április 10-iki törvény oly nagy fokú büntetési sanctiót és felelősséget állapított meg az egyesületek vezetői és összes tagjaira, minőket soha sehohol nem ismertek.

III. Napoleon császársága alatt az 1868. július 6-iki törvény a választói gyűlések és a gyülekezésekről önállóan intézkedik, oly rendkívüli korlátozásokkal, hogy hatálya alatt a nyilvános gyülekezés teljesen száműzve volt a francia állam területéről. Minden gyűlést, melynek tárgyát egyházi vagy politikai czélok képezik, hét helybeli, teljes jogú polgárnak kell három nappal előbb a préfetnél bejelenteni. A préfet-nek discretionális jog adatott minden gyülekezést elnapolni, ha azt a külső rend érdekében kívánatosnak tartották. A belügyminiszter pedig véglegesen betilthatott minden gyülekezést. Gyülekezések csak zárt és fődött helyre voltak összehívhatók. A rendőr-

ség vagy bíróság jelenlevő küldötte mindig fölosztatási joggal bírt, ha a gyűlés zavargásba megy át, vagy bárki a szónokok közül eltér a vita tárgyától. Választói gyűlések csakis a választás kitézésétől a választás előtti ötödik napig voltak engedélyezhetők. Nem jelenhetett meg az ily gyűléseken senki más, csak a beírt és igazolvánnyal ellátott választó polgárok. 100—10,000 frankig és 15 naptól egész egy évig terjedő fogházzal sújtattak a gyülekezés bejelentésére, vezetésére s az abban való részvételre vonatkozó határozmányok megsértői.

E törvény határozmányai alatt állott a gyülekezési jog Franciaországban egész a ma érvényben levő 1881 június 31-iki törvény (sur la liberté de réunion) életbeléptéig.

Ez a törvény a modern fölfogás és szabadabb szellem alapján készült. Két, a polgári és politikai jogok élvezetében levő egyén egy nappal a gyülekezést megelőző nyilatkozata, melynek a gyülekezés helyét, idejét és czélját kell tartalmaznia, föltétlen és korlátlan jogot ad minden francia polgárnak gyülekezés összehívásához. Választói gyűlést elég két órával előbb a községi előljárásnál bejelenteni. Ilyenen azonban nem vehetnek részt, csakis a beírt helybeli választók, a két kamara jelöltjei és azoknak egy-egy megbizottja. Gyülekezés nyílt utcákon, közlekedési útakon nem tartható; esti 11 órán túl együtt nem maradhat, hacsak olyan nyilvános, de zárt helységben nem tartatik, melynek zárórája később van, mely esetben a gyülekezés egész a záróráig zavartalanul tanácskozhatik. Politikai clubbok eltiltatnak. Minden gyülekezésnek legalább három tagból álló vezetéssel kell bírnia, a mely fölügyel a nyilvános rendre s a bejelentési nyilatkozatban kifejezett czél és jelleg megőrzésére. A vezetés tagjai vagy azok megválasztásáig az összehívók felelősek a fönti szabályok megtartásáért. A gyülekezésen joga van megjelenni a kormányzat vagy bíróság egy kiküldöttének s helyét ott szabadon választja meg. A gyülekezést fölosztatnia csak akkor szabad: 1. ha erre a vezetés által fölszóllítatik; 2. ha a gyülekezésen tettelegességek fordulnak elő; 3. ha maga a gyülekezés cselekvésbe megy át. A törvény minden megsértése rendőri büntetéssel sújtatik, főnhagyatván a gyülekezés folyamán elkövetett jogsérelmek köztörvényi megtorlása.

Az 1889-diki «loi sur la liberté d'association» az egyesületi jogot renndezi, szintén a szabadelvűség alapján. Politikai

és más célú egyesületek közt különbséget nem téve, azok alakítására minden polgárnak jogot ad, de a bejelentési nyilatkozatot szintén megkívánja. E nyilatkozatnak nemcsak az egyesület nevét, célját és helyiségeit, az alapítóknak, az elnöknek, az igazgatóság tagjainak, mindezek foglalkozásának, lakhelyének, hanem az összes külföldi tagoknak megnevezését is kell tartalmaznia. Az alapszabályok kellékei és bemutatásáról semmiféle intézkedést nem tartalmazván, fölötté nehézé teszi az egyesületek belső jogrendjének ellenőrzését. A szerzetes rendek térfoglalásától való félelem két különös rendelkezéssel szerepel a törvényben. Az egyik (6. §.) szigorú hatósági felügyelet alá helyezi az együttlakási joggal vagy kötelezettséggel járó egyesületeket. A 9. §. pedig megvonja a jogi személyiséget az egyesületektől s csakis esetről esetre külön törvény által jelenti ki azt, általuk elnyerhetőnek. (Une association ne peut acquérir la personnalité civile, qu'en vertu d'une loi.) A tagoknak minden ellenkező kikötés ellenére föltétlen joga van az egyesületből bármikor kilépni. Az egyesület föloszlatását közgyűlési határozat vagy bírói ítélet rendelheti el. A vagyon elszámolása a társulatokra vonatkozó törvény határozmányai szerint történik.

3. Németország utolsó két százada, sem oly zavartalan alkotmányfejlődést mint Anglia, sem oly mélyreható társadalmi forrongást, mint Franciaország, nem mutat föl. — Oszályharcz, ha éreztette is a közélettel hatását, az egészen specialis, a franciaországi állapottól merőben eltérő volt. — Az állampolgárok zöme küzdött az államjogi elismertetésért, és az exclusiv rendi kormányzatban való participatióért. Ehhez járult a német egység eszméje, mely a Napoleon-i hadjáratok alatt mind erősebbé vált. — Megvalósítása a kis souverainitások megtörése nélkül nem volt képzelhető. Nem a munka vagy a munkásosztály, hanem a kisbirtokosság fölemelése lett az idők problémája. — A földesúr és paraszt közötti viszony kérdése került a társadalmi és politikai napirendre. — S mihelyt a helyi souverainitások korlátlan uralma megszűnt és a német egység eszméje szabad tért talált, a vagyonos osztály minden ellenzése nélkül nyert Németországon tért a gyülekezési és egyesületi szabadság.

Különleges törvényhozási intézkedések szüksége akkor mutatkozott, midőn a gyülekezések és egyesületek mindinkább

a német Bund alkotmánya ellen fordultak, s maga a nép késznek látszott a német egység helyreállítását forradalmi úton is létesíteni. Egész idáig a gyülekezési és egyesületi jog korlátozására nem is gondoltak Németországon.

Igaz, hogy soha az 1830-diki júliusi forradalomig a német államokban kétség sem forgott fönn az iránt, hogy a rendőrhatóságoknak hivatásukból folyó természetes jogkörébe tartozik gyülekezést vagy egyesületet engedélyezni, betiltani avagy föl-
osztatni. Ám a júliusi francia forradalom után, az 1832 július 5-diki szövetségtanácsi határozat (Bundesbeschluss) minden politikai célú egyesületet valamint népgyűlést egyenesen eltilt. A rendőrhatóságnak kötelességévé teszi, hogy szigorúan ügyeljen úgy politikai, mint nem politikai egyesületeknél azok békés célja és belsőszervezeti kellékeire. Bármely egyesületnek bezáratását rendeli el, a mely titkos gyülekezést tart, gyűléséről a hatósági küldöttet kizárja; közgyűlési határozatát törvény, rendelet vagy ítélet alakjában szerkeszti; s a mely végre az államnak egyházi, erkölcsi vagy társadalmi alapjait lerombolással fenyegeti. A bíróságnak, melyhez az egyesület bezárása azonnal bejelentendő, nyolcz nap alatt kell ítéletet hoznia, az ily intézkedés hatályon kívül helyezése vagy érvényben hagyása fölött.

Poroszországban az 1850 január 31-diki alkotmány 29—31. §§. általánosságban, minden részletezés nélkül állítják föl azt az elvet, hogy minden porosz polgárnak joga van előleges hatósági engedély nélkül elzárt helyen gyülekezést összehívni a büntető törvénybe nem ütköző célok elérése végett, egyesületet alakítani avagy azokban részt venni. Politikai célú egyesületek tartományi statutumok által korlátozhatók, illetve eltilthatók. Az 1850 márczius 11-dikéről kelt, utóbb törvényerőre emelt rendelet a gyülekezési és egyesületi jogot együttesen tárgyalja. Az olyan gyülekezések a melyekben nyilvános ügyek képezik a tanácskozás tárgyát, annak megkezdése előtt 24 órával a helyi rendőrhatóságnál bejelentendők. A hatóság a bejelentésről azonnal vevényt adni tartozik. Bejelentésre kötelezvék az egyesületek is, nyilvános ügyeket tárgyaló gyűléseik megtartása előtt.

A gyülekezés csupán akkor ismertetik el bejelentettnek, ha legfeljebb egy órával a bejelentett időpont után kezdetét

veszi. Egy órán belül lehet a félben szakadt tanácskozást is újra folytatni. (1. §.)

Olyan egyesületek előljárói, a melyek nyilvános ügyekkel is foglalkoznak, kötelezvék az alapszabályokat és a tagok névjegyzékét, valamint az alapszabályokban és tagokban történt minden változást három nap alatt a helyi rendőrhatóságnál írásban bejelenteni s az utóbbi megkeresésére a fentebbiek iránt minden fölvilágosítással szolgálni. A bejelentésről a hatóság azonnal vevényt adni tartozik. Egyházi és vallási egyesületekre, a melyek testületi joggal (Corporations-Rechte) fölruházva, a fönti határozmányok nem vonatkoznak. (2. §.)

Ha valamely egyesület gyűléseinek időpontja és helye az alapszabályokban előre meg van határozva, az ilyen gyűlések külön bejelentésre nem kötelezvék. (3. §.)

A helyi rendőrhatóságnak a fentebb érintett gyűlések mindegyikére joga van egy vagy két képviselőt küldeni, kik ha egyenruha nélkül jelennek meg, jelvénynyel látandók el. Számukra alkalmas hely rendelendő s fölhívásukra a gyülekezés vezetője a szónok személye felől fölvilágosítással tartozik. (4. §.)

A rendőrhatóság megbizottai jogosítvák a gyülekezést föloszlatni: 1-szor, ha a bejelentésről szóló vevényt a vezető elnök fölmutatni nem tudja; 2-szor, ha a gyülekezésben indítvány vagy javaslat tetetik, mely büntetendő cselekményre való fölhívást vagy izgatást tartalmaz; 3-szor, ha a gyülekezésben fegyveres egyének jelennek meg s a hatósági kiküldött fölhívására nyomban nem távoznak. Ez intézkedésen túl fönmarad a hatóságnak a büntető eljárás folyamatba tétele minden a megjelentek törvénybe ütköző tényeiért. (5. §.)

Se egyesületekben, a melyek politikai czélzattal bírnak, se azok gyűlésein nők, tanulók és tanoncok (Schüler und Lehrlinge) részt nem vehetnek. Ugyanez egyesületek más politikai egyesületekkel összeköttetésbe nem léphetnek, jelesen sem közös előljáróságuk, bizottságuk és berendezésök nem lehet, se pedig egymással levelezésben nem állhatnak.

Az egyesületi törvény bármely intézkedésének meg nem tartása följosítja a helyi rendőrhatóságot az egyesületet a végleges bírósági elhatározásig azonnal bezárni. (8. §.)

Szabad ég alatti nyilvános gyűlések a helyi rendőrhatóság előleges engedélye nélkül nem tarthatók. Az engedély az

összehívó, rendező vagy vezető által 48 órával előzőleg kérendő és csakis akkor tagadható meg, ha abból a biztonságra vagy közrendre nyilvánvaló veszélytől tarthatni. A helyi rendőrhatalomnak az ilyen engedélyek megadásánál különös tekintettel kell lennie a zavartalan közlekedés igényeire. Egyébként a gyülekezésekre általában vonatkozó határozmányok és szabályok e gyülekezésekre is alkalmazandók. (9. §.)

Hasonló tekintet alá esnek a városok, községek vagy országúton rendezett nyilvános fölvonulások. Az engedély kérelmezésénél a szándékolt útirány megnevezendő. Szokásos temetési, lakodalmi menetek, processiók és bucsújárásokhoz se engedély, se bejelentés nem kívántatik meg. (10. §.)

A királyi székhelytől és a két kamara ülései idején, azok helyiségeitől két mérföldnyi közelben gyülekezések szabad ég alatt nem tarthatók. (11. §.)

Be nem jelentett gyülekezések összejövetele esetén a színhely tulajdonosa, a gyülekezésben részvevő elnök, rendező és vezető, valamint minden egyes fölszólaló 15—150 mark pénzbüntetéssel, a gyülekezés összehívói pedig ezen fölül nyolcz naptól hat hétig terjedő fogházzal büntetendők. (12. §.)

Az utóbbi büntetés éri azt is, ki a gyülekezés eloszlátása után annak helyéről eltávozni vonakodik. (15. §.)

Az egyesületek bejelentési kötelezettségeinek minden elmulasztása vagy a helyi rendőrhatalom fölhívása ellenében a fölvilágosítás megtagadása miatt az egyesület előljárói 15—150 mark pénzbüntetésre és nyolcz naptól hat hetig terjedő fogházra büntetnek. (13. §.)

Ugyanez a büntetés éri a politikai egyesületek előljáróit, rendezőit és vezetőit, valahányszor az egyesület a jelen törvény korlátait átlépi. A bíróság ezenfölül az egyesület bezárását végérvényes ítélettel elrendelheti. (16. §.)

Ha valamely gyülekezésben a rendőrhatalom küldöttjeinek alkalmas hely nem adatik, az összes vezetők, rendezők és összehívók; ha pedig a küldött fölszólítására a szónok személye fölül a fölvilágosítás megtagadtatik, a tanácskozást vezető elnök 30—300 mark pénzbüntetéssel és tizennegy naptól hat hónapig terjedő fogházzal büntetendők. (14. §.)

A ki fölvonuláson vagy szabad ég alatti gyülekezésen az előleges hatósági engedély kinyerése nélkül részt vesz 3—15 mark pénzbüntetésre, a ki pedig az ilyen gyülekezésre vagy

fölvonulásra való részvételre fölhívást intéz, 15—150 mark pénzbüntetésre s nyolcz naptól három hóig tartó fogházra büntetetik. Ezek a büntetések minden esetben alkalmazandók, midőn a gyülekezés vagy fölvonulás városban, községben vagy a 11. paragraphus rendelkezése ellenére tartatik meg, egyéb esetekben azonban csak akkor, ha az engedély megtagadása a hatóság által közzététetett. (17. §.)

Törvényszerű testületek gyűléseire s a kamarák együttléte alatt azok tagjainak gyülekezéseire a törvény intézkedései nem vonatkoznak.

A szász egyesületi és gyülekezési törvény (1850 november 22.) első részében a gyülekezési, másodikban az egyesületi jogot tárgyalja egészben a porosz hasontárgyú törvény alapelvei szerint. Az utóbbi rendelkezéseinek kiegészítésekép 14-dik paragraphusában a gyülekezést eltiltja attól, hogy föliratot vagy kérvényt tíznél több tagú küldöttséggel nyújtasson át. Sőt ahol a gyülekezések föloszlatásának esetei a 30. paragraphusban fölsorolják, minden ezzel ellenkező határozat, mint föloszlatások szerepel.

Egyesületek alakítására csak a polgári és politikai jogokat élvező teljeskorú egyéneknek ad jogot. Nők és gyermekek kizáratásáról a politikai egyesületeknél sem intézkedik. Bejelentési és az alapszabályok bemutatására vonatkozó kötelezettségek csakis a nyilvános ügyekkel foglalkozó egyesületeket terhelik. Összeköttetésbe lépniök más egyesületekkel és jogi személységet nyerniök csakis külön engedély alapján lehet, melyet a belügyminiszterium adhat meg. (24. §.)

Mint a föntebbi vázlatos ismertetésből látható, Németországon a gyülekezési és egyesületi jog egységesen szabályozva mindez időig nincs. A birodalmi alkotmány 16-dik paragraphusa a szabad gyülekezési és egyesületi jogot a birodalmi fölügyelet és törvényhozás hatáskörébe utalja. Hozott is a birodalmi gyűlés szórványosan törvényeket, melyek a gyülekezési és egyesületi jogot érintik. Ilyenek a társulatok és tisztán üzleti vagy magán érdekből alakult egyesületekről intézkedő törvények. Ilyenek továbbá a választási törvény, mely a választói gyűlések és egyesületekről tartalmaz intézkedéseket; a titkos összeköttetéseket, a közveszélyü egyleteket, a jezsuita-rendet és a socialdemokrata egyesületeket; továbbá a katonai személyek politikai egyletek és gyülekezéseken való részvételét eltiltó és

az egyesületi és gyülekezési törvényt esetleges ostromállapot idejére megszorító birodalmi törvények.

Különleges törvények vannak érvényben Bajor-, Porosz- és Szászországokon kívül valamennyi kisebb német tartományban. Elszak-Lotharingiában a III. Napoleon korabeli, főntebb ismertetett 1868 június 10-diki francia törvény hagyatott hatályban, szigorának egész súlyával. A meghódított tartományok a boldogtalan emléké második császárság rendszabályaival tartatnak ma is zabolában.

VADNAY ANDOR.

A HÁROMSZÖGŰ KALAP.

Beszély.

Első közlemény.

I.

TÖRTÉNETÜNK IDEJE.

Akkortájt még első éveit élte ez a hosszú század, mely immár végét járja. Az időpontot nem tudhatni egész határozottsággal, csak annyi bizonyos, hogy 1804-nél későbben és 1808-nál korábban történt a dolog.

Ez időben, mint tudjuk, IV. Károly uralkodott Spanyolországban a Bourbon-házból: Isten kegyelméből, mint az akkori pénzeken olvasható, és Bonaparte különös kegyelméből vagy ép feledékenységből, mint a francia újságírók mondogaták. Míg azon rémitő viharban, mely 1789-től kezdve folyton dühöngött a mi megvénült világrészünk fölött, a többi európai fejedelmek, kik XIV. Lajostól származtak, már mind elvesztették volt koronájokat, sőt a legkiválóbbnak közülök még feje is lehullott vele.

Azonban Spanyolország helyzetének különlegessége nem csak ennyire szorítkozott azon időben. A forradalom katonája, egy obscurus korzikai ügyvéd fia, a Rivoli, a pyramisok, a Marengo mellett vívott, valamint száz meg száz más csaták győzője, immár fejére tette végül Nagy-Károly koronáját s tökéletesen megváltoztatta Európa ábrázatát, új nemzeteket alkotva s régieket eltörülve, fölforgatva az országok határait, új dynastiákat teremtve, mindazon vidékek alakját, létszámát, területét, szokásait, sőt népviseletét is átalakítva, a merre csak

átvonúlt harczi paripáján ez a megtestesült földindulás, vagy mint az éjszakai hatalmasságok nevezték őt, ez az új Antikrisztus . . . Mindazonáltal atyáink, kikhez az Úristen legyen oda-fönt irgalmas és kegyelmes, nem hogy gyűlölték volna, vagy rettegtek volna tőle; ellenkezőleg nagy örömet találtak benne, hogy ritka hőstetteinek dicsőségét érdem szerint méltányolják, mintha csak valami lovagregénynek hősről vagy más planétán történő dolgokról lett volna szó, s a legtávolabbról sem jutott eszükbe arra gondolni, hátha majd egy nap azt veszi fejébe, hogy közjök út s mindazon kegyetlenségeket végig szenvedtetni velök, melyekkel Francia-, Olasz-, Németországot és még számos más országot meggyötört. A félsziget fontosabb helységei közül a legtöbbbe megérkezett hetenkint egyszer vagy kétszer a madridi posta s vele a *Gacetának*, mely akkor még nem is volt napilap, egy-egy száma. Ebből aztán megtudhatták a helység előkelőbb egyéniségei, föltéve, hogy a *Gaceta* ily aprólékos dolgokra kiterjeszkedni érdemesnek tartotta, vajon fogyott-e vagy nőtt-e az európai államok száma a Pyrenéeken túl, ha vívatott-e ismét csata, melyben megint hat vagy nyolcz király és császár küzdött, s ha Milanóban, Brüsszelben vagy Varsóban van-e Napoleon . . . Máskülönbén régi spanyol módon folytatták életüket atyáink, csöndes egyhangúságban, makacsul ragaszkodva ősi szokásaikhoz békességben, és istenfelőn, továbbra is hódolva az inquisitionnak és a kámzsás barátoknak, továbbra is föntartva azt a regényes egyenlőtlenséget a törvény előtt, a társadalmi kiváltságokat és személyes előjogokat, minden szabadságról lemondva a politika és közigazgatás terén s megadással hordva nagytekintélyű püspökök és hatalmas városbírák *) (corregidorok) együttes igáját, kikről nem valami könnyű dolog megállapítunk, mi volt mindegyiknek a maga saját hatásköre, minthogy mindketten egyformán beleavatkoztak úgy a világi, mint az egyházi dolgokba. Így élt a spanyol s továbbra is fizette a dézsmát, adózott termésének zsengejével, beszolgáltatta a regále s egyéb bérleti illetékeket és a különböző kereseti és jövedelmi adókat, a rája ki-kivetett bírságokat,

---

*) Corregidor tulajdonkép, mint a spanyol akadémiának 1822-diki nagy szótára meghatározza: «oly hatóság, ki a maga területén királyi jurisdicziót gyakorol kisebb-nagyobb hatalommal, elintézi a pörös s megfölebbezett ügyeket, a vétkesek büntetését.»

kényszer-adományokat s még valami ötven-féle hivatalos sarcozot, melyeknek névszerinti fölsorolásával kár volna untatnom az olvasót.

Ebben összegeződik mindaz, a mi köze e jelen történetnek van azon korszak hadügyi és politikai életéhez; minthogy a világ akkori állapotának vázolásával nem volt más célunk, mint annak megállapítása, hogy a kérdéses évben (tegyük föl, hogy 1805-ről van szó) Spanyolországban még mindig az ancien régime járta a köz- és magánélet minden rétegében, mintha e világfölfordulás és újjáalakulás közepette a Pyrenéek valóságos chinai fallá váltak volna.

II.

MINT ÉLTEK AKKORTÁJT AZ EMBEREK.

Andaluziában például (minthogy épen Andaluziának egyik városában történt az, a mit elbeszélni szándékozom), a tekintélyesebb egyéniségek most is igen korán szoktak fölkelni; eljártak a hajnali misére a püspöki templomba, még a rendes hétköznapokon is; kilenczkor megreggeliztek, egy híg tojásból és egy csésze csokoládéból, pirított vajjas szelettel; délután egy és kettő közt ették a hétnek illető napjára kiszabott rendes ebédet, mellékéteknek hideg sülttel, ha volt vad, különben a nélkül; ebéd után siestáztak, aztán egyet sétáltak a városon kívül; majd szürkületkor vecsernyére mentek, mindenki a maga parochiájára; aztán megint csokoládét ittak Ave-Máriára, még pedig ezúttal kétszersülttel; az előkelőbbek a corregidor, dékán vagy a helységben lakó nemesség estélyére mentek, s a második esti harangszónál tértek haza; a harmadik harangszónál takarodóra becsukták a kaput; salátát és a déli maradékból készült ragout-félét vacsoráltak, ha ugyan friss hal nem volt kapható; aztán mindenki azonnal lefeküdt a maga feleségével (már tudniillik, a kinek volt), nem mulasztva el azonban előbb az év kilencz hónapján át bemelegíttetni az ágyat . . .

Oh boldog idők, mikor még így élt szép hazánk nyugodtan és békében, pókhálóival, melyeket senki sem bántott, portól borítva, melyet senki le nem törült, s molyok társaságában, századok szentesítette hódolataival, hitével, hagyományaival,

mindenféle szokásaival és visszaéléseivel! Oh boldog idők, mikor még megvolt a különbözőség az emberi társadalomban az osztályok, az érzelmek és a szokások közt! Oh boldog idők, mondom, már mint különösen a költőkre nézve, kik lépten-nyomon bele-belebotothattak olyasmibe, mi anyagot szolgáltatathatott nekik egy-egy kisebb-nagyobb s komoly vagy víg színmű, vagy valamely nagyszabású elbeszélő költemény írásához, nem úgy, mint ebben a mai prózaiasan egyforma és ízléstelenül realistics korban, mely a francia forradalom után, mint ennek következménye, virradt föl reánk! Oh boldog idők, igen!

De mégis ne essünk vissza a régi hibába . . . Elég az általános bevezetésből és szószaporításból, fogjunk neki egyes-nesen *A háromszögű kalap* történetének.

III.

KÉZ KEZET MOS.

Nos tehát, abban az időben volt X. város mellett egy híres malom, mely ma már nem létezik; mintegy negyed mérföldnyire a helységtől. Egy meggy- és cseresnyefákkal borított lankás halom alján állt, dúsan termő veteményes föld szomszédságában, mely part gyanánt, s nem ritkán medrül is szolgált az ott lappangó időszakai és ármányos pataknak.

Nevezett malom különböző és több rendbeli okoknál fogva már hosszabb ideje kirándulási helyül és séta közben pihenő pontul szolgált a kérdéses város legkiválóbb egyéniségeinek . . . Először, mert az arra vezető országút kevésbé volt járhatatlan, mint a vidék többi útja. Másodsor, mert a malom előtt kikövezett kis térség terült el, egy rengeteg szállótól lombjaitól lugasként borítva, mely alatt igen pompásan lehetett nyáron hűsölni, télen pedig a napfényben sütkérezni, a szerint, a mint az évszak lehervasztotta vagy sűrűbbekké tette a lombokat . . . Harmadsor, mert a molnár igen jóra való, tapintatos és észélyes egyén volt, ki tudott bánni az emberekkel s nagy tisztelességgel vendégelte meg azon előkelő uraságokat, kik annyira leereszkedtek, hogy nála uzsonnáljanak. Annak módja s rendje szerint szolgált nekik azzal, a mit az illető évszak nyújtott; egy-

szer zöld babbal, máskor meggyel és cseresnyével, friss salátával egészen magára, (mely utóbbinak pompás íze van, kivált olajban pirított kenyérszelettel, ép ezért az uraságok rendszeren előre kiküldtek ilyen kenyérszeleteket), majd dinnyével; szőlővel ugyanazon töről, mely mennyezetül szolgált fejük fölött, esetleg pattogatott kukoriczával, ha tél volt, sült gesztenyével, mandulával, dióval s olykor-olykor ha hűvösebb volt az alkonyat, egy-egy korty tüzes borral (s ezt már bent a szobában jó közel a kandallóhoz), a mihez husvét táján aztán csörögéfánk s túrós lepény, perecz vagy pár alpujarrai sonkaszelet járult.

Hát ennyire jómódú volt a molnár, vagy ennyire követelők voltak vendégei? kiált föl olvasóm, félbeszakítva engemet.

Se ő nem volt az, se vendégei nem voltak olyanok. A molnárnak mindössze anyija volt, hogy meg tudott élni, s azok az uraságok pedig magok voltak a megtestesült finomság és büszkeség. De egy oly időben, mikor ötven s nem tudom még hányféle adót kellett fizetni különböző címeken, hol az államnak, hol az egyháznak, egy olyan élesesű paraszt jól tudta, hogy nem fogja kárát látni, ha így biztosítja magának a városatyák, *) kanonokok, barátok, jegyzők s más efféle hivatalos személyiségek jó indulatát. Így történt aztán, hogy mint némelyek mondogatni szokták a molnárról, kinek Lucas bátya volt a becsületes neve, minden évben jókora összegecskét takarított meg a sok vendégeskedés révén.

— Nem kaphatnék nagyságodtól valami rozzant ajtócskát abból a házból, mit most tetszik bontatni? — szólt az egyikhez. — Méltóztatnék olyan szíves lenni s utána nézni, hogy leengedjenek valamit az adómból, vagy az illetékemből, vagy bírságomból? — Majd elküldök főtisztelendőséged engedelmével a kolostor kertjébe egy kis eperfa-levéért a selyembogaraim számára. — Ha méltóságos úrnak is úgy tetszik, egy kis tüzelni valót szedetnék oda át a hegyoldalban. — Kegyeskednék írni szent atyám, vagy egy sorocskát, hogy a fenyvesből egy kis épületfának valót vág hassak magamnak. — Csinálja csak meg nekem téns úr ezt a kis írást, majd megfizet érte aztán a nagy harang. — Az idén nem vagyok képes megfizetni az adómat. — Remélem, hogy megnyerem a peremet. — Ma fölpofoztam azt a ficzkót, megérdemli, ha dutyiba dugják, mert

*) Regidor tulajdonkép gazdasági ügyek vezetője, városgazda.

ő kötött belém. — Talán fölösleges uraságodnak ez meg ez? — Veszi-e még ennek valami hasznát, uraságod? — Nem kaphatnám meg kis időre az öszvérét? — Nem volna-e szabad holnap reggelre a szekere? — Gondolja, kérem szépen, hogy elküldhetnék holnap a csacsiért?

Ebből a hangból folyt a nóta, minden órában újra ismétlődve s feleletül rája mindig e nagylelkű szó volt a válasz: — Tessék.

Ebből is láthatni, hogy Lucas bátya távolról sem haladt oly úton, melyen magát vagyoniilag tönkre tehetne volna.

IV.

EGY ASSZONY, KÍVÜLRŐL TEKINTVE.

Legutolsó s talán legfontosabb oka annak, hogy a városbeli uraságok oly szívesen fölkeresték délutánonként Lucas bátya malmát, az volt, hogy ott úgy az egyházi, mint a világi hatóságok, kezdve a püspök úr ő méltóságán s a nagyságos corregidor úron, kedvökre szemlélhették a legszebb, legbájosabb s legsodálatosabb alkotások egyikét, minő csak valaha Isten kezéből kikerült: annak kezéből, kit ekkortájt Jovellanos *) s az egész Spanyolországban létezett francziás iskola legfőbb lénynek szoktak hívni.

Ennek a remek alkotásnak asszonyneve volt; úgy hívták hogy Señã Frasquita. **)

Legelőbb is azon kell kezdenem, hogy ez a Señã Frasquita Lucas bátyának törvényes hitestársa, igen derék és jóraváló egy asszony volt, miről a malom előkelő látogatói mindannyian meg voltak győződve. Sőt még többet mondok: e látogatók közül soha egyik sem árult el olyasmit, mintha ledér pillantással, vagy épen vétkes vágygyal tekintene rá. Csodálni bizonyára eleget csodálták, sőt ki is fejezték érzelmöket, bókoltgattak (de természetesen a férj jelenlétében), a barátok ép úgy, mint az urak, a kanonokok, mint a világi hatóságok, a hogyan

*) Don Gaspør M. de Jovellanos (1744—1811) spanyol államférfi, író és költő.

**) Señora Francisca.

ez egy csodaszép teremtést megilletett, kiben a Teremtőnek kedve telt, — meg különösen egy oly pajzán szellemű s ártatlanul kaczer démont, ki még a legsötétebb vérűt is kedvre tudta deríteni. «Szép asszonyi állat», szokta mondogatni a főpap ő eminentiája. «Valósággal a görög hajdankor szobraira emlékeztet», jegyezte meg egy tudós ügyvéd, ki a Történettudományi Akadémiának tagja volt. «Éva anyánk igazi mása», szolt közbe a francziskánus prior. «Gyönyörű egy fehér cseléd!» kiáltott föl a helyőrség ezredese. «Csábító kígyó, valóságos sziren, démon!» tette hozzá a corregidor. «Hanem mind a mellett is derék asszony, igazi angyal, olyan ártatlan s becsületes lélek, mint egy négy éves kis lány», fejezték be mindannyian megjegyzéseiket, a mint szállóval s dióval eltelten visszafelé jöttek a malomból s egyhangú, unalmas házuk tája irányában elszeltek.

Ez a négy éves kis lány, vagyis Seña Frasquita, bizony már a harminczas évek felé járt. Majdnem hat láb magas volt s ennek megfelelően erős termetű, vagy talán még kissé testesebb is volt, mintsem pompás alakjához illett volna. Olyan volt, mint valami hatalmas Niobe, leszámítva természetesen, hogy nem voltak gyermekei; olyan volt, mint egy női Herkules; azon római matróna-alakokra emlékeztetett, minőket még mindig láthatni a Trastevere-n. Annál föltünőbb volt tehát e testes lénynek könnyedsége, elevensége, fürgesége s kecsesége. Hogy szoborhoz hasonlíthassuk, mint azt az akadémikus úr tette volt, erre nem volt benne elég plasticai nyugalom. Úgy hajlott, mint a nád, perdült-fordult, mint a pereszlen, alig érte lába a földet, ha tánczolt. Még ennél is mozgékonyabb volt arcza s következőleg lehető kevéssé volt szoborszerű. Nem kevesebb, mint öt szép kis gödröcske élénkítette ez arcot: egyik orcáját kettő, másikat egy; mosolygó ajkainak balfelöli szelét szintén egy, még pedig igen bájos; végül gömbölyű állának közepén szintén honolt egy, aránylag a legnagyobbik. Vegye ehhez olvasóm hamis arcfintorgatásait, elragadó kacsintásait s folyton változó fejtartását, mik még inkább fokozták társalgásának kellemét; s ebből némi fogalmat alkothat magának arról az ábrázatról, melyen szellemesség és szépség ömlött el, s mely mindig egészségtől és vidámságtól tündöklött.

Se Seña Frasquita, se Lucas bátya nem voltak andalu-

ziaiak : az asszony Navarrából származott ide, az ember pedig Murciából. Lucas tizenöt éves korában került X. városba, mint félig apródja, félig inasa azon püspöknek, ki a történetünk idejében szereplőnek volt elődje. Pártfogója papot akart belőle csinálni s e czélból talán, meg hogy egyáltalán ne maradjon egyházi jövedelem nélkül, ezt a malmot hagyta örökbe neki. Azonban Lucas bátya, ki ő eminentiájának elhalálózásakor meg csak a kisebb egyházi rendeket vette föl, abban a perczben szegre akasztotta a csuhát s katonának csapott föl, mert nagyobb kedve telt abban, hogy világot lásson és kalandoknak éljen, mintsem a misemondásban vagy a lisztörlésben. 1793-ban részt vett a nyugat-pyrenéi hadjáratban, mint a hős Don Ventura Caro tábornok küldöncze (ordenanza); jelen volt Piñon erőd ostrománál, aztán jó időt töltött az éjszakai tartományokban, hol idővel végleg szabadságotlatta magát. Estelében megismerkedett Seña Frasquitával, kit az időben még csak egyszerűen Frasquitának hívtak; megszerette, feleségül vette s aztán elhozta Andaluziába, hol megtalálták a malmot, melynek körében oly nyugodtan és békésen voltak eltöltendők azon napokat, mik rájuk voltak mérve ebben a siralom és mosoly völgyében.

Seña Frasquita azóta, hogy így elkerült Navarrából ezen remeteségbe, mit sem sajátított el az andaluziai szokásokból s nagyon különbözött azon vidék falusi asszonyaitól. Egyszerűben öltözködött, kevesebb ridegséggel és több csinnal, mint emezek; gyakrabban mosakodott s nem bánta, hogy a nap és a szél átjárja meztelen karjait s födetlen mellét. Bizonyos tekintetben az akkori úriasszonyok viseletét utánozta, a Goya képein látható nők, a Mária Lujza királyné öltözetét. Ha nem is nagyon szűk, de nem is nagyon bő szoknyát hordott, mely rendkívül rövid volt, úgy hogy jól láttatá kis lábait s gyönyörű lábikráinak kezdetét; a derék pedig mélyen s kereken volt kivágva, a madridi divat szerint: Frasquita ugyanis két hónapig időzött a fővárosban, mikor Lucasával Navarrából Andaluziába költözött. Egész haja egy csomóba tekerve állt feje búbján, a mi még jobban kitüntette fejének s nyakának szép formáját. Remek fülbevalókat viselt kicsinyke füleiben és számos gyűrűt durva, de tiszta kezének hosszúkás ujjain. Említsük meg végül, hogy a Seña Frasquita szavának zenéje a legszelesebb terjedelmű s legdallamosabb hangszer hangjával versenyzett; kacza-

gása pedig oly vidáman és ezüstösen csengett, mint a nagyszombat-esti csengetyűszó.

S most térjünk át Lucas bátyára.

V.

EGY FÉRFI, KÍVÜLRŐL ÉS BELÜLRŐL TEKINTVE.

Lucas bátya épen nem volt a szépség mintaképe. Még ifjú korában sem bántotta a szépség, most pedig már a negyvenes évek felé járt. Mindazonáltal kevés embert teremtett Isten erre a világra, ki olyan rokonszenves és kellemes tudott volna lenni. A boldogult püspök elragadtatva okosságától, szellemességétől és élénkségétől, elkérte őt atyjától, ki pásztor volt, és pedig nem talán lekipásztor, hanem közönséges juhászember. Mikor ő eminentiája kimúlt ez árnyékvilágból, s mikor aztán a ficzkó kaszárnyával cserélte föl a semináriumot, Caro tábornok minden katonája fölött kitüntette őt és meghitt küldönczévé, a szó szoros értelmében tábori szolgáljává tette. A háború befejeztével Lucas bátyának ép oly kevésé volt nehéz a Seña Frasquita szívét meghódítani, mint a mily könnyen sikerült volt megszereznie magának a tábornok és a főpap jóindulatát. A navarrai lány, ki ez időtájt húsz tavaszt számlált s valóságos szemefénye volt az estellai ifjaknak, még pedig nem egy tehetősnek, nem tudott ellentállni a kitartó udvarlásnak, a szellemes ötleteknek, az idétlen szerelmes szemforgatásoknak, a tréfás és folytonos mosolygásoknak, melyekben sok gonoszkodás, de sok gyöngédség is rejtett: e tulajdonságaival ez a merész szellemű, beszélni tudó, okos, mindenre kész, bátor és szellemes murciai nemcsak a mindenki által áhított szép lánynak tudta elcsavarni az eszét, hanem magának a lány apjának és anyjának is.

Lucas abban az időben, s természetesen történetünk napjaiban is, kis termetű volt, legalább feleségéhez arányítva; kissé görbe vállú, barna arczbőrű, ritkás szakállal, jó darab orral, nagy fülekkel; s hozzá még ragyás. Ennek ellenében viszont szája szabályos volt s fogai kifogástalanok. Azt lehetett volna mondani, hogy ennek az embernek csak a hüvelye esetlen és rút; s mihelyt csak egy kissé bensejébe kezdett hatolni a szem-

lélő, azonnal nyilvánvalókká lettek kitünőbbnél kitünőbb tulajdonságai, és pedig mindjárt kezdve a fogain, melyek legelőször tűntek ki. A fogak után hangja következett, mely rezgő, ruganyosan hajlékony, vonzó volt; egyszer férfias s komoly, máskor szelíd és lágy, kivált, ha kért valamit, de mindig olyan, hogy csak nehezen lehetett neki ellentállni. Következett erre aztán az, mit e hang mondott; mind olyasmi, minek ideje jól volt megválasztva, mi tapintatos, elmés és rábeszélő volt . . . Végül Lucas bátya lelkében bátorság, igazszívűség, becsületesség honolt; volt természetes józan esze, ösztönözte a tudásvágy, ösztönszerűleg vagy tapasztalatból sok mindenféle ismeretre tett szert. Mélyen megvetette az ostoba embereket, bármilyen társadalmi osztályhoz tartoztak is, s bizonyos irónia, sarcasmus és humor nyilvánult egész szellemében, úgy hogy az az akadémiai tag egy csiszolatlan Don Francisco de Quevedot *) látott benne.

Ilyen volt belülről és kívülről Lucas bátya.

VI.

A KÉT HITESTÁRS KIVÁLÓBB SAJÁTSÁGAIRÓL.

Seña Frasquita tehát a bolondulásig szerette Lucas bátyát, s miután ő is szeretettve tudta magát általa, a világ legboldogabb asszonyának tartotta magát. Nem volt gyermekek, mint már említettem, s mindenik arra fordította összes iparkodását, hogy a másikat lehetőleg dédelgesse, gondozza, kimondhatatlan odaadással, de a nélkül, hogy e gyöngédség a legtávolabbról is oly ízetlen érzelgéssé, édeskés hízelgéssé fajult volna, mint a gyermektelen házaspároknál nem ritka. Ellenkezőleg: oly nyílt, egyszerű, vidám modort, tréfalkozást s bizalmat tanúsítottak egymás iránt, mint azon gyermekek szoktak, kik rendes játszótársak s kik egész lelkökkel szeretik egymást, a nélkül hogy azt valaha egymásnak meg is mondanák, vagy talán önmagok is határozott tudattal bírnának arról, a mit éreznek.

---

*) Quevedo y Villegas, híres picaroregény-(Schelmenroman)-író, a legjelesebb spanyol humoristák egyike. (1580—1645.)

Az egész földkerekségen sem lehetett találni még egy molnárt, ki ily pompásan meg lett volna fésülve, kinek öltö-zete ennyire rendben lett volna, kinek naponként pompásabb asztalt terítettek volna, s kit házában több kényelem környezett volna, mint ezt Lucas bátyánál lehetett tapasztalni. Az is igaz, hogy molnárnét sem lehetett volna találni, nem, még királynét sem, kit úgy elhalmozzanak a figyelmesség, udvarias-ság és hódolat minden jelével, mint Seña Frasquitát. Az is bizonyos, hogy sehol sem lehetett volna akadni még egy malomra, mely úgy el lett volna látva mindenféle szükségessel, hasznossal, kellemessel, szórakoztatóval, sőt fölöslegessel is, mint az, mely a jelen történet majdnem egész folyásának szín-helyévé válandó.

Nagyban hozzá járult e körülmény előidézéséhez az, hogy Seña Frasquita, a takaros és szorgalmas, ép, erős navarrai menyecske, tudott, szeretett és képes is volt sütni, főzni, varrni, kötni, takarítani, befőttet s más nyalánkságot csinálni, mosni, vasalni, meszelni, rézedényt súrolni, kenyeret dagasztani, fonni, harisnyát szőni, énekelni, táncolni, gitározni, dobolni, értett mindenféle kártyajátékhoz, s még sok egyébhez, miket ha mind felsorolnék, se hossza, se vége nem lenne . . . Valamint nem kevésbé járult hozzá ugyancsak az említett körülmény előidézéséhez az is, hogy Lucas bátya tudott, szeretett és képes is volt egy malmot annak rendje s módja szerint vezetni, a földet művelni, vadászni, halászni, értett az ács-, kovács- és kőműves-mesterséghez, segítségére tudott lenni feleségének a házi teendőkben, tudott írni, olvasni, számolni, stb. stb.

Voltak még ezen kívül bizonyos más tulajdonságaik is, melyek mintegy fényűzési czikkeket képeztek, s melyeket a fön-
tebbieken nem említettem.

Így például Lucas bátya imádta a virágokat (ép úgy, mint felesége) s annyira értett a kertészethez, hogy sikerült neki új fajokat állítani elő fáradságos kísérletezések, társítások révén. Affele naturalista mérnök is lappangott benne, mint ezt bizonyította az általa tervezett és csinált gát, szivattyú és vízvezeték, mi megháromszorozta a malom vizét. Megtanított táncolni egy kutyát, megszelidített egy kígyót; egy nagy piros papagályt pedig úgy idomított, hogy az a nap óráit kiáltásaival tudatta, megfelelően azon napóra jelzésének, melyet a molnár

maga rajzolt volt a falra: s a papagálylial oly tökéletességre vitte, hogy az még borús időben, sőt még éjtszaka sem mulasztotta el kiáltásait.

Végül volt a malom mellett egy zöldséges kert, mely mindenféle veteményt és gyümölcsöt termelt; egy valóságos jázminlugastól környezett tó, mely Lucas bátyának és Señã Frasquitának fürdőhelyül szolgált nyaranta; egy virágos kert, egy fűthető helyiség vagyis üvegház melegövi növények számára; egy jó ivóvizet szolgáltatató kút; két szamár, melyeken a hitestársak a városba s a szomszédos helységekbe jártak; majorudvar, galambház, madárház, halastó, selyembogár tenyésztő; méhkasok, melyek lakói a jázminokból szívták a mézet; borház s a hozzávaló pincze, mindkettő kis kiadásban; sütőkemence, szövőszék, ács- és kovácműhely stb., stb. Mindez oly lakásba szorítva, mely nyolcz szobából állt, s mely mellé nyolczszáz négyszög ölnyi szántó föld járult, összesen tízezer réal becsértékben.

VII.

A BOLDOGSÁG ALAPJA.

A bolondulásig szerették egymást, mint mondám, a molnár és a molnárné s az ember azt hihette volna, hogy az asszony szereti jobban az urát, nem pedig megfordítva, ellenére annak, hogy az asszony volt szép s az ember csunya. Señã Frasquita ugyanis valósággal feltékenykedett Lucas bátyára s mindig számon kérte tőle, hol töltötte idejét, ha kissé későbbben talált hazatérni a városból vagy azon helységekben, hova gabnáért ment. Míg ellenben Lucas bátya egész kedvteléssel szemlélte, mily figyelmetesség tárgya Sena Frasquita a malmot látogató uraságok részéről; büszke volt rája s örvendett neki, hogy mindenkinek ép úgy tetszik, mint ő neki; s bár szíve mélyen érezte, hogy némelyek talán irigylük is e nőt tőle, sőt gyarló halandók módjára sóvárognak is utána, annyira, hogy ki tudja, mi mindent megadtak volna, csak hogy kevésbbé találják tisztességes nőnek: ő mégis néha egész napokon keresztül magára hagyta a legcsekélyebb aggodás nélkül, s hazajövet sohse kérdezte tőle, mit csinált vagy kik jártak nála távolléte alatt . . .

Ennek okát azonban korántsem abban kell keresnünk, mintha Lucas bátya szerelme lanyhább természetű lett volna, mint a Seña Frasquitáé. Hanem abban, hogy ő jobban bízott a felesége erényében mintsem ez az övében; abban, hogy ő élesebben látott, mint a felesége, s jól tudta, mennyire szerettetik s mennyire becsüli az a nő önmagát; de legfőképen abban, hogy Lucas bátya egész ember volt: oly ember, minő a Shakespere híres alakja: kevés de megosztatlan érzelemmel, kétkedésre képtelen, ki vagy hitt, vagy meghalt, vagy szeretett, vagy ölt, s ki nem ismert fokozást, sem átmenetet a legnagyobb boldogság s életének teljes tönkremenése közt.

Szóval igazi Othello volt, ki murciai bocskort és sapkát viselt; egy eshetőleges tragédia első fölvonásának Othelloja . . .

Azonban minek e komor hangok ily vidám dalocskában? Miért a vést sejtető villámecikázások egy ily derült égboltozaton? Minek ily melodramai attitűdök egy ily egyszerű genreképben?

Mindjárt megtudjátok.

VIII.

A HÁROMSZÖGŰ KALAP TULAJDONOSA.

Egy októberi délután volt, két óraker.

A főtemplom kis harangja vecsernyére hívott, mi annyit jelent, hogy a városnak minden előkelő egyénisége már megébredt.

A papok a kórusba mentek imádkozni, a világiak pedig hálósobájokba vonultak siestázni, főleg azok, kik foglalkozásuknál fogva, mint például a hivatalos személyiségek, az egész délelőttöt munka közt töltötték el.

Épen azért nagyon különösnek tetszhetett, hogy a mondott órában, mely a hőség következtében épen nem volt alkalmas sétára, nem kisebb ember vonult ki a városból és pedig gyalog, egyetlen egy alguacil kíséretében, mint maga a nagyságos corregidor úr, kit senki mással nem lehetett összetéveszteni, se éjjel, se nappal, részint roppant nagy háromszögű kalapja, részint pedig gyönyörű skárlátpiros köpenye miatt, nemkülönben külső megjelenésének groteszk volta miatt . . .

A skarlátpiros köpenyről és a háromszögű kalapról még számosan vannak, kik személyes tapasztalatuk alapján teljes tárgyismerettel szólhatnak. Így a többi közt mi is, mint mindazok, kik azon városban VII. Fernando ő felsége uralkodásának végéveiben születtek, emlékszünk, hogy azon ház roskatag tornyában, melyet ő felsége lakott, abban a toronyban, mely ez idő szerint unokái gyermeteg játékainak színhelyéül van rendeltetve, függni láttuk a szegen, mint egyetlen díszét a puszta falnak, azt a két értékes régiséget, fölül a fekete kalapot s alatta a piros köpenyt, mik így együtt az absolutismusnak rémes kísértetét alkották. Mintegy szemfödője volt ez a corregidornak, mintegy torzképpé változott jelvénye elmúlt hatalmának, szénnel és vörös krétával pingálva a falra, mint annyi más a mi szemünkben, az 1837-diki alkotmánypárt ifjai szemében, kik ott szoktunk gyülekezni. Szóval valóságos madárijesztő volt az, mi más időben emberijesztő volt, s még most is hátamba áll a hideg, ha elgondolom, hogy tekintélyét én is ki mertem gúnyolni húshagyó kedden, mikor egy seprőnyél végén a szóban levő történelmi nevezetességű városon végig vittem, s a mikor aztán nevetséges álöltözetül szolgált annak a hóbortosnak, kin legtöbbet nevetett a nép. Oh szegény elve a tekintélynek! Így bántunk el veled mi magunk, kik most úgy erőlködünk téged segítségül hívni!

A mi pedig a corregidor külső megjelenésének groteszk voltát illeti, ez abban állt, hogy — mint mondják — görbe vállú volt; még görbébb vállú, mint Lucas bátya: hogy nyersen kimondjam, majdnem púpos volt ő kegyelme. Termetre a közepesnél is kisebb volt és vézna; beteges természetű, görbe lábú; valami oly sajátságos módon járt jobbról balra s hátulról előre biczegve, mit nem jelezhetni találóbban, mintha azzal a képtelen kifejezéssel élünk, hogy mind a két lábára sántított. Ennek ellenében arcza, a hagyomány tanúsága szerint, szabályos volt, bár meglehetősen ránczos, fogainak teljes hiánya miatt; bőre zöldes-barna színű volt, mint majd minden castiliainak; nagy fekete szemei voltak, melyekben föl-föllobbantak a harag, zsarnokság és kéjvágy villámai; finom és ravasz arczvonásain nem tükröződött ugyan egyéni bátorság, de annál inkább valami álnok s mindenre képes rosszakarat; továbbá bizonyos, félig aristokrataszerű, félig kéjenczre valló önelégültség, mi eléggé sejtete, hogy ez ember kora ifjúságában elég kedves volt

a nők előtt s elég kegyökben részesült, minden púpja s görbe lába ellenére is.

Don Eugenio de Zuñiga y Ponce de Leon (mert így hívták ő nagyságát), Madridban született, előkelő családból. Mintegy ötvenöt éves lehetett s már négy év óta viselte a corregidori méltóságot a kérdéses városban, hol kevéssel odajötte után nőül vette a legelőkelőbb úrnők egyikét, kiről lentebb még majd lesz alkalmunk beszélni.

Don Eugenio harisnyái, a cipőn kívül öltözetének egyetlen része, melyet rengeteg skarlátpiros köpenye még látni engedett, fehérek voltak; cipői pedig feketék, arany csattal. A mint azonban a hőség ott künt a mezőn kényszerítette, hogy lepléből kibontakozzék, nagy batiszt nyakkendő tűnt elő, vadgalamszín mellény könnyű posztóból, zöld domború himzéssel telides-tele hintve; rövid fekete selyemnadrág, a mellényhez teljesen hasonló szövetű igen hosszú kabát; aczél markolatú díszkard, bojtos pálcza s egy pár tiszteletre méltó nagyságú keztyű sárga szarvasbőrből, melyet sohse húzott föl, s melyet kormánypálczaként markolva tartott.

Az alguacil, ki húsz lépésről követte a corregidor ő nagyságát, Garduña (menyét) névre hallgatott s egészen méltó volt nevére. Nyurga, fürge volt s járás közben is folyton jobbra-balra, előre-hátra forgatta szemét; hosszú nyaka volt s annál kisebb s ellenszenves ábrázata; két keze, mintha két köteg virgács lett volna. Ez az ember épen úgy hasonlított gonosztevők után szaglászó kémhez, mint magához a kötélhez, mely gonosztevők megkötésére, s amaz eszközhöz, mely fenyítésökre szolgált.

Az első corregidor, ki őt véletlenül megpillantotta volt, minden további tájékozódást mellőzve, így szól hozzá: «Te leszel az én igazi alguacilom.» S már a negyedik corregidort szolgált.

Negyvennyolcz évet számlált; háromszögű kalapot hordott, sokkal kisebbet, mint gazdájéé, (minthogy emezé, ismétlem, rendkívül terjedelmes volt). Köpenye fekete volt, miként harisnyái s egész ruházata, pálczájáról hiányzott a bojt, s valami nyársfelét hordott oldalán gyíklesőnek.

Ez a fekete váz mintegy diszes öltözetű ura árnyának látszott lenni.

IX.

GYŰE FÜLES!

A merre csak elvonúlt a most említett uraság és szolgálke, a mezei munkások abba hagyták dolgukat s földig emelinték kalapjokat, inkább félelemből, mintsem a nagy tisztesség okáért. Aztán így szóltak halkán egymás közt:

— Ugyan korán megy ma delután a corregidor Seña Frasquitához.

— Korán és egyes egyedül! — jegyezték meg némelyek, kik meg szokták, hogy mindig más urak társaságában lássák őt erre felé sétálni.

— Ugyan te, Manuel, miért megy ma delután csak egymaga látogatóba, ahhoz a navarrai menyecskehez? — kérdezte egy falusi asszony férjét, a mint ott ült mögötte a nyeregben a számárháton.

S a mint ezt kérdezte, ingerkedve megcsiklándozta fejét.

— Nem kell mindjárt rosszat gondolni, Josefa — felelt a jámbor ember. — Seña Frasquita képtelen . . .

— Nem is mondom az ellenkezőjét . . . hanem azért bezzeg a corregidor nem képtelen bolondúlni utána . . . Többször halottam, hogy azok közül, a kik a malomba járnak dinom-dánomozni, egyedül ezt a madridi szoknyakergető uraságot vezet oda gonosz szándék . . .

— Mit tudod te, hogy szoknyakergető-e vagy sem? — kérdezte viszont a férj.

— Na nem a magamét értettem . . . Mert tudom, Istenem, ha még százszor corregidor is, csúful megjárta volna, ha körülöttem legyeskedni jut eszébe.

A ki így beszélt, a legnagyobb mérvben rút volt.

— Hát hagyjuk fiam, az ő dolguk — felelt a Manuelnek szólított. — Én nem hiszem, hogy Lucas bátya képes volna beleegyezni abba, hogy . . . Hejh! nem jó vele tréfálni, ha egyszer megharagszik.

— De hiszen látni való, hogy nincs ellenére a dolog — veté ellen Josefa asszony, orrát fintorítva.

— Lucas bátya tisztességes ember — felelt a paraszt, s

tisztességes embernek mindig ellenére kell hogy legyenek bizonyos dolgok.

— Hát ebben igazad van, már ök lássák! Ha én volnék Señã Frasquita . . .

— Gyűe füles! — kiáltott a férj, hogy más irányt adjon a beszélgetésnek.

A szamárról üggetésnek eredt s így nem lehetett többet hallani a párbeszédéből.

X.

A LUGAS TETEJÉRŐL.

Míg így beszélgettek azon földművesek, kik a corregidort köszöntötték volt, Señã Frasquita szorgalmasan felöntözte és megsöpörte azt a kikövezett térséget, mely a verandát helyettesítette a malom mellett, s féltuczat széket helyezett el a szőlőlugas legsűrűbb helyei alá; Lucas bátya pedig e közben fölmászott a lugas léczezetén s a legszebb fűrtöket vagdosta le s műértőleg rakosgatta egy kosárába.

— Úgy biz' a, Frasquita — szolt Lucas bátya onnan a magasból — átkozottúl bomlik utánad a corregidor . . .

— Hisz már régóta mondom neked — felelt az éjszakvidéki asszony; hanem csak hadd emészsze magát ökegyelme! . . . Vigyázz Lucas, mindjárt leesel!

— Ne félj, jó erősen fogózkodom én . . . Aztán nagyon tetszel még másnak is ám, például . . .

— Ugyan hallgass el a sületlen beszédeddel! — szakította félbe az asszony. — Tudom én jól, kinek tetszem s kinek nem. Bár csak azt is épen olyan jól tudhatnám, miért nem tetszem te neked!

— Hát izé, mert nagyon rút vagy — felelt Lucas bátya.

— Hallod, ha rút vagyok is, s ha nem tudom mi vagyok is, mindjárt képes leszek fölmászni arra a léczezetre s fejfel löklek le onnan . . .

— Akkor már hamarább megtörténhetik az, hogy nem engedlek leszállni s elevenen megeszlek.

— Persze, s ha aztán jönnének az imádóim s ott fönt kapnának bennünket, azt mondanák, hogy szép egy pár majom vagyunk . . .

— Csak igazat mondanának. Hát nem vagy te az én szép kis majmom; *) aztán nem illek be én is majomnak ezzel a púppal?

— Sohse bánd a púpodat, ha nekem tetszik.

— Jaj hát akkor mennyire tetszhetik neked a *corregidoré*, mely van kétszer is akkora, mint az enyém.

— Ejnye, ejnye Lucas bátya, kegyelmed megint feltékenykedik.

— Én erre a vén csámpásra! Ellenkezőleg, nagyon örvendek, hogy bomlik utánad.

— Úgyan miért örvend?

— Mert ez a bűn magában hordja büntetését. Te sohse fogod őt szerethetni, én pedig azonban a te réveden magam leszek a város igazi *corregidora*.

— Na nézze meg az ember a nagyravágyóját! De hátha még is beléje találnék valahogy szeretni? . . . Nagyobb csoda is történt már a világon.

— Hát azért sem verném fejemet a falba.

— Nem-e?

— Nem bizony, mert akkor már te nem lennél az, a mi vagy, illetve, a minék én tartalak, s akkor aztán banná az ördög, ha el is vinne az ördög.

— Jó, de hát megis, mit tennél abban az esetben?

— Mit? Tudom is én . . . Mert hát akkor magam is más lennék, mint a mi vagyok, s így most nem igen tudom elgondolni, hogy akkor mire határoznám magam.

— És ugyan hát miért lennél akkor te más? — faggatta makacsúl *Seña Frasquita*, félbehagyva a söprést, s csípőjére tevéen kezét, hogy jobban nézhessen fölfelé.

Lucas bátya megvakarta a fejét, mintha valami nagyon mely gondolatot akart volna belőle kikaparni, míg végre aztán a szokottnál komolyabb és választkosabb hangon így felelt:

— Más lennék, mert most oly ember vagyok, ki úgy hisz benned, mint saját magában, s kinek nincs más élete e hiten kívül. Így aztán, ha megszünném benned hinni, úgy ez vagy halálotat okozná vagy pedig egészen új emberré alakítana át; egészen új életet kezdenék; akkor mintegy újra születnék s

---

*) Lefordíthatatlan szójáték: mona nőstény-majom és mono, mona csinos, takaros.

testem lelke más volna. Ezért nem tudhatom, mit csinálnék veled akkor . . . Lehet, hogy talán szemedbe kacagnék s a faképnél hagynálak . . . Lehet, hogy talán nem is ismernélek többé . . . Az is lehet, hogy . . . De ugyan mi a csodáért rontjuk el a jó kedvünket ilyesmivel minden ok nélkül? Mit törődünk mi azzal, ha a világ minden corregidorja is beléd van bolondulva? Nem vagy-e te az én Frasquitám?

— Az az, te dühös tigris — felelt a navarrai menyecske, nem tarthatva többé vissza nevetését, én vagyok a te Frasquitád s te vagy az én lelke Lucasom; habár ijesztőbb vagy a mumusnál is, de több eszed van, mint a világ valamennyi férfianak, s nekem jobb vagy, kedvesebb vagy a mindennapi kenyérenél is . . . Hogy mennyire szeretlek, majd mindjárt megmutatom, ha leszálltál. Nincs annyi hajszál a fejedben, a mennyi pofont és csipést kapsz tőlem! De csitt! Mit látok! Ott jön a corregidor és pedig egészen egyedül . . . Ilyen korán! Ennek valami szándéka van! Még kisé, hogy neked igazad volt!

— Hát akkor maradj veszteg, s ne vétesd vele észre, hogy én itt fönt vagyok. Ez bizonyosan azért jön, hogy téged négy szemközt találjon, s vallomást tegyen neked. Azt hiszi, hogy alszom s azalatt majd fölszarvazhat. Mulatni akarok rajta, hallani akarom szerelmi vallomását.

Így szólt Lucas bátya s lenyújtotta feleségének a kosárkát.

— Nem rossz gondolat — kiáltott föl az asszony, ismét nevetésben törve ki. — Ördög adta madridi szépelgője! Vajon mit gondol, mit adok én arra, hogy ő corregidor? — De itt jön már . . . Garduña messziről követte őt s most valószínűleg ott hűsöl a patak szakadékában . . . Soha ilyen ostobaságot! Csak rejtőzzél el jól a lombok közé; talán még jobban is fogunk mulatni, mintsem gondolod.

S ezt mondva, a szép navarrai menyecske a Fandango nótájára gyűjtött rá, melyhez ép oly kitünően értett már, mint akár a saját vidékén dívó dalokhoz.

XI.

PAMPLONA OSTROMA.

— Adjon Isten, Frasquita — szólt a corregidor, félig halkán, a mint belépett a lugasba. S lábujjhegyen közeledett.

— Mekkora szerenese — felelt a nő természetes hangon s egyremásra hajlongva. Ilyen korán kifáradt ide, a nagyságos corregidor úr! S ilyen borzasztó hőségben! Jaj, de méltóztassék leülni. Itt jó hűvös lesz. Hát ugyan, hogy nem méltóztattott bevárni a többi uraságokat? Az ő helyöket is már mind elkészítettük itt, ni... Ma estére magát, a püspök úr ő méltóságát is várjuk; megígérte az uramnak, hogy eljön és megkóstolja az idei termés első fürtjeit. Hogy mint szolgál nagyságod egészsége? S hogy van odahaza a nagyságos asszony?

A corregidor zavarban volt. A mit rég óhajtott, hogy Frasquitával négy szemközt lehessen, álomnak tetszett előtte vagy törvetésnek az álnok sors részéről, arra rendelve, hogy őt a kiábrándulás örvényébe taszítsa.

Mindössze csak ezt felelte tehát:

— Nincs oly korán, mint gondolod, fél négy tájt lesz már...

E pillanatban a papagály elrikkantotta magát.

— Egy negyed háromra — felelt a navarrai menyecske s bizalmatlan tekintettel bámult rá a madridi uraságra.

Ez csak hallgatott, mint a bűnös, kire rábizonyították vétkét, s ki már le is mondott a védekezésről.

— Es Lucas alszik? — kérdezte kis idő múlva.

(Meg kell itt jegyeznünk, hogy a corregidor, mint mindazok, kiknek már kihullt a foguk, nyámmogva és selypítve beszélt, mintha az ajkát rágná folytonosan.)

— Na persze — viszonzá Seña Frasquita. — Azt ilyen órában, a hol éri, ott nyomja el az álom, ha mindjárt valami örvény szelén lenne is.

— Hát akkor csak hadd öt aludni — kiáltott föl az öreg corregidor, a rendesnél is jobban elsáppadva. Te pedig, kedves drága Frasquitám, figyelj arra, a mit mondok! Jőjj ide, ülj ide, en mellém! Sok mondani valóm van neked.

— Már ülök — felelt a molnárné, — megragadva egy alacsony széket s olyan közel téve a Corregidoreához, a menynyire csak lehetett.

A mint ott ült Frasquita, egymásra rakta lábait, felső testével előre hajlott, egyik könyökét föltámasztott térdére helyezé, üde, szep arczát pedig tenyerébe hajtá s így fejét kissé félrehajlítva, mosolylyal ajkain, arczának öt gödröcskéjét

élénk mozgásba hozva, tiszta tekintetét a corregidorra szögezve, várta ő nagyságának vallomását. Pamplonához hasonlított, a mint bombáztatását várta.

A szegény ember hiába akart beszélni, csak ott maradt tátott szájjal, megbüvölve e nagyszerű szépségtől, e tündöklő bájától, e rettentő asszonytól, alabástrom-fehér bőrétől, pompás idomaitól, csinos ajka mosolygásától, kifürkészhetetlen azurszemeitől, mintha csak egy Rubens ecsete alkotta volna!

— Frasquita! — mormogá végre a király helytartója, elhaló hangon, miközben verejtéktől kivert, fonnyadt arca ott púpja fölött remegett, rendkívüli gyötrődést árulva el. Frasquita!

— Úgy hínak — felelt a Pyrenéek lyánya. — Mi tetszik?

— Minden, a mit csak te kívánsz! — szólt az öreg határtalan gyöngédséggel.

— Na hát tudja, hogy én mit kívánok — válaszolt a molnárné. — Azt kívánom, nevezze ki a városi törvényszékhez jegyzőnek egyik unokaöcsémét, ki Estellában lakik. Sok a baja azon a vidéken s így legalább ide jöhetne.

— Mondtam már Frasquita, hogy ez lehetetlen. Az a jegyző, ki most van azon a helyen . . .

— Gazember, részeges, ostoba számár! . . .

— Tudom, tudom, de nagy pártfogói vannak az örökös városatyák közt, s én nem nevezhetek ki helyére a tanács beleegyezése nélkül. Ellenkezőleg, annak tennem ki magam . . .

— Annak tenné ki . . . annak tenné ki! . . . Hát ugyan mi nagyságodért minek nem tennők ki magunkat örömet kutyástúl-macskástúl!

— Ezért az árért szeretnél-e aztán? — dadogta a corregidor.

— Semmiféle árért! Úgyis szeretem én már nagyságodat, ingyen is.

— Ne nagyságolj annyit már. Elég lesz, ha urazol, vagy, a hogy neked tetszik. Mondd, fogsz-e aztán szeretni engem?

— Hát nem mondtam, hogy már is szeretem?

— Hanem . . .

— Semmi hanem . . . Majd meg méltóztatik látni, milyen ügyes, csinos fiú az az én unokaöcsém!

— Te vagy csinos, te, Frascuela, te!

— Tetszem corregidor uramnak?

— Hogy tetszel-e? . . . Nincs párod, a hány asszonyt csak ismerek!

— Bizony itt semmi sincs kitömve — felelt Señã Frasquita, miközben egészen föltúrte ruhája ujját, s megmutatta a corregidornak azt is, mi addig elfödve állt karjából. E kar méltó volt egy karyatidhoz s oly fehér, mint a lilium.

— Hogy tetszel-e? — folytató a Corregidor. — Éjjel-nappal csak terád gondolok; minden órában, bárhol vagyok; csak terád!

— Micsoda? Hát a corregidorné ő nagysága már nincs talán tetszésére? — kérdezte Frasquita oly rosszul színlelt szánakozással, hogy a beteg embert is megnevettette volna. Milyen kár! Az én uram mondta, hogy mikor a hálószoba óráját igazította, volt szerencséje látni s beszélni vele; azt mondta, nagyon szép, nagyon jó asszony, s nagyon kellemes modora van.

— Na nem olyan nagyon — felelt a corregidor nem minden keserűség nélkül.

— Igaz, hogy másoktól meg azt hallottam — folytató a molnárné, hogy nagyon mérges természetű, roppant feltékeny s nagyságod jobban fél tőle, mint az ördögtől.

— Na nem olyan nagyon — vágott közbe elvörösödve Don Eugenio de Zuhiga y Ponce de Leon. Se az egyik, se a másik nem olyan nagyon. Ő nagysága kissé szeszélyes, az igaz; de azért még messzi vagyunk attól, hogy én reszkessek előtte. Én vagyok a corregidor!

— De hát szereti őt nagyságod vagy sem?

— Megmondom . . . Nagyon szeretem, vagy jobban mondva, nagyon szerettem, míg téged meg nem ismertelek. Hanem a mióta téged megláttalak, nem tudom, mi történik velem; ő maga is észrevette, hogy velem valami történt . . . Elég, ha azt mondom neked, hogy ma ott állok például, hogy a feleségem arcát ha csókolom, akár csak a magamét csókolnám. Ebből láthatod, hogy már nem szerethetem őt; kevésbbé már nem lehet szeretni. Míg ellenben nem tudom, mi mindent megadnék érte, ha érinthetném ezt a kezét, ezt a kart, ezt az arcot, ezt a derekat.

S míg ezt mondta, a corregidor iparkodott hatalmába ejteni a meztelen kart, melyet Señã Frasquita valósággal szemébe dugott. Az asszony azonban nem is hunyorított; csak

előre nyújtotta karját s egy elefánt orrmányának közönbös, nyugodt s ellenállhatatlan erejével mellbe lökte a nagyságos urat s székestől együtt fölborította.

— Jézus, Mária, József — kiáltott föl a navarrai menyecske, tovább nem bírva a nevetéssel. — Úgy látszik, ez a szék el volt törve.

— Mi történt? — kiáltott e perczen Lucas bátya, kidugva rút ábrázatát a szöllőlombok közül.

A corregidor ott feküdt hanyatt a földön s kimondhatatlan rémülettel tekintett a molnárra, kit ekkor pillantott meg ott fönt a lécezetten hasalva.

A ki e jelenetet látja, azt mondhatta volna, hogy az ott heverő corregidor a legyőzött sátán, kit azonban ezúttal nem Mihály arkangyal, hanem a pokolnak egy másik démona győzött volna le.

— Mi történt? — sietett felelni Señã Frasquita. — A corregidor úr ő nagysága nem jó helyt ült a székevel, hintázott rajta s fölborult . . .

— Szentséges Isten — kiáltott most a molnár. — Csak nem ütötte meg magát nagyságod? Nem parancsol egy kis eczetes vizet?

— Nem ütöttem meg magam! — szólt a corregidor, nagy nehezen föltápáskodva.

Majd egész halkán, de úgy, hogy Señã Frasquita jól hallhassa, szólt:

— Ezért még megfizetsz!

— Na ha nagyságod nem ütötte meg magát, úgy nekem legalább életemet mentette meg — felelt Lucas bátya, meg se mocszanva ottan fönt. — Képzeld csak, asszony, én itt szemelgettem a fürtöket s e közben szépen elaludtam a venyigék s lécek közt, hova épen befértem a derekammal . . . Így aztán, ha a nagyságos úr zuhanása föl nem ébreszt idejekorán, bizony ma délután szépen betörtem volna koponyámat a kövön!

— Ugyan úgy-e? Lám, lám — felelt a corregidor. — Akkor hát örvendek. Mondom, örvendek, hogy fölborultam.

— De majd megfizetsz érte! — tette hozzá, a molnárnéhoz fordulva.

E szavakat annyira a fojtott düh hangján mondta, hogy Señã Frasquitát egészen lehangolta vele.

Látta ugyanis, hogy a corregidor, ki annyira megijedt

volt az első perczen, mikor azt hitte, hogy a molnár mindent hallott, most viszont egészen átengedte magát a haragnak s boszúterven törte a fejét, — most, mikor meggyőződni vélt arról, hogy mit sem hallott Lucas bátya, ki — mellesleg mondva — még a legravaszabbat is elámíthatta volna nyugodt színlelésével.

— Jöjj már le hát és segíts letakarítani a nagyságos urat, telides teli porral! — kiáltotta a molnárné.

S míg Lucas bátya lefelé mászott, ezt súgta a corregidor-nak, miközben kötényével lecsapdosta ruháját s a fülét is megmegcsapkodta :

— Mit sem hallott a jámbor . . . Úgy aludt, mint a bunda . . .

Bámulatos volt e szavak hatása, nem csak azért, a mit mondtak, hanem mert halk hangon lettek mondva s titkolózást, bűnrészességet árultak el annak részéről, ki mondta.

— Te gonosz lélek! Te kemény nyakú, te! — dadogta Don Eugenio de Zuñiga, egészen nedves ajkkal, de még mindig duzzogva.

— Hát haragot tart-e érte? — kérdezte a navarrai menyecske ravasz hízelgéssel.

A corregidor, látva, mennyivel sikeresebben halad, ha szigort mutat, roppant mérgesen akart Señã Frasquitára nézni. Azonban mikor csábító mosolyával s gyönyörű szemeivel találkozott, melyekben hízelgő esenkedést olvashatott, minden haraga elpárolgott, s oly selypítve dadogta, hogy inkább mint valaha megérzett, hogy egy foga sincs már :

— Töled függ, galambom!

E perczen leszállt Lucas a szöllőlugasról.

XII.

EGYHÁZI ILLETÉKEK.

Mikor a corregidor már ismét ott ült székében, a molnárné futó pillantást vetett férjére s látta, hogy ez nem csak oly nyugodt, mint rendesen, hanem egyszersmind majd megpukkad a nagy nevetési kedvtől azok után, a mik történtek. Egy csókot hintett neki messziről, fölhasználva az első pillanatot,

melyben a corregidor elszóródva félre nézett. Majd oly szirénhangon szólt az utóbbihoz, hogy Cleopatra is megírgyelhetette volna:

— És most, meglássuk, mint ízlik nagyságodnak az én szállóm!

E pillanatban kellett volna látni ezt a szép navarrai aszszonyt, s magam is így festettem volna le, ha Tizian ecsetével rendelkezném: a mint ott állt szemtől-szembe a megbűvölt corregidor előtt, üdén, a maga egész pompájában, ingerlőn, gyönyörű idomaival, szűk ruhájában, magas és karcsú alakjával meztelen karjait feje fölé emelve, s mindenik kezében egy-egy áttetsző fürtöt tartva, miközben így szólt, ellenállhatatlan mosolylyal s oly esdő tekintettel, melyben aggodás árnya rezgett:

— Még a püspök úr ő méltósága sem kóstolt belőle . . . Az idei termés első zsengei ezek! . . .

Olyan volt, mint egy óriási Pomona-istennő, ki valamelyik mezei Istennek, mondjuk egy satyrnak, gyümölcsöt kínál kaczerkódva.

E perczen megjelent a kövezett térség szélén a megyének tiszteletre méltó püspöke, az akadémiai tag, ügyvéd és két idősebb kanonok kíséretében, valamint titkárjától, két komoronyiktól és két apródtól követve.

Ő eminentiája megállapodott egy pillanatra s úgy szemlélte ezt az ép oly mulatságos, mint szép jelenetet, míg nem végre megszólalt s az akkori főpapok méltóságos nyugalmú hangján mondta:

— Ötödször: el ne mulaszd Isten egyházának megadni a zsengeket és a dézsmát, így tanít a keresztyén hitoktatás. Corregidor uram azonban nem éri be azzal, hogy a dézsmát kezelje, a zsengeket is saját gyomrának foglalja le.

— Ni a püspök úr ő méltósága! — kiáltottak föl a molnárék s azzal faképnél hagyták a corregidort s futottak a főpap gyűrűjét megsókolni.

— Az Isten áldja meg eminentiádat, a miért oly kegyes s látogatásával szerencselteti szegény kunyhónkat — szólt Lucas bátya, ki elsőnek csókolta meg. Szavain a legőszintébb hódolat hangja érzett.

— Jaj milyen drága, angyali, az én püspök uram! — szólt aztán Frasquita is, szintén kezet csókolva. — Áldja meg

az Isten s engedje, hogy sokkal hosszabb ideig örvendhessek kegyes pártfogásának, mint Lucasom a mennyi ideig örvendhetett a maga püspökének.

— Pedig én nem látom be, miben lehetnék szükségedre, mikor te mondasz rám áldást, a helyett, hogy az én áldásomat kérnéd magadra! — felelt nevetve a jóságos főpap.

S két ujját kinyújtva, megáldotta Seña Frasquitát, majd pedig a többi jelenlevőt is.

— Íme, fogadja méltóságod a zsengejét — szolt a correridor elvéve a molnárétól egy fürtöt s udvariasan átnyújtva a püspöknek. Én magam még nem ízleltem a szőlőből . . .

A correridor, a mint e szavakat mondta, futó s ledér pillantást vetett mellesleg a tündöklőn szép molnáréra.

— Bizonyára nem azért, mintha még zöld lenne, mint a mesebeli szőlő! — jegyezte meg az akadémiai tag.

— A mesebeli szőlő — vetette közbe a püspök, nem volt zöld, tisztelt licentiatus úr, hanem csak nem érhetette el a róka.

Lehet, hogy a kettő közül egyik sem akart talán a correridorra mondani czélzást; de véletlenségből mindkettő mondása annyira találó volt azok után, mik az imént történtek, hogy Don Eugenio de Zuñiga elsáppadt a haragtól, s a mint a főpap gyűrűjét megcsókolta, így szolt:

— E szerint az a róka én volnék, eminentiád, úgy-e?

— Tu dixisti — felelt amaz egy szentnek nyájas szigorával, s mint mondják, valóban az is volt e főpap. — Excusatio non petita, accusatio manifesta. — Qualis vir, talis oratio. Hanem hát satis jam dictum, nullus ultra sit sermo.*) Vagy a mi egyre megy, hagyjuk a latin beszédet s lássuk azt a jeles szöllőt.

Azzal leszakított egyetlen egy szemet a fűrtről, melyet a correridor odahozott.

— Nagyon jó — kiáltott föl a világosság felé tartva s úgy szemlélve az áttetsző fürtöt. Aztán átadta titkárjának e szavakkal: Kár, hogy nekem most nem való.

A titkár szintén megnézegette a fürtöt; ildomosan megbámulta s aztán átadta az egyik komornyiknak.

A komornyik ismételte a püspök kézmozdulatát s a tit-

---

*) Magad mondád . . . Ki kéretlen mentekezik, magát vádolja be. . . Embert szaváról. . . Hanem hát elég ebből; ne többet róla.

kár arczkifejezését, sőt ráadásul még meg is szagolta a fürtöt, aztán nagy gonddal visszahelyezte a kosárba, miközben hal-
kan így szólt környezetéhez:

— Ő eminentiája bőjtöl.

Lucas bátya, ki szemmel tartotta a fürt vándorlását, most kicsente a kosárból s aztán suttymban bekebelezte, a nélkül, hogy észrevették volna.

Ezután mindannyian helyet foglaltak. Szóba került az őszi időjárás, a nagy szárazság, melynek nem akart használni a Szent Ferencz csuhazsinórjával tartott körmenet; szóba került annak lehetősége, hátha új háború üt ki Napoleon és Ausztria közt; újra erősítették, hogy a császári csapatok soha sem hatolhatnak spanyol területre; az ügyvéd panaszkodott, milyen világfölfordulás és milyen zűrzavaros idők járnak és atyáinak csöndes korát sóvárogta vissza, miként viszont atyái a nagyatyák idejét óhajtozták volt. Végre a papagály öt órát kiáltott s a püspök úr ő méltóságának egy intésére a kisebbik apród a főpapi hintóhoz sietett, mely ugyanabban a szakadékban maradt, hol az alguacil időzött, s csakhamar egy pompás, sóval behintett olajos lepénnyel tert vissza, mely alig egy órával azelőtt került ki a sütökemenczéből. Egy kis asztalkát tettek a társaság közepébe, a lepényt fölszeldelték s Lucas bátyának és Señã Frasquitának is adtak belőle, bár ezek ketten nagyon vonakodtak elfogadni az ő rájuk eső részt . . . Valósággal demokratikus egyenlőség honolt egy felóráig e szöllőlugas alatt, melynek lombjain átszűrődtek a lenyugvó nap végső arany sugarai.

XIII.

VAK VETI VILÁGTALANNAK.

Másfél óra múlva az egész díszes uzsonnaló társaság visszatért a városba.

Püspök úr ő méltósága s környezete aránylag meglehetősen jóval hamarabb érkeztek haza, minthogy kocsin jártak, s már mindannyian ott voltak a rezidenciában, hol mi is hagyjuk őket, hadd végezzék esteli imájukat.

A jeles ügyvéd, ki igen sovány ember volt, s a két kano-

nok, kik közül egyik kövérebb és impozánsabb alakú volt a másikonál, elkísérték a corregidort egészen a városház kapujáig, hol ő nagyságára állítólag sürgős munka várt; aztán mindegyik a maga lakása felé indult, a csillagok után igazodva, mint valami hajós a tengeren, vagy pedig vakok módjára tapogatózva az utczasarkok után sötétben; mert már beállt az éj, a hold még nem jött föl, az utczei világítás pedig ép úgy, mint annyi más világosság e században, még nem szállt alá a mennyből.

E helyett azonban nem ritkán lehetett látni néhány utczában ide-oda lobogni egy-egy lámpást vagy mécsest, melylyel egy-egy alázatos cseléd világított előkelő gazdáinak, kik a szokott estélyre vagy valamely rokon látogatására mentek.

Majdnem minden alacsony rácsnál egy fekete, néma árnytömeget lehetett látni vagy is inkább sejteni. Udvarlók voltak, kik lépteket hallva, pillanatra félbeszakították a széptevést.

— No ugyan szép korhelyek vagyunk, mondogatták az ügyvéd és két kanonok. Mit fognak rólunk otthon gondolni, hogy ilyen későn megyünk haza?

— De hát mit gondolnak rólunk azok, kikkel most találkozunk az utczán ily sötét este hét órakor, mintha valami gonosztevők volnánk, kik a sötétben keresnek védelmet.

— Bizony változtatni kell életmódunkon.

— Kell, kell . . . Hanem hát ez az ördögös malom . . .

— Az én feleségem is torkig van már vele — szólt az akadémikus oly hangon, melyből kiérzett, mennyire retteg a mindjárt bekövetkezendő családi jelenettől.

— Hát még az én húgom — kiáltott föl az egyik kanonok, ki alkalmasint poenitentiarius volt. — A húgom azt mondja, hogy pap embernek nem volna szabad asszony néphez járogatni . . .

— Már pedig — jegyezte meg a másik kanonok, a ki mesterkanonok volt — a világon a legártatlanabb dolog az, a mi ott folyik.

— Hiszen csak azt kell venni, hogy maga a püspök úr is oda járogat.

— Aztán uraim, már a mi korunkban! . . . — felelt a poenitentiarius. — Én tegnap töltöttem be hetvenötödik évemet.

— Világos — viszonzá a mesterkanonok. — De beszéljünk egyébről. Milyen szép volt ma az a Señã Frasquita!

— Oh, a mi azt illeti, szépnek bizony szép — szólt az ügyvéd, tárgyilagosságot negélyezve.

— Nagyon szép — ismételte a pœnitentiarius köpenye alatt.

— Különben — tette hozzá a Breviarium előimádkozója, a ki nem hiszi, kérdezze meg a corregidort, a szegény ember ugyancsak beléje van habarodva.

— Meghiszem azt — kiáltott föl a káptalan gyóntatója.

— Kétségkívül — szólt az akadémia levelező tagja. Hanem hát uraim, én erre megyek, hogy hamarább hazaérjek. Jó éjt kívánok.

— Jó éjt — viszonzák a káptalan tagjai.

S hallgatva haladtak tovább néhány lépést.

— Ennek is tetszik ám a molnárné asszony — dörmögé aztán a mesterkanonok, meglökve könyökével társát.

— Tisztán látni — felelte emez a mint lakásának kapujánál megállt. — Pedig nem valami tetszetős imádó! Nos hát a viszontlátásra, reggelre collega úr! Egészségére kívánom a szöllöt.

— A viszontlátásra, ha Isten engedi . . . Csöndes jó éjtszakát kívánok.

— Csöndes jó éjtszakát mindnyájunknak — szólt fohász-kodva, a pœnitentiarius már a kapu alatt, hol méceses égett Mária-szobor előtt.

S azzal dörömbölni kezdett a kopogatóval, A másik kanonok, ki inkább széles volt mint hosszú, s inkább gurult mint járt, egymagára maradván az útczán, ő is lassan lakása felé bandukolt; de mielőtt odaért volna, beleütődött bizonyos falba, mely később a rendőrségnek különböző tilalom-hirdetésekre szolgálatot alkalmat, s ugyanakkor így szólt, kétségkívül káptalanbeli társára gondolva:

— Neked is tetszik ám Señã Frasquita! Az igaz — tette hozzá pár percz múlva — szépnek bizony szép az az asszony!

XIV.

GARDUÑA TANÁCSAI.

Azóta a corregidor már fölment volt a tanácsházba Garduña kíséretében s vele már az ülésteremben oly tanácsko-

zásba is ereszkedett, melynek bizalmas és meghitt jellege nem igen illet egy olyan rangú és rendű úrhoz.

— Elhíheti nagyságod egy ilyen tapasztalt vizslának, ki már eleget vadászott — mondá az aljas alguacil. — Señã Frasquita veszettül szerelmes nagyságodba s mindaz, a mit az imént el méltóztatott nekem beszélni, világosabban láttatja velem a dolgot, mint akár ez, ni . . . s egy olajlámpára mutatott, mely alig nyolczad részét világította meg a teremnek.

— Csakhogy én nem vagyok ám olyan biztos benne, mint te — felelt Don Eugenio, miközben epekedve sóhajtott.

— Bíz én nem tudnám miért. De hát jó, beszéljünk egész nyíltan. Nagyságodnak, engedelmével legyen mondva, egy kis hibája volna itt a válla táján . . .

— Van, van — felelt a corregidor. — Csakhogy ez a hibája megvan ám Lucas bátyának is; ő még púposabb, mint én.

— Oh sokkal, roppant sokkal, nem is lehet hasonlítani. Hanemezzelszemben — sezt akartam tulajdonképen mondani — nagyságodnak igen kellemes ábrázatja van, határozottan széparcza van. Lucas bátya pedig olyan rút, mintha maga volna az ördög.

A corregidor öntelten mosolygott.

— Különben is — folytatá az alguacil — Señã Frasquita képes volna a kútba ugrani, hogy kicsikarhassa unokaöccsének kineveztetését.

— Eddig egy véleményen volnánk a dologban. Ez a kinevezés az én egyetlen reményem.

— Úgy hát gyorsan tette föl! Már följejtettem nagyságod előtt tervemet. Nincs egyéb hátra, mint hogy még ma éjjel végrehajtsuk.

— Százszor megmondtam már, nincs szükségem tanácsaidra — kiáltott föl Don Eugenio, kinek hirtelen eszébe jutott, hogy alárendeltjével beszél.

— Azt gondoltam, hogy nagyságod kívánta — dadogta Garduña.

— Ne feleselj!

Garduña alázatosan meghajtotta magát.

— Tehát azt mondtad, — folytatá de Zuñiga, ki aztán megint lecsillapúlt, hogy még ma éjjel el lehetne intézni ezt a dolgot. — Na hát nem bánom, én is azt hiszem. Az ördögbe is, így legalább gyorsan véget vetek ennek a kegyetlen bizonytalanságnak.

Garduña mit sem felelt.

A corregidor az íróasztalhoz ment és pár sort írt hivatalos papírra, melyet megpecsételt s aztán gondosan eltette zsebébe.

— Nohát az unokaöcs ki van nevezve — mondá erre, egyet szippantva burnótjából. — Holnap majd elintézem a városatyákkal; s vagy egyhangúlag elfogadják, vagy pedig beleüt a mennydörgös mennykő. Helyesen van, mit gondolsz?

— Helyesen, helyesen — kiáltott Garduña elragadtatva, miközben a corregidor szelenczéjébe dugta mancsát s egy szippantást lopott belőle. — Helyesen, helyesen. A nagyságod elődje sem engedte magát visszariasztatni az efféle akadályoktól. Megtörtént néha, hogy . . .

— Ne fecsegi annyit — szakítá félbe a corregidor, s ráhúzott keztyűjével a csenő kézre. — Az én elődöm számár volt, hogy ilyen alguacilt tudott magának tartani. De térjünk vissza a dologra. Azt mondtad nekem az imént, hogy Lucas bátya malma a szomszéd falu kerületébe esik s nem a mi helységünkhez tartozik . . . Biztos vagy benne?

— A lehető legbiztosabb! A mi városunk hatásköre annál a szakadéknál végződik, hol én ma délután ültem, nagyságodra várva . . . Ezer ördög! . . . Ha én lettem volna helyébe . . .

— Hallgass — rikoltott Don Eugenio — te szemtelen!

S egy félív papírt vett, levelet írt, összefogta s egyik csücskét behajlította; azzal átadta Garduñának.

— Nesze, itt a levél — szólt — a falu bírójához, a mint kérted. Te majd szóval bővebben megmagyarázod neki, mit kell tennie. A mint látod, betűről-betűre követem tanácsodat! De jaj neked, ha aztán hinárba jutok miattad!

— Ettől nincs mit tartani — felelt Garduña. — Juan Lopez uramnak elég oka van félni, s ha nagyságod kezéirását látja, minden parancsát végre fogja hajtani. Legalább is két ezer fanega gabnával tartozik a kincstárnak, s ugyanannyival az egyháznak . . . Az utóbbival pedig minden törvény ellenére, miután ő se nem özvegyasszony, se nem szegény földműves, ki úgy kapjon gabnát, hogy ne kelljen adót és dézsmát fizetnie; hanem elvetemedett kártyás, részeges, szoknyakergető, az egész községnek botránya . . . S ilyen emberekre van bízva a község! Ilyen a világ sorja!

— Fogd be már a szádat, mondtam! Ne zavarj ki min-

dent a fejemből, ordított a corregidor. — Nos hát, hogy visszatérjek a dologra, most negyed nyolcz van . . . Legelsőbbben is elmegy a lakásomra s megmondod a nagyságos asszonynak, ne várjanak ma este vacsorával, s hálni se megyek haza. Mondd neki, hogy itt kell dolgoznom egészen a takarodó idejéig s aztán titkos órjáratra megyünk veled, hogy bizonyos gazembereket megfogjunk . . . Szóval beszéld tele ügyesen a fejét, hogy gyanútlan lefeküdjék. Egyúttal mondd meg a másik alguacilnak, hogy hozza el a vacsorámat . . . Nem merek ma este a feleségem szeme elé kerülni; úgy ismer már, hogy képes volna még a gondolatomat is kiolvasni! Kösd a lelkére a szakácsnének, hogy tegyen egy pár darabot abból a süteményből is, mit ma csináltak; Juanete pedig hozzon nekem a koresmából egy meszely fehér bort, de úgy, hogy senki se lássa . . . Te magad aztán menj a faluba, a hová okvetetlen elérhetsz fél kilenzre . . .

— Pont nyolczra már ott leszek — kiáltott Garduña.

— Ne igazíts ki! — bömbölt a corregidor, ismét eszébe jutván méltósága.

Garduña alázatosan meghajolt.

— Tehát, mint mondtam — folytatá a másik, ismét megjuhászodva — pont nyolczra a faluban lépsz. A falutól a malom, azt hiszem, nincs messzibb, mint egy fél mérföld.

— Rövid fél mérföld!

— Ne szakíts félbe!

Az alguacil ismét meghajtotta magát,

— Rövid fél mérföld — folytatá a corregidor . . . — Következöleg tíz óraker . . . Gondolod, hogy te tíz óraker? . . .

— Már tíz előtt! Már fél tizkor egész bátran kopogtathat nagyságod a malom kapuján.

— Ficzkó, ne taníts arra, a mi az én teendőm . . . Föltéve, mondom, hogy te ott lennél . . .

— Mindenütt ott leszek . . . De a szakadéokban lesz főhadiszállásom . . . Jaj, el ne felejtsem! Gyalog méltóztassék menni s nehogy lámpást vigyen magával . . .

— Vigyen el az ördög tanácsoddal, nélküled nem is tudtam volna. Azt gondolod, ez az első efféle kalandom?

— Engedelmet kérek . . . tyűh még valamit! Ne a nagy kapun méltóztassék kopogtatni, mely a verandára nyílik; hanem azon a kis ajtón, mely a zsilip fölött van . . .

— A zsilip fölött is van ajtó? Hallod, ezt én nem is tudtam!

— Van, kérem alássan. Az a kis ajtó a zsilip fölött egyenesen a molnárék hálószobájába vezet. Lucas bátya sohasem jár azon az ajtón. Úgy, hogy ha esetleg véletlenül haza találna is jönni . . .

— Értem, értem . . . Ne zúgj annyit a fülembé.

— Végül jó lesz még virradat előtt elpárologni. Mostanság hat órákor virrad . . .

— Erre a tanácsra sem volt szükségem. Öt órákor már otthon leszek . . . De már eleget beszéltünk. Hordd el magad . . .

— Na hát nagyságos uram, sok szerencsét! — kiáltá az alguacil oldalvást a corregidor felé nyújtva kezét s a mennyezetre fordítva szemét.

A corregidor egy pesetát tett a feléje nyújtott kézbe s Garduña mintegy varázsütésre eltűnt.

— A mennyköbe — dörmögé pár percz múlva az öreg . . . — Elfeledtem mondani ennek a fecsegő szárnak, hogy egy játék kártyát is küldjön. Legalább lett volna, mivel töltsem az időt fél tízig s megpróbálhattam volna, kijön-e a patience-om vagy sem?

ALARCON PÉTER után, spanyol eredetiből

HARASZTI GYULA.

EGY ÍRÓ EMLÉKKÖNYVÉBE.

Volt is miért elégetni
Ifjúságunk éveit,
Dalra kelve törölgetni
Tiprott hazánk könnyeit.

Eszmék oltárára tenni
Férfi korunk legjavát,
Törődések közt viselni
Fejünkön a tél havát.

Meg van a jutalma bőven ;
Kincseinket szetszedék
S rajtunk ime ! kedvetölten
Fát vág az új nemzedék.

LÉVAY JÓZSEF.

A WALKÜRÖK.

Harcz a földön. Fönn a légben
Három walkür, felhőménen,
Sebesen száguldva fut,
S pajzscsörgetve cseng daluk :

«Népek vínak, fejedelmek
Küzdve konzért, harcra kelnek;
Hatalom a fő remény,
Bátorság a fő erény.

«Hejh! haláltól meg nem védnek
Érc-sisakok, büszke vérték,
Elfolyik a hősi vér
S a silányé a babér.

Diadalív várja holnap,
A ki a magánál jobbat,
Bajnokabbat verte le,
S népet, földet nyert vele.

«Bevonul, mint triumphátor,
Polgármester és senátor
Nyújtja át a kulcsokat,
S dől be a kapun a had.

«Torka dörg a bástyafalnak,
Kürtök, trombiták rivalnak,
Harangoktól zúg a lég
S éljent bög a csöcselék.

«Erkélyről a hódítónak
Szép kezek virágot szórnak,
Hull mosoly, s virágözön;
Ő meg dölyfösen köszön.»

HEINE *után, németből*

VARGHA GYULA.

A VASÚTI SZEMÉLYDÍJSZABÁS REFORMJA.

Második közlemény. *)

III.

REFORMJAVASLATOK ÉS REFORMKÍSÉRLETEK.

A vasútak személydíjszabásának gyökeres reformját legkorábban Angliában sürgették, mint hozzátehetjük minden közvetlen eredmény nélkül. Az első, e kérdéssel foglalkozó, nagyobb föltünést keltett mű, Galt Vilmos *Railway Reform* című 1843-ban megjelent röpirata. A röpirat, úgy látszik tökéletesen elkallódott, mi legalább minden utánjárásunk mellett sem voltunk képesek megszerezni. A röpirat javaslatait azonban ennek ellenére is ismerjük, mert szerzője részletesen kifejtette azokat az 1844. évi parlamenti vizsgáló bizottság előtti kihallgatásánál, és húsz évvel később, 1865-ben, egy testes kötetben újra fölelevenítette eszméit.**)

A Gladstone javaslatára 1844-ben kiküldött parlamenti vizsgáló bizottság, mint említettük, kiválóan a személyszállítás ügyével foglalkozott és 1844 ápril 19-én hallgatta ki Galtot, kinek előadása a jegyzőkönyv huszonkét lapját foglalja el.***) Galtnak ez alkalommal előadott javaslata nagyjában a következő:

Az állam szerezzon meg minden vasutat. Az összes vasútak czimleteinek, részben tőzsde-árfolyam szerint vett,

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 186. számában.

***) William Galt: *Railway Reform: its importance and practicability, considered, as affecting the nation, the shareholders and the government.* London, 1865. Longman.

****) Lásd: *Fifth Report from the Select Committee on Railways.* 450. és köv. lapokon.

részint becslés útján kipuhatolt értéke 92 millió font; ha ez érték erejéig a kormány 3⁰/₀-os consolokat adna a tulajdonosoknak, az államra 2·7 millió font évi kamatteher hárulna. E vasútak nyers bevétele körülbelöl hat millió font évenként, üzemköltségül a nyers bevételek 35⁰/₀-át véve föl, a kiadások 1,575 millió fontra rúgnak, a mihez előre nem látottakra még százezer fontot számíthatni. Föltéve, hogy a díjleszállítások következtében a bevételek 25⁰/₀-kal csökkennek is, marad 4·5 millió font, ebből a befektetett tőke kamatát és az üzemköltségeket levonva, még mindig marad 59,000 font fölösleg. A vasútak ily módon való megváltásának egyik kiinduló pontja az, hogy a 3⁰/₀-os állampapír egyenlő értékű oly magánvállalat czimletével, mely bizonytalan jövedelem mellett, körülbelöl 4¹/₄ ⁰/₀-ot hoz, úgy hogy az állam 1¹/₄ ⁰/₀-ot nyer, a mivel pótolhatja a díjak leszállításából eredő veszteséget, mert akár mennyire szállították is le a díjakat, 30, 40 vagy akár 70⁰/₀-kal, egy vasút sem szenvedett e miatt a tőke jövedelmének ³/₄ ⁰/₀-át tevő veszteséget.

Ha az összes vasútak az állam tulajdonában vannak, az egész országra nézve egységes, olesó viteldíjat állapíthatni meg, a mire nézve terve a következő. Egy személyvonatnak tapasztalati alapokon kiszámított önköltsége 100 mérföldre (161 kilométer) 11 font 10 shilling, vagyis vonat-mérföldenként 2 s. 2⁴/₁₀ penny; e számítás olyan vonatra alkalmazható, mely óránként 35 mérföldet halad; 38 útast számítva, egy vonatra, minden útasra esik 100 mérföldenként hat shilling szállítási költség, értve ez alatt a vontatási költséget, a járművek és ezek föntartásának, és a pályafentartásnak költségeit. Hasonló alapokon számítva a kisebb gyorsaságú vonatokat, az egész terv a következő:

	egy utas szállításának költsége 100 mrf.-re		megállapítandó vi- teldíj 100 mrf.-re	
	s.	d.	s.	d.
postavonat, óránként 35 mérföld gyorsasággal, 38 utassal	6	—	16	8
elsőrendű személyvonat, 25 mérföld gyorsasággal:				
1-ső osztály 60 utas	1	6	4	2
2-dik " 140 "	1	—	2	10
másodrendű személyvonat, óránként 15 mérföld gyorsasággal:				
1-ső osztály 200 utas	—	6	1	5
2-dik " 400 "	—	4	1	1 ¹ / ₂

E javaslat szerint a személyszállítás után fizetendő egységtételek a következők:

	személyenként és mrf.-ként
	d.
postavonatnál	2
elsőrendű személyvonatnál:	
1-ső osztály	0.5
2-dik „	0.34
másodrendű személyvonatnál:	
1-ső osztály	0.17
2-dik „	0.125

A legolcsóbb szállítási díj tehát személyenként és mérföldenként egy nyolczad pennyt tenne (személykilóméterenként 0.388 kr.). A postavonatok díjtételeit, melyekkel a jobb módú osztály utazik, a tervezet alig érinti, de a szegény néposztályok által igénybe vett lassú vonatok díjainál rendkívüli díjleszállítást javasol. A parlamenti bizottság Galtot, kinek a díjak megállapítására vonatkozó javaslata a kritika előtt nem állhat meg, úgy látszik, nem vette komolyan a mint kihallgatása kezdetén említé, hogy a legolcsóbb osztály díja $\frac{1}{8}$ pennyben állapíttassék meg, lord Sommerset azt a gúnyos kérdést intézi hozzá, vajon nem volna-e jobb, csak $\frac{1}{16}$ pennyt fizetni, sőt a bizottság elnöke, Gladstone, a mikor a keresztkérdések halmaza sem zavarta meg a tanút, nem átalja azon kérdést intézni hozzá: utazott-e már vasúton? Akár milyen légből kapottak voltak is Galt pozitív javaslatai, az alap gondolatok, melyekre eszméit alapítá, és az általános okok, melyeket javaslata mellett fölhozott, kétségtelenül helyesek annak ellenére, hogy az angol közélet akkori irányadó tényezői vagy nem értették meg, vagy gúnynyal fogadták azokat.

A vasútak állami tulajdonba vételét, a minek Galt egyik leghevesebb szószólója volt, az angol közvélemény akkor is, most is ellenezte ugyan, de épen az angol vasút-ügy belső fejlődése a legjobb bizonyíték arra, hogy a közgazdaság nagy érdekeit a magán gazdasági alapokon ki nem elégíthetni, és tudunkkal Galt egyike volt a legelsőeknek, kik helyesen utaltak arra, hogy ezen a téren a verseny előnyeinek teljes érvényesülését nem várhatni, mert még párhuzamos vonalak létesítése esetén is, a mi általános szempontból igen gyakran a nemzeti

tőke fecsérzése, alig lehet versenyről szó, a vasút többé-kevésbé mindig monopólium.

Galt helyesen fejtegeti a személyforgalom nagyságának kapcsolatát a díjzabások magasságával; az alacsony belga tarifákra való utalás meggyőző hatású és ha későbbi művében az angol vasútak tarifáiról, mint «hostile tariff»-ákról szól, a mely elnevezést a későbbi írók készséggel fogadtak el, akkor annyiban tagadhatatlanul igaza van, hogy e tarifák megállapításánál nem számoltak, a szállítás önköltségeit nem is tekintve, a nagy közönség fizető-képességével. Galtnak egyik érdeme marad, hogy egyike volt a legelsőeknek, kik hatással fejtegették, hogy a közönség legszélesebb rétegeinek érdekeit kielégítő, tehát igen olcsó tarifák nem állanak ellentétben a vasútak érdekeivel. Az erre nézve fölhozott tapasztalati adatok különösen azon irányban nem voltak ugyan kielégítők, hogy a szállítási díjak leszállításával kapcsolatos forgalom-növekedés okozta költségtöbbletre nézve nem nyújtottak fölvilágosításokat, és a midőn Galt e költségtöbblet lényegtelen voltára utalt, csak egyes angol vasúttársaságok kis körre terjedő kísérleteinek eredményére támaszkodhatott. Galt jó nyomon járt, a midőn Gladstone azon kérdésére: «kíván-e a bizottságnak valami tervet ajánlani arra nézve, hogy számításainak helyességét kipróbálja», a következő választ adta: «olyat volnék bátor ajánlani, mely igen kevés fáradságot és kiadást okoz, és ez az volna, hogy eleinte csak kis mérvű kísérletet tegyenek, például London és Greenwich között szállítsák le a tarifákat. A mostani viteldíj 8, 6 és 4 penny; azok fél pennyre és egy pennyre szállhathatók le. Töméredek ember van, ki örömmel használná a vasutat. Nem kell feledni, hogy a mint a szállítási költség fődözve van, a nyereség annál nagyobb minél nagyobb az útasok száma. Föltéve, hogy a szállítási önköltség Londontól Brightonig két penny, akkor hat penny viteldíj mellett nagyobb a nyereség mint öt shilling mellett. De próbáljuk ezt ki két, három vagy négy vasútnál. Manchesterben és Liverpoolban igen nagyszámú a népesség; és a manchester-liverpooli vasúton e két helység között a legalacsonyabb viteldíj 4 s. 6 d.; ha már most e két helység között a viteldíjat 4 s. 6 d.-ról leszállítjuk 3 pennyre, úgy hogy a legmagasabb viteldíj 1 shilling volna, akkor a közönség és a kormány megtudhatná, hogy mik a közönség igazi szükségletei a szállítás tekintetében. Ezen

az úton minden esetre világos és határozott adatokat kapnánk, melyeken el lehetne indulni, megtudnók, hogy a kormány a szerfölött olcsó viteldíjak elvét alkalmazhatná-e, hogy mi lenne annak pénzügyi eredménye; annyit minden esetre elérnénk, hogy a kísérlet jó sikere esetén a vasúttársulatok a jelenlegi rendszer változtatása nélkül szállíthatnák le a viteldíjakat.»

Galt tervére vonatkozólag a bizottság beható kérdéseket intézett Rowland Hillhez, a posta-reform kezdeményezőjéhez, ekkor a london-brightoni vasút egyik igazgatójához. A miután e szakember, kinek híre rövid időn betöltte az egész világot, a husvéti ünnepek alkalmával kiadott menettérti jegyek eredményét fejtegette, mint azt már említettük, a kihallgatás a következőkre tért át:

Sir J. Eastoppe: A kiadásoknak aránylag jelentéktelen növekedése nem azon körülménnyel kapcsolatos-e, hogy egyik esetben a kocsik egészen telve vannak, míg a másik esetben csak részben telnek meg? — A növekedés rendes vasúton csakugyan nagyon jelentéktelen.

Horsmann: Gondolja-e, hogy a viteldíjnak az ország összes vasútain való nagy csökkentése a forgalom igen nagy növekedését vonná maga után? — Azt hiszem, minden tapasztalat arra mutat, hogy ez volna az eredmény.

Gondolja-e, hogy ha a viteldíjak tetemes csökkentésének rendszerét teljes mértékben alkalmaznák az egész országban, akkor a bevételek nagy csökkenése volna várható? — Azt hiszem, az első eredmény a bevételek csökkenése volna, de hajlandó vagyok azt hinni, hogy ezt fokonként, legalább nagy mértékben behoznák.

Olvasta-e Galt úr röpiratát a vasúti reformról? — Olvastam.

Gondolja-e, hogy az abban kifejtett elv, mely szerint a viteldíjat igen nagy mértékben kellene leszállítani és hogy ez esetben a forgalom igen nagy mértékben emelkednék, nagyon extravagáns? — Oly rég olvastam Galt úr röpiratát, hogy erről nem tudok nyilatkozni.

Gladstone: Ő a viteldíjat a jelenleginek egy hatodára javasolja leszállítani; gondolja-e, hogy a jelenlegi viteldíjak átlagának ily mérvű leszállítása extravagáns volna, vagy valószínűnek tartja-e, hogy oly rendszer mellett a vasútak kifizetik magokat? — Nem kételkedem, hogy ily rendszer mellett az

útasok száma óriási mértékben (enormous increase) növekednék, de bizton hiszem, hogy a mostani bevételt csak igen hosszú idő múlva kapnák meg, ha ugyan megkapnák.

Ön tehát igen nagy veszteséget vár? — Azt hiszem, a veszteség nagy volna, legalább is huzamos ideig.

A szállításnak személymértékben való önköltsége szempontjából tekintve Galt úr tervét, valószínűnek tartja-e, hogy ez ország vasútain, mozdonyerővel oly alacsony díj mellett szállíthatni az útasokat, mint személymértékben egy nyolczad penny? — Azt hiszem, ha az utasok száma roppant nagy volna (enormously large), akkor még ily olcsó díjtétel mellett is fedezni lehetne minden költséget, kivéve az építési tőke kamatját.

Lord G. Sommerset: A forgalom ez osztályánál számításában teljesen figyelmen kívül hagyja az építési tőke kamatait; ez külön kiadást képezne? — Alig vagyok elkészülve arra, hogy ez iránt határozott véleményt mondjak; óvatosan kívánnék nyilatkozni.

A mi Galt javaslatában képtelenségnek tetszett, a személyenként és mértékben egy nyolczad penny díjtétel, azt ma már számos viszonylatban alkalmazzák a vasútak és ha Galt tervezetéseiben e díjtételnek általánosítását kívánta, ezt azon meggyőződésben tette, hogy a legszegényebb és így legszélesebb népréteg előtt a vasút csak ily, akkor hihetetlennek látszó díjtétel mellett nyílik meg. Akkor se a közvélemény, se a szakörök nem értették ezt meg, ép oly kevéssé hatotta át azokat azon szükség érzete, hogy a díjszabásokat kísérletek útján, tapasztalati alapokon kell megállapítani.

Ennek szükségét csak Belgiumban látták be, a hol a díjszabások czélszerű megállapítása a törvényhozás beható gondját képezte a vasútak létesítése óta. Formaszerű kísérletek itt sem tétettek, mert hiszen a pusztá kísérletezés kizártnak tekintendő, mihelyst az államgazdaság jelentékenyebb érdekei érintetnek, de a belga tarifák oly gyakran és mindig tudatosan módosítottak, hogy ezt bátran tekinthetjük bizonyító erejű adatokat szolgáltató kísérleteknek. Sajátságos, hogy az exact tudományok emlőin táplált szakemberek, kik a természettudományok kísérleteinek fontosságát kivétel nélkül elismerik, e kísérletek eredményeire nem vetettek ügyet; ha itt nincs is szó matematikai pontossággal ellenőrizhető kísérleti ered-

ményekről, a mint nem is lehet, általánosságban mégis bizonyító erőt kell azoknak tulajdonítanunk.

A belga államvasútak megnyitásakor életbeléptetett személydíjszabás négy kocsiosztályt állapított meg, a következő tétellekkel: I. osztály (berline) 12·5 centime, II. osztály (diligence) 7·5 centime, III. osztály (chars à bancs) 5 centime, IV. osztály (waggon) 2·5 centime személyenként és kilométerenként. E díjszabás, mely 1835 május 5-dikétől 1839 február 30-ig állott érvényben, teljesen kielégítő eredményeket szolgáltatott, mindazonáltal a díjak 1839-ben tetemesen emeltettek és a kocsiosztályok száma négy helyett háromban állapított meg, a díjtételek személyenként és kilométerenként a következők voltak: I. osztály 10 centime, II. osztály 6·15 centime, III. osztály 5 centime. E díjszabás úgy pénzügyi mint forgalmi szempontból igen kedvezőtlen eredményekkel járt, úgy hogy 1841 május 1-én hatályon kívül helyeztetett, de a helyébe lépett tarifa is csak néhány hónapig maradt érvényben, míg az 1841 augusztus 1-én életbelépett díjszabás állandósúltnak mondható, a mennyiben 10 éven át állott érvényben. Ennek díjtételei személyenként és kilométerenként a következők: I. osztály 7·5 centime, II. osztály 4·50 centime, III. osztály 2·75 centime. Ezzel véget ért a díjszabásoknak rendeleti úton való megszabása, miután az 1851 április 12-dikén kelt törvény nagy parlamenti viták után törvénybe iktatta a díjszabás alapjait.

Az idézett törvény 3. szakasza a kocsiosztályok számát háromban állapítja meg és egyuttal kimondja, hogy a vonatoknak a miniszter intézkedéséhez képest nem kell minden esetben mind a három kocsiosztályból állniok. A törvény 4-dik szakasza e három kocsiosztály díját a 4., 3. és 2. arányában állapítja meg; a harmadik kocsi-osztály díjtételét pedig kilométerenként négy centimeban szabja meg. A személyenként és kilométerenként elfogadott egységtétel tehát az I-ső osztályban 8 centime, a II-dikban 6 centime, a III-dikban 4 centime, a törvény 6-dik szakaszában meghatározott következő minimalis díjakkal: az I-ső osztályban 80 centime, a II-dik osztályban 30 centime és a III-dik osztályban 20 centime. E törvény javaslatának tárgyalásakor egyik leglényegesebb vitás kérdés az volt: vajon a gyorsvonatok díjai emeltessenek-e a személyvonatok díjaihoz képest. A törvényhozás ez alkalommal a kor-

mány álláspontjának megfelelően, mellőzte az erre vonatkozó javaslatot, de a három évvel később, az 1854 márczius hó 10-dikén alkotott törvénnyel kimondatott, hogy az úgynevezett express vonatokban a díjtételek a rendes díjszabáshoz képest 25 százalékkal emeltetnek. E vonatok csak az első és második osztály kocsiból vagy csak az első osztály kocsiból állhatnak.

Az 1851 április 12-dikén kelt törvény utolsó szakasza a kormányt kötelezte, hogy egy évvel a törvénybe iktatott díjak alkalmazása után terjesztszen elő jelentést az észlelt eredményekről. E jelentés szerint a második kocsiosztály forgalma, melynek díja csak 3·45 százalékkal emeltetett, 10·5⁰/₀-kal növekedett, míg az első osztályé, melynek tételei 5·26⁰/₀-kal növeltettek, csak 2⁰/₀-kal fokozódott, holott a harmadik osztály forgalma 11·11⁰/₀ díjemelés mellett 9⁰/₀-kal csökkent. A tarifák ez emelése nem akadályozta az államvasút személyforgalmának növekedését, csak meglassította azt, de egyben kitüntette azt is, a mint az 1851. törvény javaslatához fűzött indokolás mondja, hogy «les péages les plus déprimés sont les plus productifs».

A hatvanas évek elején behatóbban kezdtek foglalkozni nemcsak a személydíjszabás, de az egész személyforgalom ügyével, melynek a díjszabás csak egyik, mindenestre legfontosabb részét teszi. Erre vonatkozólag a közmunka-ügyi miniszternek 1869 deczember 10-dikén kelt jelentése *) a következőket tartalmazza: «Nem elegendő, hogy a díjak mérsékeltek legyenek; szükséges, hogy az utazások rövid idő alatt végeztethessenek, hogy a vonatok tényleges sebessége nagy és számuk jelentékeny legyen. A siker e föltételei szolidarisak; egyik a másikat befolyásolja. A díjak mérsékléséből eredő forgalmi szaporulat szükségessé teszi a vonatok számának növelését, a mi viszont a forgalom emelkedésére vezet. Abban a mértékben, a mint a nagy távolságra való utazások növekednek, mind jobban elválaszthatni a kis távolságra való forgalmat a távoli forgalomtól és így megrövidíthetni a hosszú utak tartamát. Ebből a forgalom újabb sza-

---

*) L.: *Chambre des Représentants. — Documents. Session de 1869—70. Nr. 31. Exposé des résultats de la reform introduite le 1-er mai 1866.*

porúlata keletkezik és a nagy távolságokra való forgalom, teljes vonatokban bonyolítottatván le, mind jövedelmezőbbé válik. Végül, a mint a távoli forgalom elég jelentékenynye válik, hogy a vonatszolgálatban a közeli forgalom elkülöníttessék, szaporíthatni az alsórendű állomások számát, melyek oly nagy szolgálatot tesznek a földműves lakosságnak és növelik a forgalmat. Leszállítani az utazások díját, csökkenteni azok tartamát és sokszorosítani a menetek számát, ez volt azon program, melyet hivatali elődöm maga elé tűzött».

Vanderstichelen Gyula, akkori belga közmunkaügyi miniszter, e programja mint azt hivatali utódja az idézett jelentésben constatálja, csak részben vitetett keresztül. Azon intézkedések, melyeket e program a vonatforgalom sűrűbbé tétele, a menetek számának szaporítására nézve követelt, 1864 végén és 1865-ben megtörténtek és a személyforgalom élénkítésére igen előnyös befolyást gyakoroltak. A díjszabási reform keresztülvitelét megelőzően a kormány az 1866 február 15-dikén kelt törvénnyel fölhatalmazást nyert, hogy az 1865-dik évi költségvetésben megszavazott egy millió frankon fölül 9 millió frankot fordíthasson forgalmi eszközök beszerzésére. Ez előkészület után a kormány 1866 május elsején részben életbe léptette azon díjszabási intézkedéseket, melyekre az 1865 július 1-én kelt törvénnyel fölhatalmazást nyert.

E törvény hatályon kívül helyezvén az 1851 április 12-dikén kelt törvényt, fölhatalmazta a kormányt, hogy rendeleti úton szabályozza az államvasútak személydíjszabását. A törvény alapján 1866 márczius 20-dikán kibocsátott rendelet a következőket tartalmazza: A díjszabás alapjául szolgáló eddigi mérték, a kilométer helyébe, mértékegységül a lieue lép, mely egyenlő 5000 méterrel (5 kilométerrel), a 2500 méternél kisebb távolság figyelembe nem vétetik, az ennél nagyobb távolság a lieuere kikerekítettik. A személyvonatok díja, mely addig személyenkint és kilométerenkint minden távolságra egyenlően 8, 6 és 4 centime volt, a három osztály szerint a következően módosúl:

	I. osztály	II. centimeban	III.
az 1-ső lieuetől a 10-dikig bezárólag, lieue-ként --- --- --- --- ---	30	20	15
a 11. lieuetől a 20-dikig bezárólag, a 10. lieue díja, hozzáadván lieueként	15	10	0.75
a 21. lieuetől az 52-dik lieueig, a 20. lieue díja, hozzáadván lieueként	10	0.75	05

A gyorsvonatok díja az addigi 25⁰/₀ helyett csak 20⁰/₀-kal emeltetik és egyuttal kimondatott, hogy e vonatok mindhárom kocsiosztályból állhatnak.

A belga államvasútaknak e rendelettel megállapított személydíjszabása tehát a távolság szerint csökkenő egységtételekre van alapítva. Az egyes kocsiosztályok addigi díjarányát, mely 4 : 3 : 2-nek felelt meg, megváltoztatja és a díjarányt nagyjában a 2 : 1·5 : 1 viszonyában állapítja meg. A lieue szerint számított díjakat a kilométerre alkalmazva, a következő egységtételeket kapjuk :

	régí díjak			új díjak		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.
az 50-dik kilométerig személyenkint és kilométerenkint --- --- ---	8	6	4	6	4	3
az 51-dik kilométértől a 100-dik kilométerig --- --- ---	8	6	4	3	2	1·5
a 101-dik kilométértől a 160-dik kilométerig --- --- ---	8	6	4	2	1·5	1

A mérséklés, melyet e díjszabás az addig érvényben állotthoz képest nyújt, igen jelentékeny, a 100-dik kilométeren túl egyenesen rendkívüli. Az első 50 kilométerre a mérséklés az I. és III. osztályban 25⁰/₀, a II. osztályban 33·3⁰/₀, az 51-dik kilométértől a 100-dikig a mérséklés az I. osztályban 62·5⁰/₀, a II. osztályban 66·6⁰/₀, a III.-ban ismét 62·5⁰/₀; a 101-dik kilométeren túl a mérséklés az I. és II. osztályban 75⁰/₀, a III-dikban 80⁰/₀.

A belga tarif-reform sikerére nézve végzetessé vált, hogy a reform félrendszabály maradt. A kormány nem merte egyszerre életbeléptetni az így megállapított díjszabást; megfontolva, lépésről-lépésre haladva kívánt eljárni, és ez által kockára tette a reform egész sikerét. Ugyanazon rendelet második pontja, melynek első szakasza e díjszabást tartalmazza, kimondja, hogy a díjszabás csak fokozatosan viendő keresztül. Ehhez képest a 7 lieueig (kikerekítéssel 37 kilométerig) való távolságoknál a díjszabás maradt minden változtatás nélkül a régi, a 8-diktól a 15-dik lieueig való forgalomban a díjtételek átmenőleg leszállítottak és az új díjszámítás csak a 16-dik lieuetől kezdve érvényesítettett. Ez átmeneti mérséklés a nyolczadik lieuenél az I. osztályban 6·3⁰/₀-ot, a II. osztályban 8·3⁰/₀-ot, a III. osztályban 9·4⁰/₀-ot tett, és a 15-dik lieueig az

I. és III. osztályban 36·7⁰/₀-ra, a II. osztályban 43·3⁰/₀-ra emelkedett. A nemzetközi csatlakozó és átmenő forgalomban kiadott közvetlen jegyeknél semminemű mérséklés nem engedélyeztetett, ezeknél változatlanul az előbbi díjak szedettek.

Ezen, a mi ítéletünk szerint megmagyarázhatatlan intézkedés következtében a forgalom zöme, a kis távolságokban mozgó forgalom, nem reszesült semminemű kedvezményben, és a forgalom másik része, a középtávolságra irányuló (37-től 75 kilométerig) forgalomra adott díjmérséklés is csak oly arányú, hogy attól a forgalom megfelelő mértékű növekedése alig volt várható. Mi volt e félszeg intézkedés oka, arról a rendelkezésünkre álló jelentések nem nyújtanak fölvilágosítást; ezekből csak annyit konstatálhatunk, hogy az új díjszabásnak ily módon való életbeléptetése egy jelentőségű volt annak, bizonyára nem szándékolt meghiusításával.

E reform-kísérlet eredményéről épen ezért nagyon bajos nyilatkozni. Ehhez járúl, hogy 1868-ban az a kormány, mely ez intézkedést keresztülvitte, megbukott, mielőtt még az új díjszabással egy teljes üzleti évben elért eredményekről jelentést terjeszthetett volna elő, és az új kormány, melynek közmunkaügyi minisztere 1869-ben az említett kimerítő jelentést a kamarának benyújtotta, úgy látszik a vasútigazgatás egész fölfogása is megváltozott. Az idézett jelentés tárgyilagossága ugyan felül áll minden kételyen, de azért az a reformot ellenzők véleményének befolyása alatt készült.

A reform eredményeiről szóló jelentés, mely az 1865. év, mint a reformot megelőző üzleti év eredményeit az 1868-dik év eredményeivel hasonlítja össze, nagyjában a következőkben ismertethető:

Az államvasútak hálózata 1865 decemberéhez képest, a midőn az 724 kilométert tett, 1868-ig 17⁰/₀-kal növekedett. A személyvonat-kilométerek száma 1868-ban 4·8 millió volt, a mi 1865-höz képest 4·4⁰/₀ szaporulatnak felel meg; a pályakilométerenkint való vonatkilométerek száma azonban 10·9⁰/₀-kal csökkent, a miből azon, a tényekkel megegyező következtetés vonható le, hogy a vonatszolgálat 1868-ban a közönségre sokkal kevésbé volt előnyös, mint 1865-ben. Az egyes vonatokra átlag eső személykocsik száma 1865-ben 6·8, 1868-ban 8·2 volt, vagyis a vonatok 1868-ban jóval nagyobbak voltak,

mint 1865-ben. Ez adatokból a jelentés azt következteti, hogy a kiadások a reformmal kapcsolatban nem növekedtek.

A reform behozatala előtti évben a 37 kilométerig terjedő forgalomra, melynek az új díjszabás nem nyújtott semmi mérséklést, esett az összesen szállított személyek 77·8°/o-a, a forgalom valódi zömét, nevezzük ezt első zónának, a díjszabás tehát nem érintette; a 2-dik zónára a (38. kilométértől a 75-ik kilométerig), a melyben átmeneti mérséklés adatott, a szállított személyek 17·5°/o-a, és a harmadik zónára, a melyben a nyújtott mérséklés megfelelt a díjszabásnak, az összforgalom 4·7°/o-a jutott. Az összehasonlítás alapjául szolgáló két évben az államvasútak egész személyforgalma következőleg oszlott meg:

	1865		1868		növekedés 1868-ban 1865-hez képest	
	összesen	%	összesen	%	1865-hez képest	%
1-ső zóna	8,352.123	= 77·80	9,679.027	= 75·48	15·89	
2-dik „	1,829.592	= 17·08	2,236.912	= 17·44	22·26	
3-dik „	549.771	= 5·12	907.124	= 7·08	65·00	
összesen :	10,731.468	= 100·00	12,823.063	= 100·00	19·49	

A reform életbeléptét követő harmadik év végéig a személyforgalom ezek szerint csak 19·49 százalékkal gyarapodott, holott a reformot megelőző három év alatt, 1862-től 1865-ig, a mely alatt a díjszabás nem változott volt, de a mely időre esik, mint említettük volt, a vonatforgalom szaporítása, az összforgalom növekedése 31·45 százalékot tett. E tekintetben tehát a reform nem szolgáltatott kielégítő eredményeket, mert a forgalom növekedése a reform díjszabás érvénye alatt lassúbb volt, mint a reform érvényesítése előtt.

Az egyes zónákban a forgalom szaporodása különböző arányú volt. Az első zónában, melyet a díjszabás nem érintett, a szaporulat 15·89°/o-ot tett, a második zónában, melyben a mérséklés csak átmeneti és nem jelentékeny volt, a növekvés 22·26°/o, végül a harmadik zónában, melyben az egész célzott mérséklés keresztülvitetett, az emelkedés 65°/o. A jelentés szerint azonban e nagy emelkedés csak látszólagos és azon körülménnyel magyarázható, hogy a határállomásokon a csatlakozó és különösen a nemzetközi forgalomban az utazás megőretett, vagyis az utazók, kik Belgiumba vagy azon át utaztak, a határállomásokon új jegyeket vettek, hogy ezen

a módon élvezték a díjmérséklést, a miből különben ki lettek volna zárva.

E tapasztalat arra készíteti a jelentést, hogy elkülönítve vizsgálja az államvasútak saját, valamint a csatlakozó belga vasúttal való forgalmát és a nemzetközi forgalmat, és fölállítsa azon föltételeket, melyeket alapúl véve kiszámíthatni, hogy miként alakult volna az államvasútak forgalma és e forgalomból eredő bevétel az 1866. évi reform nélkül. A jelentés e föltevés alapján, melyekről itt tér hiányában nem szólhatunk, azon eredményre jut, hogy az észlelt forgalmi szaporulatból legalább 500.000 utassal való szaporulat a reformra vezethető vissza és hogy a reform a vasút nyers bevételeiben 1868-ban, az 1865-dik évi bevételekhez képest körülbelől 600 ezer frank csökkenést idézett elő. A közmunkaügyi miniszter e jelentést véleményezés czéljából egy műszaki szakértőkből álló bizottságnak adta ki, melynek tárgyalási jegyzőkönyvei csatolva vannak a kamarának beterjesztett jelentéshez. E bizottságban Farsiaux, az államvasútak akkori vezérigazgatója, a reform által 1868-ban előidézett bevételi csökkenést 1.5 millió frankra számította ki, szemben azon bevétellel, mely a régi tarifák mellett valószínűleg eléretett volna.

E jelentés alapján kétségtelen tény gyanánt kell elfogadnunk, hogy a személydíjszabás belga reformkísérlete a bevételek csökkenésével járt, de e kedvezőtlen eredményt eléggé megmagyarázza azon megfoghatatlan tévedés, melyet elkövettek, a midőn a forgalom zömét kizárták a díjmérséklésből. A díjmérséklés e kísérlet tanúsága szerint is forgalom-növelő hatású volt, de miután az előnyökben csak a forgalom egy kis hányada részesült, a forgalom-növekedés nem ölthetett oly arányokat, melyek a bevételek emelkedését idézhették volna elő. A belga kormány a kísérlet ki nem elégitő eredményei következtében, annak ellenére, hogy a jelentés szerint «rien, dans les faits constatés, ne saurait faire répudier le principe des tarifs différentiels appliqué au transport des voyageurs» visszatért az egyszerű távolsági tarifához és egyúttal behozta a mérsékelt árú menettérti jegyeket, a munkás-jegyeket, a bérletjegyeket stb.

Ugyanazon időben, midőn Belgiumban e kísérletek folytak, az irodalomban újból foglalkoztak a személydíjszabások reformjának ügyével. Brandon Raphael, angol író, egy nagy

figyelmet keltett röpiratban tárgyalta e kérdést, mely mind szélesebb köröket érdekelt. Brandon röpiratát nekünk nem sikerült megszerezniünk és így javaslatait csak mások előadása nyomán ismertethetjük.*) Brandon is követeli a vasútnak az állam által való megszerzését, a mint hogy a legtöbb ilyenmű terv megvalósítása a vasútnak egységes kezelését föltételezi. Brandon kiinduló pontja a következő: az 1865-dik évben Angliában minden személyvonat átlag 21 mérföldet futott be és 73 utast vitt és minden utas átlag 1 sh. 2 penny szállítási díjat fizetett. Ha az ország határán belül minden távolságra ugyanazon viteldíj — személyenkint három penny — állapíthatnák meg, a három osztálynak egyre való csökkentésével, akkor az utasok száma, mérsékelt számítás szerint, meghatszorosodnék, a mi négy millió font bevételi többletet eredményezne. Ilyen messze menő követelést azonban egyelőre nem állít föl; megelegszik azzal, ha a három kocsi-osztály föntartása mellett, a viteldíj minden távolságra, az egyes kocsiosztályok szerint három penny, hat penny illetve egy shillingben állapítatik meg, a mely javaslat mellett a jövedelmi szaporulat még nagyobb lenne négy millió fontnál.

E javaslat egészen a Hill-féle posta-reform analogiája. A posta leveldíjszabása az ország határán belül minden távolságra egyenlően egy penny, e javaslat ugyanazt követeli a vasúti forgalomban; figyelmen kívül hagyja a levélszállítás és személyszállítás egészen eltérő voltát, és megelégedezik arról, hogy a Hill-féle posta-reform életbeléptetése is évek hosszú során rendkívül nagy áldozatokat rótt az államra.

A díjszabások reformjára vonatkozó javaslatok között legnagyobb figyelmet keltették, különösen Németországon, Perrot Ferenc reformjavaslatai, ki ezeket több röpiratban fejtegette. Perrotnak 1869-ben a személydíjszabásokra vonatkozólag kifejtett terve következő: **) A vasútnak föladata a személy- és áru-szállításnál a távolság és súly befolyását a tarifákra a lehető legkisebbre csökkenteni. Az egyfokú postadíj megszábasánál nyilvánvalóan csak azon egy mérték jött alkalmazásba,

---

*) L. G. Cohn: *Zur Beurtheilung der englischen Eisenbahnpolitik*. Lipse, 1875. 538. lap.

**) L.: *Die Reform des Eisenbahntarifwesens im Sinne des Penny-Portos*. Von einem Fachmann. Bremen, 1869.

mely a szállítás önköltségéből származik és világos, hogy a közjónak szolgáló intézménynél csakis ezen mérték az alkalmas. A posta és vasútak között e tekintetben nincs elvi különbség és a jelenkor egyik nagy föladata, mindkét szállító-intézmény elvileg azonos irányát a vasútak tarifáiban kifejezésre juttatni.

Poroszországban 1867-ben 38¹/₂ millió vasúti jegy adott ki, közel 19 millió tallér bevétel mellett; és pedig az I. osztályban kereken 0·5 millió, a II. osztályban 6 millió, a III. osztályban 17 millió, a IV. osztályban 14 millió jegy, a mihez még egy millió katonai jegy járul. Gyakorlati okokból, melyek részint pénzügyüiek, részint az üzleti technikából folynak, javasolja, hogy a korábbi két és három fokú levéltarifához hasonlóan két-három távolság különböztetessék meg és a következő két fokú tarifát ajánlja:

	10 mérföldig	10 mérföldön túl
I. osztály	3 márka	6 márka
II. „	50 fillér	150 fillér
III. „	30 „	100 „

Ilyen díjak alapúl vétele mellett, ha nem is azonnal, de előreláthatóan csakhamar kétszeresre növekedhetik a forgalom, a mit következtethetni azon tényből, hogy Angliában minden lakosra évenként kilencz vasúti jegy esik, míg Poroszországban csak kettő, holott Anglia lakossága alig felével sűrűbb, mint Poroszországé. E föltételezés mellett, ha a IV. kocsiosztályt, a mely fölöslegessé válik, megszüntetik, továbbá az I. osztálynak bevételét az első távolsági fokban, mint valószínűleg igen csekélyet, figyelmen kívül hagyva, körülbelöl következő eredmény várható:

	díj	forgalom	bevétel
I. osztály	10 mérföldig 3 márka	—	—
	10 mrf.-ön túl 6 „	1,000.000	6,000.000
II. osztály	10 mérföldig 50 fillér	5,000.000	2,500.000
	10 mrf.-ön túl 150 „	5,000.000	7,500.000
III. osztály	10 mérföldig 30 fillér	30,000.000	9,000.000
	10 mrf.-ön túl 100 „	30,000.000	30,000.000
öcszesen : 71 mill. jegy			55,000.000 márka

a mivel az akkori tényleges bevétel (57 millió márka) megközelítően ismét elérnének, holott a forgalom nem is számít-

tatott megkétszereződöttnek. E forgalomnövekedés nem vonná maga után a forgalmi eszközök szaporítását, miután a hivatalos statisztika szerint 1867-ben a porosz vasúton a forgalomban levő vasúti kocsik üléshelyeinek csak 27%-a volt kihasználva. A vasúti üzletben a szolgáltatot és az ellenőrzést kívánatos módon egyszerűsíthetni; megfontolható, hogy a menetjegyek ne árultassanak-e mint a postai értékjegyek, és ez valószínűleg ajánlatos lesz. Mindenesetre csak hatfele jegy volna, holott Köln állomáson akkor körülbelül 4000-félét adtak ki. E javaslatokat Perrot később megtoldotta azzal, hogy a gyorsvonatokra e díjtételek kétszerezését lehetne megállapítani.

Perrot e javaslatai megvalósítása érdekében nagyobb izgatást fejtett ki a sajtóban és társadalmi téren, de minden eredmény nélkül; a személydíjszabások reformjának ügye, mely a hetvenes évek elején érdeklődést keltett a közvéleményben, a beállott kedvezőtlen közgazdasági viszonyok között lekerült a napirendről. Ez alakjában nem is került szóba többé egész a nyolczvanas évek elejéig, midőn Hertzka Tivadar, közgazdasági író és akkor egy bécsi nagy napilap szerkesztője, újra föllevenítette a személyporto eszméjét. Hertzka e tárgyról írt cikkeit és az osztrák vasúti tisztviselők clubjában tartott fölolvasásait könyvalakban is közzétette.*)

Hertzka nagyobb zajjal lép föl, mint bármelyik elődje, annak ellenére, hogy könyve minden sora elárulja, hogy teljesen avatatlan azon szakmában, melyben gyökeres reformokat akar keresztül vitetni. Javaslata az, hogy az egész osztrák-magyar monarchiában 25 krajczárban állapíttassék meg a személyszállítás díja, de e mellett a helyi forgalomban, körülbelül 30 kilométer távolságig, csak tíz krajczár legyen a menetdíj. Az addigi négy kocsiosztály helyett csak egy legyen, de e mellett külön társaságok külön díjért a kívánt kényelmet nyújtó kocsikat bocsájthassák a közönség rendelkezésére. E javaslat föltételezi, hogy életbeléptetése esetén az utasok száma rövid idő alatt legalább megötszöröződnék; ha megtízszereződnék a személyforgalom «akkor a vasútnak már 25 millió forint többevételök volna, ha meghúszszorozódna, akkor az a

---

*) L. dr. Theodor Hertzka: *Das Personen-Porto. Ein Vorschlag zur Durchführung eines billigen Einheitstarifes im Personenverkehr der Eisenbahnen.* Bécs, 1885.

többet 75 millióra rúgna és hogy ilyen emelkedések nem tartoznak az utopiák sorába, azt bizonyítják a postaügy terén tett tapasztalatok.»

Mindaz, a mit Hertzka javaslata műszaki és pénzügyi indoklására fölhoz, teljes képtelenség, melylyel nem érdemes behatóan foglalkozni, de a személyszállítás díjának tetemes mérsékléséből eredő gazdasági és társadalmi előnyöket helyesen és szépen fejtegeti és e fejtegetések hatása előtt senki sem zárkózhatik el, ki azon élénk tollal írt és a meggyőződés melegétől áthatott cikkeket olvassa. Hertzka helyesen utal arra, hogy a vasúttak addigi magas tarifáikkal a szegény sorsúakat jóformán kizárták a vasút használatától, holott ezeknek ép oly vagy még nagyobb szükségök van azon gazdasági előnyökre, melyeket a vasút használatával elérhetni. A díjak tetemes mérséklése útján a vasút egészen új közönségre tehet szert, mely az eddiginél sokkal nagyobb, mert a kevésbbé jómódúakat és a vagyontalanokat foglalja magában, a kik eddig a röghöz voltak kötve.

Hertzka Tivadar könyvéről igen érdekes bírálatot közölt dr. Scharling Vilmos, az államtudományok tanára, a kopenhágai egyetemen, kinek e tanulmánya a személyporto irodalmának legkiválóbb jelensége *) Scharling említi, hogy 1867 elején kiadott röpiratában a seelandi vasúttak (akkor 175 kilométer) személydíjszabását következőleg javasolta megállapítani: a III-dik kocsiosztályban két mérföldig (körülbelül 15 kilométer) 10 krajczár; 2—5 mérföldig (15—38 kilométer) 30 krajczár; 5 mérföldön túl 60 krajczár. E javaslat nem valószínűsített ugyan meg, de nem maradt befolyás nélkül a dán vasútügyre. Fejtegetéseinek lényege a következő: A vasúttat lehetőleg ki kell használni, a lehető legnagyobb forgalmat kell előidézni; a mily mértékben ez sikerül, oly mértékben lehet az árakat leszállítani és meggyőződése szerint az árak tetemes mérséklésével a forgalmat jelentékenyen fokozhatni. A szakemberek részben nem bíznak az olcsó árak e hatásában, részben azt állítják, hogy a forgalom emelkedése a kiadások növe-

---

*) L. dr. William Scharling: *Das Personenporto der Eisenbahnen. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* (Conrad). 1885. évi folyam, 289. lap.

kedésével jár. Az alacsony árak megszabásának lehetősége mellett szólanak a következő érvek:

A vasútak bevételeiből fődözendő kiadások különböző neműek: 1. vannak kiadások, melyek a forgalom nagyságától függetlenek — és bizonyos határokon belül — nem emelkednek a forgalommal; 2. kiadások, melyek a forgalom emelkedésével körülbelül arányosan növekednek; 3. kiadások, melyek a forgalom emelkedésével növekednek ugyan, de távolról sem ugyanazon arányban. Hogy az egyes kiadások melyik kategóriába tartoznak, azt nem állapíthatni meg mindig szabatosan; az első kategóriába tartozók példájául idézhetni a befektetési tőke kamatát, a míg a forgalom növekedése új beruházásokat nem igényel; a pályafelügyeletet, a pálya és az épületek rendes fentartását, a hó eltakarítását, a központi igazgatást stb. A kiadások második sorozatába tartoznak a szorosabb értelemben vett üzleti kiadások, így a vontató erő költségei, a forgalmi eszközök fentartása stb.; a kiadások harmadik kategóriájába: az állomási és vonatkísérő személyzet fizetése stb. Az első és harmadik kategóriába tartozó kiadások a leglényesebbek és súlyosan terhelik a kisarányú forgalmat, holott a forgalomnövekedés a második kategóriába tartozó kiadásokat sem befolyásolja mindaddig, míg az a szállított holt-súly emelkedését nem teszi szükségessé. A föladat tehát az, a létező apparatust a lehető legnagyobb mértékben kihasználni, és ez okból a menetárak úgy állapítandók meg, hogy elég alacsonyak legyenek a megfelelő kihasználás előidézésére és egyuttal elég magasak ily forgalom mellett a költségek fődözésére. Nem valószínű, hogy sikerül, a díj és forgalom ez arányát a kellő módon találóan megállapítani, de hogy erre törekedni kell, azt mindazok bizonyára el fogják ismerni, kik a vasútakat oly közintézménynek tartják, melyeket az állam vagy maga alkotott, vagy monopolium útján alkotni segített.

A magánvasútaktól alig várható, hogy megteszik a kísérletet, a mi nélkül a javasolt reform helyes vagy helytelen voltát nem állapíthatni meg. Az államvasútnak nemcsak az a föladata, hogy kísérlet útján megtalálják azon tarifát, mely mellett a vasútak a közérdeket a legteljesebben szolgálják, hanem az is, hogy az eddiginél igazságosabb rendszer vitessék keresztül. A vasút részéről csak azon tarifarendszer az igazságos, mely a különböző utasokkal oly árt fizettet, mely megfelelő

arányban áll azzal, a mibe a vasútnak a szállítás kerül. Ezt a jelenlegi tarifrendszerrel, mely szerint a viteldíjak pontosan a távolság arányában növekednek, nem állíthatni. A jelenlegi rendszer föltétlenül igazságtalan a nagyobb távolságokra utazókkal, mert ezekkel jóval többet fizettet, mint a mennyibe útjuk kerül, hogy a helyi forgalomban oly díjakat állapíthasson meg, melyek nem fődözik a vasút költségeit.

A jelenlegi rendszer azon föltevésen alapúl, hogy a 100 kilométerre utazó a vasútnak tízszer akkora költséget okoz, mint a tíz kilométerre utazó. Ez teljesen helytelen. A mint a vasút kiadásai osztályozhatók olyanokra, melyek a forgalom emelkedésével kapcsolatban növekednek, és olyanokra melyek attól függetlenek, elvileg ép úgy elkülöníthetni a kiadásokat olyanokra, melyek az út hosszával egyenes arányban állanak, és olyanokra, melyek attól függetlenek. Az állomások költségei például egészen egyenlők maradnak, akár kis, akár nagy távolságra mennek is az utasok. Minden utasnak csak két állomásra van szüksége, az egyiket fölszáll, a másikon leszáll, akár öt, akár ötven kilométerre utazik is. Az állomási költségeket tehát egészen egyenlően kell elosztani valamennyi utasra, tekintet nélkül az általok megtett útra. Ugyanez áll a központi igazgatás költségeiről. A szolgáltatás és ár közötti helyes és igazságos arányt tehát csak azon tarifa éri el, melynél minden díj két részből áll: egyik része, mely minden utasra egyenlő, másik része, melyet az út hossza befolyásol.

Hogy a díj e második része pontos viszonyban álljon-e a befutott út hosszához, az még kérdés. A mint a vasútnak ugyanazon kocsiban egy utas szállítása ugyanannyiba kerül, mint 30 utas, úgy a vasútra egészen közömbös, hogy az utóbbi esetben tíz utas tíz kilométer út után, másik tíz utas további tíz kilométer után, vagy valamennyi utas 30 kilométer út megtétele után száll-e ki. Más szóval, a személyforgalomban nem az utas, hanem a kocsi képezi a tulajdonképeni egységet. Ha a kocsit minden esetben 30 kilométerre kell vontatni, mert előbb nem csatolható le a vonattól, és talán szükséges egy öt kilométerre menő utas kedvéért egy egész kocsit 30 kilométerre vontatni, akkor ez utas szállítása tényleg annyiba kerül, mintha 30 kilométerre szállíttatnék. A vasútra csak akkor előnyös valamely utasnak öt vagy tíz kilométer megtétele után való kiszállása, ha helyét egy másik foglalja el. Ha tehát méltányos vi-

szonyt akarnak létesíteni a szolgáltatás és ár között, akkor egyrészt a kocsit, másrészt azon vonalat kell figyelembe venni, melyen a vonatot változatlanul kell közlekedtetni, hacsak sok és túlnagy tartózkodást nem akarnak előidézni. Természetes, hogy e vonal a különböző vasútnál különböző lesz, bizonyos átlagos távolságot azonban normálisnak tekinthetni és akkor e vonal, nem pedig a mérföld vagy kilométer lesz természetesen az egység, mely a tarifátételek megállapításánál figyelembe veendő; 30 kilométer legyen-e az egység, vagy 40—50 kilométer, az gyakorlati kérdés.

Ezek szerint, ha figyelembe vétetik: 1. hogy a vasútak kiadásainak igen jelentékeny része egyenlő mértékben terhel minden utast; 2. hogy az üzleti kiadások többi része sem áll egyenes arányban az utas által megtett úttal, akkor igen egyszerű gazdasági elvekből kiindulva, a 30 (vagy 40—50) kilométeres vonalig és ezen fölül megszabott tarifához jutunk. Hogy ezen túlmenve, hosszabb útakra minden 30—50 kilométeres vonalszakaszra külön egységtétel állapíttassék-e meg, az inkább gyakorlati kérdés, a melynek megítélése lényegileg attól függ, hogy az állandó és változó kiadások arányát mikép vélik helyesen megosztani; elvileg bizonyára nem kifogásolhatni a folytatott «zóna-tarifát», ha azonban a pótlek a további utakért kicsi és viszonylag jelentéktelen lehet, akkor azt sem kifogásolhatni, ha gyakorlati szempontokból egészen elejtik azt, mint Hertzka javasolta. Gyakorlati tekintetek kívánják, hogy az első 30 (vagy 40—50) kilométeres szakasz egységes díja ne szabassék oly magasra, hogy az igen kis távolságoknak a vasúton való megtételét megdrágítsa. A kifejtett elvekkel nem áll ellentétben, ha igen kis utat megtevő utasoknak, kik 10—15 kilométerre vagy egyszerűen egyik állomástól a másikig utaznak, megfelelő rabattot adnak, mert az ilyen utasnak csakhamar való kiszállása megadja a lehetőséget, hogy helyét egy másik foglalja el és ez a lehetőség a viszonyok szerint kisebb vagy nagyobb mértékben valósággá is válik. Ezek az érvek vezették szerzőt három fokú tarifájának javaslatára, a minél korántsem hitte, hogy a vonalszakaszok általa javasolt beosztása az abszolút helyes és természetes.

Ha ez elvek keresztülviteléről, a díjak megszabásáról van szó, akkor oly kérdések állanak elő, melyek részben gyakorlati természetűek, részben subjectív becslést igényelnek. Az üzleti

költségek mely részét okozza az árúszállítás és melyet kell e szerint fődöznie, a többi költségek mely része tekintendő állomási «költségnek», a mit egyenlő összegben kell minden utasnak viselnie, mely kiadások emelkednek az út hossza és az utasok száma arányában, mely kiadásokat befolyásolnak ezek, ha azok nem növekednek is ugyanazon arányban, e kérdésekre nem mindig könnyű válaszolni és ezekre vonatkozólag különböző fölfogást érvényesíthetni. Az ebből keletkező eltérések azonban a díjtételek megállapítására nézve nem lényegesek; mert a határok, melyeken belül azoknak mozogniok kell, ha egyszer az elvek tisztázvák, viszonylag korlátoltak. Nehezebb azon kérdés, milyen hatást gyakorolnak a különböző tételek a forgalomra és milyen mértékben fogják e tételek a leszállítás következtében szükségessé váló forgalmi szaporulatot előidézni.

Dr. Scharling ezek után utal a dán vasútak személyforgalmának viszonyaira és a díjleszállításokkal ott tett kedvező eredményű kísérletekre és azután így folytatja: «A főkérdés az, mennyiben számíthatni valóban arra, hogy a díjak leszállítása a forgalmat fokozni fogja, fokozni épen — vagy legalább — azon arányban, a melyben azok leszállítottak. E kérdésre nem adhatni határozott és biztos választ. Itt Schiller mondása áll:

«Du musst glauben, du musst wagen
Denn die Götter leih'n kein Pfand.»

Meg kell lenni a bátorságnak a kísérlet megtételére, mert csak a gyakorlati kísérlet adhatja meg a feleletet. A leszállításnak azonban jelentékenynek kell lennie, hogy hasson, mert az árak jelentéktelen leszállítása biztos veszteség. Jelentékeny árleszállítás mellett is eltelik azonban bizonyos idő, míg a forgalom annyira fejlődik, hogy nem lesz veszteség. Nem szabad a kísérletet megghiúsultnak tekinteni, ha az első negyedévben veszteséggel jár. Nem várható, hogy ha az árakat például a felére leszállítják, mindjárt másnap megkétszereződik az utasok száma.

Ha abból indulnak ki, hogy a jelentékeny árleszállítás a forgalom tetemes megnagyobbodását idézi elő, akkor bizonyosra vehetni, hogy az egységes tarifa — két vagy három tétellel rövidebb és hosszabb távolságokra — erősebben fog hatni a távoli forgalomban, mint a helyi forgalomban, mivel az árleszállítás annyival nagyobb és érezhetőbb. A szakemberek ezt nem hiszik:

egészen véve azt vélik, hogy az időmegtakarítás a földolog és az utazás költségei alárendelt jelentőségűek. Véleményünk szerint azonban a vasúti utazás drágasága a legnagyobb akadálya a vasút általánosabb igénybevételének. Az olcsóbb tarifa leginkább a középtávolságú utakat — 50—150 km. — fogja befolyásolni; olyan utakat, melyek 1—4 óra alatt megtehetőek, melyek mellett reggel korán indulva, este visszatérhetni és e mellett a nap legnagyobb részét a rendeltetési állomáson tölthetni. Meg van győződve, hogy az árak leszállítása, mely ezeket oly mértékben csökkenti, a mily mértékben csökkentette az utak tartamát a gőzerő használata, a vasútak forgalmát oly mértékben fogja növelni, a mily mértékben növekedett a forgalom a vasútak behozatalakor, szemben a postakocsik forgalmával.

Előáll azután azon további kérdés, hogy a vasútak ily óriási forgalmat meggyőzhetnek-e és hogy az üzleti költségek nem fognak-e annyira növekedni, a mely e nagy forgalom nyereséges voltát is megszünteti. Az árleszállítást úgy kell kiszámítani, hogy a várható forgalmi szaporulat a meglévő apparatus — önként érhetőleg szaporított járművek és személyzet mellett — segítségével meggyőzessék; ha ezt figyelembe veszik, az üzleti költségek növekedése kicsiny marad. A vasúti kocsik mai csekély igénybevétele mellett a forgalom jelentékeny szaporulata lehetséges, az üzleti költségek nagyobbodása nélkül, így például Seeland vasútain a személyforgalom 1865—69-ben 25°/o-kal, az árúforgalom 34°/o-kal növekedett, míg az üzleti költségek alig 34 százalékkal emelkedtek.

A személyszállítás önköltsége kiszámításának, mely mindig csak a jelenlegi forgalmon alapúlhat, gyakorlatilag nincs nagyobb értéke. Ha csak a személydíjszabást akarják reformálni, akkor gyakorlatilag úgy kell fölállítani a kérdést: Az árúszállítás és egyéb bevételek levonása után, a jelenlegi forgalom mellett, az üzleti költségek egy hányada marad, ilyen vagy olyan nagy összeg, a mit a személyforgalomnak kell fődöznie. Ennélfogva könnyű pontosan kiszámítani, hogy a jelenlegi forgalom mellett az új, olcsóbb tarifa életbeléptetése mekkora hiányt idézne elő, ép úgy, mint azt, hogy mennyivel kell a forgalomnak növekednie, hogy e hiány pótoltsassék. Ellenben az önköltségek legpontosabb kiszámítása mellett sem fogják megállapíthatni, hogy e nagyobb forgalom az üzleti költségek

mily mérvű emelkedését fogja előidézni és hogy mennyivel kell a forgalomnak növekednie, hogy e költség-többletet is fődözze; mert ez jórészt azon fordul meg, hogy a nagyobb forgalom mennyiben vezet a kocsik jobb kihasználására és a drágább kocsiosztályok nagyobb igénybevételére. A legpontosabb számítás mellett is becslésre lesz tehát szükség. És semmiféle számítás nem felelhet arra, hogy e tarifa elő fogja-e idézni a forgalom kellő nagyobbodását. E kérdést csak kísérlet útján oldhatni meg.

Ha nincs meg a bátorság oly gyökeres reformmal kísérletet tenni, mint a Hertzkatól javasolt tarifa, akkor talán a legegyszerűbb és a kifejtett elveknek leginkább megfelelő volna, *maximális árt* meghatározni olyképen, hogy a 100 vagy 150 vagy 200 kilométert meghaladó útért nem fizettetnék további szállítási díj. A *jelenlegi* forgalom mellett e rendszabály okozta pénzügyi hiány nagy lenne ugyan, de az általa érintett utasok száma viszonylag csekély, úgy, hogy a hiány fődözése a forgalomnak csak oly szaporulatát igényelné, a mely nem idézné elő az üzleti költségek nagyobbodását. A nyugati dán államvasúton például a 150 kilométernél távolabbra utazók száma az összes utasoknak 2·4⁰/₀-át teszi; számuk körülbelől százezer; ez utasok közel egy millió koronát fizettek, a személyforgalom bevételének 28⁰/₀-át. E bevételnek körülbelől fele része a megtett első 150 kilométerre esik, ha tehát 150 kilométeren túl semmi sem fizettetnék, akkor ez utasok számának megkétszereződése volna szükséges, hogy a veszteség fődöztessék. A személyforgalomnak 100,000 utassal (2·4⁰/₀-kal) való szaporulata bizonyára nem idézne elő nagyobb üzleti kiadást. Meg lesz-e e 100,000 utas? -- Szerző ezen nem kételkedik, de ha ez a bevételek némi hiányára vezetne is, az ilyen tarifa a jelenleginél mindenesetre igazságosabb volna.

Terjedelmesen ismertettük dr. Scharling fejtegetéseit, mert annak ellenére, hogy alapvető dolgokban ferdén ítél, a mint azt később kimutatjuk, a személydíjszabások leszállításának szükségét és kivihetőségét valamennyi előzőjénél komolyabb érvekkel, tudományosabb, mert észszerűbb okokkal sürgeti. Hertzka phantasta, kit képzelete elragad a földről, a reális világot elhagyva, szeme elől veszi a tényeket, melyek ennél fogva nem korlátozhatják képzelete vad csapongását, vele szemben Scharling komoly tudós, ki elvi magaslatról vizsgálja a tényeket és

csak akkor téved, a midőn a tények helyett pusztán az elvek-ből következtet, a helyett, hogy számítana.

A személydíjszabás gyökeres reformját sürgető irodalom ismertetéséül még egy munkáról kell megemlékeznünk, mely a sorozatban az utolsó. Ez Engel Eduard *Vasúti reform* című munkája,*) mely élénk irányánál, számos, a gyakorlati életből vett találó példával fölvilágosított előadásánál fogva nagy hatással volt a közönségre. Engel azon kezdi, hogy kigúnyolja az általa úgynevezett «szakembereket», a vasúti igazgatókat és társaikat. Hogy valaki szakértő legyen a személydíjszabás és személyszállítás dolgában, ahhoz nem kell magas állású vasúti tisztviselőnek lennie, ki kényelmesen és ingyen utazik, hanem a II. és III. osztályban a saját pénzéért kell utaznia. A III-ik osztályú utas jobban érzi e kocsiosztály hiányait és előnyeit, mint a vasútügyi miniszter. Hogy az ilyen szakemberek nem alkalmasak a személyforgalom gyökeres reformjának keresztülvitelére, azt a nyers távolsági tarifának változatlan fönnállása eléggé bizonyítja, holott a postaszállítás, tehát rokon téren, a távolsági tarifa képtelensége már régen kitűnt. A mikor erre hivatkoztak, annak azzal vették elejét, hogy a levélszállítás és postaszállítás két különböző dolog. A közönséget a vasútigazgatás tarifabölcsesége ötven év alatt annyira hozzászoktatta a közönséges menetjegyek drágaságához, hogy egészen föleledt örömeiben, a midőn a menettérti vagy csoportosítható körúta-zási jegyek rést ütöttek a közönség és a vasútak között levő sánczba. Szomorú, hogy a szakemberek oly közönyösséget tanúsítanak a személydíjszabás kérdései iránt, de még szomorúbb, hogy más elismert tekintélyű szakemberek mily könnyelműséggel ítélnék oly fontos kérdés fölött, mint az, hogy az embernek egyik helyről a másikra való szállítása, ez az egyszerű és nélkülözhetetlenné vált teljesítmény, a tömeges üzem ellenére is, valamely ország határán belül öt-tízszer annyiba kerül, mint az illető ember napi keresménye.

A legrosszabb e téren különben nem a vasúti szakembereket terheli. A mivel ezek az egységes tarifa ellen küzdöttek, az legalább gyakorlati, habár téves szempontokból eredt. A tanároktól vezetett Németországon minden helytelenül tárgyalt ügynél azt kérdezhetni, hogy hívják azt a tanárt? A legostobább

*) L. Eduard Engel: *Eisenbahnreform*. Jena. 1888.

ellenvetés, a mit az egységtarifa, sőt nagy távolságokra már a mérsékelt tarifa ellen is fölhoztak, egy német tanártól származik, ki korántsem ostoba. Ez annyiszor leírt könyvében a következőket mondja: «A menetdíj csak *egyik* és már most is igen gyakran csak kis részét teszi az üzleti és kényútazások költségeinek, *különösen nagyobb távolságoknál*». Ezzel szemben szerző állítja, hogy a menetdíj a legtöbb üzleti utazásnál, különösen a tartózkodási helyen való rövid tartózkodás mellett az összes úti költségek túlnyomó részét képezi. Például, a III. osztályú menettérti jegy Berlinből Magdeburgba tíz márkába kerül; ha a visszaútazás ugyanaznap történik, akkor a többi költségek talán három márkát tesznek, másnapon való visszaútazás mellett talán ugyancsak tíz márkára rúgnak. De a III. osztályú menettérti jegy Frankfurtba 38·3 márkába kerül és abból, a mit a Rómába való útért és vissza fizetni kell (körülbelül 270 márka) egy nem bőven költő utazó tisztességesen élhet három-négy hétig Rómában.

A vasútak története az emberi rövidlátás története. A síneken való forgalomra rendelt első gőzgép, a Trevethiké, ócska vas maradt, mert föltalálója «szakszerűen» elhitette magával, hogy emelkedéseken nem haladhat és nem húzhat terheket és azzal kínoztta magát, hogy a surlódást növelte, a helyett, hogy elhatározottan menetpróbát tett volna emelkedésekben. A mint Trevethik, ki bizonyára szakember volt, elhitette magával, hogy gépe nem megy, úgy a tarif-szakemberek is elhitetik magokkal, hogy az egységtarifa nem megy; a nélkül, hogy megpróbálnák, bizonyára nem megy. Szerző több hasonló esetet idéz, mikor kiváló emberek és szakemberek eleve bebizonyították a vasútügy terén oly dolgok lehetetlenségét, a melyek rövid időn tényekké váltak; az ilyenekkel tehát nem sokat kell törődni.

Engel, kinek írmodorát is ismertetni akartuk, ezek után átmegy a posta-reform, a penny-porto behozatalának történetére és az azzal tett tapasztalatok vázolására. Idézi az angol főpostamesternek a Hill javaslatára vonatkozólag a parlamenti bizottság előtt tett nyilatkozatát, mely szerint az «egészen örült terv», constatálja, hogy Hill reformjavaslatában nem a díjnak egy pennyben való megállapítása, hanem a távolságnak, mint díjhatározó tényezőnek elejtése a fődolog, utal arra, hogy Hill maga ellenezte a különböző, egészen két shillingig emelkedő díjaknak azonnal egy pennyre való leszállítását és azon ered-

ményre jut, hogy a forgalmi téren minden lényeges emelkedés attól függ, vajon sikerül-e a közönség zömét megnyerni. Olyan népnél, melynél az írástudók száma aránylag csekély, a postadíjnak akármily leszállítása sem fog a levelek számának nagy növekedésére vezetni. Minden egyes levelet föl kell «dolgozni», meg kell, akármilyen fölületesen, vizsgálni a súlyát, meg kell győződni, hogy helyesen van-e bélyegezve, rendezni, csomagolni, berakni, kirakni, kirakva ismét rendezni és kihordani kell, úgy, hogy 101 levélnek kezelési költsége kétségtelenül nagyobb, mint 100 levélé, habár e költség nem is arányosan nő.

Ebben a tekintetben a személyforgalom viszonyai kedvezőbbek. Az ember több kényelmet és helyet igényel, mint a levél, de ezt leszámítva, az embert minden tekintetben könnyebb szállítani. Maga száll be a helyes vonatba és kocsiba, átszáll, ha kell, kiszáll, ha mindezt meg nem nehezítené a vasútigazgatás; nem kíván bélyegzést, mérést, könyvelést, szóval egyéni kezelést, a mi a levelek és árúk kezelési szolgálatát oly bonyolulttá és drágává teszi. Hasonnemű tárgyak rendszeres tömeges szállításánál (bei feststehender Linie) az egyes tárgy által megtett távolság oly eltűnő befolyást gyakorol a szállítás összköltségeire, hogy az gyakorlatilag teljesen figyelmen kívül maradhat.

Szerző sürgeti az összes német vasútnak a birodalom kezelésébe való vételét, a melynél nem a tulajdonjogi viszonyra, hanem az egységes kezelésre és az egységes tarifára fekteti a fősúlyt. Maró gúnynyal ostorozza azon visszásságot, hogy a 70 különböző vasútigazgatásnak különböző egységtétele van, különböző szabálya a gyorsvonatok díjpótlékára, a szabad súlyra, a túlsúly díjára, a menettérti jegyek árára, érvényi tartamára stb., minden különböző; különböző a vasúti kocsik, a vasúti állomások berendezése. A jelenlegi tarifarendszer az elretentés rendszere, ezt bizonyítja a menetár-mérséklések egész története, bizonyítja IV. kocsiosztály főnnállása, melyet a német birodalomban 57 millió ember használ, — több, mint az I. és II. osztályt együttvéve — annak ellenére, hogy ennek díja csak kevéssel olcsóbb, mint a harmadik kocsiosztályé. Hogy ez így tovább nem megy, bizonyítják a jelenlegi tarifák siralmas eredményei. Van egy roppant iparvállalat, mely a legnélkülözhetetlenebb kultur-szükségletek egyikét, a gyors szállítást, elégti ki; készpénzfizetésre dolgozik, nincs versenyezve és ez a

nagy iparvállalat gyalázatosan gyümölcsözteti a befektetett tőkét; alig van más iparvállalat, mely ily rossz eredményeket szolgáltatna. A vasút kezelését illusztrálandó, fölhozza a következő adatokat. A német vasútak mozdonyai naponként átlag 60 kilométer utat futnak be, a mennyit a vándor is megtehet 14—15 óra alatt. Egy személykocsi évenként 14,000 kilométert fut be, tehát 24 óra alatt átlag 40 kilométert, a hatodrészt annak, a mit a postakocsi megtehet. A vonatokban levő ülőhelyek átlag csak 24⁰/_o-kal vannak kihasználva.

Engel ilyen érvelések után végre megteszi konkrét javaslatait. Három fokú szakasz-díjszabás életbeléptetését javasolja, a következő tételekkel, a melyek mellett a legközelebbi forgalomban, a hol ez árakkal díjdrágulás állana be, még olcsóbbak lennének a díjak:

		személyvonat			gyorsvonat		
		I.	II.	III.	I.	II.	III.
		kocsiosztályában márká					
I. szakasz	25 klmig	2	0·50	0·25	4	1	0·50
II. „	26—50 „	4	1·00	0·50	8	2	1·00
III. „	51 klm.-en túl	6	2·00	1·00	12	4	2·00

E javaslat keresztülvihetőségének indokolásában Engel abból indul ki, hogy a díjmérséklések következtében az utasok sokkal nagyobb mértékben vennék igénybe a drágább kocsiosztályokat, mint eddig, úgy, hogy nem is kellene a forgalomnövekedésre számítani, hogy az eddigi bevétel fődöztessék, a mihez még a kezelés egyszerűsítése következtében beálló megtakarítások is járúlnának.

Engel ép úgy, mint előtte Perrot, nagy izgatást fejtett ki a sajtóban, fölolvadásokkal, társadalmi úton, javaslatai megvalósítása érdekében, a mivel annyit mindenestre elért, hogy a közönség meggyőződött a díjleszállítás szükségéről és lehetőségéről.

Ez irodalom ismertetése meggyőzhet arról, hogy annak értéke igen kétes becsű; a részlet-kérdésekben sok czélszerű javaslat merült föl, mely számot tarthat a megvalósításra, de az a tér, melyen ez irodalom mozog, többé-kevésbé a képzelet tere. És ez nem is csodálatos, ennek okai első sorban a vasútigazgatóságok, melyek a lehető módon elhanyagolták a személyforgalom statisztikáját, úgy, hogy magok sem ismerték a személyforgalom igazi természetét, a míg a szükség ennek be-

hatóbb tanulmányozására nem kényszerített. A vasútigazgatás ép úgy átlagos számokkal dolgozott, mint az ismertett irodalom, a melynek minden nagy tévedése az átlagos számokból eredt. Az átlagos számok csalnak, a valónak torzképét tüntetik föl, holott a reform kiinduló pontja nem lehet más, mint a való ismerete. A személyforgalom igazi alakulatának ismerete adja meg az alapot a személydíjszabás helyes megállapítására, és befejező cikkünkben a magyar államvasútak személydíjszabását ezen az alapon akarjuk méltatni.

HELTAI FERENCZ.

STATISZTIKA ÉS LOGIKA. *)

Egy kis füzet fekszik előttem, mely a statisztika elméletét és a statisztikának a logikához való viszonyát néhány figyelemre méltó adalékkal gyarapítja, de melynek ismertetése hiányos, sőt részben érthetetlen volna, ha említés nélkül hagynók azon saajátszerű körülményeket, melyeknek e kis írat létrejövetelét köszöni.

Kőrösi a magyar tudományos akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottsága 1887. évi január 17-iki ülésében honismertető monographiak megindítását indítványozta, oly módon, hogy hazánk egyes megyéinek mezőgazdasági, iparos és kereskedelmi viszonyait, általános jólétét, valamint közegészségi, nemzetiségi és művelődési állapotát jelesebb szakférfiak a helyszínén merített tapasztalataik és észleléseik alapján, a bizottság ülésein tartandó fölolvasásokban ismertessék meg, melyek a *Nemzetgazdasági Szemlében* és ha öt-hat ilyen fölolvasás együtt van, külön-külön kötetben, közzététessenek. Ezzel hazánkra vonatkozó oly adatok és ismereteknek jutnánk birtokába, melyek az egyforma minták szerint, hivatalos módon eszközölt adatgyűjtés útján megszerezhetők nem lennének. Kőrösi nem kímélt semmi fáradságot, hogy a bizottságtól elfogadott indítványa meg is valósúljon és már 1887 márczius havában Grünwald Béla ismertette Zólyommegyét, utána e sorok írója Pozsony városát, a következő 1888. év ápril havában Sváby Frigyes Szepesmegyét és Szmercsányi Arisztid Liptóme gyét. Itt azután egy három teljes évig tartó szünet állott be, melyet Kőrösi betegsége és távolléte a fővárosból csak részben magyaráz meg, mert hiszen ez idő alatt az akadémia a bizottsági előadó tisztét Jekelfalussy József re ruházta,

---

*) *Statisztika és logika.* Írta Kőrösi József. Buda-Pest, 1892.

a kinek módjában lett volna a megkezdett tevékenységet tovább folytatni, mert hogy annak akadálya nem a vállalkozó egyénekben volt keresendő, eléggé bizonyítja azon körülmény, hogy kevéssel azután, hogy Kőrösi újra átvette az előadói tisztet, ifj. Kubinyi Miklós 1891 ápril hó 20-dikán bemutatta Árvamegyének érdekes és épen most nagyon is tanulságos ismertetését. Mily hasznosak és becsesek lehetnek ilyenemű dolgozatok nemcsak a jelenre, hanem még az utókorra nézve is, eléggé bizonyítja az a körülmény, hogy például Angolország keletindiai statisztikai hivatala nem kevesebb mint száz kötetben tette közzé azon jelentéseket, melyek időnkénti készítését Kelet-India különböző részeinek gazdasági és művelődési állapotáról, a keletindiai társulat vidéki hivatalnokaitól megkívánta és melyekből egy tíz kötetes kivonat is készült.

Nálunk, úgy látszik, még a hivatott körökben sem volt elég érzék egy ilyenemű vállalat létesítése iránt és ez indíthatta Kőrösit arra, hogy midőn a *Megyei monographiák* első kötetét a nyilvánosság elé bocsátá, nemcsak az egész vállalat keletkezésével és szervezetével ismertetett meg bennünket, hanem egyúttal néhány lapon át kimutatni igyekezett, hogy a számszerű szabatossgal működő statisztikai észlelések mellett, az egyéni fölfogáson alapuló, leíró honismertető dolgozatoknak is megvan jogosultságuk. Ezzel kapcsolatban Kőrösi a statisztikának néhány sajátosságát említé föl, minők, hogy az csak átlagértéket nyújt, hogy fogalmai gyűjtő természetűek és hogy ennek következtében egy fogalomba ellentétes ismervű egyedek is összefoglalhatók oly módon, hogy például egy bátor ezrednek lehetnek gyáva tagjai is, holott a közönséges fogalomnál az ítélet az azonosság elvén alapúl. «A collectiv fogalmak e sajátosságos természetének következtében, — mondja Kőrösi előszavában, — megváltoznak a közönséges logikának az ítéletre és következtetésre vonatkozó tételei, sőt még módszertani része is: az ítéletek és következtetések mindig csak átlagok alakjában mehetnek végbe.»

E kissé abstract és így mellékesen oda vetve, nem könnyen magyarázható állítás Jekelfalussyt arra indította, hogy *Statisztika és logika* czíme alatt az általa szerkesztett *Nemzetgazdasági Szemle* 1891. évi november havi füzetében egy külön czikket írt, melyben nem annyira tudományos szempontból vette bírálat alá a nézete szerint helytelen és logikailag meg nem állható tételt, mint inkább erős támadást intézett egyenesen Kőrösi személye ellen.

E támadásra, mely minden volt, csak szakszerű nem, szolgál

válaszúl a jelen füzet, mely tudományos szempontból is méltatást érdemel, a mennyiben részletesebben és a tudomány objectiv hangján foglalkozik azon kérdésekkel, melyek a statisztikának, mint módszernek alkalmazása következtében a logika rendszerébe beillesztendők volnának és mely kérdések fölvetésének jogosultságát újabban Sigwart és Wundt is kiemelték.

Mióta Laplace figyelmeztetett bennünket, hogy a társadalmi tudományoknál is alkalmazzuk a megfigyelés és számítás módszerét; mióta Bessel a valószínűségi számítás elméletét oly világosan és határozottan fejté ki; de főleg mióta Quetelet kifejté a tömegészlelés és az átlagember fogalmát: mindig határozottabban lépett előtérbe az a kérdés: vajon a logikának az ítélet és a következtetésre vonatkozó tételei nem szenvednek jelentékeny módosulást a statisztikában, mint a módszertan egy sajátos fájában.

Ha a megfigyelést oly módon eszközöljük, hogy az egyes embert, mint Quetelet mondja: «az egész nem egy töredékének tekintjük, a kinek egyéni tulajdonait mellőzzük és ezzel eltávolítottunk mindent, a mi esetleges, akkor általános eredmények fölismeréséhez jutunk», melyek az átlag törvényéhez vezetnek. Quetelet maga veti föl a kérdést, hogy azon törvények, — melyeket oly módon nyerünk, hogy az egyéni jelleg mindinkább elmosódik és azon szabályosság lép előtérbe, melynek alapján a társadalom létezik és fönmarad, — mi módon jutnak kifejezésre és mennyiben alkalmazhatók a concret viszonyokra.

Az átlagember, mondja Quetelet, az a társadalomra vagy egy nemzetre nézve, a mi a súlypont a testnél. Az átlag egy oly abstractio, mely a mennyiségileg, vagy számszerint eszközölt észlelés eredménye és mint ilyen, olyan tulajdonságot fejez ki, mely a maga teljességében azon egységek egyikében sem található föl, melyek megfigyeléséből az átlag keletkezett. Az átlag ennél fogva nem más, mint azon mérték, melyet az emberi társadalom bizonyos jelenségeinek meghatározására és megmérésére sikerrel használunk. Olyan az, mint a róf a boltban, melynek segítségével a szövetek hosszát határozzuk meg. Ha az emberi nem átlagos halandósága 1000 után 30, akkor ehhez képest megmondhatjuk, hogy mekkora halandóságot kell nagynak és mekkorát csekélynek tekinteni, de azért meglehet, hogy az átlagnak éppen megfelelő halandósággal az emberi nem semmiféle csoportjában sem találkozunk, de azért az átlag mégis egyes esetekből vont következtetés eredménye, tehát az ítélet egy neme. Csakhogy olyan ítélet, mely nem az azonosság elvén ala-

púl, vagy legalább olyan, melynél az azonosság elve másként alkalmazandó. Ennek okát nemcsak Kőrösi, hanem előtte már többen, azon alapok sajátzerűségeiben keresték, melyekből az átlag, mint az ítélet egy neme keletkezik. Az átlag egy olyan ítéletet vagy állítást fejez ki, mely bizonyos dolgok összeségéről áll, de annak egyes részéről nem áll. Az esetek összeségére alkalmazott ítélet ez, mely, ha az azt egyes esetekre külön akarjuk alkalmazni, azok egyikére sem lesz érvényes.

Földes, mintegy nyolcz év előtt, az osztrák statisztikai hivatal folyóiratában (VII. évf.) e problémák magyarázatához azzal szolgáltatótt becses adalékot, hogy a complex jelenségeknek, melyek a tömegeszelés tulajdonképeni tárgyát képezik, fogalmával és jellemző tulajdonságaival ismertet meg bennünket. Kőrösi pedig jelen füzetében a közönséges és collectiv fogalmak közötti különbséget fejtegeti és kimutatja, hogy a mennyiben különbözik a collectiv fogalom a közös fogalomtól, annyiban különböznek a vele véghezvitt logikai műveletek is. Minthogy pedig a statisztika csaknem kizárólag collectiv fogadalmakkal foglalkozik, tehát ezen fogalmak közelebbi meghatározása a statisztika elméletének és a logikának egyaránt fontos kérdése.

A közönséges és gyűjtő (collectiv) fogalmak közötti különbséget már Mill egész világosan kiemeli, mikor inductiv és deductiv logikai rendszerében azt mondja, hogy «az általános név az, melyet az illető csoport minden egyedéről el lehet mondani; a gyűjtő nevet nem lehet egyen-egyeu mindenkinek tulajdonítani, csak mindnyájának összesen». Ez épen a lényeges különbség az általános és a gyűjtőnév, tehát egyúttal a névnek megfelelő fogalom között.

A collectiv fogalom sajátosságait Kőrösi abban találja, hogy a közönséges fogalmaknál az általános tulajdonságokat vesszük figyelembe és a név ezek megjelölésére szolgál, a collectiv vagy gyűjtő fogalmaknál ellenben a váltakozó különbségeken fekszik a főssúly. Egy nemzet statisztikai leírása például a változó jegyek felsorolásából áll. A statisztika első művelete az összeolvasás.

Az általános és collectiv fogalmak különbözősége még jobban előtérbe lép az ítéleteknél, mert míg a közönséges ítélet az azonosság és az ellentmondás elvén alapul, addig a statisztikai észlelés átlagos ítéletekre vezet, melyekre, mint fõnn az emberi halálozás átlagánál láttuk, az azonosság elvét az egésznek egyes részeire külön-külön nem alkalmazhatjuk. Ha azt mondjuk, hogy a négek feke-

ték, akkor egy néger sem lehet fehér, de ha azt mondjuk, hogy az ezred bátor, akkor ennek az ezrednek egyes tagjai lehetnek azért gyávák is. A néger általános név, tehát olyan, melynek minden egyes tagjában benn foglaltatik a néger típusa, vagy ismertető jegye. az ezred ellenben olyan név, melynek tulajdonságai vagy típusa csak az egészben, de nem azok mindenikében külön van meg. Ezt különben már Mill fönn idézett szavaiban oly világosan megmagyarázta, hogy valóban bámulnunk kell azon, miként írhat valaki «logikáról és statisztikáról», ha ezzel nincsen tisztában. Teljesen igaza van tehát Kőrösinek, ha azt mondja, hogy a statisztikában az azonosság elvét másképen alkalmazzuk, mint a közönséges ítéleteknél.

«Az azonossági elv sajátos alkalmazása legvilágosabban kitűnik, ha meggondoljuk, hogy gyűjtő ítéleteknél az alanyok legkézzelfoghatóbb realitása mellett is, az alany és állítmány között állított viszony egyszerűen — fictio». Ha azt mondjuk, hogy hazánkban 1000 ember közül egy évben 30 hal meg, akkor ez 1. a minőség fictioja, mert nem áll, hogy minden 1000-ból 30 hal meg; 2. időbeli fictio, mert az évi halandóság hónapok vagy évszakok szerint változó, talán nincs egy hét sem, melyben épen 30 hal meg; — 3. térbeli fictio, mert minden megye vagy város más halálozási eredményt mutat.

Látjuk e példákból, hogy Kőrösi mennyi tanúlságos eszmét vet föl a statisztikának a logikához való viszonyát illetőleg. Valóban bajos volna még a legfurfangosabb syllogismus segítségével is badarságnak tüntetni föl ez eszméket. Ez csak vagy a logika vagy a statisztika terén teljesen járatlanon eshetik meg.

Jogosan állítja tehát Kőrösi, hogy «midőn a statisztikában a fogalomtól kezdve, az ítéleten át egész a következtetésig és a módszerig, e szerint a logika minden fejezetében, sajátos értelmi műveletek folynak le, az általános logikának tág teteje alatt még külön kidolgozást és külön szabályokat igényelhet a gyűjtő fogalom is, illetve a statisztika logikájának alkotmánya». E szabályok megalkotásához adja meg az impulsust Kőrösi kis füzete, mely tulajdonképpen csak válaszul szolgál Jekelfalussy *Statisztika és logika* című, úgynevezett értekezésére.

Ha ezek után még fölemlítjük, hogy korunk jeles bölcsésze, Sigwart, a statisztikai módszert és annak a logikára való viszonyát oly fontosnak nyilvánítja, hogy arra logikájának II. kiadásában behatóan reflektálni kíván, — akkor ezzel talán eleget is tettünk azon

főadatnak, hogy egy tudományos szempontból figyelemre méltó kis füzet tartalmával megismertessük az olvasót.

De mert egészben véve, Kőrösi eszméit és állításait helyeseknek ismertem el, nem mellőzhetem hallgatással azon választ, melyet az itt ismertetett füzetre Jekelfalussy a *Nemzetgazdasági Szemlé*ben tett közzé.

Kőrösinek, e helyt ismertetett íratára, Jekelfalussy a *Nemzetgazdasági Szemle* hasábjain most már udvariasabban válaszol és hevesebb kitéréseit ehhez illő módon latin phrasisokba burkolja. A dolog lényegére nézve inkább a védelem álláspontjára szorítkozik és azt állítja, hogy Mill nem gyűjtőfogalmakról, hanem gyűjtőnevekről, Sigwart pedig «általános fogalmakról» és nem közönséges fogalmakról szól. De egyik állításával sem szerencsés. Nem tekintve azt, hogy az angol szó «name» nemcsak nevet, hanem fogalmat is jelent, minden névnek egyúttal egy fogalom felel meg. Ha tehát van gyűjtőnév, akkor van ennek megfelelő fogalom is és így legföljebb csak az lehet kérdés, hogy a gyűjtőfogalom sajátosságait helyesen ismerte-e föl Kőrösi. Helyes elnevezés, mondja maga Mill, csak annyiban lehetséges, a mily mértékben megismerkedünk a nevek természetével és tulajdonságaival. Sigwart pedig nem a «Collectivbegriff»-t, hanem a «Durchschnittsbegriff»-t állítja az «Allgemeinbegriff»-el szemben. A «Durchschnittsbegriff» rendesen az, a mit a «Collectivbegriff»-ről állítunk. Mind ebből pedig csak az a tanulság, hogy még nem minden «badarság» a mit valaki meg nem ért, vagy félre ért; mert hát a statisztikának a tömegészlelés alapján a gyűjtőnevekről keletkezett ítéleteinek természetével is úgy van, mint a válasz írójának latin szelleme súgja: «Ignotos fallit, notis est derisui.»*)

PISZTÓRY MÓR.

---

*) Készséggel közöljük e tárgyilagossá cikket, mely Kőrösinek a statisztikai módszertanra vonatkozó dolgozatát ismerteti. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy azt még nem tekinthetni befejezett elméletnek, hanem csak becses kísérletnek egy meglehetősen járatlan téren. Kőrösi fölfogásának jogosultságáról és fontosságáról csak akkor lehet végleges ítéletet mondani, ha azt rendszeresen kidolgozva olvashatjuk. *Szerk.*

É R T E S I T Ő.

A physika története a XIX. században. A magyar tudományos akadémia megbízásából írta Heller Ágost, a magyar tudományos akadémia levelező tagja. Két kötetben. Első kötet. Buda-Pest. Kiadja a királyi magyar természettudományi társulat. 1891. 8°, VIII, 574 l.

Mindinkább tért hódít az az örvendetes fölfogás, hogy valamely tudományszakban való kiképzés csak akkor válik teljessé, azaz csak akkor emelkedik philosophiai magaslatra, midőn a tanúlmányok az illető szak alapvető tételeinek, eszméinek és elméleteinek fejlődési folyamatát is fölkarolják. Valamely tudományos eredménynek, ha maga-magában tekintve, teljesen helyesnek és igaznak ismerjük is föl, csak akkor tudjuk azt a helyét kijelölni, mely őt az értelmi tevékenység eredményei között megilleti, ha előttünk áll a dolognak történelmi fejlődése, mert ez tünteti ki a legvilágosabban azt a viszonyt, melyben a tárgy úgy az illető tudományszaknak, mint az ezzel rokonszakoknak és ezek révén ismét a legtágasabb értelemben vett ismereteknek alapigazságaihoz van. Physikai műről lévén szó, példaképen fölhozom az esés törvényeit. E törvények immár a közkeletű, az elemi ismereteknek dolgává váltak, a mi azonban még korántsem jelenti azt, hogy e törvények tudományos jelentőségének fölismerése szintoly közkeletű dolog. Ha azonban történetökkel foglalkozunk, arra jutunk, hogy itt az értelmi tevékenység oly eredményeivel van dolgunk, melyek megkívánták a búvárkodás évszázadok szentesítette módszereinek gyökeres átalakítását; hogy ezek az annyira egyszerű és szerény eredmények meszszeható következményeikben egy új tudománynak, a szó modern értelmében vett physikának fölépítését vonták magok után.

Az előttünk fekvő mű, történelmi munka lévén, először is azt juttatja eszünkbe, hogy neki is meg van a maga története, melyet röviden a következőkben foglalhatunk össze. Szerző egyik munkájában a physikának régibb és pedig Newton korszakáig terjedő történetét tárgyalta és e munkát a királyi magyar természettudományi társulat 1881-ben a Bugát-féle pályadíjjal tüntette ki. E művét kibővítve és anyagát a jelen századig kiterjesztve, néhány évvel ezelőtt német nyelven dolgozta ki,*) és ez alkalommal iparkodott első ízben érvényre juttatni azt az irányzatot, melyet az ily művek megírásánál első sorban figyelembe veendőnek tart. A magyarországi termékek iránt nem valami kedvező német kritika e munkát osztatlan dicsérettel és elismeréssel fogadta, a magyar tudományos akadémia III. osztálya pedig helyén valónak látta, hogy szerzőt egy oly munka írásával bízva meg, mely a physikának még a nemzetközi irodalomban is hiányzó XIX. századbeli történetét tárgyalja, de e mellett, bár rövidebben, fölkarolja a megelőző korszakok történetét is, úgy hogy az egész mű a physikának a legrégebb időktől napjainkig való fejlődését híven visszatükröztesse. Csakis helyeselnünk lehet a magyar tudományos akadémiának azt a további intézkedését, melynél fogva a mű kiadását a természettudományi társulatnak oly módon engedte át, hogy a mű e társulat könyvkiadó vállalatának során jelenjék meg. Ez lehetővé tette, hogy a munka mintegy másfél ezer olvasó számára könnyen hozzáférhetővé váljon, mire a mű, tekintve hogy tárgyánál fogva nagyobb kört érdekel, méltán számot is tarthat.

Heller művének I. kötete három könyvre van osztva és egy 14 lapra terjedő bevezetéssel van ellátva. Ez utóbbiban fejti ki szerzőnk a mű megírásánál követett általános irányelveit, melyekre alább még visszatérünk. Szerző részint a tudomány történetében határkövekkül kínálkozó nagyobb szabású tudományos eredményeket tekintve, másrészt pedig figyelembe véve azt a távolságot, melyet a történelmi perspectiva szükségképen megkíván, a XIX. század physikáján az 1780-tól 1880-ig terjedő kornak physikáját érti és ennek anyagából a második könyv az 1780-tól 1800-ig, vagyis szerzőnk határkitűzése szerint az oxydálás elméletének megállapításától a Volta-oszlopig, a harmadik könyv pedig az innét 1820-ig, vagyis az elektromágnesség fölfedezéseig terjedő két időszakot öleli föl,

---

*) *Geschichte der Physik von Aristoteles bis auf die neueste Zeit.* Két kötet, Stuttgart, F. Enke, 1882—1884.

míg az első könyv a tudományos nézetek keletkezésétől az 1780-ig terjedő korszakot tárgyalja. Ez az első könyv, mely a kötetnek majdnem felét teszi, a mondottak szerint inkább bevezető rész és ismét három részre, az ókorra, középkorra és az újkorra van osztva. Mind e korszakoknak, valamint az első és második könyvbeli korszakoknak alsó osztályozásában szerzőnk finom történelmi érzéke, a kellő önállósággal párosulva, mindenütt fölismerte a dolog természetétől leginkább indokolt határpontokat, a nélkül azonban, hogy a történelmi osztályozásának a sokoldalú anyag megfelelő arányú beosztását bármily irányban fölládozta volna.

Habár azon szigorú rendszeresség, melylyel szerző a rendkívüli terjedelmű anyag fölött uralkodik és azon sajátos tárgyalás-mód, mely az egész kötetten következetesen végig vonúl, már előre sejteti az egész mű irodalmi és tudományos értékét: ennek érdeme szerint való méltatását a második kötet megjelenéseig föntartva, most az első kötetnek inkább csak tartalmi és formai ismertetésére szorítkozunk.

Az első könyv, miként már említettük, inkább csak bevezető rész a tulajdonképeni műhöz, de azért az általános tájékoztatás mellett mindenütt és pedig a dolgok jelentőségének aránya szerint földolgozva találjuk benne a legfontosabb physikai eszmék és tanok fejlődését, úgy hogy az első könyv a physikának a XVIII. századig terjedő rövidre vont története. Hogy az ókor és a középkor aránylag sokkal rövidebben van kidolgozva mint az újkor, ez a dolog természetében rejlik. Az ókorban physikáról alig lehet szó; a görögök, mindamellett, hogy kitünő megfigyelők voltak, hajlamaiknál fogva nem voltak alkalmasak arra, hogy csak némileg jelentős fokra is emeljék azt a tudományt, melynek módszerét épen az ő sajátos subjectiv, a speculatióban elmerülő szellemi irányzatuknál fogva nem is ismerték. Mindazonáltal szerzőnk teljesen megvilágítja az ókoriak fontosságát azon hatásnál fogva, melyet philosophiájok révén a tudományok újjászületéseig gyakoroltak és azon haszonnál fogva, melyet a matematikának hajtottak, mint a physikai búvárlat egyik hatalmas és a megfigyelésnél korántsem alacsonyabb rangú eszközének. A középkor, mely a görög hagyományt az arabok révén elterjeszti, a physikai búvárlat terén már egyes figyelemre méltó kezdeteket mutat föl. A dolog érdemének megfelelőleg a legterjedelmesebben tárgyalja szerzőnk három fejezetre osztott újkort. A heliocentrikus világregndszer, Galilei dynamikája, az égnek Keppler-féle kinematikája és Newton-féle dynami-

kája, ezek azok a fő tárgyak, melyek körül az első két fejezet anyaga csoportosúl, míg a harmadik fejezet a gravitatio-mechanikától a galvanismusig (1727—1780) terjedő korszaknak azon physikai vívmányait tárgyalja, melyeket a mechanikai elektromosság és mágnesség, a hő-, hang- és fényjelenségek valamint a chemia terén elértek. Az ugyane szakokban elért eredmények, a mennyiben a megelőző korszakokhoz, tehát az első két fejezethez tartoznak, «összefoglaló visszapillantás»-okban külön-külön csoportokban vannak tárgyalva.

A második könyvben szerző az antiphlogisticus chemia megalapítását, a hő physikai elméletét, a galvanismust, az analytikai mechanika rendszerezését és ennek az ég mechanikájára vonatkozó vizsgálatokban elért vívmányait, végül a hang- és fényjelenségek ismeretének fejlődését fejtegeti. A harmadik könyv a Volta-oszlop föltalálásával és az elektromosság tanára való rendkívüli hatásaival, a chemia fejlődésével, a hőtan állapotával, az általános mechanikával, az ég mechanikájával és a fény hullám-elméletével foglalkozik. A második és harmadik könyvben az egész mű tervezetéhez képest már az egyes physikai ismeretágak fejlődésének egészen beható történelmi, tartalmi és kritikai méltatását találjuk.

Szükségképen át kellene lépnem azt a határt, melyen belül ismertetésemnek mozognia kell, ha csak a physika egyik különleges ágára vonatkozólag is elő akarnám tüntetni, hogy szerző miként igyekszik a tárgyalt kérdésnek jelentőségét a megfelelő előzményekhez és a kor uralkodó szellemi áramlatához való viszonyában kidomborítani és hogy elrendező tehetségének miként sikerült a kevésbbé jelentős kérdéseket az első rendűek köré csoportosítani és ily módon a fölkarolt csoportot a történelmi fejtegetések fonalán tisztán tudományos szempontból is abba a világitásba helyezni, melyet első sorban épen egy tudomány-történelmi műtől elvárunk. Legyen elég, ha szerzőnknek azon általános szempontjait hozzuk föl, melyeket a physika történelmi tárgyalásában követni valóknak kijelöl. Föladatát az előszóban ő maga ekként fejezi ki: «Adassék elő azon nézetek, fogalmak és elméletek fejlődésmenete, a melyekből a természet-tüneményekről való ismeretünk keletkezett. Kijelölendő, hogy miként merülnek föl az egyes eszmék, melyek a fölállított elméleteknek mintegy magvát teszik». Tehát sem a fölfedezések száraz felsorolása, sem pedig napjaink actualis tudományának kizárólagos figyelembe vétele, mely igen gyakran az immár elavúlt és számot nem tevő nézeteknek hallgatással való mellőzését megengedhetné, nem lehet

czélja a tudomány-történelemnek; czélja az, hogy a physikai eszmék fejlődésének kritikai méltatásával megmutassa azt az utat, melyen a tudomány arra a magaslatra emelkedik, melynek végső és legáltalánosabb kifejezője az, a mit a művelt emberiség világnézetének nevezünk. Szerzőnknek mindez az elméleti álláspontja, de e mellett különös súlyt fektet egy másik, mondhatnám gyakorlati szempontra, mely abban a hodegetikai elemben jut kifejezésre, mely a czéltudatos és eredményes kutatás irányzója. És így azok a hibák és tévedések, melyeket a természetes fejlődésmenet félreismerése miatt évszázadok hosszú során át elkövettek, szerzőnk részéről ép oly gondos figyelemben részesülnek mint a helyes ösvények, melyek meg nem ingatható eredményekre vezettek.

Főadata természetét ilyenek ismerve föl, szerzőnk a tárgyalásban többrendbeli irányelvet folyton szem előtt tartott. Azon szoros kapcsolatnál fogva, melyben a physika matematikával, a csillagászattal, a chemiával és az élettannal van, kiterjeszkedett azokra az úgy hasznos mint káros befolyásokra, melyekkel e rokon szakok eredményei a physikára visszahatottak; így például világosan föltünteti a matematika fejlődésének úgy üdvös, mint (a Newtont követő korszakban) a bűvárkodás helyes ösvényétől eltérítő hatásait. Egy második, az imént említettnél még általánosabb szempontja szerzőnknek, hogy a physika története a szaktudomány köréből kilépve, arra van hivatva, hogy kiegészítő részeül tekintessék a tágasabb értelemben vett philosophia történetének, mely az emberi szellem összes eszméinek fejlődését fejtegeti. Ez oknál fogva már az első és a második könyvben folytonosan élénk tárja a philosophiai rendszereknek a physikai kutatásokhoz való vonatkozását, minek fontosságát az ókorra nézve, mikor is a természetphilosophia az egyetemes philosophia alapjait veti, első sorban valónak kell elismernünk. Másként áll a dolog az újkorral. A physikusok, tudományuk módszere meg lévén állapítva, mind inkább függetlenné válnak a philosophiai rendszerektől s még akkor is, midőn a philosophia a legközvetlenebb hatással igyekszik lenni a bűvárkodás menetére — miként ezt Francis Bacon esetében a legvilágosabban látjuk — a philosophiák épen az elsörendű bűvárookra hatás nélkül maradnak. Itt tehát szerző előtt inkább az a főadat állott, hogy a physikának a philosophiától való elidegenedése okait tüntesse elő. De a physika újkori fejlődésével nemcsak hogy a philosophia irányadó szerepe aláhanyatlik, hanem még szerepsere is történik: az újkorban sokkal inkább előtérbe lép a természettudományoknak a philosophiai rend-

szerekre való hatása, mint az ellenkező hatás. Magának a szerzőnek nagyon is igaz és mély értelmű szavait idézem, melyekkel a kötetet befejezi; «biztos jelek arra mutatnak, hogy a philosophiának egy újabb rendszere csak a természetről való ismereteinknek tekintetbe vételével fog fejlődhetni».

Egy harmadik irányelv, melyhez szerzőnk következetesen ragaszkodik, a korszakok egészen általános jellemzése. Nemcsak az egyén, hanem úgy a társadalmi és politikai, mint az irodalmi és a tudományos viszonyok az illető kor szülöttei. Mind e tényezők figyelembe vétele nélkül alig érthető a szellemnek úgy a föllandulése, mint a retrograd irányokban való elhanyaglása. A korszakoknak ily szempontból való jellemzése az előadás menetének egészen új érdeket kölcsönöz, mire nézve kiváló példa gyanánt a második könyv bevezető sorait (267—283. l.) hozom föl.

Ha még főlemlítem, hogy szerző a tudomány-történelmi elem mellett mindig kellően méltányolja a biographiai részleteket és hogy az irodalmi forrásokra, vagy jobban mondva a physika irodalom-történetére nézve a legbővebb és legmegbízhatóbb anyagot nyújtja és végül, hogy a mű szép és világos nyelve az egészet igen élvezetes olvasmányná teszi: úgy röviden beszámoltam mindazon tényezőkről, melyeknél fogva bizton remélhető, hogy e mű egyrészt a természettudományok iránt érdeklődő művelt magyar közönség kedves olvasmányává fog válni és a melyeknél fogva a második kötet megjelenése elé fokozott érdeklődéssel nézhetünk.

Czógler Alajos.

Zsidó költők. Műfordítások Salamon Ibn Gabirol, Juda Halévi, Sámuel Hánágid, Mózes Ibn Ezra, Ábrahám Ibn Ezra, Chárizi, Manuello verseiből. XI—XIV. század. Írta Makai Emil. Buda-Pest, 1891.

Makai Emil úrnak nagyon különös nézetei lehetnek a műfordítás törvényeiről. Úgy látszik, külön codexet szerkesztett a saját használatára, codexet, melybe ilyenféle elveket igtatott: végy egy 30 soros versből négy sort, egy másik 60 sorosból öt sort, illeszd őket össze, és tégy hozzájuk valami befejező versszakot; — vagy pedig: végy egy 14 soros verset, ereszd föl híg lére 56 sorban; de közben lehetőleg távolíts el mindent, a mi az eredeti jellemző hangját sejtethetné; vagy ha már megtartasz valamit az eredetiből, háza-

sítsd össze a magad korának vagy egyik-másik kedvencz költődnek eszméivel; írd aztán bátran könyved címére, hogy te *műfordításokat* készítettél, mert az ilyesmit érdemes munkának tartják és mint-hogy kevés hírlapíró foglalkozik vele, nagyon könnyen megdicsérik; attól pedig cseppet se félj, hogy valaki összeveti «fordításaidat» az eredetivel; ez minálunk *raskalaposság*, melyre a fürge sajtó munkásai nem adják rá magokat; ha pedig épen régi zsidó költők tolmácsává szegődtél, teljes biztonságban alhatol; azokhoz olyan nehezen férhetni hozzá, hogy még a ki komolyabban is venné kritikusi tisztét, elmegy a kedve az összehasonlítástól! Ily elvek szerint készülhetett e könyv. Hát ez minden esetre új irány a magyar műfordítói irodalom terén; és ha nem bocsátkozunk ez irány jellemzésébe, csak azért teszszük, mert nem tartunk tőle, hogy Makai úr példája utánzókat fog találni, másrészt pedig figyelembe vesszük, hogy igen fiatal emberrel van dolgunk, a ki bizonyára jól meg sem fontolta, hogy eljárás módja — enyhe szóval akarunk élni — nem épen őszinte. Nem is szólunk tehát arról, a miről minden fordításnál első sorban kell megemlékezni: tartalmi és formai hűségről. Ott, a hol 300 soros versből 30 soros készül, ilyesmiről naivitás volna beszélni. A ki egyébiránt mégis érdeklődik ama modus procedendi iránt, melyet Makai úr e versek írásánál követett, az olvassa el a *Magyar-Zsidó Szemle* legutolsó füzetét, hol számos idézet mutatja be e műfordítások hűségét. Én is, hogy legalább egyetlen példával világosítsam meg az eddig mondottakat, innen veszem Charizi egy epigrammaticus versének szószerinti próza-fordítását, melléje igtatva Makai «műfordítását»:

Megegyenesíthetik-e a ferde népet az olyan királyok,
 A kik magok is ferde cselekedetűek?
 Egyenessé válhatik-e az erdőben a fáknak ferde árnyéka,
 Mig magok a fák, melyek az árnyék ferdeségét okozák, meg nem
 [egyenesednek ?

A bölcs király.

Ha bölcs király jut végre trónhoz,
 Ujjong a nép ily ünnepen,
 De el fog veszni minden ország,
 Melynek királya szívtelen.

*Olyan, mint a sugár, mely áthat
 Az egybekuszált lombokon,
 Megtörve jut a falevéltre
 És halványan tovább oson.*

Képzeltetni-e ennél nagyobb galimathiaszt? ! De ismételjük, a fordítás hűségére nem akarunk több szót vesztegetni. S ezt az egyetlen példát is csak azért igtattuk ide, mert nemcsak a fordítás hűtelen voltát bizonyítja, hanem egyúttal példája azon képtelenségeknek, melyeknek e kötetben nem kevés mintaképe található. Többnyire szépen csengenek ezek a sorok, csak gondolkozni nem igen szabad rajtuk. Milyen zengzetes például ez :

«Halk szárnyakon most gördül el tova
Az őszi esték hulló csillaga.» (31. l.).

A csillag, a mely hull, de mégis halk szárnyakon megy, azaz hogy *halk szárnyakon gördül tova* : nemde szép? Hát ez :

«Nem tart-e vissza vad hullámok útja,
Hol örvény csalja kóbor lépteid?» (51. l.)

E vad hullámok fölötti léptekhez aztán méltóan csatlakoznak az oly képek, a minő például az, melylyel Juda Halévi búcsuzik napnyugattól, hogy keletre menjen :

«Mint hold befödve szürkület ködébe,
Még harmatodtól ittasúlt vagyok.» (56. l.)

Méltóztatik érteni? «Valamint a holdat elfödi a szürkület köde : azonképen én ittasúlt vagyok a napnyugati harmattól!» Találókép! Hát a *hervasztó szellő langy fuvalma*, a mely a költő szívébe hajtja «a lélekölő gondokat»?.

De ne nézzünk egyes phrasisokat; vegyünk szemügyre egy egész verset, például a *Tavaszi* címűt. (8. l.) Fölötte e név van : Salamon Ibn Gabirol. Így kezdődik : «A föld lerázta téli fagy bilincset — A völgy ölében rózsaszál fakad; megint cseveg a patak»; «Két oldalán a pázsitok virága — *Felébred* hosszú szunnyadás után — *Mig álmaid*, meglopva éjszakán, — Tavasz fuvalma hordja messzire» stb. (Már most ébren van-e az a patak, vagy rég álmodik?) Menjünk tovább : «A lomha tél ígérését beváltja — S termő talaj lesz *nem-sokára* ott — Hol *télen át virágszál hervadott*, — Hol mindent elföd nyirkos éji köd». (De hisz azt tetszett mondani, hogy a völgy ölében *máris* rózsaszál fakad!) Pár sorral odébb «faágakon egy vadgalamb dalol», mely aztán addig-addig repül, «míg fészekre talál — *Mig szárnyain a napsugár ragyog* — S körötte hullnak apró csilla-

gok . . . » (De hisz főntebb már az volt, hogy *fény* ömlik el a virág-
 ágyakon ; hát miért kell a vadgalambnak oly soká repülnie, *míg szár-
 nyain a napsugár ragyog* ; és ugyan hol látni csillaghullást akkor,
 mikor a napsugár ragyog ? !) Tovább : «Az égbenyúló ősi szirteket —
 Bekoszorúzza *tarka* napsugár ; — Nem száll feléje a dalos madár ;
 Jobb ott tanyázni, hol mint *ős titok* — Zöld lombfüzérek, tarka
 pázsitok — Kihajtanak a *hólepel mögött* (!) — S be nem takarja
 nyirkos éji köd». (A hólepel mögött *ős titok* módjára kihajtó tarka
 pázsitok érdekeseek lehetnek.) Most egy kérdés következik, melyet
 fájdalom, nem voltunk képesek megérteni : «Hol az a költő, kinek
 szelleme — Átalragyogja e varázslatot, — Míg mind e pompa, mind
 e fény ragyog ? » E pythiai mondás átmenetül szolgál mintegy 30
 sorhoz, melyekben a költő egy riválisához fordul, a kit nem épen
 keletiesen összeszid, a miért ez szemére hányta, hogy dala homá-
 lyos. Erre Salamon Ibn Gabirol tíz-tizenöt sorban (melyek e vádat
 ugyancsak igazolják), azzal felel, hogy «a forrás, honnan minden
 dal ered — Csak a valódi férfiszív lehet!» S ezzel vége. Hogy' függ
 össze a vers első része ezzel a másodikkal, a tavasz apothéozisa ezzel
 a furcsa ars poetica vitával : fejtsek meg azok a bírálók, a kik Sala-
 mon Ibn Gabirolt azért dicsőítették — mert ő adta nekünk . . .
Makait !

Még csak a kötet magyartalanságaira, nyelvhibáira, és aztán
 verselésére akarunk rámutatni, mielőtt befejezzük sorainkat. Íme
 egy pár szemelvény : «Nem *ért* e szív úgy élni, úgy vigadni (e. h. tud,
 3. l.). «A sűrű felhők tovább omolnak, Gyászt hordva némán a nagy
halottnak» (azt akarja mondani, hogy meggyászolják a nagy halot-
 tat» (28. l.) ; «Hadd rakja *le* fészket bújdosó galambod» (60. l.) ;
 Villámok tüzes üstöke — *A bátorokkal harezol* (126. l.) ; «Czélom-
 hoz, mely még messze van, Meredek úton *járok*» (133. l.) ; «Tessék
 későbbben jönni, vagy valamikor *jókorabb*» (162. l.) ; «Oh nincsen ok,
 a miért *habozom* — Választani az alsó részt fogom» (207. l.) ; «A sze-
 relemtől *részegen* (e h. részegnek) Nem fájhat semmi, semmi» (211.
 lap.) ; Ki osztja meg fekhelyét, mint odúját a vadállat ? (e h. ki
 osztja meg *velem* fekhelyét stb. 220. l.) ; *Rabszijába fűzött be* a ke-
 gyetlen (18. l.) ; S drága vérrrel *beszennyezve* — *Lett* Cz:onnak ó fala
 (20. l.) ; «Dacolni kell a földi *végzetten*» 32. l. stb. stb.

Makai úr, mint említém, elég csengő jambusokat tud írni,
 rímélése is nem egy helyen jó ; de azért bőven akadnak nála ily
 rímek is : «Hova bujjak, hova *fussak*, Haragja ha kél az *Urnak*, Hova
 vigyem — mondd *barátom*, Hova rejtsem *gyalázatam*?» Sőt még

ilyenek is: «A dal volt fegyvered! csodálom — Hatalmadat, költői sziv, Mely valahol a szent romok közt — Örök békéről álmodik.» De hát ezek kicsiségek, melyekkel csak akkor volna érdemes bíbelődni, ha a könyvnek oly nagy erényei volnának, melyek közül e dolgok kirínának. Erényt egyebet nem látunk benne, mint itt-ott bizonyos folyékony, könnyed dictiot, melyből kellő igyekezet mellett jó technica fejlődhetik. De ha Makai úr e technikát is az ő föntebb említettük új műfordítói codexe szerint akarná értékesíteni: szigorúbb szavakat kellene majdan keresnünk eljárása megítélésére.

D—d.

Éléments d'Économie politique pure, ou Théorie de la Richesse sociale par Léon Walras. Lausanne, 1889. 2-e edit.

Ez a kötet magában foglalja a szerzőnek már időközönként nyilvánosságra hozott nemzetgazdaságtani eszméit, a melyek újra átvizsgálva, kibővítve és rendezve most egy teljes nemzetgazdaságtani elmélet alakjában jelennek meg. Tudva van, hogy Walras egyik leghevesebb — és tegyük hozzá: legkiválóbb képességű — védelmezője azon tudományos iránynak, a mely a «relativ hasznosság» modern elvéből indul ki és nemzetgazdaságtani fejtegetéseit mennyiségtani műveletekre alapítja. Walras két ízben (1874. és 1877.) közrebocsátott íratait 1883-ban összefoglalva, *Théorie mathématique de la Richesse sociale* cím alatt újra is kiadta. A jelen kiadás azonban, a melyet szerző még egyéb különösen fontos részekkel bővített, most már a nemzetgazdaságtani tudománynak csaknem minden ágát és kérdését felöleli. Az egész mű hat részre van fölosztva, s e részeket érdekes és szellemes előszó, meg egy rövid bevezetés előzi meg; ez utóbbi a függvények általános magyarázatát adja meg, és egyszersmind azok geometriai ábrázolását ismerteti, a mely eljárást szerző a testek szabad eséséből vett példákkal igyekszik megvilágítani.

S Walras egész könyvén keresztül mindenütt e graphikai módszer segélyével magyarázza, ábrázolja és fejtegeti a nemzetgazdaságtan jelenségeit és törvényeit. Az első részben előadja a társadalmi gazdaságtan alapfogalmait, meghatározza a tudomány tárgyát és főladatát, és mindenek fölött kiemeli a «hasznos dolgok ritkaságának vagy mennyiségi határoltóságának» fontosságát, levonván ebből azon következményeket, a melyek a tudományos kutatás alapját és kiinduló pontját képezik. A második részben az átcserélhető értékkel és

a különféle árúk közt előfordulható cserével foglalkozik, és szigorúan mennyiségtani módszer segélyével igyekszik meghatározni az egyensúly törvényét és az áralakulás menetét. Noha elfogadja a Jevons, Menger és másoktól kimutatott (?) «végső hasznosság» elméletét, mégis egészen más irányt követ akkor, midőn azt az árakra, vagyis a csere lehetőségét megállapító viszonyokra akarja alkalmazni. — Jevons, például, a végső hasznosság különböző fokainak szigorúan tárgyias elemzésével kezdi a kérdést és ebből vezeti le a csere fogalmát, szükségességeit és föltételeit. Walras ellenben kiinduló pontul magának a cserének tényét választja, a melynél fogva bármely piacon minden árú egy s ugyanazon időben kínálatot jelképez és magában foglalja a keresletet más javak után. És, előrebocsátván e föltevést, kimutatni igyekszik, hogy miként jön létre az egyensúly az árúk kölcsönösen szükségelt (keresett) két mennyisége között: — «a legnagyobb kielégítés» elméletének megfelelően, úgy, hogy mind a két fél óhaja teljes legyen. A cél ugyanaz, közös az elért eredmény is, csak hogy a két eljárás, a melyet Jevons, illetve Walras követ az ár mennyiségének (kifejlődésének) meghatározására, egymással homlokegyenest ellenkezik. — Az első bizonyos árú mennyiségét az abscissán tünteti föl, és az értéket úgy tekinti, mint a mennyiség függvényét; a második ellenben az értéket tekinti független változónak, a melynek aztán a kereslet és a kínálat vannak alárendelve. E két módszer mindegyikének meg vannak a saját előnyei és a saját fogyatkozásai: de egyik sem mondható teljesnek és kielégítőnek, miután az érték tüneményét egyik sem képes minden árnyalatában megfejtteni.

Így például, hogy egyebeket ne említsek, Walras — noha igen ügyesen alkalmazza a mennyiségtani képleteket és tökéletesen érteni, ismerni látszik a cserét mozgató gépezetet — nem képes megtalálni és kimutatni a normális egyensúly föltételeit és okait, sem pedig az izolált csere alapokait; és különösen két sarkalatos hibába esik, a mely tanainak legnagyobb részét bizonytalanná és következtelenné teszi. — Először is igen gyakran összetéveszti a «kereskedelmi állapotot» az árak alakulásának valódi ökonomiai menetével; s megállapodván azon közvetlen viszonyoknál, a melyek a vállalkozók és a termékpiacon között fönállanak, nem kutatja és nem mutatja ki azon mélyebb és bensőbb viszonyokat, a melyek a munka relativ mennyisége és a kielégítendő szükségek nyomóssága között állanak fön és az átcserélhető érték állandó (természetesen csak viszonylagosan állandó) alapját képezik. Ez a fölületes fölfogás több helyen

kifejezésre jut nála, de különösen ott, a hol (241. lap) ezt mondja : «Le tâtonnement est précisément celui qui se fait de la lui-même sur le marché des produits, sous le régime de la libre concurrence, alors que les entrepreneurs affluent vers les entreprises ou s'en détournent suivant qu'on y fait des bénéfiques ou des pertes».

Másodszor, hogy megmagyarázzon egynémely tényrt és nemzetgazdaságtani tüneményt, a melyek a termelésre, a javak elosztására és fogyasztására vagy a gazdasági tényezők (föld, tőke és munka) értékére vonatkoznak, fölteszi és elfogadja, hogy úgy a termelékeny szolgálatok (services producteurs), mint a közvetlenül hasznos szolgálatok (services consommables), bizonyos értékkel bírnak; azaz fölteszi azt, a mit be kellene bizonyítania és előzetesen elfogadja bevégzett tény gyanánt azon tüneményeket, a melyeknek eredetét és indító okait kellene kutatnia. E fölfogás szerint alakúlnak a következő részekben tárgyalt tanok a termelés elemeire, a tőke alakulására, a pénzre s a többire vonatkozólag, a melyeket aztán mind egy kaptafára húz, a javak kicserélésénél bemutatott mennyiségtani képlet segítségével. E képlet hibája kétféleképen volna kiigazítható; tudniillik vagy a függvény limeseit kellene szerzőnek pontosan megállapítania, vagy a függvényt magát kellene magasabb fokúvá tennie, hogy az a szóban forgó fogalmak egész terjedelmére alkalmazható legyen. Mind a két correctió keresztülviteléhez szükséges volna — mint föntebb említők — a termelékeny értéknek és a fogyasztási értéknek alaposabb elemzése.

És — bár elismeréssel kell adóznunk szerzőnek úgy azon számos éles és eredeti megjegyzésért, a melyekkel egyes kérdéseket megvilágítani igyekszik, mint mennyiségtani műveleteinek pontosságáért: hozzá kell mégis tennünk, hogy a tudomány általános fölfogása el van hibázva, mert egy előzetesen föllállított előtételből indul ki és következtet, és a helyett, hogy kimutatná azon elemek különböző természetét és értékeknek különböző okait, előzetesen tények gyanánt fogadja el azokat és további kutatás nélkül használja föl az ár egyenletében. Ez a hiba közös és általános mind azon íróknál, a kik a Walras iskolájába tartoznak, de midőn ezt kimondjuk, egyszersmind szívesen elismerjük a szerző kiváló érdemeit, széleskörű ismereteit, éles ítélő tehetségét, komoly és még sem száraz tudományos rendszerét és mindenek fölött szabatos, világos előadását.

Victor Hehn. Ein Bild seines Lebens und seiner Werke. Von O. Schrader. Berlin, 1891. Nagy 8-adr. 76 l.

Ez érdekes életrajz hőse megérdemli, hogy róla legalább néhány szóval megemlékezzünk, hisz könyvei nálunk is ismeretesek és főkép utolsó műve, *Gedanken über Goethe*, melyet e folyóiratban (1889 febr., 57. köt. 313. l.) bővebben ismertettem, sokat foglalkoztatta a magyar közönséget és sajtót is. De Hehn élete maga sem érdektelen. 1813 szept. 26. született Dorpatban, Oroszországnak ez első sorban egyeteméről híres német városában, mint egy előkelő, de szerény jövedelmű bíró fia. A gymnasiumot és az egyetemet szülővárosában végezte; az ókori nyelvek vonzották őt mindennek előtt; szaktanulmányai a classica philologia és a történelem voltak. De a dorpati viszonyok nem voltak mélyebb hatással Hehnre, ki csak Berlinben, hol 1838—40-ig, és Olaszországban, hol 1840. és 41-ben tartózkodott, ébredt tehetségeinek és hivatásának igazi tudatára. Nyelvtudományi, philosophiai, művelődéstörténeti kérdések és tanulmányok foglalkoztatták ezóta egészen haláláig. Hegelt nagyra becsülte; a Hegel-féle dialektika itt-ott nyomot is hagyott Hehn munkáiban, melyek egyébiránt nyelv és előadás tekintetében is a német irodalom legtökéletesebb termékei közé tartoznak. Hazatérte után (1841) gymnasiumi tanár lett Pernauban, mire rögtön megindította irodalmi munkásságát. Olasz útjának benyomásait törekedett első sorban rendezni és tudományos eredményekké földolgozni. *Az olasz táj physiognomiája* (1844) volt egyik legelső nagyobb dolgozata, melynek szellemes alap gondolatát: hogy a természet éjszakon regényes, sejtelmes, sentimentalis, míg a déli (olasz) természet mind ennek egyenes ellentéte, — nagy olvasottság és finom æsthetikai s művelődéstörténeti megfigyelések segítségével fejti ki. Már itt foglalkoztatja őt az a kérdés, mely összes munkásságának némileg szellemi központja, hogy mi ez olasz világban a természetnek és mi a kulturának műve, általánosítva: mennyiben változtatja a népek kulturái munkája a történelem folyamában a természetet, a mint az eredetileg a táj karakterében, a faunában és flórában, az emberi élet előfeltételeiben adva volt. Hasonló problémát tárgyalt egy másik nagyobb tanulmányában: *A rómaiak jellemzéséhez* (1843), melyben e nép világhódító hivatásának és universalismusának forrásait kutatja és hatásait kimutatja.

Hehn 1846-ban került a dorpati egyetemhez, mint a német nyelv s irodalom lectora (mert germanistikai vagy irodalomtörténeti tanszék nem volt akkor még rendszeresítve), és előadásai rendkívüli tetszésben részesültek, de csak rövid ideig tartottak. Az 1848-dik év őt is kiragadta működésének rendes medréből. Hehn sokat érintkezett Dorpatban Brunidgh bárónéval, szül. Liven herczegnővel, kinek lelkes szabadelvűsége Oroszországban nem érezte magát kellő biztonságban, miért is a báróné Hamburgba vonúlt. Midőn itt az orosz igényekkel szemben rendkívül udvarias porosz rendőrség motozás alá vette irományait, megtalálta ezek közt Hehn leveleit is, melyek ugyan semmi gyanúst nem tartalmaztak, de azért Miklós császárt mégis arra bírták, hogy Hehnt (1851 őszén) Tulába (24 mérföldnyire délre Moszkvától) küldje. Itt persze, főleg kezdetben, iszonyú állapotban találta magát a nagy műveltségű, irodalmi tervekben bővelkedő, európai szellemű tudós: se társaság, se tudományos eszközök, elvágva a polgárisúlt világtól. De csakhamar föltalálta magát és egész lelkesedéssel hozzá fogott *A szlávok világának* tanulmányozásához. A művelődéstörténetnek gazdag, eddig még ki nem aknázott, sőt alig figyelemre méltatott forrását ismerte föl a szlávokban, kiknek élete és gondolkodása számos tanulságos vonásban oly meglepően emlékeztette őt az ókori népek primitív viszonyaira. Tulában tanulta meg Hehn az orosz és egyéb szláv nyelveket és komolyan feküdt neki összehasonlító nyelvtudományi kutatásoknak. Miklós czár halála (1855) lényegesen változtatott Hehn helyzetén: nemcsak szabadságát nyerte vissza, hanem nyomban előkelő állást kapott a szentpétervári udv. könyvtárnál, melynek utóbb egyik főkönyvtárnoka lett. Nehány év múlva pedig kinevezték valóságos államtanácsossá, azaz excellentiás úrrá. Ilyen rendkívül kedvező helyzetben élt és dolgozott Hehn 1873-ig, midőn teljes fizetéssel nyugalomba vonúlt és voltaképp még kedvezőbb helyzetbe jutott. Mert ekkor Berlinbe tette át lakását, hol kevés kiváló emberrel érintkezve, a társadalom zajos ürességét kerülve, kizárólag olvasmányának és irodalmi dolgozatainak élve, haláláig (1890 márcz. 21.) tartózkodott. Csupán a nyári hónapokban hagyta el a német fővárost és ismételve meglátogatta Olaszországot, hová valóságos honvág्य vonzotta s mely kora ifjúsága óta rokonszenvének és kutatásainak is legkedveltebb tárgya volt és az maradt egészen haláláig.

Szentpétervárról szorgalmasan dolgozott Hehn a *Baltische Monatsschrift* című kitünő szemlébe, melyben néhány igen jeles essayje jelent meg. Csak egyet akarok kiemelni: *Egy pillantás a zsi-*

dők európai történetére, mely azért érdekes, mert kétségtelessé teszi, hogy Hehn csak Berlinben lett — még pedig lelkes philosemitából — elkecsereedett antisemitává. Ez 1862-diki cikkében a legnagyobb jóakarattal és rokonszenvvel ír a zsidókról, kiknek némely tagadhatatlan kellemetlen gyöngéit, meggyőződése szerint, teljes egyenjogúságuk, az állam és társadalom, a művészet és tudomány ügyeivel való foglalkozásuk egészen el fogja enyésztetni. Berlinben e fölfogása nagyot változott, mit Hehn magánleveleiben is ismételve megmagyarázni és lehetőleg indokolni törekszik. Goethe-könyvének néhány lapját e leplezetlen zsidógyűlölete valóban igen kellemetlen olvasmánynya teszi.

Hehn, számos kisebb dolgozaton kívül, melyeket most bizonyára össze fognak gyűjteni, három kiváló munkát írt: *Italien* (1867. 3. kiad. 1887), *Kulturpflanzen und Hausthiere in ihrem Uebergange von Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa* (1870. 5. kiad. 1887), melyhez *A sőről* írt önálló kis essay csatlakozik, és *Gedanken über Goethe* (1887.). E munkák tárgyai és problémái első pillanatra igen távol esnek egymástól; tényleg a szerzőnek egyazon tudományán és egyéni jellemén alapúlnak és egyazon világnézet nyilvánulásai. Az Olaszországról írt könyv, mely Hehnnek említett ifjúkori tanulmányaiából fakadt, szerzőnknek kétségtelessé legszébb, művészi szempontból legsikerültebb műve, a Goethe *Olasz útjának* méltó párja; második nagy könyve korszakot alkot az összehasonlító nyelvtudomány és a művelődéstörténet terén; Goethéről írt műve bizonyos tekintetben a szörszálhasogató Goethe-philologia ellensúlyozását célozza és a Goethe költészetének kimeríthetetlen gazdagságát akarja fölmutatni és a németeknek megmagyarázva, hozzáférhetővé tenni. Hehn rendkívül gazdag és bámulatosan sokoldalú ismereteit mindenütt a legvonzóbb alakba tudta öltöztetni, úgy hogy munkáit a laicus is a legnagyobb élvezettel olvashatja. Műveinek alaki tökélye és eszmében való gazdagsága minden lapon elárulják műveltségének főalapjait: az ókori classicus költészetet és a Hegel-korabeli philosophiát. Így lett Hehn elsőrangú tudós és egyúttal elsőrangú író, kinek munkái aesthetikai értéköknél fogva még akkor sem fognak feledésbe menni, ha a tudomány minden ágának rohamos haladása eredményeiknek jó részét meg is czáfolja.

h. g.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr! A *Budapesti Szemle* legutolsó számában Pólya Jakab önálló cikket szentelt *A földbirtokos osztály hitelszükséglete s annak kielégítése* cím alatt megjelent tanulmányomnak. Egészben elismerő soraiban egy csomó kifogást emel dolgozatom ellen, melyekre legyen szabad a következőkben néhány megjegyzést tennem.

Pólya szerint munkám alaphibája, hogy nem választom el a földbirtokos hitelügyét a mezőgazdától. Megvallom, meglepett e vád, annál inkább, mert dolgozatom I. szakaszában (18—34. l.) hosszasan foglalkoztam a két fogalom — földbirtokos hitel és mezőgazdasági hitel — elkülönítésével és jellemzésével, s már ott (lásd 22. l.) utaltam arra, a mit bírálóm a mezőgazda üzemi hitelének sajátosságáról figyelmeztetés gyanánt fölhoz, s ugyancsak pár lappal hátrább (lásd 25—26. l.) elmondtam a Pólya által úgynevezett pusztai földbirtokos magatartását illetőleg azt, mit bírálóm ezúttal új fölfedezésként elem állít, sőt továbbat a hanyatló földjára súlyos következményeiről is megemlékeztem (lásd 72. l.). E mellett mindenütt igyekeztem tekintettel lenni azokra az eltérésekre, melyek abból a körülményből erednek, hogy a földbirtokos különböző viszonyban lehet a földdel: egyszer csak, mint tulajdonos szerepel, máskor mint tulajdonos s egyúttal vállalkozó, aztán mint tulajdonos, vállalkozó és munkás egy személyben. S ha a haszonbérlet osztályáról nem emlékeztem meg külön, az egyrészt dolgozatom célja által igazolt eljárás, másrészt oly hiány, mely nem zárja ki az ez osztály hitelügyére vonatkozó következtetések levonását, ha valaki az I. II. szakaszt figyelemmel átolvassa.*)

Bírálóm azután szememre veti, hogy Rodbertus járadékát az általam fejtegetett tiszta hozadékkal azonosítom és figyelmeztet arra, hogy Rodbertusnak esze ágában sem volt azt állítani, hogy a mezőgazdaság tőkeadósságok tételére alkalmatlan.

Sajnálom, hogy Pólya nem nevezte meg munkám azon helyét, melyből e szemrehányásokra alapot merített. Így azt kell föltennem, hogy az 57. lapon foglaltakból magyarázta ki azt, mit most hibámúl fölhoz. Ha a lapot, melyen csak a hozadékforrás szó szerepel, a hozadék szónak külön értelmezése nélkül, az előző és következő lapokkal kapcsolatban olvasta volna szerző, bizonyynyal rájött volna, hogy eszem ágában sem volt Rodbertust úgy értelmezni, mint a hogy bírálóm rám fogja. E lapokon a birtokszerzési hitelről van szó: ez pedig

---

*) Hogy a jelzett megkülönböztetést a hitelszervezet kérdésénél figyelembe nem vettem, azt indokoltam a 31—32. lapon; ez indoklást Pólya nem támadta meg.

világos, hogy — mint Pólya mondaná, nem a mezőgazda, hanem a földbirtokos adóssága s a földjáradék által földöztetik. Az 58. lapon egészen érthetően minősítem a hozadékforrást, melyet az előző lapon jeleztem: az utolsóelőtti bekezdést félreérteni nem lehet. Ugyanezen lapon érintem Rodbertus járadékτανát és különösen hangsúlyozom, hogy ő azt a birtokszerzési hitel szempontjából állította föl. Ez csak elég világos beszéd?

Tovább menve, bírálóm kifogásolja, hogy a földbirtokosoknak nem adok oktatást arra nézve, hogy mely esetben szabad általában a hitelt használniok s minő alakú hitelt kell igénybe venniök. Nos, egész dolgozatomban azt a célt tűztem ki magam elé, hogy a földbirtokos igényeinek megfelelő alakú hitelt megjeleljem. Lehet, hogy nem találtam el a célt, de, hogy foglalkoztam vele, azt a munka minden lapja bizonyítja. Más kérdés az, hogy van-e dolgozatomban útmutatás arra, hogy mikor szabad a gazdának a hitelt igénybe venni. A ki azonban az I. szakaszt elolvassa, s abban például, csak azt a kis statisztikát, mely a mezőgazdasági birtokok dobra kerülését előidéző okokról szól, megnézi, vagy a birtokszerzési hitel productivására vonatkozó szinte, hosszadalmas fejtegetéseket figyelmére méltatja: az talán egészen tagadólág nem fog válaszolni a kérdésre.

Kapcsolatban a most említett váddal, bírálóm néhány mellékes észrevétel után így folytatja: «A bekebelezés, illetőleg a teljes biztosítás által még nem válik a hitelezett tőke egyszerű adóssággá (?) Könnyen belátjuk ez állítás (hol állítottam ilyesmit?) téves voltát, ha magunknak tiszta képet alkotunk a hitel valódi lényegéről . . .» Ezután belebocsátkozik szerző a hitel fogalmának megállapításába, mely alkalmal arra a tudományos irodalmunkban alighanem egyedül álló következtetésre jut, hogy a fölhasználástól függ az, hogy adott esetben forog-e fönn hitel vagy sem. «A korcsmaadósság ép oly kevésbé esik a hitel fogalma alá, mint az a kölcsön, melyet nálunk a kisbirtokosok stb. tavasszal szoktak fölvenni, mert elfogyott a kenyerek.» Pólya szerint tehát a consumtiv hitel nem hitel. Hát akkor miesoda? Ez állítás ép úgy hangzik, mintha valaki azt mondaná, hogy a csunya gyermek nem gyermek. A mire Pólya czélozni kíván, az, hogy a földbirtokosok hitelügyénél tekintetbe vettem a consumtiv hitel eseteit is. S nézetem szerint ez eseteket nem csak nem lehet kizárni a hitelnyújtásból, de ha még lehetne is, igen sokszor égbekiáltó igazságtalanság lenne az.

Biztosabb talajon áll bírálóm akkor, mikor a gyakorlati kérdéseket feszegeti. Ellenvetéseiben, készséggel elismerem, sok igaz van s higye el bírálóm, azok az aggályok előttem is fölmerültek. Ámde itt biztosat csak akkor lehetne mondani, ha a kísérlet előttünk állana: a nélkül a vitatkozás meddő. Egyébiránt az eltérés köztünk nem oly nagy, mint Pólya hiszi. Pólya alulról fölfelé akarja kiépíteni a kis

birtokos hitel szervezetét és azt véli, hogy a tények neki adtak igazat, mert az önségély elve alapján épült hitelszövetkezetek a külföldön jól fejlődnek, sőt hazánk központi megyéjének ily szövetkezetei is szép sikerre mutathatnak rá. Ámde, ha közelebbről nézzük, ezek az intézmények nem alulról képződtek s nem az igazi, hanem csak a nevet bitorló önségély művei, melyek bölcsőjénél más társadalmi osztályok férfiait állottak. Nos, mi is ily önségélyt képzelünk, csak még egy fokkal magasabbról kiindulót s ép azért erőteljesebbet és általánosabbat. Pólya, híven az iskola hagyományaihoz, melyhez tartozik, mindjárt államsocialismust emleget, mihelyt ilyféle javaslatot hall. Ám kár az ily jelszavakkal dobálódzni. S végezetül csak azt jegyezem meg, hogy az összetett kéz politikája tagadhatatlanul könnyebb, mint az erélyes beavatkozása.

Buda-Pest, 1892. máj. 10-én.

Teljes tisztelettel

Ráth Zoltán.

Hiba-igazítás.

Az egységes középiskoláról című, a *Budapesti Szemle* májusi füzetében (185. sz.) közölt dolgozatban a 335. lapon értelemzavaró sajtóhiba csúszott be. Kiesett ugyanis a kéziratnak néhány sora a következő szók után: «Sokan kétségkívül azt mondják . . .»

A helyes szöveg a következő:

«Sokan kétségkívül azt mondják, hogy e kérdés az előbb kifejtett eszme elfogadása következtében teljesen tárgytalanná vált; hogy a reáliskola megszüntetése, illetőleg teljes megsemmisülése az eszme megvalósításának szükségszerű következménye.»

A 337. lapon «idyosynkrasia» helyett «idiosynkrasia» olvasandó.

